ВІТЧИЗНА

1 '90

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

О. Сиротенко. Родина шахтаря

О. Сиротенко. Трактори ідуть

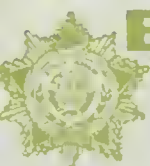

ВІТЧИЗНА 1

СІЧЕНЬ

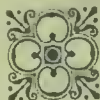

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ЛІНА КОСТЕНКО

Веди мене шляхетними шляхами

ЛЕТЮЧІ КАТРЕНИ

• •

Стеля і стеля
                    а де ж висота?
    Що за поет як піввіку лякався?
        Звикли до правди мої уста
            Нащо їм чорне вино лукавства?

• •

Ми атомні заложники прогресу
    Вже в нас нема ні лісу ні небес
        Так і живем від стресу і до стресу
            Абетку смерті маємо — АЕС

• •

Куди йдемо?
                Який лишаєм слід?
    Хто пам'ять стер як дощик акварельку?
        Все менше рук що вміють сіять хліб
            Все більше рук що тягнуть все у пельку

• •

Буває час орлів
                    а нині різне птаство
    З державної руки сипнули їм пшона
        Не треба правду говорить цвітасто
            Вона сьогодні проста і страшна

• •

Віки минули і віки грядуть
    Чи людством бути люди це спроможні?
        Демографічні вулики гудуть
            а стільники розтоптані й порожні

• •

Хто в нашу долю тільки не втручався
В яких тенетах тільки не б'ємось
Духовний Чорнобиль давно вже почався
а ми іще тільки його боїмось

• •

Дозиметром не виміряєш дози
тотального спустошення душі
Історія лягає під бульдозери
Сучасний світ штампує фетиші

• •

Спасибі предки за духовний спадок
Трагічна доля ваших Фермопіл
де хлопчаки стріляють із рогаток
в очниці прадідівських черепів

• •

Всілякі «ізми» і всілякі «нео»
усі держави з поглядом Горгон
Мені б курінь на острові Борнео
але мабуть і там вже полігон

• •

Людей на світі смуток не трима
Розвію хмару над життям навислу
Іронія — це блискавка ума
котра освітить всі глибини смислу

• •

Ура!
Дозволено бути сміливими
Ох же ж і поговоримо
ох же й покричимо
Між іншим вовка вже підсмалили
Уроків історії не вчимо

• •

Негідно бути речником юрби
раби рабів ще гірше ніж раби
Грядущий хам вже навіть не гряде
уже він сам в грядуще нас веде

• •

Ви думали — поет ні зв холодну воду
сидить собі поет пописує «стишки»
Поети — це біографи народу
а в нього біографія тяжка

• •

Як страшно оре історичний плуг!
Які скарби були-були і зникли!
В глухі часи загострюється слух
В епоху гласності усі до всього звикли

• •

Душа — єдина на землі держава
де є свобода чиста як озон
Кордон душі проходить над світами
а там нема демаркаційних зон

• •

Хвалити бога
ми живі й не кволі
Ми перли плуга на страшному полі
Каміння корчували і корчі
Тепер би полю добрі сівачі

• •

Струїли все
пора на карантин
і вам ліси
й тобі соснова кроно
А може й зараз твориться бурштин
але про це ще людям невідомо

●

За чорно-синьою горою, на схилку радісного дня,
малює хмари пурпурові якесь веселе чортеня.

Зеленим пензликом тополі — кривенькі кігтики в крові —
Пасуться коні нетипові у сутеніючій траві.

Долина з чашею туману, а далі схил і небосхил —
усе кургани та й кургани ще не зораних могил.

Так що ж ти, схоже на шуліку, у тебе вітер в голові,
малюєш обрій споконвіку такий червоний у крові?!

Вікам посивіли вже скроні, а все про волю не чувать.
Порозпрягали хлопці коні та й полягали спочивать.

Чи так їм спиться непогано, що жоден встати ще не зміг?
Пасуться коні під курганом, чекають вершників своїх...

●

Було нам важко, і було нам зле.
І західно, і східно.
Було безвихідно. Але
нам не було негідно.

І це, напевно, головне.
Якої ще фортуни?
Не відступитися. І не
покласти лжу на струни.

●

Пам'яті Леоніда Коваленка

Обдарував присутністю, побув
тут, серед нас, поусміхався людям.
І жоден шпиль не мавши за Парнас,
сміявся сміхом лагідним і мудрим.

Зробнв останній у житті привал.
Його душа прокинеться а легенді.
Як аін сміявся, як він жвртував! —
життя прожнаши з кулею а легені.

Ось він іде — ніколи і ніде! —
Лікує слоао сміхом аід прнстріту.
Сьогодні день — такий осінній день —
і Льоня усміхнувся з того світу.

ПЛЕМ'Я ТОДА

Біда, коли є цитрусн і каав.
Колн а землі є золото,— біда!
Біда, коли земля твка ласкава,
коли така правічна й молода.

Тоді її прнгорнуть і обнімуть.
Тоді її розгорнуть і однімуть...

О пестощі Ост-Індської компанії!
Залиште їм хоч казку, хоч струну!
Вже вся земля — копалинн й копальні,
залізні кігті шахт у глнбину.

Уже нема квітучої долини.
Не чути в передгір'ях череди.
Лиш чорний ієрогліф бадилинн
щось шелестнть до мертвої водн.

Діачат красиаих тягнуть у гаремн.
Страх і покора множать недорік.
На скелях клинописні теореми
вже не вчитає жоден чоловік.

Вже все іде у стерлінгах і а центах,
і плем'я тода — це вже не народ,
і безтурботна молодь без вкценту
аже розмовляє моаою заброд.

Уже своєї слухати не хоче.
Здається, асе. Здається, аже кінець.
...Що аін спіаає, що аін там шепоче,
цей передсмертно посивілий жрець?

Він прихилнася в хрвмі до одвірка,
у тому храмі, де погас аогонь.
Стоїть над ним одиа-єдина зірка,
плнве молитаа а чоанику долонь.

Оствнній жрець печвльного народу
бурмоче гімни, склвдені колись.
Він пояснив би тодвм мову тодв,
але ж аони аже аірн аідреклнсь!

І юнакн, верткі від мімікрії,
вже перешнті на иоаий фасон,—
хто зна од чого, очі щось мокріють,
і сниться їм якийсь забутній сон...

СТРАШНІ САПАТЕАДО ТИХ ГАЇВ

Боже мій! Задумалась планета —
білий світ убив свого поета.

Чорний світ убив свого поета...

Він стояв, безсмертно помираючи,
бачив своє сонце помаранчеве.

Хтось кошлатий наказав їм: «Плі!»
Потім ще топтався по землі.

Щоб ні сліду, на віки віків.

Сапатеадо, танець каблуків!

Сапатеадо, чоловічий танець —
танцює вбивця, він також іспанець.

О Боже, Боже, чи здригнувся світ?
Сапатеадо ковaних чобіт!

Шепотіли зливи і оливи:
— Люди, люди, де ж тоді були ви?

Та невже ж у сутичці ідей
вбивць на світі більше, ніж людей?!

Чорний кóндор сонце затулив,
чорну спрагу кров'ю утолив...

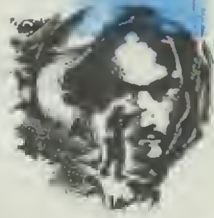

ГІЛОЧКА ПЕЧАЛІ НА МОГИЛУ БОРИСА ПАСТЕРНАКА

Паркан тут щільний, наче почерк,
коли паперу вже в обріз.
Стоїть казковий теремочок
у білих привидах беріз.

А тиша! — Нестерова, Саврасова.
Ні трас, ні диму, ні машин.
Перелилася на терасу
молочна піна черемшин.

Милуюсь обрисами хмарок.
Плекаю свій маленький сад.
Живу. Звірію від помарок,
як і півсотні літ назад.

В печалі обрія пастельних,
прорвавши слави сто тенет, —
я не відлюдник, не пустельник,
я просто-напросто поет.

В землі копаюсь — діло чисте.
Я ж не самотній тут, як вовк.
У мене гарне товариство —
Шекспір, і Лермонтов, і Блок.

Ось в печі моїй жарина,
і пам'ять — досвіду вдова.
Давно повісилась Марина,
але мені вона жива.

Це вже навіки. Це той вимір —
поверх бар'єрів і епох.
Приходить зрідка Володимир.
А що, посидимо удвох.

Що, громовержцю? Що, Юпітере?
Насперечалися ущерть.
Тепер у нас вже є арбітри —
моє життя і твоя смерть.

Мій розпач давній, затужавів.
Ну, я за вами, що було б?
Мій спір із часом, із державою
неврішить і куля в лоб.

Хай краще вб'ють мене опричники.
Ліси... ліси... ліси... ліси...
Лише далеких електричок
передвечірні голоси.

Лужечок з травами нежатими.
Останні промені нвскіс.
І цвинтарик, де я лежатиму,
обнявши корені беріз...

23.IX.1971

ПЕРШ НІЖ ПІВЕНЬ ЗАПІЄ...

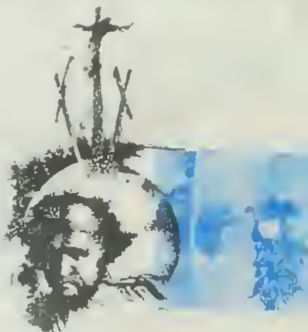

Петро не Юда. Він любив Учителя.
І вуст він зроду був би не отверз.
...Коли вели Ісуса до мучителя,
була сльота. Петро-апостол змерз.

А тут раби і слуги архірейські
такий вогонь великий розвели!
Петро подумав:
— Я лише погріюсь,
бо хтозна, чи ще прийдеться коли.

Він підійшов до ницих і бундючних
і руки грів при їхньому вогні.
Слуга спитав: — Ти також його учень?
Була сльота. Сказав апостол: — Ні.

Він так сказав. і той його облишив.
Раби і слуги підкидали хмиз.
Месію били. В груди. І в обличчя.
Вогонь горів. Петро дивився вниз.

Коли ж Ісуса повели, одмучили
і розп'яли в такій височині,
слуга спитав: — Ти був між його учнями?
Горів вогонь. Петро промовив: — Ні.

Він руки грів і зневажав Пілата.
В своєму серці плакав і скорбів.
Але вогонь продовжував палати.
І він сидів, як раб серед рабів.

Бо ж розіпнуть. І хто ж тоді нестиме
святе учення у майбутні дні?
Слуга сказав: — Я ж бачив тебе з тими!
І втретє він тоді відрікся: — Ні.

Ну, Петре, як? Зігрів свої долоні?
Урятувався? Догоряє хмиз...
Тебе розіпнуть десь аж при Нероні.
Зате інакше: головою вниз.

22.X.1972

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

ПСАЛОМ 1

Блажен той муж, воістину блажен,
котрий не був ні блазнем, ні вужем.

Котрий вовік ні в празники, ні в будні
не піде на збіговиська облудні.

І не схибнеться на дорогу зради,
і у лукавих не спита поради.

І не змінив совість на харчі,—
Душа його у Бога на плечі.

І хоч про нього скажуть: навіжений,
то не біда.— він все одно блаженний.

І між людей не буде одиноким,
стоятиме, як древо над потоком.

Крилаті з нього вродяться плоди,
і з тих плодів посіються сади.

І вже йому ні слава, ні хула
не зможе вік надборкати крила.

А хто від правди ступить на півметра,—
душа у нього сіра й напівмертва.

Не буде в ній ні сили, ні мети,
лиш без'язикі корчі німоти.

І хто всіляким ідолам і владам
ладéн кадити херувимський ладан,

той хоч умре з набитим гаманцем,—
душа у нього буде горобцем.

Куди б не йшов він, на землі і далі,
дощі розмиють слід його сандалій.

Бо так воно у Господа ведеться —
дорога ницих в землю западеться!

ПСАЛОМ 16

Єдиний Боже! Все обсіли хами.
Веди мене шляхетними шляхами.

І не віддай цим людям на поталу,—
вони вже іншу віру напитали.

Одплач в мені, одплач і одболи,—
вони ж моїми друзями були!

ПСАЛОМ 22

Боже мій, Боже мій, Боже! Душу врятуй від грабунку!
Далекі слова мого крику від снів мого порятунку!

Боже мій, я ж Тебе кличу! Що ж Ти робиш зі мною?
Що ж Ти мій голос, Боже, мені ж повертаєш луною?

Боже, хіба ж Ти пустка? Чом же Ти одвернувся?
Наші ж батьки Тебе кликали — і Ти до них відгукнувся.

Ти ж їх визволив, Боже! Були вони, Боже, спасенні.
Були вони вільні, Боже, хоробрі були і пісенні.

Не віддаляйся від мене, дай мені грім Твоїх кроків.
Немає у мене війська, немає у мене пророків.

Бики мене оточили, вже їхня злоба як хащі.
Вже пси вишкіряють на мене, як леви, криваві пащі.

Я ж, як вода, розлитий, душу мою загидили.
Серце, як віск, розм'якло, з нього виліплять ідолів.

М'язи мої розв'язались, вмерло моє терпіння.
язик моєї розпуки спалив моє піднебіння.

Бо пси мене оточили, бики узяли на роги,
обліг злоязикий натовп, протяв мені руки й ноги.

Вже ділять мою одежу, уже й жеребкують шати.
Чому ж Ти не хочеш, Боже, на поміч мені поспішати?!

Врятуй мою душу, Боже, благаю Тебе, нездвиженого,
душу мою, одиначку, із лап собаки скаженого!

Я тихо молився. Боже, тепер я кричу вже криком —
прикрий мою душу, Боже, щитом малим і великим!

Не дай мені, Боже, впасти на цьому барвінку хрещатому,
на всі свої покоління імення Твоє кричатиму!

Чи я завинив чим, Боже, чи я для того й родився?
Голос мій одинокий об вуха Твої розбився.

Увесь я уже розлитий, мов чаша гіркого трунку.
Далекі слова мого крику від снів мого порятунку!..

БОРИС ПАСТЕРНАК

1890
1990

Порядок творення

Книга є кубічний шматок гарячої, димуючої совісті — і більше нічого.

Токування — турбота природи про збереження пернатих, її весняний дзвін у вухах. Книга — мов глухар на току. Вона нікого й нічого не чує, приголомшена собою, в себе заслухана.

Без неї духовний рід не мав би продовження...

Невміння знайти і сказати правду — гандж, якого жодним умінням говорити неправду не покрити.

1918, 1922 Із статті «Декілька положень», 3.

...Безумство — довірятися здоровому глузду. Безумство — сумніватися в ньому. Безумство — дивитися вперед. Безумство — жити не дивлячись. Та заводити часом очі і при швидко зростаючій температурі крові чути, як мах за махом, нагадуючи конвульсії блискавок на запилених стелях і гіпсах, починає ширяти, шуміти по свідомості відображений стінопис якоїсь нетутешньої, що мчить повз тебе, і вічно весняної грози,— це вже чисте, це в усякому разі — чистісінька безумство!

Природно прагнути до чистоти.

Так ми впритул підходимо до чистої сутності поезії. Вона тривожна, як зловісне кружляння десятка вітряків на краю голого поля у чорний, голодний рік.

1918, 1922 Із статті «Декілька положень», 7

...Комусь із нас усміхнеться щастя, будемо заможними, та нехай омине нас спустошливе для людини багатство. «Не відривайтеся від мас»,— каже у таких випадках партія. Я нічим не здобув права користуватися її висловами. «Не жертвуйте обличчям заради становища»,— скажу я я цілком такому ж, як вона, смислі. Попри величезне тепло, яким оточує нас народ і держава, занадто велика небезпека стати літературним вельможею. Подалі від цієї ласки в ім'я її прямих джерел, в ім'я більшої, і тямущої, і плідної любові до Батьківщини та нинішніх великих її людей.

1934 З промови на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників

...Та в певних складниках нашого літературного застою винні ми самі, як члени корпорації, як атоми суспільної тканини. І не від підвищення працьовитості... можна чекати рятунку. Мистецтво без ризику й душевної самопожертви немислиме...

Я не пам'ятаю в нашому законодавстві декрету, який би забороняв бути геніальним...

1936 З промови на III пленумі правління Спілки радянських письменників у Мінську

ЗИМОВА НІЧ

Мело, мело по всій землі,
Мело, сніжило.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

Злітався сніг і вирував
Перед шибками,
Так влітку на вогонь мошва
Летить роями.

Ліпила віхола на склі
Кружки і стріли.
Свіча горіла на столі,
Свіча горіла.

І протяг тіні хилитав,
І мимоволі
Схрестилнсь рукн і уста,
Схрестилнсь долі.

І черевички з ніг самі
Упали м'яко.
І віск із нічника слізьми
На плаття капав.

На свічку дихала імла,
Й спокуси сила
Хрестоподібио підняла,
Як аигел, крила.

Весь лютнй хуга по землі
Мела, сніжила,
І все горіла на столі
Свіча, горіла.

Переклав Леонід Талалай

МАРБУРГ

Я був у иестямі. Міиився я враз,
Відриутий иею, в гарячці шалений.
Та марно. Я здрейфив. І ось ви — відказ.
Як жаль її сліз! Я святого блажениіш.

Я вийшов иа площу. І прийнятим тут
Міг бути, як вдруге народжеиий. Кожна
Дрібниця дрібиила мою мариоту,
В прощальному зиаченні вежам тотожна.

Бруковану вулицю кидало в жар,
Був брук смаглочолнм, і каміиь спідлоба
Дивився на небо, і вітер-човняр
Торкався до лип, хоч були то подоби.

Та хоч би там як, але я уникав
Їх поглядів. Не помічав привітання.
Я знати не прагнув иіякнх багатств.
Я геть внрнвався, щоб стримать ридання.

Інстинкт успадкований, служка старий,
Мені був нестерпиий. Він крався біч-о-біч

І думав: «Хлоп'яча закоханість. В ній,
Крий боже, потоне, як муха в окропі».

«Стань крок, тоді ще раз»,— так твердив інстинкт
І вів мене мудро, як давній схоластик,
Цнотливими хащами очеретів —
Дерев, рай-дерев і чуттів непролазних.

«Навчишся ступати — та й бігай тоді»,—
Він твердив, і сонце нове із зеніту
Дивилось, як знову навчають ході
Туземця планети на іншій планиді.

Для когось було це що сяйво сніжин,
А іншим здавалося ніччю безокою.
Копались курчата між стебел жоржин,
А коники й бабки дзигариком цокали.

Пливла черепиця в небесній бистрі
Дахів під полуденним сонцем. А в Марбурзі
Хто гучно свистів і ладнав самостріл,
Хто мовчки збирався на Троїцький ярмарок.

Жовтів, поглинаючи хмари, пісок.
Живі чагарі вигиналися арками.
І небо спікалося, і на шматок
Лягало кровозупинної арніки.

В той день всю тебе, з гребінців і до п'ят,
Як трагік в провінції драму Шекспірову,
Носив із собою і визубрив я —
Никаючи містом, весь час репетирував.

Коли перед тебе я впав й огорнув
Це марево, лід цей, сяйнисту поверхню
(Яка ж ти вродлива!) — задушливий нурт...
Про що ти? Отямся! Пропало. Не вернеш.

Тут жив Мартін Лютер. Там — брати Грімм.
Дахи пазуристі. Дерева. Надгробки.
Тут все їх нагадує, віддане їм.
Живе все. І все оце також — подоби.

Ні, я не піду туди завтра. Відказ —
Це більш, ніж прощання. Все ясно. Ми квиті.
Вокзальний гармидер гуде не про нас.
Що буде зі мною, скажіть, давні плити.

Усюди портпледами ляже туман.
В обидві віконниці вставлять по місяцю.
Журба-пасажирка ковзне по томах
І з книжкою на отоманці поміститься.

Чому ж мені лячно? Таж, наче граматику,
Я вивчив безсоння. Між нами союз.
Навіщо ж я, ніби приходу лунатика,
Появи звичайних думок так боюсь?

З ночами тепер комбінації шахові
Я знов осягаю, йде місячна гра.

Духмяність акації, вікна розчахнуті,
В кутку, ніби свідок, сивіє жага.

Король — осокір. І я граю з нічниицями.
І ферзь — соловей. Мій порив — солов'ю.
Ніч перемагає, фігури сновидцями
Відходять, я ранок увіч впізнаю.

1916

ШЕКСПІР

Візниче подвір'я й посталий з глибин
Хмурий і злочинний у приступках Тауер,
І лункість підків, і застуджений дзвін
Вестмінстера, брили, що вгорнута в траур.

І тіснява вулиць; і стіни, як хміль,
Що вільгість збирають у тлустих колодах,
Понурих, мов кіптява, хижих, мов цвіль,
Ходою нерівних, як Лондон, холодних.

Забарно, спіралями, падає сніг,
Уже замикали, коли він, одутлий,
Немов начеревник, не чуючи ніг,
Валити пішов лустирі нерозбудні.

Віконце — фіалкове зерня слюди
Та обід свинцевий. «А все — від погоди.
А втім... Ну, а втім, посипмо на свободі.
А втім же — на діжку! Корчмарю, води!»

І, голячись, реготом рот обпіка
На те, як гультяй після учти плете
Всю ніч крізь прирослий мундштук чубука
Убивчі дурниці.
                    В Шекспіра, проте,
До жартів зникає охота. Сонет,
Який написався задовго до ранку
За дальнім столом, де прокислий ранет
Пірнав, обійнявшись з клішнею омара,
Сонет йому каже:
                    «Так, я визнаю
Всі здібності ваші, та, генію й майстре,
Як вам, чи здається й тому, на краю
Барила, з мармизою в мплі, що мастю
Я в блискавку весь, тобто вищий по касті,
Ніж люди,— коротше, що я обіллю
Вогнем, як на нюх мій, смердючий ваш кнастер?

Пробачте, мій отче, цей скепсис-браваду
Снпівську: мілорде, але ж — у корчмі ви.
А хто я в цім колі? Хто ваші пташата
У морі темноти? Мені б широчіні!

Цьому прочитайте. Мілорде, ану ж!
В ім'я усіх гільдій та біллів! П'ять ярдів —
І з ним ви в більярдний, і там — не збагну,
Хіба це не успіх — визнання в більярдній?»

— Йому? Ти збісився? — і киче слугу,
Нервує, тростиною грає, гордливий.
Рахує: лівлінтн, фраицузький рагу —
І в двері, серветкою киинувши в лрнвид.

1919 *Переклав Юрій Буряк*

РІЗДВЯНА ЗОРЯ

Гуділн вітри.
Йшов холод зі стелу.
І знмио було немовляті з вертепу
На схнлку гори.

Його зігрівало днхання вола.
Приручені звірі
Схнлялнся в мирі,
Над яслами плавала тепла імла.

Обтріпавши лнл зі своїх кожухів
І лроса зерннии,
Вдивлявся з вершини
Спросоння у темряву гурт пастухів.

А там було поле в заметах могил,
Цвннтарна горожа,
Нагробків сторожа
І небо иад цвиитарем, повие світил.

А поруч, іще не відомим вогнем,
Сумирніш од скіпки,
Що світиться з шибкн,
Горіла зоря на шляху в Віфлієм.

Вона плом'яніла, як збіжжя, з безмеж,
З-над неба і бога,
Як відблнск нічного
Підпалу в стодолах, як сполох пожеж.

Вона внсочіла — скирта вогняна
Соломн і сіна,
У світі єдииа,
Цвіла, сколихнувшн простори, вона.

Над нею заграва вростала у ніч
І щось означала,
Ясиа й небувала,
І три звіздарі лослішали на клич.

Позаду везлн на верблюдах дари.
І два віслючки уловільнеиим ходом
Трюхикали вниз, дріботілн з гори.

І видивом дивнним нової пори
Росло віддалік все, що збудеться згодом.
Всі думн століть, і пориви, й вітрн
На площах майбутніх, всі зали й музеї,
Всі витівки мага, всі лустощі феї,
Всі кулі з ялинок, всі сни дітворн.

Весь трелет зателлених свіч, усі віти
В мнгтінні лозліток, всі радощі гри...

...Все злішав зі степу розлючений вітер...
...Всі яблука світу і всі кольори.

Ставок заслоняли вільшані верхи,
Частину, проте, було видно зусюди
Крізь гілля дерев, де чорніли птахи.
Як вийшли на греблю осли і верблюди,
Змогли роздивитися їх пастухи.

— Ходімо й собі та вклонімося чуду,—
Сказали, запнувши свої кожухи.

Від човгання снігом робилося жарко.
Поляною вздовж, ніби листя слюди,
За хату стелилися босі сліди.
І саме на них, мов на пломінь огарка,
Гарчали вівчарки при світлі звізди.

Морозяна ніч виглядала мов казка,
І хтось невидимий над плином ходи
Щоразу вривався в пастуші ряди.
Собаки брели, озиралися жаско
Довкола підпаска й чекали біди.

Тією ж дорогою, в тій же місцині
Йшло декілька ангелів. Тихі й чудні,
Були між людей безтілесні, мов тіні,
Та слід залишали їх білі ступні.

Було крізь юрбу протовпитися годі.
Світало при вході, де кедри росли.
— А хто ви такії? — спитала Марія.
— Ми плем'я пастуше й небесні посли,
Прийшли вам обом воздавати хвали.
— Всім разом не вільно. Чекайте при вході.

І в попелі сірім досвітньої мли
Товклися погоничі, зайди, заброди,
Сварилися вершники і пішоходи,
Над жолобом, видовбаним із колоди,
Верблюди ревли і хвицались осли.

Світало. Вже ранок, мов порох золи,
Останні зірки вимітав з небозводу.
Лише трьох волхвів із усього наброду
Впустила Марія, і ті увійшли.

Він спав, тихо сяючи в яслах дубових,
Як місячний промінь в глибинах дупла.
Його зігрівали в безмовній любові
Губи ослині та ніздрі вола.

Стояли в пітьмі, що тремтіла, вразлива,
Шепталися, ледве знайшовши слова.
І раптом із сутінків, звідкись ізліва,
Хтось мовчки відвів з-перед ясел волхва,
І той озирнувся: з порога на діву
Дивилась, мов гостя, зірниця різдва.

1947

МАГДАЛИНА

I

Мені щоночі не до сну,
Мій демон тут, моя відплата.
Несу гріхів петлю тісну,
І серце ссе провина клята,
Коли знов марити почну,
Як я, блудниця біснувата,
Ішла на вулицю нічну.

За мить останню, мить одну
Довічна тиша прибуває.
Та перш, ніж канеш в глибину,
Життя своє, дійшовши краю,
Мов чашу, білу і ясну,
Перед тобою розбиваю.

І де б сьогодні я була,
О мій Цілитель, мій Навчитель,
Коли б з ночей глухого тла
До мене вічність не прийшла,

Мов у тенета ремесла
Новий зваблений мучитель.

Та поясни, що значить гріх,
І смерть, і мука, й пекло навіть,
Коли я на очах у всіх
З тобою, біля ніг твоїх,
Зрослася, мов із древом павіть.

Коли до стіп твоїх тулюсь
Колінами, немов причинна,
Я, може, обіймати вчусь
Хреста чотиригранний брус
І, млюючи, до тіла рвусь,
Тобі готуючи спочинок.

II

У людей до свята все турботи.
Осторонь від їхніх веремій
Обмиваю миром у скорботі
Я твої ступні, пречистий мій.

Не знайду ніяк твоїх сандалій.
Сльози застилають світ мені.
На очах запоною печалі
Прядива волосся розсипні.

Ноги я твої обмию чисто
І до них, уся в сльозах, нагнусь,
Обв'яжу їх ниткою з намиста,
Вкутавши у кіс моїх бурнус.

Бачу я прийдешнє так відкрито,
Наче ти спинив його похід.
Я змогла б сьогодні говорити
Віщо, мов сивілли з давніх літ.

Зьвтра світлом заяснілють храми,
Станем ми окремо від усіх,
І земля гойднеться під ногами,
Може, и від жалю до мук моїх.

Переладяться ряди конвою
І покинуть вершинки пости.
Як у бурю смерч, над головою
Буде в небо хрест оцей рости.

Кинуся до ніг тобі з розпуки,
Обімру і закушу вуста.
Надто щедро для обіймів руки
Ти розкинеш до країв хреста.

Це ж кому на світі стільки болю
І така незмірна широчінь?
Чи достатньо стільки неба й поля,
Стільки душ, і жител, і створінь?

Три такі доби стечуть поволі
І в таку закинуть пустоту,
Що за цей страшний відтинок долі
Я до воскресіння доросту.

1949 *Переклав Юрій Андрухович*

В ЛІКАРНІ

Немов розглядали вітрину,
Заловиюючи тротуар.
Носилки вштовхнули в машину,
В кабіну пірнув санітар.

І мимо сум'яття нічного,
Панелей, під'їздів з людьми
Летіла швидка допомога
Вогнями в пітьму із пітьми.

Міліція, вулиці, лиця
Освітлені враз ліхтарем.
Похитувалась фельдшерниця
Із склянкою з нашатирем.

А потім рядками в приймальні
Плямили опитний листок.
Йшов дощ, і знадвору печально
Водою шумів жолобок.

Поклали його біля входу,
Бо в корпусі місць не було.
Відгонило випаром йоду,
Обвіював протяг чоло.

Вікно обіймало квадратом
Шмат неба і кутик садка.
Підлога, халати, палати —
Цікавило все новака.

Та раптом у погляді няні,
Яка нахилилась над ним,

Побачив, що, певне, з лікарні
Йому вже не вийти живим.

І, стишений, з вдячністю стежив
За світом потойбіч вікна,
Де, ніби від іскри пожежі,
Світилась червона стіна.

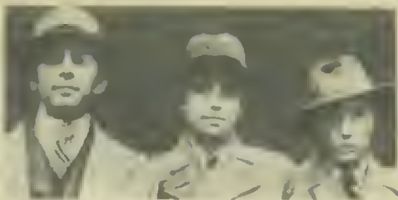

А місто шуміло, як море,
Вогнями хитало пітьму.
І в сяєві клен іззовні
Прощально вклонявся йому.

І хворий подумав: — О Творче,
Який досконалий твій світ,
І місто, і смерть серед ночі,
І стіни, і клена привіт.

Прийнявши снотворного дозу,
Оплакую всіх і себе,
І, певне, коли б не ці сльози,
Побачити б міг я тебе.

Так солодко в світлім безволлі
У ліжку під світлом м'яким
Збагнути себе й свою долю
Безцінним даруиком твоїм.

З життєвим прощаюся виром,
Відчувши долонь твоїх жар.
Ти держиш мене, ніби виріб,
Й ховаєш, як перстень, в футляр.

1956

ІНІЙ

Із циклу «Переделкіно»

Осіннє бідніюче небо
І крики останніх гусей.
Засмучуватися не треба,
І страх залиши для дітей.

Як нянька дитя неслухняне,
Хай вітер ляка деревце,
Порядок творіння оманний,
Як казка з щасливим кінцем.

Ти завтра проснешся від сплячки,
Знову побачивши гладь,
І ліс, і стару водокачку,
Як вкопаний будеш стоять.

І знову сніжинки, як мухи,
І відблиски льоду скляні,
І труби, і ліс капловухий
Увесь в маскараднім вбранні.

І поглядами росомахи
Лякливо позиркує з віт,

До брів натягнувши папаху,
Оцей крижаніючий світ.

Простуєш ти кроком непевним
У царство, де стільки чудес:
Склепистий із інею терем,
На дверях решітчастий тес.

Прикрила із снігу завіса
Якоїсь сторожки стіну,
Дорогу, і край переліску,
І далі — нову гущину.

Окреслене дереворитом
Затишшя, здається мені,
Так схоже на чотиривірш той
Про сплячу царівну в труні.

І мертвому білому світу
Я вдячний за те, що він є.
Спочатку такий непривітний,
Він більше, ніж просять, дає.

1941

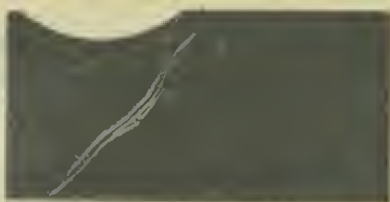

Колись несподівано в залі концертнім
Я Брамса почую — печалю зійду.
Згадається спілка мені шестисердна,
Гуляння, купання і клумби в саду.

Художниці усмішка і крутолобість,
Та усмішка, де не ховається зло,
Ляклива, й велика, і світла, як глобус,
Художниці усмішка, стан і чоло.

Я Брамса почую — душа просвітлиться,
Згадаю купівлю припасів і круп,
Щаблинки тераси, оздобу світлиці,
І брата, і сина, і клумбу, і дуб.

Художниця трави мазюкала густо,
А потім ховала в халатик брудний
Набір малювальний і басму-цикуту,
Що затмою згодом обійдеться їй.

Я Брамса почую — і ніби побачу
Кущі бузинові, покрівлю, паркан,
Балкон напівтемний, обличчя дівчаче,
Обличчя і усмішку, брови і стан.

І виникнуть, ніби в казковім Сезамі,
Усі мої друзі, сусіди, сім'я.
І, всіх пригадавши, заллюся сльозами,
І, мокрий від сліз, все не виплачусь я.

Руками, як дерево, пісню єдину
Охоплять, відчувши щасливий порив,
І будуть по колу чотири родини
Кружляти, як тіні, під світлий мотив.

1931

ЗНОВУ ВЕСНА

Поїзд пішов — згасли вогні.
Як на дорогу вийти крізь морок?
Все незнайомим здається мені,
Ніби й не тут я проходив учора.
Вже і перестук на шпалах затих.
Раптом — химерія. Що це зі мною?
Чую, мов плещуть кума із кумою.
Може, нечистий попутав їх?

Де я уривки схожих розмов
Слухав так само в цю пору торішню?
Це ж бо ручай із-під снігу поспішно
Вийшов вночі і виспівує знов.
Боже, як швидко час промина.
Рушиться лід і бутніє загата,
Це вже сьогодні воістину свято,
Це, як раніше, знову весна.

Це вже вона, це вже вона,
Це вже її чародійство і диво,
Це вже в косинці вона біля іви,
Плечі і стан її хто не впізна?!
Це біля кручі Снігурочки спина,
Це вже про неї з яруги із дна
Ллється якась маячня безупинно
Напівбожевільного балакуна.

Це перед нею, запливши загати
І розливаючись, як і торік,
Світиться лампою водоспаду
З урвища падаючий потік.
Це від простуди стука зубами,
Ллється ручай, поспіша навмання
З балки у балку, з ями у яму.
Повіді мова — буття маячня.

1941 *Переклав Леонід Талалай*

В оформленні використані фото Б. Пастернака різних років, фото з В. Мейєрхольдом, фото з П. Тичиною і П. Пинчем після Міжнародного конгресу захисту культури у Парижі та малюнок Л. Сміянкової.

СЕМЕН ЖУРАХОВИЧ

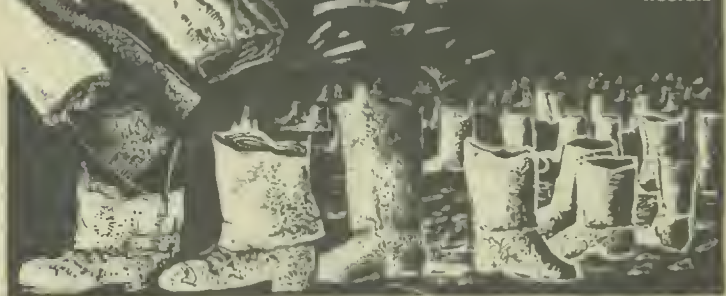

1.

На вулиці я з подивом озирнувся. Будинки не розвалювалися. Ураган не викорчовував дерев. Піді мною не вгинався асфальт. Не було землетрусу. Не сповзала гора, поглинаючи трамваї, машини, людей.

Як же так? Чверть години тому, на зборах, мені здавалося, що саме таке сталося: катастрофа!

Вулицею спокійно йшли перехожі. Червневе сонце щедро зігрівало навколишній світ. Із веселим дзенькотінням проїжджали трамваї. Тільки під моїми ногами ходором ходила земля. Я стояв на краю прірви, а вниз вітер шпурляв недопалки, консервні бляшанки, папірці. Він штовхав і мене. До урвища лишався один крок.

Ще вранці я йшов до редакції з піднесеною головою. Я був невтомним шукачем новин і правди. Газетярем із жартівливим прізвиськом спецкор-метеор. Був, був...

Як завжди, я прийшов на роботу вчасно. В широкому редакційному коридорі, де щоразу перед летючкою чути жарти і сміх, сьогодні чомусь нікого не було. З напівочинених дверей першої кімнати визирнув Маркіян Голуб, вітаючи мене помахом руки.

— Як житуха? Як настрій? — спитав він, розтягнувши губи в широкій усмішці, але водночас позираючи на мене холодними й чіпкими очима.

— Живий, як бачиш.

— Бігом до секретаря партбюро. Куций сказав: негайно!

Я пішов до секретаря. Анатолій Куций похмуро хитнув головою.

— Сідай! — І вхопив телефонну трубку. — Кулик? Гукни всіх, — до мене.

Один за одним до кімнати ввійшли члени партбюро. Кулик, Павловський, Середа, Шугай...

Куций подивився на кожного з них, обминувши мене, і здавленим голосом вимовив:

— Ви вже знаєте... На порядку денному персональна справа Сергія Полтавця. У зв'язку з арештом його брата...

Саме тоді я здригнувся від гуркоту, й усе закружляло перед очима.

— Цього не може бути! — крикнув я. — Хто це вигадав?

Кривлячи губи, Куций сказав:

— Ніби він нічого не знає...

Я не бачив брата два дні. Але ні, ні... Це безглуздя. Цього не може бути.

— Які будуть пропозиції? — спитав Куций.

Всі мовчали. Тут сиділи старші від мене товариші. Ті, що вчили нас, молодих газетярів, допомагали, підтримували добрим словом, а часом суворо гудили за помилки, за верхоглядство.

— Справа ясна,— сказав Куций. — Є пропозиція: за зв'язки з ворогом народу, за втрату пильності і політичну сліпоту виключити з лав партії.

— Товариші!.. Як це? Ви ж мене знаєте...

Куций порухом руки зупинив мене.

— Скажеш на зборах. Інших пропозицій нема? Голосуємо. Хто за?

Всі піднесли руки — хто швидко, хто повільно.

Куций глянув на годинник:

— Замість летючки сьогодні збори. Через п'ять хвилин.

Я вийшов до коридора і став біля вікна.

Всі, хто проходив повз мене, замовкали.

Збори відбувалися в просторому кабінеті заступника редактора Василя Бутенка, на чиє добре слово я сподівався. Але його не було. Не було й Найдича, завхворів. До нього йшли ми завжди, коли тривога, біль, розгубленість.

Я онімів. Оглух. Крізь туман я не впізнавав облич, однаково сірі машкари. Вихоплювалися чиїсь голоси, чомусь захриплі й теж однакові.

— Я й раніше відчував, що Полтавець...

— Які розмови з братом вів? Чи, може, тільки чай з варенням пили?

— Тут не тільки політична сліпота...

Кинджальні фрази кидали двоє-троє. Решта мовчали.

— Нехай скаже...

Боявся, що мій голос тремтітиме. Але, на власний подив, я заговорив чітко, хоч після кожного слова хапав повітря.

— Мій брат завжди був і є відданим більшовиком. Це якась помилка, непорозуміння. От побачите...

Мене перебив верескливий голос Антоніни Жовтухи:

— Він не вірить партії, своєму братику вірить.

Слідом за нею підвівся Маркіян Голуб:

— Замість того, щоб засудити й відмежуватися, він...

І нараз голос Ганни Іванівни:

— Я пропоную відкласти питання про Полтавця, поки відповідні органи розглянуть справу його брата...

— Не маємо права відкладати. Дарма не заарештовують. — Куций нервувався і сердився. — Нам усе ясно. Хто за рішення бюро? Одноголосно... — Тут його щось наполякало. — Що таке? Ганно Іванівно, ви проти? Ви подумали, що це означає?

— Подумала.

— Полтавець,— жорстко сказав Куций,— партквиток і редакційне посвідчення на стіл.

Я вийшов з кабінету. Камінець у горлі не давав дихати. Розчахнув вікно, нудота змусила мене перехилитися. Але кількома глибокими вдихами я притлумив її. Хтось позаду невчевто кликав мене. Повернув голову вже тоді, коли поряд зацокотіли каблучки. Підбігла Галя, секретарка з приймальні, простягла два папірці.

— Ось...

На мене дивилися сповнені жаху очі дівчини.

— Що з вами? — спитав я.

— Зі мною? — знітилася вона. — Нічого...

Вже на вулиці я глянув на ті папірці.

«Витяг із наказу №... Звільнити С. Полтавця з посади спеціального кореспондента редакції газети «Більшовик» як політично неблагонадійний елемент».

Другий папірець був довідкою, в якій свідчилося, що тов. С. Полтавець працював із такого-то року до... Звільнений... Ті ж чорні слова. Підпис. Печатка.

Я дивився на триповерховий будинок редакції, ще годину тому такий же рідний мені, як власна домівка. Це сон, моторошний сон. Я побіжу на Саксаганського, грюкну в двері. Льоня почує моє белькотіння й засміється:

— Ти що? Жартів не розумієш?

2.

Запилюжені сходи старого будинку. Тричі стукаю. Двері відчиняються раптово, ніби хтось чатував за ними. Сестра, Ірина, хапає мене за рукав і тягне до кімнати. З двох дверей у коридорі (комунальна квартира!) визирають невситимо цікаві жіночі обличчя.

Переступивши поріг, укляк на місці. На підлозі одяг, білизна, зіжмакана скатертина. Шухляди зі столу. Шафа зяє порожнечею. Канапу повернено набік.

Обережно посуваюся вздовж стіни й зазираю до відгородженого шафою та ширмою закутка Ірини. Постіль жужмом. На підлозі мильниця, одеколон, пудра, хусточки. Тумбочку перекинуто.

Нарешті до мене долинає голос Ірини:

— Прийшли о другій ночі. Обшук тривав до восьмої. Шукали зброю. Пхали у валізу листи, зошити, окремі нотатки. Переглядали кожну книжку. Якщо були якісь написи на сторінках, туди ж — до валізи. Льоня був спокійний, казав їм: «Лише гаєте час. Сьогодні ж хтось буде вибачатися передо мною. Іро, не хвилюйся...» А на подвір'ї чекав «чорний ворон».

Все це уриване схлипуваннями. А потім гнівно, з кипучим обуренням:

— Чого ти мовчиш? Негайно біжи до редакції. Щоб завтра був фейлетон: «Йолопи стараються!..» Біжи в ЦК, до Миколи Миколайовича. Він же добре знає і Льоню. Подумай тільки: схопили, мов злочинця. Його, комуніста ленінського призову. Його, хто...

Я знав Леоніда краще, ніж молодша сестра. Так, так, він працював із Затонським. Його лекції видруковано окремою книжкою. Про неї добрим словом відгукнувся Микола Миколайович.

— Чого ти мовчиш? — крикнула Ірина. Придивилась — і вже злякано: — Що з тобою?

Я простягнув їй обидва папірці. Глянула:

— Як же це?

Що я міг відповісти?

— Чекай! Я побігла до тебе, але ти вже пішов... Ти ж нічого не знав. Звідки ж у редакції знали?

— Знали.

— Отак ізразу. Не почекали, поки... Я певна, що через день-два усе з'ясується.

— Хоч би через два місяці.

— Та що ти! — обурилася Ірина.

Я промовчав. Перші арешти в міськкомі, в обкомі партії сталися ще на початку року. Тих людей уже проклинали на зборах, таврували в статтях.

— Це і мене виключать із комсомолу? — Ірина, мов захищаючись, притиснула руки до грудей.

— Ти робітниця. Це інша справа.

— Подумай: Леонід... Це жахлива помилка. Треба написати Сталіну.

Я кивнув головою: треба написати.

Її обличчя посвітліло:

— От побачиш, Сталін ще й покарає цих недотеп. Замість того, щоб ловити справжніх ворогів... Давай сьогодні ж напишемо. От побачиш...

Та мене вже охопив сумнів: «Скільки людей йому зараз пише? Чи є в нього час читати листи? Чи він їх хоч бачить?»

— У нас на фабриці викрили шпигуна. Уявляєш, головний інженер псував машини.

— Чого на роботу не пішла? — спитав я.

— До восьмої не випускали з дому. Потім побігла до тебе. Що ж тепер буде? Я комсорг цеху... — І вже тремтячим голосом: — А що я скажу Костеві?

— Отак і скажи: сталася помилка.

— Я боюсь... — по-дитячому злякано вихопилось у неї. — Ми з Костем подали заяви до партії...

— Він усе зрозуміє.

Я здогадувався: вони з Костем, певно, вже готували заяви й до загсу.

— А Софійку сповістити? — спитала далі.

Наша старша сестра жила в Харкові.

— Напиши їй. Але натяками. Якось так...

Мене вчили писати просто, логічно, називаючи речі своїми іменами. І ось тепер я радив написати «якось так...»

3.

Леонід став удівцем шість років тому, коли його дружина Зоя, весела, двадцятидвохрічна щебетуха, вмерла під час пологів. Дитину забрала Зоїна мати і повезла до свого Миргорода, куди час од часу їздив Леонід. Жив він замкнуто, мовчазно, весь у роботі, в нічному читанні, в гарячому прагненні нести людям, як він сам казав, світло ленінських ідей. Ніяких сумнівів, ніяких вагань. Складні питання розв'язував просто: «Так треба...» Вузли життєвих суперечностей не розплутував, а розрубував у той же спосіб: «Сталін сказав...»

Приходив до мене й настійливо переконував мою Ануш, що безпартійність у наш час явище неприпустиме. Є два боки барикад — тут чи там. Ануш відповідала йому, що за своєю неприборканою вдачею є анархістка, але за переконаннями — безпартійна більшовичка, хоч і з деякими пережитками. А це (тут вона кидала лукавий погляд у мій бік) пояснюється тим, що батьки інтелігенти: сільські вчителі. «Як ви ставитеся до інтелігенції?» — питала Леоніда. Відповідав, що вчителі, звичайно, корисний прошарок. Але ті, які працювали ще до революції (а такими й були батьки Ануш), однією ногою стоять у минулому. Ось виростає нова інтелігенція з робітників і колгоспників. «А якою ногою? — сміялася Ануш. — Напевне, правою?..» Леонід стримано всміхався.

У мене з ним іноді виникали суперечки. Затято стояв на своєму, відкидаючи будь-які аргументи. Гарячкував, сердився. Потім, бувало, тижнів два не озивався. Прибігала Ірина, сварила мене: «Льоня й так нервується. А ти зі своїми принципами...» До Ірини приєднувалася Ануш: «Вам політика вже очі засліпила. Тільки й чуєш: «Позиція... Платформа...» І що найдивніше: в обох одна позиція, а пір'я летить».

Зараз мені згадалось, як у нас — і не раз! — виникала розмова про Миколу Скрипника. Один із фундаторів партії, сподвижник Ілліча, діяч Комінтерну, він був — хіба тільки для мене? — взірцем більшовика-ленінця. І раптом — самогубство. «Нічого не раптом,— казав Леонід,— сповзання... Сталін точно визначив: «Гріхопадіння Скрипника...» Ануш дивувалася: «Гріхопадіння?.. Так у нас піп казав». І питала Леоніда: «Може, це у Сталіна пережиток духовної семінарії, в якій він учився?» Леонід насуплювався й змовкав. Потім, коли він залишив нас, я дорікав дружині: «Це нетактовно — згадувати семінарію». Вона сміялася: «Мені можна. Я безпартійна. До того ж із анархістськими збоченнями». Потім уже сердито додавала: «На роботі кажуть: тримай язик за зубами... То хоч дома можу вимовити слівце, яке не вкладається у ваші ортодоксальні статті?»

Ох, Леонід!.. Що сталося? Може, це помста за твою непоступливість,

за презирство до міщан, до кар'єристів, стрибунців, яким ти безкомпромісно кидав у лице «примазавшиеся». Хто сказав про тебе чорне слово?

Отак, розмовляючи з Леонідом і з самим собою, я опинився біля лікарні. Мене тут знали. Санітарки зустрічали привітливими усмішками: «А-а, до нашої чорноокої!..» Кличте.

З другого поверху сходами збігала Анюш. Радісно світилось обличчя, великі, справді чорні очі випромінювали своє щастя. Та все це згасло, коли глянула на мене.

— Що? Що? Ганя?

— Ганя в садочку. Вийдемо на хвилинку.

Вийшли на подвір'я. Я сказав. Анюш зблідла. І, як завжди, перша реакція — вибух!

— Мерзотники!.. Ні, шкідники! Так можуть і самого Сталіна заарештувати.

Я озирнувся. Принизливий страх огидним слизом обляпав усього мене.

— Язик!

Анюш прикусила губу.

— Я повинна сказати? — спитала.

— Скажи. Краще сама. І дивися, жодного зайвого слова.

Анюш тяжко йшла сходами вгору, весь час озираючись. Я намагався всміхнутися.

— Иди додому. Потім забереш малу.

Я йшов вулицею і вперше відчував окремішність од усіх людей, що йшли назустріч, наздоганяли, їхали в трамваї, стояли в чергах. Ніхто мене не знав, і я не зустрічав знайомих, але кожний мимолітний погляд, здавалося, затримувався на мені: «А-а, це той...» Як вони здогадуються? Непевність в очах? Чи вже на мені тавро?

Не пам'ятаю, скільки часу я блукав по місту.

В дитячому садку Ганя кинулася до мене з вереском:

— Ой, татку-татусю. Ти прийшов? Ти мене береш?

Ми чули щодня її скарги, докори, а то й плачі: «Чому інших забирають додому і мами, і тата. А ти, а ти...»

Така робота. З ранку до ночі. Хіба дитині поясниш? Іноді о дванадцятій вистрибувала з ліжка. «Я не спала. Я під ковдрою з ляльками гралася, на тебе чекала».

Тепер міцно тримала мене за руку: «Ти вже не підеш? Казку прочитаєш? Вовка намалюєш?..»

Читав казки. Малював вовка. Ліпив із пластиліну зайчика. Аж поки прийшла Анюш.

Мовчки роздяглася. Підійшла, обійняла нас обох.

— Я сказала... — вимовила тихо.

Дивився на неї. З тяжким передчуттям біди.

— Розповіла професорові. Він сказав: «Нас це не стосується». Крикуха, вона завжди тінню коло нього, втрутилася: «Політика стосується всіх». Професор одповів: «Наша з вами політика — лікувати людей». Потім Крикуха наздогнала мене в коридорі: «Вам пощастило — безпартійна, а то ми б із вами поговорили інакше».

Я забув прізвище. Ніколи її не бачив. Уявляв за розповідями Анюш. Крикуха завжди в президіях. Вона виступає перша. Вона повчає, пояснює, поправляє. І завжди в руках газета. Моя шабля. Тільки професор, людина ще дореволюційної формації, уникає її напучувань: «Даруйте, я звик своїм розумом доходити до всього». На це Крикуха шипить по закутках: «Побачимо, до чого він дійде своїм розумом...»

Прийшла Ірина. Стиснуті губи. Мовчить. Вечеряли. Пили чай. Цвірінькала Ганя. Нарешті Ірина заговорила:

— Сказала. Наша комсомольська секретарка побігла до партбюро й за хвилину повернулася: «Ти вже не комсорг, а Петрова й Сидоренко відкликають свої рекомендації». Потім підійшла Сидоренчиха, це наш фабком. Плямкає губами: «Як же ти прогавила ворога народу в своїй

хаті? А я ще тобі рекомендацію до партії давала». Я кинулася до неї: «Якщо вас так затрусило, то плювати мені на вашу рекомендацію». Вишкірила жовті зуби: «Дивись... Доплюєшся!»

Ірина схлипнула, зашморгала носом.

— Не треба, Іронько,— обійняла її Ануш. – От побачиш...

— Костя злякався,— прошепотіла Ірина.

— І чорт із ним! — вигукнула Ануш. — Боягуз! Зрадник!

Ірина піднесла голову, очі спалахнули:

— Льоню випустять, і тоді я покажу цим страхопудам! Тоді всі побачать, хто справді більшовик, а хто партквитком спекулює.

Заспокоєна, пішла додому. Ми вклали малу. Сиділи мовчки. Згодом, не підводячи голови, Ануш сказала:

— Коли вбили Кірова, теж були арешти. Нікого не випустили.

Я обурився.

— Що ти рівняєш? Брали зінов'євців, опозиціонерів. А для Леоніда партія, її генеральна лінія були суттю цілого життя.

— Суттю життя,— твердо вимовила Ануш,— може бути тільки одне: правда.

В мене роздратовано вихопилося:

— А-а... Це говорить твоя безпартійщина.

Чекав чергового спалаху. Вхопив її руку, притиснув до грудей.

— Вибач...

— Не нервуйся,— тихо сказала Ануш. — Нас іще чекає багато нервувань.

Я зіщулився від холоду.

4.

Заснути не міг. Згадував. Чомусь давнє. Голодування в дитинстві. Виразки на підморожених пальцях і п'ятках. Як вони мене мучили! І болем, і тим, що тижнями не міг ходити до школи. Там, у нетопленому класі, ми хапали дрижаки, але ж наука! Згадував перший заробіток на копанні траншей для водогону. Я пишався: п'ятнадцять років — і вже свій шматок хліба. А потім ще вища гордість: я монтер, я спинаюся (залізні кігті, пояс) на телефонні стовпи, з'єдную порвані дроти. Якого біса мене із школярських літ захопила газета! Стінна газета, рукописний шкільний журнал. Потім перші дописи вже до справжньої газети. Робкор! Ввабило й привабило. Вир гримучих років, бурхливий вир... Це не моє, це в якогось поета. І справді! Гордість сповнювала серце, коли, дивлячись на моє посвідчення, люди шанобливо вимовляли: «О, газета «Більшовик»!». Газета мала заступатися за скривджених,— і ми писали про бюрократів, щедрінських помпадурів. Газета мала боротися за чистоту партії,— і ми викривали кар'єристів, пристосуванців. Їх купка. А мільйони будують нове життя. Ми щиро славили героїв праці — шахтарів, металургів, п'ятисотенниць.

Та була й гіркота, був і сором. Ніколи не забуду, як, приїхавши з голодних сіл, я написав: «Рятуйте дітей!» Це був не репортаж — зойк. Мене викликав заступник редактора Василь Войтенко і сказав: «Чи корисно нам самим давати матеріал буржуазній пресі? На чий млин вода?.. Знаємо, вболіваємо, але... Це не для розголосу. Надішлемо в обком, нехай вживають заходів». Слово Войтенка, що був правою рукою Миколи Миколайовича, для кожного з нас багато важило. Але я не міг позбутися почуття гнітючої провини.

Войтенко полюбляв поетичні порівняння. Цього разу згадав Блока:

— Поет сказав: серцем слухайте музику революції. Але музика — це не лише героїчні ораторії, бадьорі пісні та марші. Це і трагічні мотиви. Зрозуміл?

Саме останні слова, видно, почув Найдич, що (як завжди) рвучкою ходою з'явився в кімнаті.

— Звідки трагічні мотиви? Хто це у нас занепадник? — запитав він.

І ап'явся а мене усміхненими очима, що так аабили до себе ясним розумом.

Бутенко мовчки простягнуа йому мою кореспонденцію. І вже за хаплину обличчя Найдича згасло, і аін, кусаючи губи, вимовив:

— Про це треба кричати на весь саіт.

— Так-таки на весь саіт? — докірливо глянуа на нього Бутенко. — Чи тобі пояснювати, що це означає?

— А що це означає? — сердито запитав Найдич.

— Дискредитацію колгоспного ладу.

Найдич спалахнуа і — мало не криком — нагадав, що коли виник голод у двадцять першому році, Ленін прийняа допомогу американських добродійних громад. Що саме та допомога врятуаала сотні тисяч, передусім дітей. І ніхто не дорікаа Леніну, що аін дискредитує пролетарську революцію. Від кого ми криємося? Про голод знають усі. Чому ж не звернутися до Міжнародного Червоного Хреста, до всіх добрих людей? До нас прибули б сто, двісті кораблів із хлібом.

— Зараз інший час,— похмуро кинуа Бутенко.

— В тому-то й річ, що інший час і нема Леніна,— різко сказаа Найдич і вибіг із кімнати.

Бутенко ще якийсь час дивився в той бік, де стояа Найдич.

— Сатанинський дух сперечань і заперечень,— сказав він. У голосі його заучало засудження і милуаання. — Щоб Ілля коли-небудь із чимось погоджався... Кремінь.

Далі повчально (Бутенко любив повчати) нагадав мені, що Найдич — сімнадцятирічним юнаком — був одним із керівників більшовицького підпілля, а вісімнадцять років — комісаром полку, а ще через два роки — делегатом Десятого з'їзду і учасником штурму Кронштадта.

Я кивав головою і зітхав. Хто з нас, молодших, не захоплювався, не заздрив старшим товаришам, які пройшли крізь вогонь революції?

— Кремінь,— задумливо повторив Бутенко. — Але ота бісова впертість не завжди доречна. А у вас... — аін із жалем подивився на мене, — у вас незгода від м'якотілості, від незагартованості. Різниця велика... Вам краще їздити не на села, а в пролетарські центри. В Донбас, скажімо. Перейнятися робітничим гартом, стахановським ентузіазмом. Отак і зробимо.

...А тих опухлих дітей я пам'ятатиму, певно, ціле життя, з тим же незабутнім почуттям провини й безсилля.

Опівночі я тихо підвівся з ліжка. Навшпиньки вийшов до другої кімнати. Восьмиповерховий будинок двома крилами охоплював невеликий двір-пагорок. Мені з квартири в правому крилі було видно десятки, десятки вікон. Сплять люди. Спокійно сплять.

Нараз у лівому крилі будинку, на третьому поверсі, засвітилися вікна. За хвилину — на п'ятому. Комусь не спиться? Та навіщо світити в цілих квартирах? Адже там діти. Новий редакційний будинок заселено лише рік тому. Я не пам'ятаю, хто й де саме живе. Може, хтось прийшов з чергування? Може, хтось квапиться в тиші дописати статтю? Такому безсонню можна позаздрити. Інша річ зі мною.

Світло в тих вікнах не вимкнули до світанку. В червні, правда, він дуже ранній.

— Як ти мене налякав! — почуа я голос Ануш. — Прокинулась, а тебе нема... Я так злякалася!

Вона стояла на порозі — боса, в нічній сорочці.

— Що ти тут робиш?

— Нічого... Дивлюсь. — Сам розумів, що відповідь звучить безглуздо. — Ще рано, відпочивай... А я тим часом начищу картоплі.

Нашвидку поснідавши, Ануш пішла на роботу. Я одягаю Ганю, щоб відвести її в дитячий садок. Через дві-три хвилини Ануш повернулася —

перестрашене лице, тремтячі губи. Сіпнула мене за рукав. В кухні, задихаючись, прошепотіла:

— Вночі забрали Жука й Нестеренка. Сусідка сказала...

Якусь мить ми дивились одне одному в вічі. Вбігла Ганя.

— Тату, ти забув, що нам у садочок?

Ануш судорожно стиснула мою руку.

— Сиди дома. Я сама відведу Ганю.

Я мимоволі всміхнувся: «Сиди вдома». Немовби тут був надійний схованок, затишне місце, якого не сягав залізний вітер.

Вперше я не кидався зранку в гомінку круговерть редакційного дня з його летючкою, правкою рукописів, квапливим писанням чогось завжди термінового; з його теж терміновими завданнями — мчати на якусь нараду, зліт, пленум...

Я стояв, спустошений, посеред кімнати. Впали в око етажерки з книжками, що завжди притягували до себе. У кутку стояв мій стіл. Я підійшов, глянув на списані сторінки. Та це ж незакінчений нарис! Мені кольнуло в грудях. Він уже не потрібний, як не потрібний і я. Витягнув шухляду. Чернетки моїх недолугих літературних спроб. Спалю! В другій шухляді записнички, блокноти — свідки численних відряджень. У третій — папки, вирізки з газет. Навіщо їх збирав?

Щосили штовхнув шухляди в стіл, і вони з гуркотом сховались в нутрощах стола, як собаки ховаються в своїх халабудах. Одночасно почувся настійливий стукіт у двері. Я кинувся до передпокою й завмер. Спитати, хто там? І що?.. Відчинив, не питаючи. Біля дверей стояла тітка Паша, редакційний кур'єр. Завжди усміхнена, вона зараз співчутливо, а трохи й злякано дивилася на мене. «Драстуйте! Це вам...» Простягла конверт. Я взяв, подякував. «Може, там немв за що й дякувати, — сказала тітка Паша. — Щось страшне в редакції робиться...» І потюпотіла сходами вниз.

Я роздер конверт. На клаптику паперу було олівцем написано: «Негайно з'явитися в райком партії». Знайома карлючка — підпис Куцого.

Я зрадів. Учора мені й на думку не спало, що партквиток має право відібрати лише райком партії. Перестарався Куций! А секретарем райкому є наш висуванець із друкарні Іван Дробот. Він знає всіх нас. Він скаже справжнє слово.

Мене вітром несло з однієї київської гори на другу. Наближався до райкому, важко дихаючи.

— Спокійніше, спокійніше, юначе,— почув насмішкуватий голос Ганни Іванівни. Оглядала мене з голови до ніг. — Витри піт з натхненного чола. З фізіономії теж. Причешися — волосся дибки. Побачать, який ти схвапуджений, скажуть: «Злякався, совість нечиста». Витримка — раз. Упевнений голос — два.

— Ганно Іванівно, а ви чого тут?

— Дістала строгача.

Я здригнувся.

— Через мене?

— Та ні... За Войтенка. Вчилися ж разом.

— За Войтенка? А що сталося?

— Те саме... Викликали вчора до ЦК, а машина завернула в інший бік.

— А як же Микола Миколайович? Це ж його заступник. Це ж...

— Може, він зараз саме отак це-це-це-кає. Вчора Войтенко, сьогодні Жук і Нестеренко. Отак.

— А навіщо мене викликали? — спитав я, а цю ж мить зрозумівши безглуздість запитання. — Дробот — наш висуванець, він же знає...

— Перепудився. Повні штани.

— Я біг, я думав...

Ганна Іванівна процідила крізь зуби:

— Думати тепер може тільки гнидик.

І, обминувши мене, рушила в напрямі редакції.

У приймальні райкому було повно людей. Всі похмурі, але по-різному. Дитинно-злякані. Затято-гнівні. Розгублено-покірливі. Хтось одвернувся до вікна, плечі здригаються,— невже плаче? А який вигляд у мене? Хотілося вірити — рішучий, певний своєї правоти. Я ввійду і з усією щирістю скажу: «Мій брат завжди був вірним солдатом партії Леніна — Сталіна. Зрозумійте, сталася помилка...»

З кабінету секретаря вийшов крем'язень з багрово-набряклим лицем. Шаленим поглядом оглянув усіх:

— Я одержав партквиток під Перекопом. Розумієте?

— Треба було там сказати,— кинув хтось.

— Казав... Що ж це робиться?

Позад себе я почув мимрення:

— Цей докричиться до «чорного ворона»...

З кабінету висунулася чиясь голова:

— Погрібняк!

Розгублено-покірливий дрібними кроками посунув до грізних дверей.

А звідти ще один обурений, проте і зляканий:

— Дурний анекдотик, і за це...

— Саме тому, що дурний.

За хвилину визирнув ізвідти Куций. Намацав мене крижаним поглядом і зник.

Ще дві-три тягучих хвилини, і постав отой розгублений, беззвучно ворушачи тремтячими губами. Мов сліпий, виставивши вперед руки, він рушив до дверей.

— Полтавець!

Я сіпнувся, серце закалатало. Почув услід:

— Видно, велике цабе. З ходу!

В кабінеті передусім я побачив пожовкле обличчя Дробота,— синці під примруженими очима. Він кивнув головою Куцому. З усього, що той доповів швидкомовкою, я вловив лише останнє:

— Захищає брата, ворога народу...

— Ясно!

— Товариші!.. — Був певний, що, почувши мій схвильований голос, якийсь літній чоловік (старий більшовик!) ласкаво мовить: «Говори, синок».

Але мене перебив жорсткий голос:

— Все ясно. Чули вже таких...

— Є пропозиція...

— Одноголосно...

Я швендяв вулицями, механічно переставляючи ноги. Дивився перед себе й нічого не бачив. Дзеленчав трамвай, сигналили автомашини — я нічого не чув. Не знаю, де мене носило,— площі, завулки, парк. Одну думку прокручував у голові: завтра піду до Миколи Миколайовича. Секретар ЦК і редактор «Більшовика». Одне його слово — і... А може, зараз? Ні, я надто збентежений. Потрібен твердий голос, витримка. Краще завтра. Одне його слово...

5.

Біля будинку я побачив Оксану Жук. Потиснув руку. Сльози покотилися з її очей.

— Оксано, все з'ясується... Побачите!

— Вже бачу. Сказали, що переселять.

— Що значить — переселять.

— Дуже просто. Сім'я ворога народу... — І кинулася вбік, охопивши голову руками.

В дитсадку Ганя підстрибувала, весело сміючись.

— Ти вже нікуди не підеш? Будемо читати, малювати...

Підійшла завідувачка дитсадка і, не підводячи очей, тихо сказала:

— Більше не приводьте Гані. Садок відомчий. Наказали сторонніх закреслити. Що я можу?.. — Розвела руками.

Ми пішли додому — закреслена Ганя і я.

Повернулася з роботи Ануш і довгим, допитливим поглядом глянула на мене. Мовчки обідали. Тільки Ганя цвірінькала про якогось Колю-розбишаку, про смішну Настю, що наділа кофтинку задом наперед.

— Ганечко, йди побігай з дітворою.

Вирядили Ганю. Сіли поруч. Я розповів про райком, про Войтенка. Ануш слухала закам'яніло.

— Завтра піду до Миколи Миколайовича.

— Чи зможе він допомогти? Я вже... — Ануш недоговорила.

Зі сходів почувся — на всю силу — Ганин плач.

Ми кинулися до дверей.

— Що? Що таке?

Мала вчепилася в мене з розпачливим зойком:

— Не віддам! Не віддам...

Я вхопив її на руки:

— Що таке? Чого ти злякався?

На малу напала ікавка. Крізь плач та ікавку ледве розчули, що огидний Колька-розбишака сказав: «Дмитрикового тата забрали, Марусиного тата забрали і твого, Ганю, тата заберуть».

Довго ми не могли її заспокоїти. Вклали у ліжко, напоїли теплим чаєм. Вп'ялася в мою руку й не відпускала. Коли заснула, я став тихенько вивільняти руку, але вона прокинулася й, обхопивши мою шию, знову заплакала.

Змучений цим нескінченним днем, я провалився в тяжкий сон. Але незбагненне відчуття тривоги підкинуло мене з ліжка. Де Ануш?

— Тс-с! — почув із другої кімнати. Кинувся туди. Над нами, в квартирі на шостому поверсі, хтось тупотів важкими кроками. Потім пересували ліжко чи шафу.

— Вишневський! — шепнула Ануш, дивлячись на мене сповненими жаху очима.

Над нами жила польська родина. Владислав Вишневський був редактором газети «Глос радзецкі».

Кроки то затихали, то знову чулися — вже в другій кімнаті, в кухні, у ванні. Тупотіло по наших головах, по наших серцях.

На світанку кілька людей пройшло повз наші двері — сходами вниз.

— Трохи згодом я зайду до Гелі? — прошепотіла Ануш.

Я кивнув головою.

Геля-Гелена — білява красуня з небесними очима. Коли вони вдвох — Геля і чорноока, смаглява, з короною чорних кіс на голові Ануш — переходили подвір'я, з вікон визирали.

Ми не зразу почули, що хтось тихо пошкрябав у наші двері. Я відчинив і побачив переляканого Янека Вишневського, десятирічного школяра.

— Мамі погано... Серце...

Ануш вихопила з тумбочки якісь ліки й побігла нагору.

6.

Вирішили так: Ануш бере Ганю на роботу, в лікарню. Приходять іноді з дітьми лікарки, медсестри, санітарки. Всіляке в людей трапляється. В лікарні є червоний куток. Там чекають мам.

Тим часом я вдамся до Миколи Миколайовича. Вперше доведеться дзвонити з приймальні його помічникові, просити перепустку. Адже нема партквитка... Уявляю: Микола Миколайович слухає. Як завжди, уважно дивлячись у вічі. Я супроводжував його двічі в поїздках на Донеччині, на Полтавщині і знаю, як він слухає людей. Потім говорить — тихо, виразно, немовби шліфуючи кожне речення. Певно, так воно й було. Ми знали, що

іноді за браком часу він по телефону диктував передову статтю для газети, як ми казали, «з голови».

Я вже звернув на площу, яку замикала півколом важка колонада будинку ЦК. І лиш тільки майнула думка: «Не зустріти б когось із редакції»,— як помітив Григорія Ткаленка, що йшов мені назустріч із портфелем під пахвою. Він був зроду-віку киянином, а більшість із нас прибула з колишньої столиці, з Харкова. Отже, працював у нас недавно. Жив окремо, десь на Рейтарській, тримався окремо. Але стосунки між нами були цілком приязні.

Ткаленко зупинився й потиснув мені руку.

— Співчуваю, але ти сам повинен розуміти... Думаєш, мені легко було голосувати, щоб тебе виключили? Обстановка в редакції... — Він похитав головою. — А що буде тепер?

Я запитально глянув на нього.

— Ти нічого не знаєш?

Ткаленко озирнувся й прошепотів:

— Учора ввечері Миколу Миколайовича... — Він махнув рукою.

Мої очі з жахом простежили той жест.

— І Затонського теж... — шепотів далі Ткаленко. — А в Москві застрелився Ян Гамарник. Можна сказати, головний комісар Червоної Армії. Мій батько, старий вояка революції, не раз казав: Гамарник — це совість нашої армії. Тепер батя замовк...

— Чому? Яка ж причина? Гамарник... — Мій голос урвався.

Ткаленко притулив палець до губів.

— Голоаке,— сказав тихо,— не розпускай язика. Є в тебе несучасна риса: що подумав, те й бовкнув. Вибач за вульгарне слівце, але тепер не до цирліхів манірліхів. Ясно?.. О, знаєш, хто спитав про тебе, коли вийшов із лікарні? Найдич! А сьогодні його самого на зборах підсмажать. Але я певний: не виключать. Ще б пак! Єдиний на Україні журналіст з орденом бойового Червоного Прапора... Все! Поспішаю. — Ткаленко знову озирнувся. — Не сердься, якщо я де-небудь з тобою не привітаюся. Вказівка самого Куцого.

— Дякую за відвертість,— промимрив я.

Тиснучи мені руку, Ткаленко ледь чутко вимовив:

— Я тобі вірю. — І швидко відійшов.

Мимрення й шепіт! Мені вже здається, що всі, всі перейшли на такий спосіб спілкування.

Микола Миколайович. Моя остання надія. Обвал за обвалом... Та справа вже не в мені. Микола Миколайович, Затонський. Такі люди! Не може бути, щоб Сталін знав про це!

Я звернув у бік Володимирської гірки. Сів на лавицю край урвища. Переді мною розпростерся — до самого обрію — краєвид, що полонив зір і душу. А я почувався так, ніби мене заткнули в темний і задушливий куток.

Я нічого не міг, якщо по-простецьки сказати, второпати. В голові вертілись уривки думок, уламки думок.

Уже йдучи додому, згадав: Найдич про мене запитував. І потепліло в грудях. Це людина, що вабила до себе всіх. О, не всіх... Це раніше мені так здавалося. Тепер збагнув, що і в редакції виявилися черстві служаки, люди з хитринкою, з іржею всередині. Але все живе, все мисляче тягнулося ж до нього, до Найдича. Для кожного, а для нас, молодих, особливо знаходив щире, вдумливе, добре слово. Всеволод Ярославович казав про нього: людина з душевним магнітом. І, всміхаючись, перепрошував, що вживав ідеалістичний термін. «Душа — це, здається, несучасне поняття?..»

І ось сьогодні Найдича, як сказав Ткаленко, підсмажать на зборах. Яке мерзенне слівце! Хіба в наш час може бути інквізиторське кострище? І Куций підкидатиме хмиз?

Ввечері я сказав:

— Ануш, завтра піду шукати роботу. Будь-яку. Інакше можна збожеволіти. Як же буде з Ганею?

— Я домовилася з матір'ю однієї санітарки. Доглядатиме Ганю. Зручно, живе поряд з лікарнею. — Ануш зітхнула. — Шукати роботу. Будь-яку... Ти журналіст!

Я махнув рукою.

Знайомий — тричі — стукіт у двері. Збуджена Ірина вже вбігла до кімнати.

— Читали? Ні? Всі, всі про це говорять. — Очі в неї блищали. — Ось у сьогоднішній газеті.

На першій сторінці центральної газети було написано, що в далекому селі тяжко захворіла дитина. Мати послала телеграму Сталіну, і він дав розпорядження відрядити літак. Дитину врятували. Хвороба була смертельно небезпечною.

— Де ще? В якій країні таке може бути? Тільки у нас,— захоплено говорила Ірина. — Тепер я написала листа Сталіну. Краще, коли я надішлю, робітниця, комсомолка... Правда? Ось чернетка — глянь.

Я розгорнув аркуш із шкільного зошита. По-школярському старанний почерк: «Дорогий Йосифе Віссаріоновичу! Звертаюся до Вас як до рідного батька...»

Літери розпливались. Я читав, читав.

— Добре написала, Іро,— сказав я.

— Правда? — аж зашарілася Ірина.

Ануш взяла аркушик, пробігла очима і теж схвально кивнула головою.

По вечері, коли Ірина пішла додому, Ануш першу'че вимовила:

— А може, й справді?..

7.

Колись була біржа праці. А як тепер шукають роботу?

Та передусім я попрямував до газетного кіоска. Ще одна прикрість: лишився без газет. В редакції кожного чекала на столі «Правда», з неї починався робочий день. А передплата лімітована...

На розі мене здивувала велика, мовчазна черга. Зосереджені, замкнені, напружені обличчя. Я вже навчився шкірою відчувати тривогу. Що сьогодні? Ніхто нікого не запитував. Мовчав і я. Та ось нарешті газета в моїх руках. Величезний заголовок на цілу першу сторінку: процес... Військова колегія Верховного суду. Зрада, шпигунство, терор, контрреволюційна організація. Стаття 58... Кожне ім'я змушувало щулитися від жаху, тлумити в собі вражене «о-о!» Тухачевський... Якір... Уборевич... Корк... Примаков... Ейдеман... Імена, записані на найславніших сторінках громадянської війни. Що ж тепер буде?

Як і кожний, хто купував газету, я швидко відійшов од кіоска. Як і кожний, не зазирав у вічі тим, хто, глянувши на першу сторінку, мінився на обличчі.

Якийсь час я сидів у сквері — не в змозі був поворухнутися. Шпигуни в Червоній Армії! І хто? Не якийсь вивідувач із фальшивими документами. Маршал і командарми найвищих рангів. Що їх штовхнуло на таке? І що тепер буде? Ворогові відомі всі військові таємниці.

Несила було стримувати в собі збентеження й розгубленість. Але з ким, з ким поділитися? Хто пояснить мені, чому роздерлися славетні біографії на червоне й чорне?

Напевне, саме з цим пов'язане самогубство Гамарника. Дізнався — і в розпачі... А може, не міг повірити, що його друзі, бойові соратники стали шпигунами?

Я важко підвівся. І рушив навмання. Час од часу зупинявся і знову розгортав газету, немов могло статися диво й на першій сторінці великі

літери закричали про щось зовсім інше. Як це було місяць чи тиждень тому. Стахановсьиі реиорди... Завершенни будови заводу-велетня...

Але все було так, як було. І я знову ходив, ходив.

Ні, так не можна. Треба тримати нерви на прив'язі. Вмовляв себе, і не міг умовити. Треба щось робити, оце безглузде ходіння вулицями тільки посилює иолотнечу в голові.

Чого, аласие, я вийшов з дому? Ах, таи, робота. Будь-яка робота. І щоб сьогодні ж.

За юнацьких років був попітвcovered. Розносив листи, газети в чудовому селі над Пслом. У ножній хаті мене зустрічали добрими усмішками. Гарна робота! Краще тільки десь далі від дому. І від редакції.

На довжелезній Червоноармійській я надибав пошту і спитав завідуаача. Виистився иругленький чоловік і, не дослухавши мене, запитав, де я працював досі. Я відповів. Щелепа йому відвисла, кліпнули вії. Вигукнув: «Поштамт вирішує!» І сховався за загородкою. Те саме я почув і на другій пошті. Пішов до поштамту, — добрий шмат дороги...

Службовий хід. Другий поверх. Віконце відділу кадрів. Наче ховрах із нори, заідти визирнуа чоловік із печаттю канцелярської нудьги на обличчі. Те саме запитання: де працював? Не приховувати ж. Крім того, можуть зважадати довідку, трудову книжку. Коли я відповів, віконце хряснуло перед моїм носом. Щось там грюкнуло. Може, він з остраху зомлів?

Біс із нею, з поштою. Вчили ж мене й на телефонного монтера. Знайшов контору телефонної станції. Ось і віконце. Запитання — відповідь. Сонна фізіономія враз ожила, очі зблиснули хижою цікавістю.

— Он як! А чого саме до нас? Підслуховувати телефонні розмови? Державні таємниці? Таким у нас місця нема! — щомиті він озирався, певно, ці вигуки мав слухати ще хтось там, у глибині кімнати.

Здерев'янілими ногами я вийшов на вулицю. Куди тепер? Ішов. Часом позирав на годинники, що висіли на перехрестях вулиць. Час плинув повільно, тягуче. Знову посидів, цього разу в Шевченківському парку. Передо мною був великий будинок, до якого я з радістю входив у вихідні чи — зрідка — у вільні вечірні години. Храм книги — так подумки я називав наукову бібліотеку.

Зараз мені згадалося, що перед входом до читальних залів, за загородкою, сидить літній чоловік, якому кожний, хто проходить, показує жетон або реєстраційний бланк. А виходячи з приміщення, ті бланки й жетони лишають у нього. Чим погана робота? Так, літніх людей. Чи не сором мені, молодому, здоровому... Та, напевне, бібліотеці потрібні й вантажники, вартові...

Я не наважився запитати в гардеробній, де можна побачити директора бібліотеки. Уявив собі вченого мужа, якому незліченні книжкові скарби знані так само добре, як мені мої убогі етажерки. Чи йому клопотатися вантажниками й вартовими? Але й згадка про віконце відділу кадрів викликала в мене нервовий дрож. Спитав заступника директора.

Наприкінці довгого коридора я побачив на дверях потрібну табличку. Постукав і, почувши щось невиразне, ввійшов. Господар кабінету розмовляв по телефону, але кивнув мені головою і показав рукою на стілець. Він комусь сердито нагадував про полиці, шухляди, шафи, а потім, поклавши трубку, уважно, здалося, що навіть співчутливо, вислухав мене.

— Так, нам потрібна допоміжна робоча сила, черговий... — Він замовк, зітхнув, а потім сказав: — Але ми вже взяли на роботу кількох «бывших людей».

Я почервонів. Він знітився:

— Вибачте... Але тепер так кажуть: «бывшие люди»...

Я знову сів у парку й, дивлячись на прекрасний, недосяжний для мене храм книги, мурмотів собі під ніс: «Так ось хто ти нині! «Бывший человек».

В руках я тримав скручену газету. З тим великим і страшним заголовком.

Дома до мене із сльозами на очах кинулась Ануш.

— Де ти був так довго? Я тут мертвію від жаху. Ти читав «Правду»? Кажуть, хапають і на вулиці.

— Не слухай дурниць...

— Де ти був так довго? — Це вже Ганя простягла руки.

— Ось я вже тут, Ганнусю.

— Кажи, малюнки, звірята...

— Почекай. Тато голодний. Сідай, я зараз.

Ануш принесла гречану кашу з молоком. Я знехотя почав їсти. Раптом мене занудило, і я ледве встиг добігти до вмивальника. Здалося, що з горла хлинула кров. А спазми знову й знову згинали мене. Випльовував зелену слизь.

Мої стояли поруч. Ануш охала, Ганя плакала.

Вночі я прокинувся від ледве чутних кроків. Це Ануш підійшла до вікна. Я теж підвівся і став поруч. Невже знову в якомусь вікні світиться?

Відчував цілковиту спустошеність.

— Як можна так жити? — стогоном вихопилося в Ануш.

8.

Коли я переходив подвір'я (з вулиці всі парадні двері зачинено — фарбують), то мені здалося, що з сусіднього під'їзду визирнув Куций і зник. За хвилину він вийшов, розглядаючи хмарки чи крони дерев. Із сусіднього під'їзду вийшов Марніян Голуб і кинувся до Куцого. Біля воріт їх чекав Григорій Тиаленко. Він не повернув у мій бік голови, коли я проходив повз нього.

Двірничка стояла посеред тротуару, гучно перемовлялася з якоюсь жінкою на балконі. Відповівши на моє вітання, двірничка сказала мені в спину:

— Ось іще один затюканий...

З балкона почувся сміх.

Я не образився. Адже й справді це найточніше визначення: затюканий!

В першому, другому й третьому кіосках газет уже не було. З досвіду численних відряджень я знав, що на вокзалі газети бувають і до обідньої пори.

Але й там «Правду» вже було розпродано. Купив — ще недавно свою рідну — «Більшовик». Вийшов на перон, на свіже повітря, щоб поки що нашвидку дізнатися про новини. Цілу першу сторінку було зайнято повідомленнями про мітинги, які одностайно схвалювали вирок маршалу й командармам. «Смерть зрадникам!» «Смерть шпигунам!» На другій сторінці, крім телеграм з усіх кінців країни, були й листи стахановців, діячів культури. І теж мало не в кожному рядку — смерть, смерть.

Відійшов якийсь поїзд. Прибув другий. Боже, як я любив їздити! Куди завгодно, аби відчувати рух, зустрічатися з людьми. Я не розумів тих, які прагли відряджень у великі міста. Мене вабили Зачепилівки, Недригайлівки, Шишаки, де люди часом уперше бачили кореспондента центральної газети. А така газета вже вгамує тамтешнього унтер-пришибєєва, тупого бюрократа, крадія, хабарника. Чимало моїх писань на подібні теми побачило світ, ще більше летіло до кошиків. А часто я сам закривав очі на темне, бо їхав писати нарис про передову доярку, про п'ятисотенницю. Вірив: це головне, це завтрашній день, і той світлий день сам розвіє все темне.

Знову відійшов поїзд. Із вікон махали руками. Не мені.

Я згадав, як, повернувшись із якогось відрядження, побачив ось на цьому пероні Мишка — побратима з полтавської комсомолії. Він став льотчиком, служив у Києві, але зустрічалися ми вряди-годи. Кожного несла своя течія. А ось тоді, на пероні, я аж рота роззявив. Мишко

в новісінькому костюмі, біла сорочка з галстуком, капелюх, а на зігнутій руці плащ. Що це за парад-маскарад? Куди? Поруч Мишка стояла його Катря, радісна і водночас схвильована, з тривогою в очах. «Мишко, куди?» — «Сором казати, досі Москви не бачив. А скільки ще є на світі столиць!..» Потім ми з Катрею бігли поряд з вагоном. Мишко махав рукою.

Місяць тому я зустрів Катрю. Звичайно, спитав про Мишка. Вона взяла мене під руку і тихо сказала: «Мишко співає «Гренаду». Розумієш? «Гренадская волость в Испании есть...»

Зрозумів і позаздрив.

Тепер, тримаючи в руці газету, що, здавалось, ось-ось спалахне від люті й болю, я линув думкою до далекої Іспанії, до Мадріда, і ще дужче заздрив Мишкові. Він воює з фашизмом, він покинув рідну хату, «чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»

Хтось сіпнув мене за рукав.

— Скільки треба вас кликати?

Передо мною стояла літня жінка й сердито дивилася на мене.

— Я ще з вікна вагона гукала. — Вона показала очима на дві валізи. — Швидше, а то черга на таксі збереться.

Я вхопив валізи. Ми вийшли на площу, де й справді вже була чимала черга.

— Ну от! — жінка кинула на мене сердитий погляд і тицьнула в руку зіжмаканий папірець.

Відійшовши, глянув: карбованець. Заробіток! І ніяких тобі віконець у відділах кадрів.

Я знову вийшов на перон. Стояв попід стіною, аж поки носії розхапали пасажирів чергового поїзда. Пізніше за всіх із вагона зійшов дідусь із сивою борідкою, тягнучи, саме тягнучи, валізу.

Ніяковіючи, підійшов до нього.

— Може, допомогти вам?

Дідусь схилив голову і поверх окулярів уп'явся поглядом у мої груди.

— А де бляха? — крутнув пальцем. — Де номер? Ви ж не носій...

— Н-ні... Я так...

— Ах, «так»! Чкурнути з моїм чемоданом?

Я сахнувся вбік. Услід мені лунало:

— Шахраїв розвелося! Шахраїв!

Я потинявся в залі, серед вокзальної юрби. Вирішив підходити до літніх жінок, вони довірливіші до людей. Коли прибув черговий поїзд, коли зникли носії й порозходилися пасажири, на пероні лишилася молода жінка з валізою й двома сумками. Довго, мабуть, вовтузилась у вагоні.

Я підійшов до неї з тим же запитанням:

— Може, допомогти вам?

— О! — всміхнулася. — Будьте ласкаві.

Я взяв валізу й сумку кам'яної ваги. Другу сумку, певно легшу, взяла вона. Ми вийшли на площу.

— Чоловік, видно, не одержав телеграми,— сказала жінка. — А таксі чекати довго... Чи не могли б ви до самого дому? Трамваєм, а там близько.

Я кивнув головою. Сіли в трамвай. Жінка з полегкістю зітхнула.

— Ой, як добре... — Та ось в її очах майнули лукаві іскорки: — Гарно я засмагла?

Мене вразило це запитання: «Про що людина думає?»

— Вам личить,— промимрив я. — І дуже.

Моє збентеження вона зрозуміла по-своєму й задоволено всміхнулася.

Молода, приваблива жінка, курортниця, турбувалася, чи гарно вона засмагла. З уривків розмов, з окремих речень пасажирів трамвая можна було зрозуміти, що хтось заклопотаний браком дитячого взуття, комусь не вистачило в черзі калош, когось «заїли довідки»...

Текло буденне життя, хоч на світі діялося т а к е.

На якійсь зупинці ми вийшли.

— Ось за рогом. — сказвла жінка. — Четаертий поверх. Ліфта немв, це нічого?

— Нічого.

Сходи були круті. Валіза, а особливо сумка важенні.

— Чорноморське каміння? — спитав я.

Курортниця засміялася.

— Гостинці... А я зразу побачнла, що вн не носій. Дуже делікатний. Ось ми й прнйшлн.

В передпокої вона попорпалась у тій сумці, яку несла, вийняла гаманчнк, дала мені карбованець і подякувала.

— Студент? Підробіток до стнпендії?

Чому б мені було не підтакнутн? Але вона дивилася співчутливо, і я сказав, хто я. На мій поднв, це страшенно злякало її.

— Редакція!.. — Навіть крізь смагу видно стало, як вона зблідла. — Там же кубло шкідннків... Агентів. А я... А ви тепер знаєте нашу адресу.

— Не знаю! — вигукнув я. — Не хочу знатн!

Вискочив на сходи й чимдуж затупотів униз. Курортна красуня — і цей переляк. Сьогоднішні будні.

Вдома Ануш подивилася на мої здобутки: ковбаса, масло, халва.

— Звідки?

Я розповів. Нв її очвх виступили сльозн:

— Бідний мій хлопчик!

9.

Ганя плачем домоглася свого. Сьогодні буду з нею. Цілнй день. Поїдемо в зоопарк, полвсуємо морозивом...

— Вона тужить за дитячим садком, — сказала Ануш. — А в тієї тітки їй нудно. Не знаю, що робити.

— Бери відпустку й везн малу до бабусі.

Ануш аж здригнулась.

— Залншнти тебе самого? В такнй час?

Я мимоволі всміхнувся:

— Певна, що затулиш мене від усіх вітрів?

Ануш подалася на роботу. А ми з Гвнею рушнлн до зоопарку.

По дорозі до трамвая купнв «Правду» і завмер: цілу першу сторінку було облямовано траурною рвмкою. Раптово вмерла Марія Іллінічна, сестра Леніна. Літерн розпливалися перед очима. Вихоплював то одне, то інше слово. Член партії з 1898 року... Агент «Искры»... Активна учасниця трьох революцій... Відповідальний секретар редакції «Правда»...

І друга, і третя сторінки в такій же чорній рамці.

Ще гострішим болем вразнла думка: вона вмерла позавчора, коли з'явнлося повідомлення про розстріл Тухвчевського, Якіра, Примакова... Може, саме тому раптово? Звгадкові, невиднмі нитi простяглися від одиєї смерті до іншої.

— Тату, тату! — вже, мабуть, не вперше заволала Ганя. — Ти забув, що треба в зоопарк.

Забув. Усе на світі забув.

...Як вонв раділв! Як сміялася! Живнй, справжній, велетенськнй слон. У-у, страшеннний лев. Білі ведмеді. Смішні, невгамовні мавпи. Орел. Рибнрибоньки. Птахи-пташенята. Підстрибуючи, Ганя перебігала від вольєра до вольєра, смикала мене за руку:

— Дивись, дивись!

Я дивився, але нічого не бачив. Усе затуляла газетна сторінка з чорною рамкою.

Ввечері Гвня рано заснула, щасливо зморена дивами зоопарку.

А ми втрьох — прийшла Ірина — в розпуці дивнлися на останній фотознімок Марії Іллінічни.

Тоскне мовчання порушила Ірина. Не підводячи очей, вона тихо сказала:

— Була там... У черзі.

— Де? В якій черзі?

— Там... В органах. Ой, яка черга! Всі жінки, молоді, старі. А віконце не відчинялося. Ні о десятій, ні об одинадцятій. Потім вийшов один і закричав: «Це що? Демонстрація провокація? Триває слідство. Ніяких передач, ніяких запитань. Розходьтеся негайно!»

Ірина змовкла. Як вона змарніла за ці дні, ще так недавно весела, рожевощока.

«...Триває слідство». Ось Леоніда під конвоєм ведуть на допит. Про що питають? Про що? А потім як? «Чорним вороном» знову в тюрму? Леонід і тюрма. Збожеволіти можна.

— Дістала листа від Софійки,— сказала Ірина. Ірина важко вимовляла кожне слово. — Власне, не лист... Кілька слів.

Простягнула конверт. У ньому клаптик паперу. Твердим почерком було написано: «Іро! Все зрозуміла... Ніяких листів. Скажи Сергієві те саме. Так треба. Цілую вас обох. С.»

«Залізна більшовичка» — так звала себе Софійка. Ось воно — залізо.

Ануш узяла папірець — і вибух:

— Це підлість! Рятує свою шкуру? Сестричка, ще й старша.

Запало тоскне мовчання.

— Мені кажуть: «Мусиш виступити, зректися...» — Ірина схлипнула. — Вчора голова фабкому на мітингу зреклася свого батька. — Тепер, сказала, мій батько — Сталін.

Ірина замовкла. Потім уже не приглушеним, а жорстким голосом розповіла, що після мітингу на фабриці Кость, не дивлячись їй у вічі, промурмотів: «Поки що не будемо зустрічатися». І пішов.

— Я йому гукнула вслід: «Чому ж поки що? Будь пильним завжди! До самої смерті».

Ірина засміялася. Та який же то був гіркий сміх.

Ануш розповіла про мітинг у лікарні з приводу арешту наркома охорони здоров'я.

— Кажуть, що майже всіх наркомів...

Коли Ірина пішла, моя безпартійна дружина, дивлячись на мене зі співчуттям і вболіванням, сказала:

— Як страшно тепер бути комуністом.

10.

Я йшов на вокзал купувати квитки для Ануш і Гани. Заразом мав намір заробити якийсь карбованець. Усе ж таки шмат хліба. Тільки вже нікому не тягтиму багаж додому.

На Сакаганського почув знайомий голос:

— Полтавець! Галушка! Зачекай...

Мене наздоганяла Ганна Іванівна.

— Привіт! — міцно потиснула мені руку. — Ну, як? Не скнє? Можеш мене поздоровити: працюю в багатотиражці депо. І не редактором, ні. Хіба можна довірити? Недарма-таки я скінчила інститут журналістики. — Вона кинула недокурок в урну й криво всміхнулася: — Це було видовисько. Кіно... Коли секретар парткому в депо глянув на мій партквиток, то зойкнув: «Член ВКП(б) з 1919 року!» Це ж які зв'язки!.. Розумієш? Тепер найкраще бути членом партії з 1937 року.

— А як Найдич? — спитав я.

— Витягли з лікарні. Строгач — і вигнали з редакції. Теж зв'язки-зв'язочки. Толя Куций наполягав, щоб виключили.

Мені відібрало мову.

— Їй-богу,— вела далі Ганна Іванівна,— в денікінському підпіллі було легше. Та я вірю, що партія зуміє розрізнити, хто ворог, а хто свій. Тримаймося! Не знаю, як ти, а я навіть рада, що мене поперли геть. Чути

щодня, як верещить Толя Куций... — Вона вдало скопіювала хрипливий голос Куцого: «Незамінних людей нема... Ми висунемо зі своїх лав...» Сам уже висунувся: заразом став і відповідальним секретарем редакції.

— Нездара! — вихопилося в мене.

— Знай: зараз це те, що треба. Як твої справи?

— Відомо як... Галушки кидають у кип'яток. Шукаю роботи.

— Слухай, мені сказали, що міськком профспілки влаштовує безробітних. Тьху, забула, що у нас безробітних нема... Бігом туди.

— Піду. Спасибі за пораду.

Ми вже підходили до вокзалу.

— Побачити б Найдича,— подумав я вголос. — Сто пар очей в будинку. Може, йому неприємно буде?

— Ти що? Не знаєш? — здивувалася Ганна Іванівна. — Найдича переселили. І родини Жука та Нестеренка. Трикімнатні квартири тепер для Куцих.

— Де ж він живе?

— Горького п'ятдесят два, квартира два. Звпам'ятав? А тепер бувай. Мені туди...

Вистоявши в черзі, я взяв квитки і вийшов на перон. Відбувалася посадка. Я побачив табличку на вагоні «Київ — Харків».

І треба ж, щоб тут приключилася зустріч із тим, кого я менш за все хотів бачити. Маркіян Голуб у супроводі якогось молодика вийшов із вокзалу і — просто на мене. Лисніюча фізіономія розпливлася широкою усмішкою.

— Полтавець! От здорово! Радий бачити в доброму здоров'ї й на вільному повітрі. А вчора хтось у нас бовкнув, що і тебе слідом за братом... Це ж треба так збрехати.

Ох, як хотілося затопити йому в пику! Всю душевну силу віддав на те, щоб не виказати своєї люті. І приреченості. Може, отой «хтось» наперед знає нічні маршрути «чорного ворона»?

— Ми з товаришем... — я не розчув прізвища,— їдемо до Харкова. На заводи. В гущу мас. Якби ти знав... Вчора був мітинг на заводі «Більшовик». Ентузіазм. Одностайність. Морально-політична єдність. Сталева, як сам товариш Сталін.

Щомиті повертав голову в бік молодика, і я зрозумів, що лозунгові вигуки Маркіяна адресовано головним чином тому молодикові й мали засвідчити і його, Маркіянів, ентузіазм.

— А це товариш... — Значуща пауза, видно, свідчила, що зараз Маркіян скаже щось особливе: — Наш новий кадр. Був редактором районної газети, викрив шкідника — секретаря райкому. Тепер у нас. О! — Він підніс угору великого пальця.

Вони ввійшли до вагона. Поїзд рушив. У тамбурі поруч провідника стояв мовчазний новий кадр. Із-за його спини махнув мені рукою всміхнений Маркіян Голуб.

За півгодини прибув одеський поїзд. Допоміг я молодиці з трьома дітьми. Невдовзі, важко сопучи, зупинився ще якийсь поїзд. Тепер із вагона останніми вийшли двоє — жінка й чоловік із гордовито замкненими обличчями. Жінка озирнулася, вгледіла мене й спитала, чи не міг би я допомогти.

Я поніс валізи.

— Тільки обережно,— вигукнула.

І в дверях знову: «Обережно!»

На гордовите подружжя чекала край площі новісінька емка. Слова «спасибі» я не почув...

Мою самодіяльність, однак, було помічено. На спорожнілому пероні назустріч мені йшов справжній носій — з бляхою на грудях. В голові майнуло: назад, у багатолюдний зал. Але хтось штовхнув мене в спину, я повернув голову. Позаду стояв також із бляхою:

Перший підійшов упритул. Який злостивий погляд!

— Ти звідки взявся? — Він трусонув мене за петельки так, що голова захиталася.

Другий штовхнув мене в бік.

— Транспорт-оборонний об'єкт. Признавайся: шпигун?

Тут уже запахло не тільки штурханами.

— Ще раз побачимо — гроб із музикою.

11.

Проводжав Ануш і Ганю. Вклали речі. Потім стояли біля дверей вагона. Завжди тоскні хвилини прощання цього разу просто рвали серце.

«Невже бачимося востаннє?» Я миттю схилився до Гані, яка приспівувала: «До бабусі, до бабусі...» Та коли підвів голову, зрозумів, що Ануш подумала те саме.

— Бережись! — Сльози душили її.

Я кивнув головою. Звичайно, берегтимусь. Так само, як бережеться зірваний з дерев листок.

— І ні з ким... Ніяких розмов. Я тебе знаю!

Потім вони визирали з вікна. Я силувано всміхався. Поїзд відійшов.

Усе пливло в мене перед очима. Та відчув і полегкість.

Якщо зі мною щось трапиться, то принаймні не на їхніх очах.

Я довго шукав міський комітет профспілок радслужбовців. Напівпідвальне приміщення. В просторій кімнаті повно людей. Я протиснувся в куток. Що тут відбувається? За маленьким столом сиділа літня жінка й вкладала в папки якісь папери. Крізь відчинені двері видно було другу, меншу, кімнату, де кілька чоловік обступили стіл. Звідти долинав стомлений голос:

— А що я можу зробити? Що?

Чиясь спина затуляла того, хто скаржився на своє безсилля. З енергійної жестикуляції я зрозумів, що саме цей, широкоплечий, твердо проголошував:

— Сталінська Конституція дає право на працю. Хто повинен забезпечити це право? Профспілка! Чи, може, мені вийти на вулицю й кричати, що я безробітний? Але ж у нас, у країні соціалізму, нема безробіття. Чи, може, мені писати самому товаришу Сталіну? Відривати його від великих державних справ? Ні, я не дозволю собі цього. Профспілка має захищати трудящих.

До мене нахилився чоловік, що стояв поряд, і тихо сказав:

— Оратор! Ловко він повернув. У дусі здорової демагогії...

Тонке обличчя. Хоробдива блідість. І безнадійне зітхання.

З-за спини гучноголосого вислизнув літній чоловік із потертим портфелем під пахвою і, ставши в дверях, щоб чути було і в цій кімнаті, заговорив:

— Товариші! Я щодня бігаю по установах, шукаю вільні посади. Відповідну вказівку одержали місцевкоми. Але й ви шукайте. Дехто з керівників не хоче брати...

— Перестраховщики!

— А що я їм зроблю?

Це, видно, й був голова профспілкового комітету радслужбовців.

Знову подав голос широкоплечий гучномовець:

— А ви нагадайте страхопудам слова товариша Сталіна, що найцінніший капітал у нас — люди.

Профспілковий голова роздратовано вигукнув:

— Так люди ж! А ви хто? Тріски! Ліс рубають, тріски летять. Досі не зрозуміли?

І, протиснувшись, вийшов геть.

Підвелася жінка, що сиділа коло стола:

— Навіщо ви нервуєте товариша Приймака? Він та інструктор для вас стараються. — І вже офіційним тоном: — Приходьте завтра.

Я побрів вулицею. Нічого не бачачи, нікого не чуючи. Все в мені кипіло. Вже чув оте зневажливе «тріска». Але нишком. А щоб отак у вічі десяткам людей сказати, що вони вже ніхто... Ліс рубають. І який ліс! Члени Політбюро, маршал Тухачевський і найвище командування Червоної Армії. То й справді, що важать якісь тріски? Чого ображатися? Хіба лише оцей профспілковий діяч так думає, так говорить? Напевне, всі або майже всі ті, щасливі, кого не закрутило в бурхливому вирі. А чи справді вони щасливі?

12.

Як радісно ми зустрічали Новий рік! Співи, танці, щасливі усмішки. Гряде тридцять сьомий, двадцятий рік революції. Тільки подумати — двадцятий! А вороги сичали, що революція ось-ось загине — ще місяць, ще рік...

Новорічної ночі нам здавалося, що все тяжке позаду. Чи не кожний з останніх років був позначений стражданнями, голодом, тяжкими втратами. Загибель Скрипника, вбивство Кірова, смерть Максима Горького гострим болем вп'ялися в кожне серце. І цей біль лишився назавжди.

Ми проголошували тости за щасливий рік. Ми повторювали сталінські слова: жити стало краще, жити стало веселіше!

Тепер, у мовчазних чотирьох стінах, безсонної ночі я згадував тиждень за тижнем, місяць за місяцем.

Уже в січні новий процес — троцькістський центр. П'ятаков, Радек, Сокольников признались в шкідництві й шпигунстві.

«Це ж старі більшовики,— жахалася Ануш. — Я не можу повірити...»

«Це означає не вірити Сталіну,— сердився Леонід. — Партія — це живий організм. І якщо на ньому з'являється гнійна виразка...»

«Треба лікувати»,— підказувала Ануш.

«Ні,— твердо відповідав Леонід. — Видаляти геть».

«Отже, якщо виразка на руці, відтинати руку?»

«Не переплутуй медицину з політикою»,— почав Леонід.

«І те, і те треба робити по-людськи»,— стояла на своєму Ануш.

Я був згодний з нею. Минулого, тридцять шостого, року було прийнято найгуманнішу в історії людства Конституцію. Навіщо ж смертна кара?

«Класова боротьба загострюється,— твердив Леонід. — А ви зі своїм абстрактним гуманізмом...»

«Я вже начулася про той абстрактний,— закипаючи, перебивала Ануш. — Дехто вимовляє це з такою огидою, ніби йдеться про стригучий лишай... Є гуманізм і є жорстокість. Без прикметників. Я минулого року була в Ленінграді. Там і досі арешти через Кірова. І кого беруть? Кіровців!»

«Звідки ти знаєш?» — уже кричав Леонід.

«Знаю! Це батьки моїх друзів. Вони воювали разом з Кіровим, працювали з ним на Кавказі...»

«Приховані троцькісти,— кидав Леонід. — Я не хочу й слухати такі теревені...»

Ануш ображено змовкала. Затятий Леонід похмуро кивав головою й мурмотів: «На добраніч...»

Настав лютий. Раптова смерть Серго Орджонікідзе. Як його любили! Мені пощастило не раз бачити його на шахтах, на заводах. Йому минав лише п'ятдесят перший рік. Міг би ще жити й жити.

В перші дні березня покінчив самогубством Томський, ще одна людина з ленінського оточення.

І ніяких пояснень.

А може, поясненням стало те, що пленум ЦК виключив зі складу ЦК

і з членів партії Бухаріна і Рикова за причетність до терористичної, шпигунської й диверсійно-шкідницької діяльності?

Згадалося: тієї пізньої пори в редакції ми чергували втрьох: Найдич, Куций і я. Коли прибуло те повідомлення, Найдич зблід і прикусив губу. До його кабінету вбіг, лисніючи від збудження, Толя Куций: «Читали? Тепер нам усе ясно...»

Коли ми лишилися вдвох, Найдич сказав: «Так ясно, що в очах потемніло».

Притулив палець до губів і зробив знак очима: анічичирк...

Квітень, травень. Чи прислухалися ми до ледве чутних підземних поштовхів — поодиноких арештів?

І ось гримучий червень. Рубають уже не поодинокі дерева — ліс. І тріски летять увсібіч. А біля енкаведе черга матерів, дружин, сестер.

Може, саме цієї ночі Леонідові закидають: «Прихований троцькіст!» О, це легко спростувати. Полтавські більшовики добре знають, як гаряче боровся Леонід з усілякими опозиціонерами. А його лекції! А брошури!

Вислухають, перевірять і скажуть: «Ми помилилися. Вибачте...»

13.

Смажена картопля. Шматок хліба. Склянка чаю. Чи багато мені треба? Гроші, які лишила Ануш із своїх мізерних відпускних, я непомітно поклав їй у сумку. Якось проживу.

Зазирнув до шафи. Крім костюма, що був на мені, ще одні старі штани. Пальто з тих, що їх називають «семисезонні». Крім сандалій, є черевики. Що продати? Тут мені впав в око годинник. Простенький, але спробуй у крамницях знайти! На кухні цокають ходики. Два годинники — розкіш.

Рушив на базар. Знав: там за ятками стояли чи походжали люди з різним товаром на руках — кофти, штани, черевики. Звичайно, все ношене. Продавали також самовари, відра, керогази, старі лампи — гасові.

Я зняв з руки годинник. Ось, мовляв, на долоні — продаю!

— Що ви робите! — вигукнула жінка, яка стояла поряд, тримаючи обіруч ложки й виделки.— Схоплять, тільки й бачили. Надіньте на руку. Тут такі харцизяки...

Я так і зробив, закасавши рукав сорочки.

— Справні? Можна глянути? — почув за хвилину.

— На руці й дивіться,— замість мене відповіла жінка, кинувши мені красномовний погляд.

Покупець притулив до свого вуха годинник разом із моєю рукою.

— Скільки?

Я назвав ціну, за яку купив:

— Сорок карбованців.

— Двісті п'ятдесят! — вигукнула жінка, сигналізуючи мені очима.

— Нащо роздувати ціни,— докірливо сказав покупець і вже ласкаво до мене: — Поважаю чесних людей.

Він дав гроші, я віддав годинника разом із ремінцем. Покупець мов крізь землю провалився.

— Що ви наробили? — охнула жінка. — Він же їх продасть за шістдесят.

Я махнув рукою.

Знову до профспілки радслужбовців. Та сама кімната. Ті самі похмурі люди. Й похмуре мовчання.

Нарешті з'явився профспілковий діяч, що назвав нас тріскавми. Кивнув головою, поклав перед секретаркою вузьку папірку й оголосив:

— Потрібні два бухгалтери, плановик, винороб. Адреси в секретарки. А-а... Ще запрошують фахівця-квіткороба. Чи як він називається...

— О, кайтоньки! — гірко вимовив хтось. — Саме цього нам не вистачає для повного щастя.

Голова строго глянув у той бік. Обвів усіх очима. Погляд його затримався на мені. Десь я бачив цю людину.

Кілька чоловік підійшли до секретарки, решта, і я в тому числі, — на вулицю.

Поблизу був газетний кіоск. Став у чергу, маю — ого скільки! — вільного часу. Хтось легенько торкнувся мого плеча. Я озирнувся й побачив працівника редакції Всеволода Ярославовича. Освічена людина. Знавець кількох мов. Вирізнявся він і зовні. Ми одягалися хто як. Френчі, сорочки з розстебнутими комірами, сині куртки, подібні до робочих спецівок... На ньому завжди старанно випрасуваний костюм, хоч і з найдешевших, галстук, берет. До того ж пенсне... Його поважали. А втім, була між нами певна відстань: безпартійний спец у галузі зарубіжної інформації. Дехто добродушно жартував з приводу «князівських» імені й по батькові.

Я щиро зрадів цій зустрічі.

— Вже маю газету, — сказав він. — Вистачить на обох. Може, походимо?

— Чого ви не на роботі? Що в редакції? — спитав я.

Дивно глянув на мене:

— Те, що й скрізь.

Якийсь час ішли мовчки.

— Як там Загірний?

Ще дивніший погляд. І після мовчання:

— Позавчора вночі... Взяли просто з редакції. Кивнув мені головою: «Не хвилюйтеся... За кілька днів повернувся...» Мене негайно ж звільнили. Як колись казали, з вовчим білетом. Невже вам ніхто не казав?

— Мене всі уникають.

— А на мене ще й підозра падає.

— На вас? — здивувався я.

— Підстав, як на теперішній час, більше, ніж треба. Заарештували завідувача відділу, в хто з ним працював? Я... Знаю три іноземні мови. Гадав, що це допомагає газеті давати повноцінну зарубіжну інформацію. Чи не скаже хтось, що таке знання сприяє таємним зв'язкам з іноземними розвідками?

Ми зайшли в сад, сіли на лаву. Всеволод Ярославович озирнувся.

— Повірте, я не боягуз, — сказав він. — Але як це огидно, коли тебе підслуховують! Загірний — благородна людина. Ідейний комуніст. Знаєте, яку чутку зразу ж поширили в редакції? Ніби мав радіопередавач. Прямий зв'язок з генералом Франко. А оскільки він не знав іспанської, то в нього міг бути посібник. На моє нещастя, я почав вивчати іспанську, щоб слухати по радіо Мадрід. Заради цього, повірте, можна і в тюрмі посидіти.

— Що ви справді, Всеволоде Ярославовичу!

Він жестом зупинив мене:

— Дивлюся тверезо. І до всього готовий.

Спазм лещатами стиснув мені горло. Що сказати на це?

— Ось... — Всеволод Ярославович розгорнув газету. — Дивіться: «Розтрощити... Знищити... Викрити до кінця... Викорчувати...» Ви розумієте, що це означає? Заклик до тотальної ненависті й жорстокості. Дегуманізація суспільства.

— Але ж у нас загострення класової боротьби...

Він не дав мені договорити:

— Я людина безпартійна, але щось читаю, думаю. Антагоністичні класи ліквідовано, з ким же боротьба? Соціалізм, я певний, є синонімом високої людяності, високих ідеалів. Це свобода мислити, висловлювати свою думку. Це доброта. Пам'ятаєте, у Бабеля один мрійник прагнув створити інтернаціонал добрих людей. Я теж цього прагну.

Всеволод Ярославович підвівся.

— Ходімо, — вимовив уже глухо. — А то побачить нас, приміром,

таний собі Голуб і скаже, що я вас вербую. Або ви мене... Чи, може, ми разом чекаємо резидента.

Ми вийшли на бульвар.

— Боюся за Загірного. З простреленою легенею в тюрмі... Він дуже тепло ставився до вас. Згадував, як у Полтаві ви приносили йому робнорівські дописи.

Зупинився. Простягнув мені руку:

— Ви людина молода. Зберіть усі душевні сили. Тримайтеся!

І швидко пішов. Високий, стрункий. З піднесеною головою.

...Так, це було в Полтаві. З острахом переступив я поріг редакції, несучи свій перший допис. Небалакучий, з насупленими бровами, Олесь Загірний читав мої неоковирно писані сторінки так довго, що я ладен був тікати геть. Нарешті сказав: «Багатенько слів, мало фактів...»

Запам'яталася мені та фраза назавжди.

Але допис надрукували!

З того часу я вже сміливіше став зазирати до нього.

В редакції «Більшовика» ми зустрілися вже як давні знайомі та ще й земляки.

Він часто хворів. Прострелена на денікінському фронті легеня раз у раз нагадувала про себе.

Я любив зазирати до нього, до Всеволода Ярославовича. Відділ зарубіжної інформації — скільки цікавого, бувало, почуєш!

«Зберіть усі душевні сили...» Спасибі за добру пораду, Всеволоде Ярославовичу. Але де ті сили взяти?

Часом перехожі озиралися. Я змовкав. Потім знову починав мурмотіти, звертаючись невідомо до кого: «Чому?»

Все вражало. Бутенка викликали до ЦК. Як це було звично для нього, для всіх. Але машину раптом завертають в інший бік. Жука та Нестеренка, так само як і Леоніда, взяли вночі. А Загірного чомусь заарештовують у самій редакції, на очах у всіх, хто там був. А завтра... Ні, може, й сьогодні схоплять на вулиці?

В газетах кожного дня одна й та саме упевнене твердження: все бачать, усе знають сподвижники сталінського наркома Єжова. Всі інші члени уряду просто наркоми, його виокремлено — сталінський. Йому найвища довіра. Щодня листи, відгуки, резолюції, прийняті на сотнях фабрик і заводів, у колгоспах, наукових закладах славлять невсипущих вартових держави. Шахтарі та академіки, колгоспники й письменники. Хатні господарки й народні артисти. Їм усе зрозуміло. Яке ж я маю право вагатися?

Ох, Всеволоде Ярославовичу, інтернаціонал добрих людей — це поки що мрія, це майбутнє. А про яку доброту може йти мова, коли вирішується доля революції, оточеної ворожим колом?

Назустріч мені сунула ватага молоді, щось вигукуючи, сміючись, декламуючи вірші. Тримаючи за руку дівчину, юнак із жартівливою урочистістю проголошував: «Так ніхто не любив. Раз на тисячу літ...» Інший вихопив рядок із пісні: «Юнацька кров шумує в наших жилах, юнацька сила блискає в очах...» Він не знає, що того поета вже розстріляно.

Їм тісно було на тротуарі. Заполонили чи не всю проїжджу частину вулиці.

Крокувала молодість. Ішло саме життя.

Я тулився до стіни якогось облупленого будинку. Нікому не потрібний. Один з «бывших людей».

Вже ледве човгаючи ногами, прийшов я додому. На столі в мене віялом лежали поштові листівки. Це щоб не забувати. Ми з Ануш домовилися: щодня листівку. Я тут-таки сів і написав: «Дорогі мої! Живий-здоровий. Настрій хороший, погода чудова. Ось-ось закінчується моя

відпусткв, є цікаві пропозиції щодо роботи. Сумую без вас. Сердечне вітання бабусі. Цілую. Ваш татко — Сергійко».

Так звала мене Ганя, коли їй було два-три роки.

14.

Попереду довгий тоскний вечір. А що завтра? Піду туди. Мушу хоч щось дізнатися про Леоніда. Хоч одне слово почути.

Не перелічити, в скількох установах доводилося мені бувати. З якими керівниками і працівниками розмовляти. Не було в мене хвацької самовпевненості, властивої деяким газетярам. Але спокійно заходив, коли треба було, й до високих кабінетів,— знав, що до мене поставляться з увагою.

Але тут, сказала Ірина, черга не до чийогось службового кабінету, а до віконця. Я згадав віконця відділів кадрів. Якщо звідти чути злобні голоси, то чого ж чекати там?

Уявив: черга зігнутих горем, принижених. І здригнувся, відчувши, що й мене самого навіть удома теж згинає жалюгідне почуття приниженості й безправності. Треба відкинути геть самолюбство і гідність. Мушу дізнатися про Леоніда. Сподівання перших днів розвіялись, як пилюга. Слідство триває... Стільки заарештованих... Очевидно, передусім розглядають справи значніших осіб. Врешті-решт, посада Леоніда в Головполітосвіті була другорядна. Отже, через те і там, за гратами, теж черга?

Прийшла Ірина. і перші її слова:

— Відповіді з Москви нема.

Я сказав їй про своє рішення: завтра йду туди.

— Що ти! — вигукнула злякано. — Чоловіків із черги забирають. Сьогодні сама бачила.

— Як це забирають?

— Отак. Мовляв, перевірка документів — і кудись ведуть. Всім кажуть одне: слідство триває.

Ірина сіла. Боляче було дивитися на її повільні, аж начебто старечі рухи.

— Ти хоч що-небудь їси?

— Аякже! Ситий по зав'язку.

— Бачу. Я тобі зварю борщ. Принесла капусту, буряк. Картопля в тебе є? Тільки без м'яса, пісний.

— Це добре. Я став вегетаріанцем.

— Жартуєш?

— А що лишилося робити?

Ми пішли до кухні. Я чистив картоплю. Решту робила Ірина.

— Вся біда в тому,— говорила вона,— що від Сталіна все приховують. Є, є шкідники й шпигуни, та чому через них мусять страждати чесні люди? Наша майстриня, та, що обіцяла рекомендації до партії, нишком сказала мені: «Мабуть, шкідники пролізли і в саме енкаведе, щоб підірвати партію». Це людина, що слів на вітер не кидає. Вона каже: всім треба писати Сталіну. Коли тисяча людей напише, Сталін дізнається-таки. І ти напиши. В тебе краще вийде, ніж у мене.

Я пообіцяв: напишу. Сьогодні ж.

Поговорили ще про старшу сестру, про Софійку. Ірина не могла зрозуміти: «Як же це так? Боїться за себе, за свого чоловіка? Хоче приховати? А вона ж учителька, має вчити дітей жити по правді».

— Давай подумаємо,— сказав я,— чи потрібна ще одна, ще дві тріски? Виключать Софійку та її чоловіка, чи нам легше від цього стане?

Ми поїли гарячого борщу. Ірина пішла додому, нагадавши: «Пиши!»

Я сів до стола. Рука механічно вивела звичне: «Москва. Кремль... Дорогий Йосифе Віссаріоновичу!..»

А що далі? Написати, як ми тяжко жили? Як батько, що весь вік латав драні чоботи й черевики, вмер од сухот? Як згасла мати? Згадати найстар-

шого брата, що загинув на денікінському фронті? Потім про Леоніда?

Уявив: ось цієї години, і вночі, і на світанку люди пишуть, пишуть, пишуть: «Москва. Кремль...» І вчора писали. І позавчора. І позапозавчора. Завтра теж. Чи хоч одна людина одержала відповідь? Я роздер папір на дрібні клаптики.

Знічев'я висунув шухляду й побачив свій незакінчений нарис про головного інженера шахти з-під Макіївки — Андрія Шостака. П'ять днів я ходив тінню за тим інженером — жвавим, веселим, захопленим роботою та всілякими раціоналізаціями. Був я в нього й удома. Бачив, як запишалася його дружина: про її Андрія напишуть у центральній газеті. Певно, той Андрій зараз радіє, що нарис про нього не надруковано. Адже в редакції «Більшовика» викрито шкідницьке кубло. І де нині той кореспондент?

Я став розглядати свої папери в інших шухлядах, блокноти з численних відряджень. Нотатки й чернетки оповідань. Усе наївне, патетичне. Все нашвидкуруч. В сподіванні на вільний час. Ось і маю його тепер аж надто!

Згріб цілу купу паперів і поніс на кухню. Ще хвилина — й у плиті запалахкотіло полум'я. Нехай горить.

15.

Йду до Найдича й думаю: тільки б не зустріти десь знайомого. Чи не бовкне хтось: «Підтримують зв'язки...» Не за себе страхався. Тільки б не зашкодити Найдичу.

Час від часу озирався. На звичайні людські взаємини падає тінь. Що ж лишається? Нелюдські взаємини?

Найдич. Як багато він дав мені й усім нам, молодим. Із будь-яким запитанням до нього. З будь-яким спірним питанням — також. Авторитет. І не тому, що старший за віком чи посадою. Авторитет розуму, ерудиції, життєвого досвіду. На відміну від інших, він не любив згадувати про громадянську війну, тим більше про штурм Кронштадта, в якому брав участь, про рану. Свого ордена ніколи не носив.

Зате з насолодою й часто згадував «Свердловку» — комуністичний вуз імені Свердлова, де вчився на початку двадцятих років. Слухав лекції Бухаріна, Луначарського, Кржижановського, діячів Комінтерну... Запальні суперечки, дискусії. В тому числі й з Бухаріним. Член Політбюро? Ну і що ж?.. Він приходив у своїй зім'ятій кепці, в потертій куртці, в чоботях. Любив, коли з ним сперечалися, захоплювався — і тоді поставав мислитель і завзятий полеміст.

Запам'яталася мені одна подробиця зі спогадів Найдича. Під час своєї лекції Луначарський, стверджуючи якусь тезу, зронив: «Ленін казав...» І далі навів думку Ілліча. Один слухач-начитанець перебив лектора: «Ленін цього не говорив!» Луначарський уважно подивився на нього й тихо відповів: «Звичайно, вам не говорив. Він мені сказав...»

Розповідаючи про це, Найдич весело сміявся.

Він нікого не повчав. Усе виходило якось непомітно, в щоденному готуванні чергового номера газети. Спочатку я теж, як інші молоді працівники, полюбляв гучні слова, гримучі заголовки. Коли перші трактори ХТЗ вийшли на колгоспні лани, я написав нарис: «Трактор — творець нового життя». Я чекав похвали — і раптом: «Трактор? Оте залізо? А люди? А вони, виявляється, біжать за трактором і благають — сотвори нам світле майбутнє...»

А згодом страшний тридцять третій рік. У мене в брезентовому портфелі зо два десятки сухарів. Так ми тоді їздили у відрядження. Про що писати? Про голод у газеті анітелень! Трагедію велено було не помічати. Від ходячих фраз: «Тимчасові труднощі... Куркульський саботаж... Прихований хліб»,— було соромно й гірко. Але в одному районі я знайшов тему до душі. Мене привабила постать начальника політвідділу, недавнього комісара дивізії. Вболіваючи про дітей, він улаштував у кожному селі їдальні

для малечі. РідеНька юшка, шматон хліба даічі на день. Почорнілий аід людського горя, він умовляв, переконуаав: «Зберімо сили, посіймо, восени — даю слово — хліба буде достатон...» Я нвписав про нього. В моєму репортажі була фраза: «Людина без страху й сумніву».

Найднч прочитаа і скоса поднвнася на мене. «Без страху — це добре. А без сумніву — це, друже мій, нісенітнниця. Я, відверто нажучи, мордуюся аід сумніаів. Чому так сталося, що аін — учора номісар днаізії, позавчора герой Перенопу — опиннася в голодному, розореному селі. І це через п'ятнадцять ронів після Жовтня. Через чиї помилки й перекручення? Ще Маркс сказав: сумнів — норисна річ. Од сумніау до аналізу, від аналізу до вдумливої дії. Вдумливої!»

Далі спитаа мене, з кого саме снладається політаідділ прн машиннотранторній станції? Він добре це знав. Чому ж питає? Звичайно, я аідповіа, що, нрім начальннка, в снладі політаідділу помічннни по роботі серед жінок, серед молоді. І уповноааженнй органів безпеки.

«А цей нааіщо? — спитаа Найдич. — Агітатор із наганом? Страхати? І кого? Голодних людей...»

А минулого року? Скільки ми писали про ноау Конституцію!.. З яким захопленнямі Країна Рад поиаже цілому саітоаі, що тут не соціалістична демократія. Прааа трудящих — де іще їх проголошено а Основному законі держави? Недоторканність особи. Свобода слоаа, зібрань, демонстрацій! Свобода совісті!

«Все це прекрасно,— задумлиао сказав Найдич. — Але, коли йдеться про основи нашого суспільного життя, аарто було б поміркувати про гарантії цих праа».

Я дивився на нього ошелешений.

«Які це гарантії? Це ж найвищий закон!»

«Пам'ятай, безвусий ентузіасте, що Ленін учив тверезо дивитися на життя. Розуміти сутність явищ. Щоб слово не розходилося з ділом. Але це між іншим і м і ж н а м и. Щоб не затьмарюаати асенародне торжестао».

Скільки таких уронів я міг би згадати. Вчив думати. І, як я лише зараз збагнуа, думати серед дедалі більшого бездум'я.

Чому я тільки зараз, діставши міцного потилична, розгледіа, як рік у рік мінялася обстановка. Саме повітря, яким дихали. Тридцятого року ми ще сперечалися про темпи колективізації. Про те, якою мірою аони аідповідають ленінському нооперативному планоаі. Редакція одержувала зарубіжні газети, зокрема українські. І не лише комуністичні. Сьогодні за читання таких газет оголосили б ворогом народу.

Тридцять третього року аже не так одаерто і не з кожним ділився думками про причини голоду.

Тридцять четаертого вже пошепки — і то найближчій людині — висловлюаали збентеження з приводу розстрілу українських письменників: як це так, без усякого суду?

Тридцять шостого Найдич, сказавши з приаоду коаої Конституції, що потрібні гарантії здійснення громадянських прав, додав твердо: це між нами. І аиразно глянуа на мене.

Сьогодні ніяких розмов. Не тільки роти, а й душі замкнулися.

Яка ж вона до біса довга, аулиця Горького. Запилюжена бруківка. Невеликі будинки, якісь похнюплені. Нарешті ось він, п'ятдесят другий номер. Такий же сумний будиночок із підсліпуватими вікнами. Два ганки з зачовганими східцями...

Найдич зустріа мене радісно. Маленька кімната — тапчан, шафа, стіл, і аже ніде повернутись. Із другої, я вгледів, ще меншої кімнати аийшла його дружина, Людмила Макарівна, й теж привітливо заусміхалася:

— О, спасибі, що завітали. Всі аід нас аідцуралися. Звідки ак дізналися, де ми?

— Ганна Іванівна.

— Це єдина...

— Сідай. Питимемо чай,— сказав Найдич. — Я щойно з роботи. — І до дружини. — Людмило, не дивися на мене, як на тяжкохворого. Готуй чай.

Вона вийшла. Стало чути, як на веранді зашумів примус.

— Розказуй. Що чути?

Я стенув плечима.

— Все ж таки живеш у редакційному будинку.

— Мене теж сахаються. А втім, дехто вшановує своєю увагою...

Я розповів про Голуба, який зрадів, що мене досі не посадили. Про новий кадр, який потрапив до редакції «Більшовика», бо заслужив цього, викривши секретаря райкому партії. Про арешт редактора газети «Голос радзецкі». Про зустріч із Всеволодом Ярославовичем.

Увійшла Людмила Макарівна й теж уважно слухала.

— Всеволод Ярославович... — Найдич похитав головою. — Добиваємо стару інтелігенцію. І нові теж перепадає.

— Ілля!

Найдич суворо подивився на дружину.

— З Сергієм я звик розмовляти тільки так.

— Вибачте, Сергію. — Людмила Макарівна ніяково схилила голову. — Такий час... Збожеволіти можна.

— Працюєш? — спитав мене Найдич.

Я коротко розповів про свої ходіння.

— Так і сказав: «бывшие люди»? — тремтячим голосом мовила Людмила Макарівна. — Це ми — «бывшие...». Йому,— кивнула на Найдича,— допоміг орден Червоного Прапора. Вахтер.

— Людмило! Будь-яка робота...

— Знаю, знаю. Я хоч за фахом працюю: кандидат педагогічних наук — вихователькою дитячого садка. І то тимчасово.

Якийсь час мовчки пили чай. Людмила Макарівна підсовувала ближче до мене то ковбасу, то масло.

Тільки тепер я звернув увагу на пачки книжок у кутку.

— Нема де ставити?

— Книжкові шафи продали,— сказав Найдич. — Тісно. Залишу з книжок найдорожче. Хоч тут усе дороге... Продаватимемо. Сам знаєш: «Нам ни копья не накопили строчки...» А треба жити. Мусимо.

Як гірко прозвучало оте «мусимо».

На порозі стали двоє хлопчиків. Побачивши стороннього, знітилися. Меншого, Вовчика, я знав. Приятель Ганнусі з дитячого садка.

— Ганя у бабусі,— сказав я Вовчику. — Прийдеш до нас, коли приїде?

Зраділий Вовчик кивнув головою.

— Пора додому,— я підвівся знехотя.

Сподівався почути від старшого товариша якесь слово, щоб полегшало на серці. Стільки незрозумілого...

Я попрощався з Людмилою Макарівною. З малюками.

Найдич вхопив піджак:

— Я з тобою. Проведу трохи.

— Ілля, недовго...

— Чверть години.

Ми вийшли на вулицю.

— Вона ночами не спить... — Похитав головою Найдич. — А мені... Щиро кажу, мені байдуже, що станеться зо мною. Ідеться про те, що важить незрівнянно більше, ніж моє життя. Ідеться про комуністичні ідеали, без яких наше життя може втратити будь-який сенс. Людмила тремтить. А чого боятися? Моя совість перед партією чиста. Нехай перевіряють, нехай навіть допитують.

— Допитують? На якій підставі?

Найдич глянув на мене, як на недоумкуватого:

— Підстави? Як бачиш, знайшлися підстави й для арешту Бухаріна.

Найдич замовк. А мені відняло мову. Голова йшла обертом. Чий розум може поєднати чисте сумління більшовика і нічний обшук, і допит.

— Три роки тому,— заговорив тихо Найдич,— відбувся Сімнадцятий з'їзд партії. Його назвали з'їздом переможців. Єдність. Переборено голод. Ліквідовано картки. Люди гарячіше взялися до роботи. Чим же пояснити, що делегатів з'їзду сотнями кидають до тюрем? В Києві не лишилося жодного. То більш. Членів ЦК, нового ЦК, обраного на з'їзді, хапають і вдень, і вночі. А що діється в Політбюро?

Все перевернулось. Я йшов до Найдича, чекаючи хоч якогось пояснення. А він мене запитував.

— Може, на з'їзді були незгоди зі Сталіним? — висловив я припущення.

— Незгоди? — Найдич похитав головою. — Ну і що? Не було за життя Леніна жодного з'їзду партії, на якому б не виступали проти тих чи інших його тез. Які гострі суперечки виникали! Брестський мир — більшість членів ЦК проти. Робоча опозиція... Неп... І що? Саджали за це в тюрми? Розстрілювали? Ленін переконував. Умів переконати! І працював далі з тими людьми. Пам'ятаєш, що сказав поет? «Он управлял теченьем мыслей и только потому — страной».

— Хто?

Найдич докірливо глянув на мене.

— Таке треба знати... Пастернак. Що значить поезія! Все сказав у двох рядках.

Пройшли ще трохи.

— Все думаю про Бухаріна. Яка людина! Його любив Ленін. Ціла партія. Помилявся, збочував. І сам засуджував ті збочення. Чому ж виключення з партії, арешт, суд... Коли він буде, той суд? І що ми про нього дізнаємося?

— А наш Микола Миколайович? Він же ніколи не був опозиціонером? — Я запитально дивився на Найдича. — Якщо заарештували автора історії партії, значить, вилучать і підручник?

— Вже вилучили... — Найдич зупинився. — З Людмилою ні про що не можна говорити. Нерви... Єдина реакція — сльози. Все. Заходь. Будемо раді.

І, вже тиснучи руки:

— Триматися будь-що. Не розгублюватися. Завжди бути комуністами. На цьому стоїмо. Так?

Я йшов і думав: кого підбадьорює Найдич? Мене чи й себе також?

16.

Антоніна Жовтуха зупинилась і простягнула мені руку з веселою усмішкою на кругляво-рожевому обличчі.

— Драстуй, Сергію!

— Драстуй. Диво дивне! Інші відвертаються, а ти...

— Я не перестрахувальниця. Це раз. А головне — вірю, що тебе не завербували. Це два. А ще не забуваю: ти мені допомагав. Це три.

— Дякую,— сказав я.

Ох, Антоніно Жовтуха, літературний псевдонім — Ан. Жовтень. Відмінниця технікуму журналістики, вона хоробро виводила на папері щось кострубате й неоковирне. Вона «кон-стан-ту-ва-ла». Вона закликала «підносити низький рівень на високий рівень». Уперто (хоч сто разів поправляв) писала «підданий» замість «відданий». І в неї виходило: «Безмежно підданий борець...» Милий її серцю м'який знак ліпила до слова «прапор».

Поправки сприймала з простодушним подивом: «Хіба?»

Свої рукописи Антоніна підсовувала мені тихцем. Я правив, передруковував і теж непомітно клав їй на стіл.

Зараз Антоніна Жовтуха була в захваті. Виявляється, вона й раніше відчувала, що повсюди діють шкідники та шпигуни. Пролетарська

чуйність! Але бракувало фактів. Треба було діяти рішучіше. Вона визнає в порядку самокритики свою недоробку... Вороги розперезвлися. Нарком охорони здоров'я тв його зграя отруювали дітей. А вибухи нв заводах і шахтвх!

— В редакції ще хитріше робили... Мене зтискуввли! — Очі в неї мстиво спалвхнули: — Про всіх знвєш? Про Загірного теж? Куди проліз? Відділ зарубіжної інформації. Це ж прямий зв'язок із гествпо й диферензнвою.

— Дифензивою... — машинально поправив я.

— Хвй буде по-твоєму,— поблвжливо сквзала Антонінв. — Вчора ми здогадалися, хто на радіопередавачі Загірного орудував. Отой інтелігентик Всеволод Ярославович.

— Зварештували? — Я ледве стримав дрож у голосі.

— Якби ж! Отруївся. Боявся, що розкриють усю зграю. Ось тобі приклвд нвшої сліпоти. А про Штейна знаєш? — Їй було приємно повідомлятн разючі новини. — Кого рекомендували кореспондентом у Харкові? Виявнлося, він не єврей, а німець. О!

Ісаакв Штейна я добре знав.

— Слухай, Антоніно, хіба буває обрізаний німець? Вибач, але зі Штейном я не раз купався і в лззні, і в Дніпрі.

Антоніна знітилась, але тільки на мить.

— Шпигуни це й не твк маскуються.

Засміятися б? Заплакати?..

Далі Жовтуха перейшла до моєї особи:

— Від тебе я такого не чеквла.

— Чого саме?

— Ти не зрікся, не засудив свого брата.

— Він чесний комуніст. Це якась помилка. Він...

Жовтуха не дала мені договорити.

— Чекісти не помиляються. Вперся, як осел. Батько, мати, брат... Викриввй! Ось інструкторка ЦК комсомолу Тетерук на свого чоловіка заявила. Оце зразок непримиримистосці.

— Ти хочеш сказати: непримиренності?

— Та кинь! — уже злостиво сказала вона. — Грамотій... Ти краще спитав би, де сьогодні Ольга Тетерук. Директор видавництва «Мистецтво». Он як!

— Що в редакції? — перевів я розмову нв іншу тему.

— О, чудово! — Жовтухв запишалася. — Тепер у нас справді здоровий колектив. Прибули перевірені кадри. Робота кипить. Новий редактор, о!

— Журналіст?

— Ще й який! З гущини життя. В Шепетівці бойову газету робив. З першого дня до всіх на «ти». Без інтелігентських витребеньок. Ну, бувай, і подумай про брата... Тобто про себе. Хіба тобі своя шкура не дорогв?

Мвхнула рукою і пішла «безмежно піддана» Антоніна Жовтуха, літературний псевдонім — Ан. Жовтень.

Я йшов до профспілкового головн. Але ця зустріч із Жовтухою, а головне, страшна звістка про Всеволода Ярославовича вбили в мені не тількн бажвння клопотати про якусь роботу, а свме бажвння жити. Цієї хвилини мене вразила ще й така думка: не можна ні отруїтися, ні втопитися — оголосять шпигуном, шкідником... Скажуть, як оце Жовтуха сказала про Всеволода Ярославовичз: втік од заслуженої кари. Сховався в могилі.

Тріска — вона не може розпорядждвтися ні своїм життям, ні своєю смертю.

Я проминув газетний кіоск, хоч коло нього була невелика черга. Зайшов у парк, в якому недавно розмовляв із Всеволодом Ярославовичем. Я вірив кожному його слову. Останньому слову.

Вдомв я ліг на канапу й втупився очима в стелю. Щось мурмотів.

Впвдав у звбуття. Потім ходив із кутка в куток, вж поки голова не йшла обертом. Сів до столу, агледіа поштоаі листівки. Треба написвти Ануш і Ганечці, що живий-здоровий, що настрій хороший.

Попереду був нескінченний вечір. Потім — безсонна ніч.

17.

Профспілковий головв і цього рвзу уважно глянув на мене:

— Звходьте. Сідвйте... Ви тоавриш Полтавець? Це я минулого року приходив до вас із репортажами про мітинги та суботники на честь Сталінської Конституції.

— Товвриш Задорожний,— згадав я.

— О, пам'ятаєте! — зрадіа профдіяч. — Не сподіааася побачити вас тут. Що сталося? Брат?.. Тепер треба ударною працею повернути собі довіру. Треба...

— Про це й мова,— кваплиао вставив я, боячися, що голова обрушить на мене профспілкову доповідь.

— Так, так... Право на првцю записано в Конституції. Хочу вам допомогти. Потрібні даа коректори. Один у видавництві «Мистецтво». Але твм директорка... Не підступись!

— Це та, що саого чоловіка?..

— Чули? От баба! У аласному ліжку шпигуна ахопила,— Задорожний засміявся, але зразу ж лице його скам'яніло. — Всяке буває тепер. Отже — Медвидав. Пірамідон і клізми. Далі від політики — для авс краще. Зверніться до Таранчукв. Це заступник директора.

Я подякуааа і попрямуааа до Медаидаву. Пірамідон і клізми. Ніякої політики.

Таранчук зустріа мене з підкресленою авічлнвістю.

— Від товаришв Задорожного? Була, була розмова. Умгу... Що ж, ось анкета. Напишіть також автобіографію. І приходьте завтра. О, заатра нарадв в нвркомвті. Краще післязавтра.

Я вийшов з Медвидвву і а найближчому сквері став розглядати анкету. На першій сторінці асе було звичне. Зате на другій! Таких пунктів досі не було. Я зціпиа зуби... «Чи були виключені з лав ВКП(б)? Коли? За віщо?» «Чи є а родині репресовані? Хто? Коли? За аіщо?» А ще: «Чи є родичі за кордоном? Хто? Де?»

Я з ненавистю дивився на ту викету — треба ж було відповідати на кожний пункт. В аатобіографії те саме. А хто мені самому відповість: за віщо?

Повернувся додому. Прийшли ще дві листівки аін Ануш. Де аони мандруввли так довго? Де їх читають?

Проклинаючи тих, хто понааигадуваа анкети, взявся до тяжкої роботи. Написаа і ватобіографію. Х-ху!

Знову картопля. Поїв, випив чвю. Що тепер? Нема куди їти, і в чотирьох стінвх тоскно.

Почувся стукіт у даері. Я здригнуася. Серед дня? В такий час в о н и не з'яаляються. А атім... Не питаючи, хто там, рвучко аідчинив даері.

— Вам телегрвма. — Жінка з дуже сумними очима простягла мені папірець. — Розпишіться.

Читав і перечитував телеграму: «Зустрічай... Поїзд... Вагон... Цілую. Ануш».

Мвє ще декаду відпусткн. Не відпочилв. Але чому телеграма з Ростова? Пересадка? Отже, ще дві тягучі доби. Разом буде легше. Разом — це рятунок. Одне лише цаірінькання Гвпі зогріє серце.

Я заходився мити підлоги. Витирати пилюку. Наводити лад у буфеті, на кухні. Що далі? Знав — нема чого й питати. Гроші. Гроші на прожиття. Ті, зв проданий годинник, танули. Отже, книжки.

З болем у серці н підійшов до своїх етажерок. Згвдвв, як нелегко було аідриаати аід сімейного бюджету карбоввнець-даа на ще одну книжку, ще,

ще одну. Що ж продати? Першою впала жертвою «Малая энциклопедия». Поки що обійдуся. Класика? Це теж неважко колись придбати знов. На полиці наукових праць передусім помітна дві так добре знайомі книги: «Історія ВКП(б)», «Історія КП(б)У». Праці нашого Миколи Миколайовича — секретаря ЦК та одночасно редактора газети. І не почесного, а робочого. Читав усі найважливіші матеріали кожного номера газети. Підказував теми, радив і дорікав, коли було за що. Один день на тиждень цілком приділяв редакції. Робили огляд минулих номерів газети, складали плани, слухали звіти обласних кореспондентів.

Обідали всі разом у редакційній їдальні. Весело, з жартами. Потім наставали найцікавіші для нас години. Микола Миколайович щось розповідав або запрошував людей, які багато знали, багато бачили. Слухали ми підпільника-комуніств з Західної України, діяча Комінтерну, що повернувся з Китаю. Часом заходили до нас Володимир Затонський, Олександр Шліхтер...

Останній такий редакційний день із Миколою Миколайовичем був ще зовсім недавно. Після поточних справ він розповів, що закінчив нову працю: «Енгельс як військовий стратег».

— Гадаю,— сказав,— що ця книга дуже потрібна. Нам загрожує фашизм. Військовим кадрам треба озброюватися й теоретично.

Де та книга? І де сам Микола Миколайович? Тепер на його місці редактор із Шепетівки. Той, хто з першого дня до всіх став звертатися на «ти»...

На полицях другої етажерки стояли мої улюблені книжки. Однотомники. На зібрання творів не розжився... Полиця української класики: «Кобзар», Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник. Російська література — класики й нове. І окрема, раз у раз поповнювана полиця: Тичина, Сосюра, Бажан, Яновський...

Згадалося мені простодушне дивування Ганни Іванівни: «Як це в Тичини поєднується: «арфами, арфами золотими...» і «стою, мов скеля, непорушний...»?»

Я щось почав казати, але не зміг переконливо викласти думку, і тоді Найдич, що чув нашу розмову, подав голос:

— А як, дорога Ганно Іванівно, у Леніна поєднувалася незламна воля вождя революції з благоговінням перед Дев'ятою симфонією Бетховена?

Найдич, який захоплювався політикою, за його словами, з пелюшок, Найдич — знавець політекономії, знайшов найкращу відповідь.

Згадавши нашу останню розмову з ним, я взяв томик Пастернака. І ось вони, рядки, що вразили мене:

Он управлял теченьем мыслей
И только потому — страной.

Чому ж тоді поетові кидали зневажливе «попутник»? Чому картали за аполітичність?

Скільки разів у нас, молодих, виникали різні найнесподіваніші «чому»? Поряд були старші товариші, і ми знали, що дістанемо відповідь. Не розжовану кашку, а поштовх до шукань, до власної думки.

Бувають вечори поезії. Багатолюдні, в переповнених залах. Я влаштував собі — на самоті — ніч поезії. Передусім «Кобзар», вірші останніх років. Скільки разів читане! Та лише тепер збагнув, що ті вірші треба читати безсонної ночі, в самотній тузі. Так, як їх писав Тарас.

Потім улюблені «Сонячні кларнети», буйний «Вітер з України». Слідом за Тичиною — «Червона зима» Сосюри. Потім його врочисте: «О, не дрімно, ні, а степу ревли гармати. І лилась кров, і падали брати...»

Згадалися запеклі суперечки в нашому полтавському літгуртку. Марат Крицевий стукав кулаком об стіл: «Хто дозволив Тичині надрукувати таке: «З прокляттям в небо устає новий псалом залізу...» Чому з прокляттям? Навіщо нам псалми? Я б примусив його переробити. «Велично в небо устає могутній гімн залізу!»

Як ми тоді сміялися! Тепер не було смішно. Дехто вже переробляв свої

рядки. Декому переробили. Дехто замовк навіки. І разом із ними пішло в небуття їхнє слово.

Я добре пам'ятаа, за обкладинкою якої товстелезної книги я схоава мвленьку збірочку Євгена Плужникв, розстріляного три роки тому. Несила було кинути її в нищівний вогонь. Ось вона. Розгортаю, читаю аірш за віршем і, як раніше, не можу збагнути, чому заворожує мене поет. Тихий, сумовитий голос, здавалоси, не співзвучний асьому тому, чим жив я, захоплений газетою. Хтось казав про нього: занепвдник. Та мені пост зазирнув у душу, полонив її своєю щирістю, жвдобою правди і краси. А зараз, цієї нічної пори, я відчув у його віршах щемлиау тривогу й гіркі передчуття. Рвніше ці вірші звучали для мене по-іншому...

Вже акотре з болем у серці питаю невідомо кого: чому мої улюблені поети ще замолоду зверталиси до думки про смерть? Трндцятирічний Шевченко пише «Заповіт». Тридцятирічний Пушкін своє печвльне: «Иду ли я вдоль улиц шумных...» Трндцятирічний Мвяковський зізнвється: «Все чаще думаю, не поставить ли точку пули в своем конце». І це поет революції. І це в наш чвс.

Три самогубства ятрили мою душу. Єсенін, Мвякоаськнй, Хвильовий. З комсомольських літ знав звлізний постулат: самогубство — це дезертирство, це втеча з барикад. Мені було п'ятнадцять, коли не стало Єсеніна. Я любив його поезії, і я — комсомолець — гостро засуджуаав його розгубленість, його нерозуміння дійсності. Адже все так ясно! Попереду велика мета. Борімося! Будуймо!

А згодом, уже а Харкоаі, я бігаа до Будинку Блакитного, щоб, несміливо стоячи в кутку, побачити Хвильового, новели икого мене зачаровуввли. Я мріяв: колись, колись перехоплю його а коридорі, простягну своє оповіданнячко і тремтячим голосом вимовлю: «Прочитвйте, будь ласка...»

Вже світає. Складаю книжки на полицю і пошепки повторюю якісь рядки. То Тичина: «Ізнову знов спливає півв на поверховостях часу...» То Плужник: «Хто жив іще а такій країні, такі переживаа часи?..» А єсенінські рядкн, які я, попри всю любов до нього, раніше сприймаа як вияв ідейної незрілості, цієї години немов вихопилися з власного серця: «С того и мучвюсь, что не пойму, кудв несет нас рок событий».

18.

Спочатку я поніс книжки до букіністичного магазину. Зрадів, що все купили.

Двлі пішов до Медандааѵ. Таранчук азяв мою анкету й аатобіогрвфію. Бережно поклав до пвпки.

— Зайдіть через два-три дні,— сказав він, дивлячись мені у вічі.

Тепер на вокзал — зустрічати Ануш. Поїзд запізнювався на піагодини. Постояв у черзі до гвзетного кіоскв. Походив по вокзальних залвх. Чекати на пероні не аппадало. Могли б помітити ажє знвйомі носії...

Ануш вийшлв з вагона перша. Мене злякало її суворе обличчя, диканий погляд, синці під очима.

— Де Ганя? — жахаючись, вигукнув я.

— У мами, у мами,— заспокоїла мене.

Обійняла судорожно, схлипнула і злякано глянула навкруг.

— Що сталось?

— Ходім! Швидше...

На площі я звернув до трвмввя.

— Ні, ні, пішки.

Коли ми аідійшли аід вокзалу, Ануш зноаѵ озирнулася. Поблизу нікого не було.

— Батька азяли... — Нестерпний чорний біль у чорних очах.

Я зупинився й мало не впустив авлізи.

— Ходім! — кинула Ануш.

Кількв хвилин ішли моачки.

— Приїхали... І зразу ж у машину...— Кожне слово в Ануш виривалося з важким видихом.— Мама побігла слідом і впала на дорозі. А Ганя... Як вона ридала! Я тремтіла! Учні, жінки бігли за машиною, кричали...

Щось неймовірне. Старий учитель у гірському вірменському селі. Безпартійний. Чому? Чому?

Ми прийшли додому. Ануш знесилено впала на канапу і крізь сльози знову:

— Приїхали... І зразу повели до машини. Ніякого обшуку. Мама слідом. Упала. А Ганя! Це було страшно. Побачили люди. Знаєш, що таке вчитель у вірменському селі? Школярі, жінки — як вони кричали...

Я знав його, батька моєї Ануш. Ті ж великі очі, що диляться тобі в душу. Ряспа сивина в чорній чуприні. На тлі суворих гір він здавався мені ожилим пророком із вірменської давнини. Особливо тоді, коли схилявся над сторінками старовинних книг у шкіряних обкладинках. Двадцятилітнім юнаком утік з Туреччини, де загинули його батьки, сестри, брати. В чому ж тепер його звинуватили? В зв'язках із Туреччиною?

— Що тепер робити? — безпорадно мовив я.— Треба сказати...

— Що сказати? Кому?

— Ну, як же... Це обов'язково. Парторганізація має знати.

Ануш підскочила й, задихаючись від гніву, закричала:

— Сліпий фанатик! Покірливий віруючий!.. Иди, кажи, гукай на весь світ. Нехай загребуть і тебе, і мене. Весь наш контрреволюційний рід.

Уявив: ось я розповідаю Анатолію Куцому, від партії нічого не приховую. Дізнаються Голуб, Жовтуха, всі. Тепер їм зрозуміло, з ким я породичався...

Цими днями в газетах було про таємні змови недавніх керівників національних республік. Панас Любченко змовився з Ходжаєвим та Ханджяном, хотіли відірвати Україну, Узбекистан і Вірменію від Радянського Союзу. А про що я, полтавський галушник, міг змовлятися зі старим вірменським вчителем? Не знаю. Зате Голуб і Жовтуха знають усе.

— Я залишила Ганю поки що у мами,— сказала Ануш, уже й сама змучена нападом гніву.— Потім привезе. Ти, мабуть, голодний. Ходім до кухні.

Заходилась смажити яєчню. Виклала з сумки смачний кавказький сир сулугуні, лаваш, солодкий корж.

— А якщо звідти напишуть? — Мене пік сором: як жалюгідно звучав мій голос.

Ануш відповіла твердо:

— Я сказала там, що ми переїхали до Ростова. Тому й телеграму дала звідти. А втім... Хто писатиме? Там стільки арештів...

Вночі Ануш тяжко плакала:

— Все, все просякнуте полином. Цілунки і полин. Ніжність і полин... Тато питав про тебе, жалкував, що ти не приїхав. Якесь безумство! Старий, безпартійний учитель. Єдина його політика — школа. Був щасливий, що діти вчаться рідної мови. Скажи, його ж випустять? Випустять?

— Випустять.

Сказав ще кілька безсилих, нікчемних, порожніх слів і вмовк.

Тонюсінький, мов павутинка, сон зборов нас. Павутинка раз у раз уривалася, й Ануш, здригнувшись, питала: «Що, що?»

Вранці вона спитала:

— Як справи в Гелени? Що-небудь чути про її чоловіка?

— Я її не бачив весь час.

— Певно, ніхто з нею і не вітається. Відвідаю сьогодні. Кому ж, як не нам, поспівчувати їй?

19.

Сьогодні треба йти до Медвидву. Переборoти огиду. Злушити в собі рештки свободи й гідності. Стати прохачем.

На сходах мене перехопила поштарка.

— Вам лист!

Я здригнувся.

— Чого ви злякалися? — здивувалася вона і, не чекаючи відповіді, пішла далі.

Я не злякався. Майнула думка: може, від Леоніда?

Але зразу агледів зворотну адресу: Маніївка... Ага! Це ж озвався Андрій Шостак, інженер, про якого я почав писати нарис. Не зупиняючись, я похапцем читав лист, перестрибуючи зором з рядка на рядок:

«...Розумію, зараз у вас гарячі дні.

...Викривайте ворогів, шкідників, шпигунів. А коли знайдете вільну годину, напишіть і про мої раціоналізації, бо ходу не дають.

...Наша Маківка гуде: заарештували директора металургійного заводу Гвахарія.

...Ловко замаскувався! Учень самого Серго. І всі його любили.

Прокляття йому й за те, що обманув нашу любов і довіру».

Гвахарія! Справді, це ж один із улюблених вихованців Серго Орджонікідзе. Один із тих, кого називали командирами соціалістичної індустрії. Не тільки Маніївка, цілий Донбас пишався ним. Стаханов, Ізотов, Гвахарія — ці імена знала країна. Молодий, гарячий, чубатий, він і зовнішністю був подібний до Серго.

Милуючись ним, слухаючи його пристрасні промови, я мріяв ближче познайомитися з ним, розповісти про нього всім, всім.

З каменем на серці я переступив кабінет заступника директора Медвидву Тарвичука.

— А-а... Це ви? Я порадився з партбюро. Заперечень начебто нема. Але вирішує директор. А він у Москві. Сьогодні яке число? П'яте? Восьмого має бути. Приходьте.

Попереду довжелезний день. Вирішив: додому. Єдиний притулок, де на тебе не чигає неприязне око.

Повертався бічними вулицями, щоб увійти до будинку з провулка. Біля великого продуктового магазину побачив двох жінок, що, кренчучи, тягли з кузова вантажної машини великий лантух.

— Ледацюо! Сучий син... — лаяли вони водія, що сидів у кабіні.

— Моє діло привезти,— цідив той крізь зуби.

Як хотілося витягти його звідти й дати ляпаса.

— Допомогти? — спитав я жінок.

— А чого ж...

Взялися — я з одного боку, вони — з другого. В магазині старша жінка сказала:

— Найважче в підсобку. Сходинки.

— Краще я сам.

Який-бо важенний лантух! Зігнув мене в три погибелі.

— Цукор,— пояснила та, старша,— ось сюди, в куток.

— А де ж ваша охорона праці? — спитав я.

— А що робити? Клятий прогульник десь пиячить, а нам горе. Мо, ви... — Жінка знітилась: — Вибачте...

— Маю вільні дні. Допоможу.

— Справді? — зраділа жінка. — Хвилинку, покличу директора.

Підійшов заклопотаний чоловік, зміряв мене недовірливим поглядом і ніби одрубав:

— Тимчасово. Плата поденна.

Тепер жінки з кузова клали мішки мені на плечі, а водій, визираючи з кабіни, посміхався:

— Фраєре! Пружинь ногами.

Що квзати, давненько я не тягав мішки.

— Тепер одпочинь,— сквзала старша продввчиня,— а потім...

Потім я з підсобки аиніс нагору, до прилавків, ящики з пляшквми олії, з консервами, квртонні коробки з маслом, із цукерками, ще з чимось.

Молодша продавчиня із зворушливою аідвертістю спитала:

— Ти, мабуть, трішки теєчки... — Покрутила пальцем біля скроні. — З божевільні? Іншої роботи не втнеш?

Я кивнув головою.

— Вилікували?

— Не зовсім.

— А тихий?

— Тихішого не буває.

Наприкінці робочого дня директор магазину аизирнуа із саого закомірку і пвльцем покивав: сюди.

— Розпишіться.

Я розписввся в якійсь відомості й одержвв три кврбованці вісімдесят копійок. Чому саме стільки, не спитаа.

Увечері Ануш мовчки аислухала мою забвралену гумором («тихий псих») розповідь.

— Кинь! — сказала сердито. — Првцюватиму ще три години. Півтори ставки. Нехай і жалюгідні. Якось проживемо.

Я рішуче заперечив. Де заагодно зароблятиму шматок хліба.

Після вечері Ануш пішлв до Гелени. Пробула у сусідки понад годину. Поаернувшись, сіла коло столу, охопивши голову руками:

— Біднв Геля. Впізнвти важко. Вона постарілв. Розумієш? Постарілв... А хлопчик? Уявлнєш, у школі дражнять, пілсудчиком звуть. Вони ж не з Польщі прибули. Зроду-віку кияни. Батько Вишневського був комісаром у Червоній Армії, звгинув у дев'ятнадцятому. Ти мені поясни хоч що-небудь. — Ануш повернула голову до світла, і мені похололо в грудях: вонв змарніла протягом цієї години.

— Хто може пояснити? — спитала двлі невідомо кого. — Я думаю, що й свм Сталін, якби знаа про все, що робиться, жвхнувся б. Геля питала, що ми знаємо про Леоніда... Ніхто нічого не знає. Вона переводить Янека в іншу школу, і сама піде туди прибиральницею. Буде в неї на очах. Художниця-прибирвльниця. Навіть римуєтьсн. — Ануш витерла сльози.

Через два дні під час обідньої перерви в магазині я побіг до Медвидаву. Побачивши мене, Таранчук заметушився: зараз, зараз... Ухопив телефонну трубку і заговорив із кимось так, що н нічого не міг збагнути.

— Я з приводу... А-а... М-гу... М-гу... Зрозумів. Директор ще не розглянув ваші папери, зайдіть через два-три дні.

Проклинаючи ті, медвидавські порядки, я повернувся до магазину. Тут мені не підсовували ніяких анкет. Тут я пересвідчився, що бути несповна розуму крвще, ніж тріскою.

Через три дні я, проминувши кабінет Таранчука, ввійшов до приймальні. Літня, привітна жінка виелухала мене і зі щирим, як мені здалося, жалем сказала, що в директорв нврада і це довга справа. Потім зауввжила, що коректором у Медвидаві бути важко. І чомусь дивно глянула на мене.

— Приходьте зввтра. О третій.

Як завжди ввечері, ми з Ануш обмінюаалися враженнями, як минув день. Ще не дослухавши мене, Ануш, твка бережлива до посуду, торохнула чашкою об підлогу.

— Мерзотники! Вони з тебе кров п'ють. Принижують. Працювати з твкими негідниками?

Наступного дня, розвантвжуючи чергову машину, переносячи з підсобки до прилавків нкщики з пляшками, картонні коробки з маслом, діжечки з солоними огірками і всяку всячину, я думав про одне: йти чи не

йти до Медандаау? Вирішна іти. Постійна робота. Доки ж аисіти а поаітрі?

Близько третьої я сказаа директору магазину, що маю терміноау спраау.

— А ми з вами сьогодні прощаємося,— сказаа аін. — Заатра виходить на роботу наш штатний... Розпишіться.

Заплатив аін мені за цілий день.

І ось я знову а Медандааі. Секретарка ще приаітлиаіше лакивала голоаою:

— Є, є, лаходьте. Я сказала, що ан були ачора.

Нарешті я побачив довгожданого директора. Я наблизнася до стола й приаітааея.

Мимолітний погляд і моачання. Непорушне молоде обличчя з печаттю самопоааги до себе й до саого, очеаидно, ноаого кабінету.

— Моє прізаище Полтааець.

Не запросив мене сісти. Мовчки вийняв із папки анкету, моачки посунуа на край столу в мій бік.

— Ви розумієте, що таке коректура? — заговорив нарешті. — Це аартоаий, що не пропускає помилок. Вар-то-аий! Була тут одна — і що? Що, я аас питаю? — Голос немоа з трибуни. — На книжці асі побачили не «Медвидаа», а «Меднидув»... А далі? В останню хвилину вловили шкідницьке: «Наркомат хорони здороа'я». Однієї літери бракує, а аийшла контрреволюція. Прихоааль саоє походження — дворника. А тепер ви хочете у нас працюаати?

— Ні, не хочу! — Я схопила свою анкету й кинувся до даерей.

Секретарка наздогнала мене аже біля сходіа. Губи в неї сіпалися:

— Я все чула. Це краще... Тут не можна працюаати. Я аже подала заяву. Та жінка не аинна. Інтелігентна, культурна людина. А помилки пропускає кохвнкв директора, безграмотна лялька. І ледащо. Це через неї постраждала нещасна Варвара Тимофіївна.

— Заарештуаали? — спитаа я.

— Ні. Інфаркт — і все...

20.

Прийшла Ірина. Зраділа, що Ануш уже дома.

— О! А я прийшла борщик зварити. Принесла капусту й бурик.

— Є аже борщик на заатра,— асміхнулася Ануш. — А вечеряти будемо Сергієаими делікатесами. Ще трішки — й стаа би директором гастроному.

За вечерею Ірина розпоаіла, як на фабриці стааляться до неї.

— Уге начальство, починаючи вже з майстра та парторга цеху, ледве вітається. Зате робітниці... То запрошують до себе, то кличуть до кіно, то чимось смачненьким почастують.

Ануш спитала про Софійку й зразу закипіла гнівом.

— Сестричка! Ні про Леоніда, ні про нас знати не хоче. Затаілася...

Ірина з не звичною для неї покорою а голосі сказала:

— Нехай кожний поводиться так, як хоче.

Ануш утупилася а неї саоїми очиськами.

— І що? Кожний у норі? Так?

— Не знаю,— кволо відповіла Ірина.

Душевні сили а ній ламалися. Де дзвінкий голос, веселі бісики а очах?

Ануш почала говорити про збори а лікарні, про якусь Єлизавету Пвнчишину, що нині активістка «аж наастрибки...»

— Голос хоч на всесвітню трибуну! Тепер, кричить, настве щасливе життя. Знищили п'яту колону, але корінці ще залишилися. І нам треба... Та все озирається на президію. Чи оцінять? Чи аинагородять? Їй-богу, підійду й скажу: «Лізо-Лізухо, а наркоми пнешся? Нічого не аийде! Є ще крикливіші...»

— І що,— спитаа я,— зніяковіє?

— Швидше ця шафа зніяковіє.

Прощаючись, Ірина сказала, що має відгул і завтра хоче йти до **т о г о** будинку — в чергу.

— Підемо разом,— вирішив я. — Не заперечуй — піду.

Домовилися зустрітись о дев'ятій. Віконце відчинялось о десятій.

Щось подібне я бачив на похороні. Поволі рухалася вервечка людей із скорботою на обличчях. Тут не було труни. Але ті ж опущені голови, зігнуті плечі в молодих жінок, у старших, у бабусь. Чоловіків було лише декілька — всі літні. Зрідка долинав — теж наче на цвинтарі — чийсь тихий голос, напівшепіт. Прошелестить, і ще важча тиша звисає над чергою.

Біля віконця ніхто не затримувався. Запитання — відповідь. Дехто, мабуть, хотів щось удруге спитати. Тоді з віконця чувся вигук: «Вам сказано? Все!»

Ми стояли довго. Вже за нами простягнувся чималий хвіст. Нарешті підійшли. Ірина відсторонила мене ліктем і мало не встромила голову у віконце. Одначе я теж почув відповідь: «Засуджений на десять років, без права листування».

Ірина скрикнула:

— Як же це?

— Все! Хто далі? — гримнуло віконце.

Якусь хвилину ми стояли біля рудої стіни казенного будинку. Ірина кусала губи, беззвучний плач душив її. Взяв за руку, як малу дитину, й повів. Десь аж наприкінці довгої черги в мене втупилися з-під насуненого на лоб платка знайомі, а заразом ніби й незнайомі, божевільні очі. Я кинувся до тієї жінки.

— Людмило Макарівно!.. Що? Що?..

— Найдич... Уночі...

Похолоно в грудях. Я заціпенів. Нарешті спромігся заговорити:

— Повірте...

Різко обірвала мене:

— Облиште!

Я торкнувся її стиснених біля горла рук і відійшов.

— Хто це? — спитала Ірина.

— Найдич.

Ірина аж скрикнула:

— Та це ж... Та це ж...

Знала це ім'я — я часто говорив про Найдича.

Йшли мовчки. Згодом Ірина сказала, що хоче відвідати хвору Надійку, свою подругу.

А я пішов додому. Ліг на канапу й заплющив очі. Нічого не бачити. Нічого не чути. Нікуди не йти. Нічого, нічого.

Надвечір клацнув замок. Увійшла Ануш і злякано вклякла на місці.

— Що з тобою?

— Найдич...

Як це найчастіше з Ануш буває, перша реакція — гнів і розпач.

— Знаєш, що це таке? Знаєш? Знаєш? — палила мене своїм поглядом. — Убивають революцію!

— Як ти смієш таке говорити? — обурився я.

— Ну, звичайно,— з їдким сарказмом сказала вона. — Де мені, безпартійній, збагнути високу політику. А ти, ти, твердо-кам'яний більшовик, ти що-небудь розумієш?

21.

Свіжа газета. Завжди — кожного ранку — це був для мене ковток свіжого повітря. Тепер ще з більшою жадобою насамперед поспішаю до кіоска. Попри все, сподіваюсь: ось-ось великими літерами буде надруковано, пояснено, де чорне, а де світле. Є винні. Є несправедливо скривджені.

Та про це в газетах жодного слова.

Сповіщали про новини, які я сприймав із радістю та хвилюванням. Мабуть, іще з більшим хвилюванням, ніж люди, що були поруч, бо вони ніколи, наприклад, не бачили шахтаря Сашка Степаненка. Мені хотілося гукнути: дивіться на портрет мого друга, комсомольця Сашка Степаненка! Він слідом за Стахановим дає стільки вугілля... Тепер його знає ціла країна, а два роки тому і в самій Горлівці мало хто знав. Спочатку він ніяковів, зате потім скільки щирих розмов було у нас віч-на-віч. І в кіно разом ходили. І пісні співали. І на стадіоні разом «боліли». Звичайно, за горлівську команду.

З яким захопленням я писав про нього! Весь час пам'ятаючи його напучування: «Ти твм дивись, не розмальовуй, як ляльку...»

Щоранку до газетного кіоска... Через день-два газети сповістили про пуск нових домен на «Азовсталі» та «Запоріжсталі». Я ж там був, коли починали їх споруджувати. Це я міг би сьогодні на власні очі бачити феєричне видовисько: ллється перший чавун.

Знову на першій сторінці «Правди» величезний заголовок і фото: Сталін на відкритті каналу Москва — Волга. Велетенську споруду завершено за рекордно короткий строк. Злива вітальних телеграм.

Гарячий місяць червень. Новина за новиною. Небачений в історії політ важких літаків на полюс з посадкою на кригу. Першим щасливо посадив свій літак М. Водоп'янов. Один із тих льотчиків, що три роки тому рятували челюскінців.

Згадалось, як тоді Всеволод Ярославович із сльозами на очах говорив, що той подвиг показав цілому світові: революція, соціалізм створили нову людину. Зрівнялися силою духу рядовий кочегар і професор Отто Шмідт.

Експедицію на полюс і тепер очолив Отто Шмідт. Започатковано експеримент, що його досі не знало людство: четверо сміливців лишаються на дрейфуючій кризі для наукових дослідів. На довгий час. У люто-холодній імлі. Супроти всіх стихій.

А льотчики і Отто Шмідт, лишивши полярникам тонни вантажу (харчі, пальне, радіостанцію...), повернулися до Москви. Фото на півсторінки: Сталін зустрічає героїв на аеродромі.

Гарячий місяць червень.

...Привезли дітей-сиріт із Іспанії.

...Декада узбецького мистецтва в Москві.

...Свято МХАТу. Нагородження акторів.

Ми з Ануш розглядаємо фотознімки, і нам здається дивним сном, що лише рік тому, під час гастролей театру в Києві, ми бачили спектаклі з участю Тарасової, Качалова, Щукіна, Москвіна... Може, справді то був сон, а зараз гірке пробудження?

...Знову разюча новина: Чкалов, Байдуков і Бєляков зробили безпосадочний переліт за маршрутом Москва — Північний полюс — Америка. Звитяжний подвиг більшовиків викликав захоплення в цілому світі.

...І ось герої повертаються на Батьківщину. Першим їх вітає Сталін.

Цього дня «Правду» я вже не встиг придбати. А в (недавно своїй) газеті «Більшовик» прочитав репортаж про зустріч на підмосковному аеродромі. Під репортажем три прізвища — Голуб і ще два — мені не знаних. Певно, нові співробітники.

Я читав, і мені ставало важко дихати. Це я, я міг би там бути. Завжди, коли відбувалося щось незвичайне, вихваті був спецкор-метеор. Часом серед ночі мене будили, і я мчав на аеродром. Завершення Дніпрельстану. Став до ладу краматорський завод-велетень. Перші станції московського метро. Свято врожаю (після голоду!) в знаменитому колгоспі. Тепер літає Голуб...

Червень. Країна живе, працює, радіє. Жадібно ловлю вісті звідусюди. Особливо з Іспанії.

І я радію, переживаю з усіма. Та не можу позбутися гіркоти. Мене кинуто на узбіччя. Я нікому не потрібний. Кляті віконця «кадрів» із гуркотом зачиняються переді мною.

Глянув вранці на календар — і боляче зайшлося серце: перший день липня. Отже, минув місяць, як заарештували Леоніда, як мене виключили з партії, вигнали з редакції. Досі у вухах звучить скреготучий голос Куцого: «Партквиток на стіл!..»

Один лише місяць, а він затьмарив і мовби перекреслив усі прожиті роки. А скільки таких місяців попереду?

Знову лист. І знову Макіївка. Мабуть, Андрій Шостак нагадує про свої раціоналізації. Я ж йому не відповів... Розірвав конверт, чомусь передусім глянув на підпис: «Нещасна Катерина». Яка Катерина?

«...Ми з Андрієм, узявши малого, поїхали відпочивати до моєї мами під Маріуполь. Через тиждень його викликали телеграмою. Я чомусь злякалася і поїхала з ним. На вокзалі Андрія взяли. Під час його відсутності сталась аварія, два шахтарі загинули. Заарештували і бригадира, і начальника шахти. Тепер усі кричать: «Шкідники!» Ви знаєте, як працював Андрій, як любив шахту. Три роки не був у відпустці — план, план... Андрієву матір, хвору на серце, поклали до лікарні. Лікарі попередили... Плачу день і ніч. На вас єдина надія. Саме тепер ваша стаття може врятувати його і цілу нашу родину. Чекаю. Нещасна Катерина».

«Нещасна Катерина...» А ще два тижні тому Андрій Шостак писав мені: «Викривайте шкідників». І проклинав директора заводу Гвахарію, учня самого Серго. Сьогодні проклинають його, інженера Шостака...

Я йшов і мурмотів: «Нещасна Катерина, нещасна Катерина...» Перед очима поставав Андрій — сама енергія, сама відданість улюбленій праці. «Єдина надія...» На кого? На мене, безнадійного?

Скільки існують шахти, бували аварії. Але тепер, мабуть, кожну кваліфікують як шкідницький акт. Уявив, у якій напрузі перебувають сьогодні керівники шахт, інженери. І стало моторошно.

Що ж їй відповісти? Чи, може, змовчати? Ні, ні, нехай не думає, що я злякався. Чи, як тепер кажуть, «одмежувався».

Я зайшов на пошту, купив конверт і аркушик паперу. Видушував із себе кожне слово. «...Я вже не працюю в редакції, бо тяжко захворів мій брат. Отже, обставини не дають змоги надрукувати статтю. Раджу написати листа до товариша Сталіна. Вірю, що помилку буде виправлено, що Андрій повернеться додому. Це буде і для мене щасливий день...»

Написане, вона зрозуміє, про які йдеться обставини. Я двічі підкреслив те слово.

Кинув листа в скриньку й мучився сумнівом. Не так треба було написати. А як?

22.

Усе ж таки допоміг мені профспілковий голова Задорожний. Викричавши стонадцять прокльонів на голови меланхоліків, він заходився дзвонити... І нарешті:

— Ось вам адреса. Книжковий склад. Спитайте Губенка.

Книжковий склад містився в підвалі, під друкарнею. Я підійшов до сходів. Звідти важко піднімався літній чоловік. Спочатку я побачив лисину, а вже потім тонке обличчя в окулярах, стомлені очі.

Саме це й був Губенко.

— Так, так, знаю. Товариш Полтавець. Журналіст.

— Колишній. Тепер тріска.

Він строго глянув на мене:

— У нас людина не може бути тріскою. Але про це потім. Ходімте.

Ми спустилися в підвал. Книжки, книжки вздовж стін. Посередині стояв великий стіл. Губенко звернувся до бородатого дядечка, що швидкими рухами зв'язував пачку.

— Денисе Яковичу, покажіть, будь ласка, товаришеві, що треба робити.

Губенко пішов, і я опинився віч-на-віч з бороданем, що неприязно дивився на мене.

— Покажіть! — уїдлиао сказав аін. — Кожний повккен робкти те, що вміє. А ке вирнаати шматок хлібв в іншого. Я спеціаліст-пвкуаальник, а ан хто?

— А я сик грзфа Бобринського. Хочу ствти пролетарем.

— До Бобрикського вам далеко. Та годі теревенити. Дианіться!

Він склаа два стовпчккн ккижок, миттю загоркув їх у цупкий папір, ухопиа шпагат і, зробивши дввтри блискавичних рухи, зав'язва і тицьнуа мені під ніс вкуратний пакуиок.

Я аовтузився зі своїм першим пвкунком хаилни п'ять. Бородвкь, кривлячн губи, глянув на моє кособоке створіння, торккувся одним пальцем шпвгата — і все розповзлося.

— Зрозумійте, иакувальник кикжок — це професія. Я покажу ще раз. І то лише з поваги до тоаариша Губенка.

Важккй буа для меке той день. Уже краще б мені били морду нв вокзалі... А проте щось почало виходити. Деякі пачки в'язав і перев'язував. А проте...

Час од чвсу по транспортерній стрічці згори зсуаалися нові й ноаі купки ккижок. Я асткг розгледіти — шкільні підручники.

— Що ап тут заробите? — пе агаааа бородань. — Зз кожну пачку платять гривекик. Нввіщо це вам?

Іккола зазираа Губенко.

— Добре, добре, що ап дружно працюєте,— казвв він і зникав. Головкв роботв в кього була в друквркі.

Отак — під гадюче сичання бородвия — я працюааа три тижні.

Якогось ракку мій капарник прийшов у пречудовому кастрої. Дквився на мене маскими очнма кота, що ось-ось ухопить мкшу.

— Я дізнвся-таки, хто ак! — оголосиа аіи. — І таких нам підсилає профспілка! Товвриша Губекка ввели в оману. Идіть нагору!

Я пішов нагору. Губенко розвіа руками:

— Це такий ткп! Вік уже був і в дкректора, і в партбюро. Сигналізуавв.

Ми поткскулк одик одкому руки. Я пішов до бухгалтерії, одержва гроші й зноау опиипася на аулиці. Відчував одпочасно злість, гіркоту, але й полегшекия. Тяжке полегшеккя. Буває й таке, бо завтра...

23.

Здавалося, забуто, що таке радість. Тим дивнішим був цей ракок. Приїхали бабуся Каріке з Ганею. Щвслкве дівча перебігало від меке до Ануш, од неї до мене, вигукуючи:

— Ой, ми всі разом, ой, дома, дома. Малюаатимемо! Казки читатимемо! Звірятok зліпимо!

Бабуся Каріке мовчки викладала речі з валізи. Потім сіла, склавши рукк. Сумна, зморека. Скількк сивккк додалося за рік...

Вона щось тихо сказала Ануш по-вірменському, й та з плачем кипулася до меке:

— Десять років... Без листуаання... Бідний тато!

Ганя зойкпула:

— Мамусю!..

Я вхопкв малу на руки.

— Гвкечко, це а мами зуб заболів.

І затьмарився саітлий ранок.

Акуш пішла порвтися кв кухкі. Я ліпив звірят із плвстиліку. А бвбуся Каріне завмерла а кріслі — втілення скорботи й нерозуміння, що краяло душу: «Чому? За аіщо?»

Потім обідали. Наше тоскне мовчаккя порушувзло неугааие цвірінькаикя малої. Треба було аідпоаідати на безліч запитань. Треба було асміхаткся. Треба було обіруч триматк улвмки радості.

По обіді аклвли Ганю спатн. Лягла й бвбуся. Ми з Ануш сиділи на кухкі, біля відчикекого вікна. Говоритк було кесила. Мовчвти ще тяжче.

— Леонід... Тепер тато... Що значить без права листування? Нічого не знати стільки років. Яка жорстокість!..

Нараз із подвір'я почувся дужий голос. Кликали мене. Я визирнув. Управдом Гуртовий махав рукою: сюди! Саме управдом, бо сердився, коли його називали кербудом.

Я миттю опинився надворі.

— Ходімте. Є справа.

Ми ввійшли до кімнати управдома. Там уже сиділи двоє: Голуб і ще якийсь чоловік. Придивившись, я впізнав редактора районної газети. Того, що викрив секретаря райкому й тепер дістав посаду в столичній газеті.

— Значить, так,— не привітавшись, сказав Голуб. — Товариш Кривець, наш новий співробітник, не має поки що квартири. Вам треба звільнити одну кімнату. Негайно. Це редакційний будинок, і ви взагалі не маєте права тут жити.

Заскочений ще й цією несподіванкою, я не в змозі був вимовити й слова.

— Товариша Кривця викликали до Києва керівні органи. Ви зрозуміли?

Я не впізнав Голуба. Який погляд! Який голос! Кривець дивився кудись убік.

Прийшовши до тями, я пояснив, що приїхала мати моєї дружини, що кімнатки такі малі. Як же вчотирьох в одній кімнатці? Теща пробуде зиму, а тоді вже...

— То маємо залежати від вашої тещі? — Голуб злісно дивився на мене. — Майте на увазі, вживемо інших заходів. Ходімте, Петре.

Вони пішли геть. Управдом похитав головою: не заводьтеся з ними.

Дома розповів про нову халепу.

— Уявляєш,— сказав я, — в такого сусіди треба буде питати дозволу, щоб зварити кашку малій або звійти до туалету.

Ануш, потемнівши лицем, розлютувалася:

— Скільки ще тебе вчитиме життя? Теляча довірливість! Невже ти не втямив, що буде далі? Цей викривач напише на тебе донос і захопить усю квартиру. Це ж і сліпому видно...

Справді, теляча довірливість. Уже вкотре міг пересвідчитися, що Ануш з її інтуїцією та реальним поглядом на речі бачить далі, ніж я. Учорашні етичні мірки... Як же було не здогадатися, що той, хто впорався з секретарем райкому, нас — трісок — легко спалить на вогнищі своєї пильності.

24.

Минуло кілька днів. Як не хотілося мені знову йти до профспілкового голови! Хоч Задорожній і ставився до мене доброзичливо, старався допомогти. А проте ще одне приниження: просити, просити.

Відкладав. Завтра. А завтра знову: завтра. Коли вже зібрався йти, поштарка вручила повістку до суду. Взяв тремтячою рукою. Суд — саме це слово звучало як страшна погроза. Прочитавши, трохи заспокоївся, хоча який це був спокій! Видавництво звернулося до суду з позовом: виселити з квартири. Отже, кудись переселять?

Два дні тамував у собі тривогу. Вирішив поки що нічого не казати Ануш.

Біля будинку, де містився районний суд, я побачив невелику купку жінок. Назустріч мені рушила дружина Загірного, Агата Терентіївна.

— І вас теж? — бліді губи ледве ворухнулися.

— Чим я кращий?

— Мене вже ущільнили,— сказала вона. — Розумію, трикімнатна квартира. Я з дітьми у найменшій. Чого ж мене викликали? Який суд?

Я розвів руками.

— Дізналися щось?.. — наважився запитати.

— Десять років... Ти чому без права листування? — Її страдницькі очі питали, благали.

— Мого брата так само.

— Працюєте? — спитала.

— Б'юся головою об мур.

— Мене послали санітаркою. Кажуть, райкомам дали вказівку влаштовувати на роботу. Виключених. Щоб такі, як ми, не дискредитували Конституцію. Скоро вибори. Йдіть до райкому...

Почалося засідання суду. За столом сиділа молода жінка. Обіч неї двоє літніх чоловіків. Суддя та засідателі.

Першою викликали Агату Терентіївну. Підвівся уповноважений і коротко виклав вимоги видавництва: відомчий будинок, житло потрібне для нових співробітників, а це сторонні люди...

Суддя нахилилася до одного, до другого засідателя. Обидва кивнули головами. Потім безбарвним голосом проказала:

— Суд ухвалює: виселити без надання житлоплощі.

Агата Терентіївна з плачем вигукнула:

— Куди ж мені з дітьми? В собачу будку?

— Громадянко Загірна,— жорстко зауважила суддя,— це суд! А не... — Після короткої паузи додала: — Можете звернутися з апеляцією до міського суду.

Потім викликали мене. Все повторилося. Тільки про собачу будку я змовчав. Ніякої тяганини. Коротко, чітко, бездушно.

Куди тепер? До райкому партії? Є вказівка? А вказівки треба виконувати. Всілякі недобитки швендяють вулицями, дискредитують Конституцію... Мусять працювати.

Та цієї хвилини непокоїло інше: присуд! Що тепер робити? Винайняти десь кімнату. Та на це ж потрібні шалені гроші.

Зустріч із дружиною Загірного нагадала про чорне віконце, про чергу. Де зараз Леонід? Що з ним? Тепер, я чув, Соловки вважаються мало не курортом. Засилають до тундри. Ще далі. Туди, де вічна мерзлота. Я відчував, що й мене стискують брили криги. Корабель «Челюскін» було розчавлено кригою. Що вже казати про людину?

Ось і будинок райкому. Тут мене виключали. Вже сама згадка штовхала — геть звідси!

З важким серцем увійшов до приміщення. Постукав у перші ж двері. Інструктор райкому велів іти до заворгвідділу. Заворг сказав, що цим питанням займається сам секретар райкому. В приймальні секретаря сиділи двоє: чоловік і жінка. Одного погляду було досить, щоб зрозуміти: це люди такої ж долі...

Тут теж не було тяганини. За чверть години я вже був у кабінеті секретаря. Пам'ятаючи, що Дробота зняли, я з цікавістю глянув на нового секретаря. Та більшу увагу привернув чоловік, який сидів збоку, коло маленького столика. Похмуре обличчя, насурмлені брови. В мій бік він навіть не повернув голови.

Вислухавши мене, секретар спитав похмурого:

— Що там іще є?

— Потрібен кіоскер.

— Ну, що ж... — почав секретар.

— Ні! — не дав йому договорити похмурий. — Це ідеологічна ділянка. І не можна будь-якому...

— Але ж я продаватиму наші радянські газети,— сказав я.

Похмурий і тепер не дивився на мене.

— Продаючи «Правду», теж можна щось шепнути.

Спантеличений таким безглуздям, я дивився на секретаря. Сподівався, що засміється: жарт, мовляв. Але він кинув обережний погляд на похмурого і сказав:

— Приходьте через два-три дні.

О, ці прокляті «два-три дні».

Але ж як посилилася пильність! Якби рік тому хто-небудь прийшов до редакції й поскаржився, що йому не дали роботи в газетному кіоску з ідеологічних міркувань, який фейлетон ми надрукували б...

Від Ануш нічого не можна приховати, хоч би на короткий час.

Моє обличчя, мої очі для неї сторінки, де все написано великими літерами. На відстані видно.

Розповів про суд. Чекав ще одного вибуху. Але вона немов скам'яніла. Потім вимовила:

— Краще вбили б зразу.

Про своє ходіння до райкому я все ж таки промовчав. Не все відразу.

25.

Є, попри все, у нашій родині щаслива істота: Ганя. Підстрибуючи й звернувши до мене осяйне личко, вона вигукує:

— Ой, як добре, що ти не йдеш на роботу! Нам і вдома багато діла. Ой, як добре!

Зі своєї шухляди (в моєму столі) вона виймає олівці, фарби, пластилін, книжечки. Справді, вдома багато діла...

А ще в неї така радість: бабуся не десь там далеко-далеко, а з нами. Тож не треба ходити до дитячого садка. Ще зарано Гані знати, що з того садка її виключили.

— Мамо, лишайся й ти вдома! — благає Ганя.

Ануш сумно хитає головою. А мені щемить серце. Як вона, бідолашна, втомлюється! Найменше від роботи. Думки. Тривоги. Ними насичене саме повітря. Як дихати?

Ввечері, коли Ануш повертається з роботи, коли вдома всі разом і чути сміх-дзвіночок Гані, на якусь мить забуваєш усе, що сталося. Але мить і є лише миттю.

Потім незмінне, щовечірнє:

— Ганю, спатки-спатусі...

Починається торг:

— Ще десять хвилинок.

— П'five.

— Ні, шість, шість.

А вже в ліжку неодмінно пісеньку. Якось тихо заспівав у задумі. Ганя почула, і стала та пісня для неї улюбленою колисковою. Останню строфу маю повторити двічі:

А я бідний, беаталанний,
Степ широкий — то мій сват,
Шабля, люлька — вся родина,
Сірий коник — то ж мій брат.

Лепечучи «сірий коник, сірий коник», Ганя засинає.

Лягає спати й Ануш.

Ось тоді настають години тихих розмов із бабусею Каріне. Про різне — від давнини до наших днів. Уже котрий вечір я слухаю розповіді про дивовижну історію народу, чию землю завойовували й спустошували орди Чингісхана, персів, сельджуків, римлян, парфян, турків. Про стародавні манускрипти, про храми — вогнища освіти, побудовані півтори тисячі літ тому. Про вірмен-вигнанців, що розвіялися по всьому світу. Бабуся Каріне з кримських вірмен; вони поселилися там ще до татаро-монгольської навали. Молодою вчителькою поїхала в гірське село вчити дітей. Там зустріла Рубена, який утік із Туреччини ще на початку століття, коли загинула ціла його родина. Криваві погроми в Туреччині виникали весь час, а в 1915 році вже сталося побоїще, якого не знав світ. Половина вірменського народу загинула. Багнетами підкидали вгору малят, кривими ятаганами розтинали животи вагітних жінок, різали, рубали, спалювали живцем. Сотні тисяч утікачів загинули в безводних пустелях.

Коло столу сиділа маленька сива жінка. Розповідь текла тихим ручаєм.

Вони побралися і сорок років вчили дітей. Радісно зустріли революцію. Воскресла з попелищ і руйновищ нова Вірменія. Шановного вчителя Рубена незмінно обирали до сільської Ради. Бабуся вимовляє це з гордістю.

Ще першого вечора вона спитала, чи я читав поезії Єгіше Чаренца. Звичайно. Хто ж не знає Чаренца — поета революції.

— Його розстріляли два місяці тому.

— Цього не може бути! — вихопилося в мене.

— Але так сталося.

І сьогодні зайшла мова про Чаренца, отже, й про все, все.

— Чому стільки ненависті й жорстокості? — питає вона мене. Погляд її звернено до вікна, неначе питає в цілого світу. — Рубен жив для людей. Усі до одного односельці зібрали підписи на його захист. Який же суд? Де був той суд? Чому не сказали? Я б найняла адвоката. Ніколи такого не було, щоб засуджували без права надіслати рідним хоч коротку звістку про себе.

Великі, темні, налляті горем очі. Не знати чому, відчуваю тяжку провину перед цією жінкою.

26.

Я не йшов. Я біг, тримаючи в руці вдвічі складений папірець. І який же! Не папірець, а документ за підписом секретаря райкому. В цьому документі, що його було адресовано голові артілі чистильників взуття, чітко написано: «Надати роботу...»

Велике подвір'я, оточене будинками. Спускаюся в підвальне приміщення. Малесенькі вікна попід самою стелею. Ліворуч дверцята в диктових стінах. Знаходжу голову артілі Сторожука. Це літній, кремезний чоловік із засмаглим обличчям. Напевне, рибалка.

— Оце порядок! — задоволено каже він. — Офіційне отношеніє. А то приходять усякі з вулиці...

Сторожук постукав у диктову стіну. Ввійшов сутулий, худорлявий чоловік із жовтаво-хробливим обличчям.

— Ось! — Сторожук майже врочисто простягнув йому папірець. А мені пояснив: — Наш парторг товариш Гуржій.

Гуржій довго розглядав папірець. Потім запитав, де я раніше працював. Почувши відповідь, обидва втупилися в мене. Редакція... Газета «Більшовик»... Вже вкотре я бачив, як це лякало, дивувало, насторожувало.

Нескінченна хвилина тяжкого для мене мовчання. Та ось Гуржій кивнув голові артілі й вийшов.

— Порядок! — сказав Сторожук. — Призначаю вас техсекретарем артілі. Ходімо.

Ми ввійшли до такої ж диктової кімнатки. Під стелею горіла тьмяна електролампочка. В кутку сидів хтось і цокав на рахівниці.

— Оце ваш стіл,— показав Сторожук. — Протоколи, отношенія, входящі, ісходящі... Знайте: в артілі не тільки чистильники, є майстерня ремонту взуття. Є склярі. Буде й кравецький цех. Усіх, усіх приватників залучили до артілі. Щоб ніякої дрібної буржуазії у нас не було... А це наш бухгалтер.

Сторожук вийшов. Я глянув у віконце й побачив ноги перехожих, потім придивився до того, хто клацав на рахівниці. Сумне обличчя, синці під очима. Опущена голова.

Я заходився гортати папки. Безграмотно написані протоколи. Листи до різних установ. Заяви... Безпросвітна нудьга!

Заходився писати власне «отношеніє». Апеляцію до міського суду, чи пак скаргу на рішення районного суду — виселити без надання житлоплощі.

Минав день за днем. Я звик до своєї роботи. Збагнув, що являє собою різноплемінна, строката артіль. Кияни-українці були здебільшого скляра-

ми і шевцями. Серед чистильників, крім українців, були вірмени, давні жителі Києва, а більшість складалася з айсорів, тобто ассірійців, вигнанців з Ірану, що на початку століття знайшли притулок на Україні.

Обшарпані, з голодним блиском в очах, вони часом збиралися в так званому залі, в глибині підвалу. Тоді звідти долинав гомін, сміх, гучноголосні сварки.

З ранку до вечора я писав. Сторожук диктував мені різні «отношенія» (наполягав на цьому слові) до установ. Ухопивши портфель, він зникав. Тоді з'являлися чистильники, шевці, склярі. Часом поодинці, а то й по двоє-троє разом. «Пиши, дорогий товаришу...» І я писав. Скарги до міліції, яка ловила й штрафувала за продаж на базарі речей, куплених у магазинах. Жалісливі прохання до Червоного Хреста, до районних Рад, до домоуправлінь. Ще жалісливіші листи було адресовано до якихось буцімто багатих родичів,— тут слід було згадати про маленьких племінників і племінниць, які гаряче кохають свого дядечка... Один чорнобородий ассірієць вимагав, щоб я написав наказ, який зобов'язував би всіх службовців чистити взуття не вдома, а на вулиці.

За все те писання мені спочатку тицяли срібляки й сердилися, коли я відмовлявся. Потім примирилися: диваак. Одержує жалюгідну зарплату, а ще й кирпа вгору.

До кімнати іноді зазирав парторг Гуржій. Я вже знав, що він хворіє на сухоти. Запитував, що саме я пишу артільцям. Подумавши, кивав головою. На мовчука-бухгалтера не дивився зовсім.

Гуржій багато ходив. Точки було розкидано по всьому місту, і кожна повинна була сплачувати артілі частину заробітку. Точки ремствували. Гуржій провадив роз'яснювальну роботу.

Шевців він збирав у залі. Для майстерень бракувало приміщень, і частина шевців працювала в будках на вулицях.

На таких зборах я мав вести протокол. Гуржій звертався до своїх слухачів із закликом перебороти в собі дрібновласницькі інстинкти, зміцнювати артіль, яка поведе їх до лав пролетаріату, зробить свідомими будівниками нового життя.

Виступів не бувало. Зате безліч запитань. Про підметки й набойки, цвяхи й дратву.

Окремо Гуржій скликав склярів. Дивився на них похмуро. Вештаються по місту, кожний окремо. Як їх контролювати?

Для всіх, кого об'єднала ця дивна артіль, для всіх, кого точила думка, як заробити гіркий карбованець, безкорисливий і відданий справі Гуржій був людиною іншого світу. Ніхто, як я пересвідчився, не прислухався до його слів, але поважали й жаліли, бо хворий.

Двічі на місяць бухгалтер вимовляв три слова:

— Розпишіться. Ось тут...

Одночасно він виконував і обов'язки касира.

Я одержував свою мізерну зарплату, з якої вже утримано було податок і державну позику. Йдучи додому, рахував і вираховував. Додавав свої карбованці до трохи більшого заробітку Ануш, і... тріщини в бюджеті ввникали все глибші. Вистачало тільки на скромне харчування. А надходила осінь, а за нею зима.

27.

— Як нас обкрадає життя! — вихопилося в Ануш. — Не буваємо в театрі, в концертах. Навіть кіно для нас розкіш...

Перед цим ми говорили про інше: Гані потрібні нові черевички й пальтечко. Росте! І нараз оце тоскне: «Як нас обкрадає життя!»

Я мовчав. Чим міг утішити?

— Та які вже театри й концерти! Треба думати, де будемо жити, за які гроші найняти хоч закуток.

Не обурювалася, не закипала гнівом. Тихий голос, у якому туга і безрадія.

Утома все ж таки зборола її. А я ще довго не міг заснути. Думав:

скільки людей зараз не спить? У скількох домівках чути тихий плач, розпачливе ридання або ж нічого не чути, бо в тяжкому мовчанні чекають стуку в двері.

Заснув, коли вже почало світати. Та, мабуть, зразу ж мене розбудив зляканий шепіт Ануш: «Чуєш? Тупотять...»

Справді, над нами хтось переступав важкими кроками.

— Невже знову обшук у Гелени? — спитала Ануш.

— Може, Вишневського випустили?

Напружено прислухалися.

Двері вгорі грюкнули. І на сходах почувся стогінливий зойк Гелени:

— Люди добрі, рятуйте мого Янека! Люди...

Зойк урвався. Тупотіння ніг покотилося вниз.

— Їй здушили горло,— прошепотіла Ануш.

За хвилину вгорі знову грюкнули двері, і ми здригнулися від крику-плачу Янека:

— Мамо! Мамусю!

Ануш, як була, в нічній сорочці кинулася до дверей, розчахнула їх і закричала:

— Куди ви несете хлопчика? Залиште у нас, поки матір відпустять.

— Відпустять... Хе-хе! От дурна баба...

Пройшли. Мабуть, чиясь п'ятірня затулила Янековi рота.

— Що таке? Що таке? — простогнала в другій кімнаті бабуся.

— Нічого, нічого... — заспокоїла її Ануш. — Сусіди посварилися.

На кухні Ануш одклала бутерброд, випила натщесерце трохи чаю.

— Нудить,— поскаржилася вона. — Як після цього йти на роботу? В мене тяжкохворі... — І потім пошепки: — Мені казали, що дітей забирають у якісь особливі дитбудинки. Під охороною. Уявляєш: тюрма для маленьких.

Ми вийшли з дому раніше, поки не прокинулася Ганя, бо тоді почнеться пхикання: «Побудьте зі мною трішечки-трішечки...»

Ануш пішла до трамвая, в я звернув у провулок, щоб обійти квартал довкола. Ні з ким із колишніх колег не хотів бачитись.

На Тарасівській мені назустріч поволі йшов Гнат Сосницький. Мовчки потиснули один одному руки.

— Вишневську взяли,— сказав він.

— Знаю.

— Газету «Глос радзецкі» закрили зовсім. Там майже всіх...

Сосницький був значно старший від мене, але відтоді, як ми попрацювали разом у анїзній редакції, постало дружнє «ти».

— Я тут на тебе чекаю,— сказав він. — Помітив, що ти робиш такий віраж.

— Що в редакції? — спитав я. — Мода на вуса-бороди?

Сосницький не голився, певно, днів три-чотири.

— Ти що? Не знаєш? — здивувався він. — Ф-фіть! Вилетів... За втрату пильності. До того ж закордонне походження.

— Це що за новина?

— Розумієш,— вів далі Сосницький,— я народився в Луцьку. Волинська губернія була тоді в складі царської Росії. До вісімнадцяти років був підданим Миколи Другого. Потім утік до Червоної Армії. Між іншим, гнав Пілсудського, коли той захопив Київ. А вони в одне: Луцьк — це Польща. Та й прізвище... Чи не шляхтич?..

— Працюєш де-небудь? — запитав я.

— О, став у пригоді юнацький фах. Пекар. Паляниці, булочки, що завгодно для душі. А ти?

— Керую чищенням взуття цілого Києва.

— Ну, ти ростеш... Тепер слухай, яку справу маю до тебе. З ножем пристали: звільняй кімнату. Веліли вмовити тебе. Одне слово, бери мене в приймаки. Я одинак, багато клопоту не завдам.

— Нас же четверо... — почав я.

— Слухай, галушнину, все це перемелеться дуже сноро. От побвчиш! Сталін про все дізнається й наведе порядон. Ну, ще місяць, ще два... — Соснидьний говорна так упеапено, ніби знав те, чого ніхто не знав. — Домоанлися?

— Нехай заченають,— нервово сназаа я. — Хоч кілька тижнів. От колн теща поїде...

Ми зупинилися на Володимирській.

— Бувай!

— Ходи здоровиі.

І тут одночасно побачили нв круглій афішній тумбі аже знвйомий портрет. Угорі було напнсано: «Сталинский нарном Н. И. Ежоа». А анизу: «Ежовые рунавицы...» Гостре обличчя, пронизливий погляд. Нвркоміаські рукавиці мали довгі, гачкуввті пазурі, що ап'ялися а маленького чоловічка.

Ми перезирнулися й розійшлися. Сосницький додому. Я на роботу, де чекали на мене чистильники, шевці, снлярі, яким я мав писвти різні «прошенія». скарги й жалісливі листи до багатих родичів.

28.

Про ноанин а буднику дізнвюся аід двірничи, яну подумни називаю «всевидюще око». Ніноли не розпитую. Сама споанена непереборного бажання споаістити ножному те, що знає тільни вона.

— А польна, аиявилося, теж шпигунка. Чолоаін признвася за себе й за неї. Отан!

Через тиждень приголомшила іншою звісткою.

— Як вам подобветься ще й таке? Сосницький... Взяли мене за поняту. Тобто зв свідна. Зробили обшун, узяли якісь папери. Він теж із Польщі. Оце такі сусідн — шпигун на шпигунові. Чого ви мовчите? — спитала аже сердито.

— А що казати? Вн й так усе знаєте.

Цілий день свердлнла мозон одна думна: «Що було б, якби...» Приходять уночі, питвють Сосницького, роблять обшук. А далі? Чи не спвло б їм на думку, що Сосницьний міг схоаати щось нввіть у моєму ліжну? А про що змовлялися ці двоє? І чому це Полтааець (тобто я) не погоднася поступитися кімнатою звслуженому тоаарншу, воаому кадру, а азяа до себе Сосницьного? Все-асе аниллнає підозріння. Отже, варто азятн обох. Твм з'ясують.

Додому я прийшоа раніше аід Ануш. Читав назни Гані, ліпив звірят. Вонв смикала мене за рукав:

— Я ж тебе питаю?

І це раз у рвз,— нічого не чуа.

Ануш сталв нв порозі, важко дихаючи. І зі стогоном до мене:

— Ти розумієш, що могло статися? Ян же тн міг погодитися?

Забула, що й сама погодилвся, бо того дня міський суд одхилнв нашу апеляцію. Мірнували тан: Сосницький одинвк. Із партії його не виключено. Це багато важить. Крім того, зв пеаняв, що незабвром станеться зміни на краще. Пеано, в партійних колах щось знали...

— Ян ти міг погодитися?

— Що сталося? — розхвилюввлася бабуся.

— Що сталося? — аже плачучн, вигукнула Ганя.

Як же чуйно сприймають обидві трнаогу а наших душах. Малу не ввжно заспокоїти. Ббуся стискує зблякл губи, ображена тим, що від неї ирнховують іще якесь лихо.

Пізнього вечора знову тихо, ледве чутно розмоаляємо, радимося. Ануш вирішує: не поступатися. Я погоджуюся з нею. Бабуся лишвється з нами. І нікого до себе не пустимо. Бо йдеться вже не про побутові незручності. Йдеться про саме життя.

...Ще один співробітник редакції потрапив за грати. Чия черга тепер? Відганяю цю кляту думку, тікаю від неї. Марно. Наздоганяє.

29.

Під час обідньої перерви я подався до юридичної консультації. Заплатив карбованець. Секретарка сказала, до якої кімнати зайти. Юрист, молода жінка, байдужо глянула, кивком голови показала на стілець і сухо мовила: «Слухаю». Та досить було сказати, що живу в будинку редакції, як обличчя в неї пожвавішало. Скрізь одна реакція...

Розповівши про рішення суду, про відхилення апеляції, спитав руба:

— Є такий закон, що дає право виселити на вулицю?

Почув, що закону такого немає. Далі тлумачила щось туманне: з одного боку так, з другого — інак...

Я вже підвівся, і тоді вона, притишивши голос, сказала:

— Зараз цього ніхто не дозволить зробити. Наближаються вибори до Верховної Ради. Перші вибори за Сталінською Конституцією. Подібні дії могли б вплинути на настрої виборців. Ви розумієте?

Я повернувся до артілі, гірко всміхаючись. Моя квартирна справа, виявилося, набуває значної ваги: може вплинути на настрої виборців. І в який час. Коли втілюється в життя Сталінська Конституція.

Виборчу кампанію вже проголошено. Повсюди на зборах, на мітингах висувають кандидатів до складу Верховної Ради. І перше ім'я, яке називають,— Сталін. Щодня в газетах довжелезні списки колективів — їх тисячі! — які хочуть, щоб Сталін був їхнім депутатом.

Висувають також інших керівників. Звертаю увагу на те, що на другому місці не Молотов, не Мікоян, не Маленков, а Єжов, який тільки вчора став членом Політбюро. Йому присвячено вірш Джамбула в «Правде»: «Великого Сталина пламенный зов услышал всем сердцем, всей кровью Ежов...»

Невгамовний Гуржій мало не щодня скликає то чистильників, то шевців, то склярів. Захоплено розповідає про наступні вибори, про щасливе життя, яке настане завтра.

Бачу: світлішають обличчя цих людей, досі зневірених і байдужих. Я теж переймаюся піднесенням, яким живе країна. Скільки листів у газетах! Скільки запальних промов про радіо! І простого робітника, і академіка. Всі чекають, усі сподіваються кращого.

А через день — мов ножем у груди — вирок Військової колегії Верховного суду: присуджено до розстрілу Єнукідзе, Карахана, Орахелашвілі...

Знову Ануш зі своїми, як я кажу, дитячими міркуваннями:

— Це ж люди, що працювали з Леніним. Він їм вірив. Хіба вони могли стати ворогами?

Бабуся Каріне вболіває:

— Якщо навіть чимось завинили, чому зразу ж убивати? І не міг завинити перед народом Орахелашвілі. На Закавказзі його любили й шанували. Про нього казали: брат Ілліча. Може, саме це комусь кололо очі?

Ввечері тихий стукіт у двері. Ануш зблідла. Ми чомусь разом кинулися до дверей.

— Дозволите?

Побачили трохи зніяковілого сусіда з першого під'їзду.

Я зрадів, і моє хвилювання вилилося потоком слів:

— О, Миколо Тихоновичу! Заходьте, заходьте. Скільки ночей ми з вами провели в друкарні! Скільки номерів газети випустили...

— Було, було... Драстуйте ще й у хаті.

Ми посідали коло столу. Ганя притулилася до мене, з цікавістю позираючи на дядечка. Вже стільки часу ніхто не переступав наш поріг.

Микола Тихонович, старий робітник друкарні, з доброю усмішкою дивився на мене.

— Я ваш агітатор. Через тиждень вибори. То як мені вас агітувати? Я звик, що ви мені пояснюєте деякі речі...

Коли нам випадало разом чергувати в друкарні й бували вільні хвилини, Микола Тихонович любив погомоніти «про політику і про все на світі».

— Агітуйте, як усіх,— сказав я. — Бо вже відстав. Поп'ємо чаю?

— Дякую. Іншим разом. Ще п'ятнадцять квартир у мене. Тільки ви не подумайте! — похопився він. — Я не з тих... Неодмінно прийду.

— Буду радий! — Мене зворушила його щирість.

— Значить, вибори наступної неділі. Наш кандидат — Станіслав Вікентійович Косіор. Довелося мені його двічі чути. І, знаєте, сприйняв я цю людину душею. Оце й уся моя агітація.

— Що нового в редакції? — спитав я жадібно.

— Як вам сказати? — Микола Тихонович розвів руками. — Якщо рівняти з тим, що було, то таки є нове. — Він притишив голос. — Усі бояться. Бояться помилок, бояться анонімок, бояться дзвінків. Чув, що вже не раз дзвонили по телефону самому редакторові: «У вас на фотознімку свастика». І починається... Вибачайте, в мене ще п'ятнадцять квартир.

Біля дверей він міцно потиснув мені руку:

— Я вам вірю, Сергію. Ось побачите: все перемелеться. Ще ми з вами робитимемо газету.

— Спасибі, Миколо Тихоновичу,— тремтячим голосом мовив я, ковтаючи сльози.

Ануш вийшла з другої кімнати.

У мене серце завмерло.

— Ну, що ти справді! Це добрий знак. Відтепер до нас приходитимуть тільки хороші люди.

Добрий знак. Уперше за цей час мені захотілося взяти олівець і, як сказав поет, мережати рядки. Скільки таких рядків я в годину розпачу спалив! Проте ті рядки було написано в іншому часі, в іншому житті. Тільки тепер я, здається навчився трохи розуміти людей. Так що саме записати?

Всі вклалися спати. Я сидів коло столика на кухні. Розгорнув новий зошит, написав дату. І перше ім'я — Леонід. Відколи себе пам'ятаю, старший брат був для мене взірцем, але деякі риси його характеру я ніяк не міг сприймати. Ідейність — цим пронизане було його життя. Відданість партії — так. Але вона переступала невидиму межу і вже ставала сліпою вірою. Будь-яке власне міркування з приводу чергової постанови навіть про суто практичні речі викликало в нього різке заперечення. Та мене не могли переконати його безапеляційні: «т а м видніше» і «т а м краще знають...» Одного разу я сказав йому: «В твоєму розумінні партійної дисципліни є щось жорстоке, принизливе для людини». Відповів на це з усмішкою: «Звідки в тебе анархістські тенденції? Ми солдати партії. А солдата дисципліна не принижує, а підносить, загартовує...»

Зразу ж згадався Найдич. Як багато дала мені ця людина з її прагненням докопуватися до істини! Часом здавалося, що він ходить довкруг кожного явища, щоб розглянути його з усіх боків. А його постійне запитання: «А ти якої думки?» Знаходив насолоду в зіставленні думок, у суперечках. У нього зблискували очі: «Тут є зернятко, є, є».

«Всі бояться»,— зітхнув старий друкар. І я згадав, як Найдич безстрашно сказав: «Нехай перевіряють, нехай допитують... Я комуніст». І ось зараз його й справді допитують... Хто, хто має на це право? Я певний, що й т а м Найдич саме про це думає: хто дав право кидати за грати комуніста? І не тільки думає, а й рішуче запитує.

«Всі бояться»,— сказав старий друкар. Ох, як мені хотілося зараз спитати Анатолія Куцого: «А ти, накричавшися в редакції, спокійно спиш?» Ні, Толю Куций, знаю: тремтиш. Бо той таки новий кадр або та сама Жовтуха може кинути: «А хто його висунув до складу партбюро й на

секретарський пост? Відомо хто: вороги народу! І в нього теж зв'язки, зв'язки...»

Пам'ятаю, як торік обирали партбюро. Найдич п'ять років був секретарем. Попросив звільнити, бо перевантажений. Ганна Іванівна теж побула секретарем: «Більше не можу — робота, сім'я, хвороби...» І ось чиєсь око угледіло Куцого. Не перевантажений, бо мало що вміє. Свій хлопець. Із усіма лагідний. Коли навкруг такі люди, як Найдич, Загірний, Ганна Іванівна, врешті не важить, хто скликатиме збори... І ось тепер він викриває, він плямує. Але й плазує. Чим дужче боїться, тим більше старається. Заодно розгорілося те, що жевріло не помічене нами: «Підскочу! Стрибну вгору!»

Годі про дрібноту. Є сьогодні щось незрівнянно важливіше. Старий друкар сказав, що голосуємо за Косіора, що ця людина припала йому до душі. Таким же добрим словом озивалися про Косіора і на шахтах Донбасу, і на заводах, де мені не раз доводилося його бачити. Розмовляв із людьми і слухав людей. На макіївському заводі редактор багатотиражки повів мене до їдальні. Там разом із робітниками обідали Косіор і Серго Орджонікідзе. Часто лунав сміх. Серго любив жартувати.

І ось зараз, після відвідин Миколи Тихоновича з його сердечною агітацією, я думав про те, яка самота виникла навкруг Косіора. Вбито Кірова. Не стало Серго. Зникли Рудзутак, Постишев, Чубар... А на Україні? Застрелилися Скрипник, Любченко. Заарештовано Затонського, Юрія Коцюбинського, Хатаєвича, майже всіх наркомів... Знято з поста всеукраїнського старости Григорія Івановича Петровського. Кажуть, що він тепер працює завгоспом у Музеї революції. З ким же вам тепер доводиться працювати, Станіславе Вікентійовичу? І як воно працюється?

Я почув тихі кроки позаду. Озирнувся. На мене злякано дивилась Ануш.

— Прокинулась, а тебе нема...

Страх скрізь і повсюди.

— Що ти пишеш?

— Нічого,— відповів я.

... В зошиті й справді було виведено тільки дату.

І одне ім'я: Леонід...

30.

В неділю я прокинувся рано. Звідкись долинала музика. Визирнув у вікно. Посередині вулиці, співаючи, йшли дівчата й хлопці. Певно, із студентського гуртожитку.

На кухні біля плити вже поралася бабуся.

— Яке сьогодні свято? — спитала вона.

— Вибори до Верховної Ради. Перші — за новою Конституцією.

— А в тюрмах теж голосують?

Не знав, що відповісти.

Трохи згодом розбудив Ануш. Вона простогнала:

— Хоч вихідного дня можу виспатися?

— Ти забула? Вибори.

— Ну і що? Сказано: можна до дванадцятої ночі.

Вискочила зі свого ліжечка в сорочечці, боса Ганя.

— І я, і я на вибори!

— Одягайтеся й підемо. Всі разом.

Тільки зібралися випити чаю, як почувся стукіт у двері. Я відчинив. На мене жорстокими очима дивилася багрова від гніву Антоніна Жовтуха.

— Вам що? Окреме запрошення потрібне? Та ви... Та ви... Ви повинні були о шостій ранку прийти, щоб показати свою свідомість.

До мене з плачем кинулася Ганя.

— Не лякайте дитини,— сказав я.

Жовтуха розлютилася ще дужче:

— Ви... Ви... Тепер видко, хто ви. Весь народ із ентузіазмом святкує цей день. Чому ж не йти разом із народом? Ми зобов'язалися: до дванадцятої години дня, дня а не ночі, сто відсотків виборців! Хіба вас агітатор не повідомляв?

— Повідомляв, повідомляв, — почувся голос Миколи Тихоновича, що спускався сходами.

Жовтуха круто обернулася до нього.

— Ці люди... Ці люди...

— Люди як люди, — спокійно сказав Микола Тихонович. — Нема чого репетувати. Ще тільки дев'ята година.

— У мене вже проголосували всі! — вигукнула Жовтуха.

— Честь і хвала вам! — вклонився Микола Тихонович.

Жовтуха кинула на мене нищівний погляд і побігла.

— Збирайтеся в похід. А бабусі не треба квапитися, — сказав Микола Тихонович. — Прийдуть з урною, проголосує вдома.

Ми рушили до виборчої дільниці. Навздогін і назустріч нам ішли святково вбрані люди. Біля скверу в молодіжному колі танцювали, чулись веселі вигуки. З радіорупорів линула пісня:

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.

Над дверима дільниці красувалося червоне полотнище з написом «Торжество радянської демократії».

Ми підійшли до реєстраторки, показали паспорти, одержали бюлетені. Якийсь незнайомий чоловік наблизився і тихо сказав:

— Можна зайти до кабіни.

— Навіщо? — спитала Ануш.

— Розглянути бюлетень. Можна викреслити... Це воля виборців. Можна інше прізвище написати.

Мовчки пройшли повз нього й кинули бюлетені в урну.

Біля виходу Ануш вимовила ледь чутно:

— Провокатор. Не озирайся, він ще комусь підказує...

Єдине бажання: швидше додому.

Але Ганя вгледіла у дітей цукерки, пряники.

— Там, там! — Показала в глибінь коридора.

Коло буфету була черга. Стали й ми. Позаду чулися жіночі голоси. Перший — вражено: «Так і сказала?» Другий голос ствердив: «Так і сказала: сина забрали, — значить, винуватий. Мені Сталін дорожчий, ніж рідний син». Знову перший голос: «Як вона могла? Мати ж...» На це друга жінка спокійно відповіла: «Ну й що?.. Я теж так сказала б...»

31.

Куплені вранці газети я, звичайно, приносив додому. Ануш нашвидку переглядала сторінки. Приходила з роботи втомлена, а вдома нескінченні клопоти. Тож воліла, щоб я переповідав їй новини. Зате бабуся Каріне, втихомиривши Ганю, озброювалася окулярами і читала, читала...

Часом коротко коментувала:

— Що діється на світі... Буде війна.

Іноді тужливо зітхала:

— Чому стільки ненависті? Як же навчити дітей бути добрими людьми, коли день у день пишуть: викривати, карати...

Якось запитала:

— Енкаведе — це те, що колись називали охранкою?

А в ці дні вона звернула увагу на те, що для мене вже стало звичним, само собою зрозумілим:

— Ось гляньте! Знову... Кожного дня портрет Сталіна. Так треба?

Справді, напередодні виборів разом із промовою великий портрет. Потім у день виборів. Наступного дня — Сталін голосує.

Ануш, латаючи Ганине пальтечко, додала й своє спостереження:

— На вулицях і в установах мільйон портретів.

— Ну що ж,— сказав я,— партія підтримує авторитет вождя.

— А може, він сам підтримує?

Я сердито глянув на Ануш:

— Думай, перш ніж щось сказати.

— Я саме й подумала про вислів Сталіна: «Скромність прикрашає більшовика...» Його самого це стосується?

Не знаю, що їй відповісти. І через те, вже нервуючись, нагадую, щоб хоч поза домом не ляпала казна-що.

Ануш кинула шитво і, почервонівши, вимовила крізь зуби:

— «Не ляпала...» Іншого слова не знайшов?

— Вибач... Нерви...

— Ах, нерви... А в мене їх нема? — І вже з упертості, якої їй не позичати, кидає мені в'їдливо: — Говоритиму, що схочу. У нас свобода слова. Читай Сталінську Конституцію.

Бабуся Каріне докірливо дивиться на нас і хитає головою.

З кожним днем задуха в підвалі стає щодалі нестерпнішою. Одноманітна писанина. Для голови артілі казенні «отношенія», для інших — жалісливі «прошенія».

Дощова зима. Сірі тумани. Сірі дні.

Та одного разу, прийшовши на роботу, я шкірою відчув, що сталося щось незвичайне. Голова артілі не відповів на моє привітання. Парторг гостро глянув і відвернувся. З-поза диктової стінки чути було розгублений голос Сторожука: «Я не сам його взяв. Є офіційне отношеніє...» Може, про мене йдеться?

В коридорі знайомий скляр шепнув:

— Загребли бухгалтера. Знаєте, ким він був? Заступник наркома фінансів. Он яка птиця!

Гуржій наказав усім, хто був у конторі, обійти точки і скликати людей на збори. О п'ятій. Обов'язково. При тому суворо попередив:

— Нікому ні слова про подію...

Державна таємниця: в артілі чистильників заарештували бухгалтера.

Мені випало повідомити точки від Сінного базару аж до Лук'янівки. Звичайно, всі запитували: «Що сталося?» Розводив руками.

Вгадували по-різному: може, будуть якість пільги? Може, викуплять облігації? Може, розпустять артіль?..

Один чистильник спитав мене:

— Хіба я без председателя не знаю, як треба чистити черевики?

Тьмяна лампочка вгорі ледве освітлювала так звану залу, в якій на дерев'яних лавах сидять принишклі артільники. На невеликому помості коло столу голова Сторожук і парторг Гуржій. Обіч помосту, внизу, маленький столик. Це моє місце. Папір, олівці — маю вести протокол зборів.

Та коли Сторожук надав слово Гуржієві, я забув про свої обов'язки. З якою пристрастю, з яким болем заговорила ця людина, проклинаючи ворогів народу, замаскованих шпигунів, що заповзають у кожну щілину.

— Ось і в нашу артіль проліз вовк у овечій шкурі бухгалтера...

Далі Гуржій суворо картав себе, голову артілі та всіх присутніх за втрату пильності, за політичну сліпоту. Очі його лихоманково горіли, раз у раз він кашляв і тулив хусточку до рота.

На обличчях слухачів я бачив подив, переляк, а на деяких цілковите нерозуміння. Здогадувався, що дехто взагалі не в змозі збагнути, чому так хвилюється хрипкоголосий промовець.

Мені щеміло серце. Похололі пальці все дужче стискували олівець. Нарешті він зламався... Гуржій глянув у мій бік, недоговорив якесь речення. Надривний кашель зігнув його. Він обіперся рукою об стіл. Потім сів. Сторожук квапливо налив воду в склянку й подав йому. В напруженій тиші чути було, як цокотіли об склянку зуби.

Важко дихаючи, Гуржій, уже сидячи, мовив далі:

— Яке хороше життя було б у нас! Але ці прокляті шкідники...

Я дивлюся на нього зі щирим уболіванням і вгадував недоказане ним: «Яке хороше життя могло бути...» Могло, могло бути, адже народ працює, не шкодуючи сил. І він, Гуржій, хоч і хворий, працює, разом із усіма сподівається, що з дня на день ставатиме краще.

Сторожук прочитав коротку резолюцію: «Ще тісніше згуртуємося навколо товариша Сталіна... Смерть і вічна ганьба ворогам народу... Ми, члени артілі, ще пильніше будемо...»

Проголосували. І мовчки розійшлися.

Короткий протокол я склав уже після зборів. Додавши до нього резолюцію, я вже збирався зайти до Гуржія; він ховав протоколи в сейф. Та мене стуком у дикту стінку покликав Сторожук. Коло його стола сидів змучений Гуржій. Я мовчки віддав йому написане. Сторожук також мовчки простягнув мені папірець із печаткою. Я глянув: «Звільнити з посади... як такого, що не виправдав довір'я...»

Розвівши руки, Сторожук сказав:

— Якби не ця історія з бухгалтером...

— Це нам подарунок на Новий рік,— сказала Ануш, дивлячись на папірець із печаткою. І засміялася: — Не виправдав довір'я... Чийого? Артілі чистильників. Тепер вона очистилася до кінця.

Сміх урвався сльозами.

32.

Зустрічати Новий, тридцять восьмий, рік до нас прийшла Ірина. Прибилася, точніше. На фабриці складалися веселі новорічні компанії,— її ніхто не запросив.

Бабуся цілий вечір ворожила на картах. Розкладала і так, і сяк. Ірина підійшла до неї, довго дивилась. Я по очах бачив — хотіла, щоб бабуся поворожила їй теж. Посоромилася.

А я думав про те, що Новий рік, якого зображують малюком, зараз навшпиньках, боязко наближається до тієї миті, коли проб'ють куранти.

Святковий стіл. Посередині пляшка дешевого вина. Все разом — іще одна пачка проданих книжок.

Ганя — єдина серед нас — із незахмареною радістю зустрічає свято. В кутку маленька ялинка з саморобними прикрасами, які я три дні майстрував, не виходячи з дому. Ануш вирішила: нехай уже проминє цей чорний рік, а тоді треба шукати роботу.

Дзенькнули чарочки, і бабуся тремтячим голосом мовила:

— Дай боже, щоб у новому році наші рідні повернулися додому.

— Так і буде, мамо,— запевнила Ануш.

Та очі свідчили, що вона ні в чому не певна.

— Тільки не бог нам допоможе, а Сталін,— сказала Ірина.

Я мовчав.

Чорна тарілка радіотранслятора вже вкотре проголошувала: «З Новим роком! Із новим щастям!..»

— Не треба нам нового щастя, поверніть нам старе,— не знати до кого звернулася бабуся.

Ірина розповіла, що фабричні дівчата збираються їхати на Далекий Схід. Туди кличуть молодь. Треба міцнити оборону. Але її, Ірину, закреслили.

— Поїхати б кудись далеко,— тужно зітхнула вона.

— Ось я поїхала далеко — і що? — похитала головою бабуся. — Доля наздоганяє.

— Не треба про все це,— втрутилась Ануш. — Сьогодні тільки щось веселе. Ану, Сергію!

О, саме мені й розповідати веселе!

— Заспіваймо краще.

І справді заспівали. Потім Ірина пішла додому.

Ми вклали Ганю спати. Бабуся знову схилилася над картами на столі.

А ми з Ануш ще якийсь час стояли біля вікна в своїй кімнаті й дивилися на наш будинок, що вигинаєсь дугою й світився численними вікнами на всіх поверхах. Долинали співи, музика.,

Найвеселіше було в сусідній, за стіною, квартирі. Хто тепер там жив, ми не знали. Раз у раз чулися вигуки, хтось кричав «ура». Розпізнав голос Маркіяна Голуба й пронизливий вереск Жовтухи. Може, водночас з Новим роком справляє новосілля отой новий кадр, пильний викривач?

Чимось грюкнули в стіну. Ще, ще раз. Знову вигук і регіт.

— Ну що ж,— сказала Ануш. — Принаймні знатимемо, що у нас тепер веселі сусіди.

33.

Як же не хотілося мені йти до райкому, корчитися від приниження, просити... Я був певний, що й зараз на мене чатує отой крижаноокий, що не довірив роботу в газетному кіоску. Хто він? Чому на нього з боязню позирає секретар райкому партії?

Вирішив спочатку піти до вже знайомого мені профспілкового голови.

— Товариш Полтавець! — здивувався він. — Невже й досі не працюєте? ·

В пересохлому роті затерп язик. Ледве вимовив:

— Мав тимчасову роботу.

Про довідку з артілі промовчав.

— Тепер інша справа,— бадьоро сказав Задорожний. — Після виборів до Верховної Ради вже на повну силу діє Сталінська Конституція. Право на працю! Нехай тільки хтось насмілиться...

Він ухопив телефонну трубку, завагався, поклав її на місце і сказав:

— Приходьте через два-три дні.

Чекати? Ні. Я пішов до райкому. Знову, входячи до будинку, згадав, як мене тут виключали з партії. Цей спомин, мабуть, і був причиною того, що я увійшов до приймальні знічений, зневажаючи за це самого себе.

Виявилося, що тепер тв-ки-ми займається заворгвідділом товариш Рубайло.

Рубайло також оглянув мене, як цікавий експонат (колишній журналіст!), вислухав, глянув на довідку і засміявся. Та зразу ж сповнився гнівом:

— Неподобство! Райком довірив, а вони, бач, не довіряють... Перестраховщики! Перегинщики... А втім, звідки їм знати?..

Тут він раптом змовк, глянув на мене й відвів погляд: мабуть, було щось таке, про що я не повинен був знати.

— Ох, артіль чистильників... — знову повеселішав він. — Скажу вам: і не таке пишуть. Одного виключили за «підозріле шепотіння», другого за те, що портрет товариша Сталіна криво повісив. Ось я їм зараз... — Він знову вхопив телефонну трубку.

— Там нема телефону,— сказав я. — Крім того, я б не хотів повертатися до цієї артілі. Може, довірите газетний кіоск?

— Вас це влаштовує? — здивувався він.

Я стенув плечима.

— Приходьте через два-три дні,— підсумував нашу розмову Рубайло. — Щось знайдемо.

Скільки разів я вже чув: два-три дні. Прокляті, чаклунські, наповні тоскним чеканням і розчаруваннями, нескінченні «два-три дні».

Поклав собі: нікуди в ці дні не ходитиму. Бавитиму Ганю, читатиму, запишу дещо в зошиті. Може, про останні збори в артілі чистильників?

Наступного ранку обережний стук у двері. Рвучко відчинив їх. Переді мною стояв усміхнений Микола Тихонович.

— Добридень. Не чекали агітатора?

Я запросив його до кімнати.

— Ні, ні. Я з друкарні. Цілу ніч вовтузилися. Та було заради чого. Ось

вам! — Простягнув мені газету. — Пленум ЦК. Доповідь Маленкова. Перекручення лінії та перестраховка. О! Що я вам казав? Правда бере гору.

— Дякую, дякую...

Я не міг одірвати очей від газетної сторінки.

— Буду агітувати й далі. — звеселився Микола Тихонович і потиснув мені руку.

Як я читав ті сторінки! Часом в очах туманіло, я знову повертався до прочитаного. Часом брав сумнів, і я ладний був бігти до когось, щоб засвідчив, що саме так, так надруковано. «Порушення... Викривлення... Перекручення...» Скільком, скільком перекручено життя?

Бабуся помітила, що зо мною щось діється:

— Ще одне горе?

Які ж у неї страдницькі очі!

— Ні, ні. Добра звістка. — заспокоїв її.

Хвилюючись, почав переповідати дещо з доповіді. Слухала й хитала головою.

— Невже цього не бачили раніше? — Втирала сльози. — Отже, тепер випустять? Хоч би звістка поки що.

— Буде, буде! — запевнив я.

Ввечері ми з Ануш знов читали доповідь.

— А чи покарають когось за все це?

Прибігла збуджена, рожевощока Ірина:

— А що я казала? Пам'ятаєте? Під Новий рік... Не бог, а Сталін нам допоміг.

Ми ще довго, перебиваючи одне одного, говорили про все, сказане в доповіді. Міркували, а точніше, вгадували: що чекає нас завтра?

34.

«Всевидяще око» обіперлося на мітлу. Двірничка, певно, чатувала з якоюсь новиною.

— Доброго ранку, — сказав я.

— А таки доброго! — жваво озвалася вона. — Чули новину?

— Доповідь? Читав, звичайно.

— Яка доповідь? — Щиро здивувалася двірничка. — В газеті? Нема мені часу газети читати... Новина в нашій хаті. Сосницького випустили.

Вона аж запишалася, бачачи моє збентеження.

— Оце зараз?

— Та ні. Ще вчора ввечері. Бачу — їде зі своїм чемоданом. Наче з командировки... Вгледів мене, всміхнувся. Вам, каже, як свідкові арешту, моє особливе шанування... Худющий!

Я бігцем перетнув подвір'я. Не чекаючи ліфта, протупотів на п'ятий поверх і натиснув на дзвоник — двічі.

Двері відчинив Сосницький. І, ніби ми вчора бачилися, сказав:

— А-а... Привіт. Заходь.

Я переступив поріг.

— Ходім до кухні. Сусіди на роботі. Хазяйную.

В світлій кухні я нарешті розгледів його. Читав, що є десь музей виліплених з воску облич. Жовтаві, нерухомі. В Сосницького живими були тільки очі. Порясніщало сивини, зовсім білими стали скроні.

— Сідай! — показав на табуретку. — Ти вчасно прийшов. Картопля досмажилася, чайник закипів.

Я нічого не питав. Він мовчки порядкував. Їли картоплю, пили чай.

— Живу паном. Двірничка все принесла. Звичайно, за мої гроші.

Втупившись у тарілку, Сосницький спитав:

— Що в тебе? Працюєш?

— Про мене нецікаво. — махнув я рукою. — Скажи...

Він схилив голову до мене:

— Говори дужче... Ще дужче!

— Ти що? Недочувати став? — спитав я гучніше.

— Розумієш, маленька прикрість сталася,— губи йому сіпалися. — Йшов сходами. Там круті сходи... Мабуть, задумався і упав. І ось недочуваю...

Сосницький кинув на мене короткий разючо-гострий погляд і знову схилився над тарілкою.

Сиділи ще якийсь час. Потім я важко підвівся.

— Спасибі. Смачна картопля.

— Що ти кажеш?

Я ще раз — уже гучніше — подякував.

— На здоров'я...

Біля порога Сосницький сказав:

— Я тоді трохи помилився... Це коли просився до тебе в прийми. Я казав: промине місяць, і все буде в порядку... А минуло чотири місяці. І не такі пророки, як я, часом помиляються.

З важким почуттям я вийшов на вулицю. Тепер туди. Стукати не тільки у віконце — в усі двері.

Черги на вулиці не побачив. Її сховали в завулку. Певно, щоб не привертала уваги перехожих. Мені здалося, що я бачу тих самих жінок. Та цього разу не було кам'яно-гнітючої тиші. Жінки перешіптувалися. Знайомі знаходили одна одну. На змарнілих обличчях, у сповнених тривогою очах видівся проблиск надії. То тут, то там шелестіло: «Кажуть, що... Випустили? Кого-кого? О, якби... Вже нема сили...»

Черга рухалася швидко. Запитання — відповідь. Відходили зігнуті, з погаслими очима, зі здушеним риданням.

Переді мною молода жінка крикнула у віконце:

— Як це може бути? Півроку слідство?..

Віконце з гуркотом зачинилося. Черга завмерла. Нестерпно довго тяглася хвилина, друга, третя... Потім віконце знову відчинилося, й роздратований голос вигукнув: «Хто далі?»

Я почув ту саму відповідь: «Десять років... Без права листування».

А на що, власне, я сподівався. Пленум тільки-но відбувся. Перегляд справ (а скільки їх!) напевне триватиме не один день. Заспокоював себе, й не міг заспокоїтись.

35.

Заворгвідділу Рубайло зустрів мене привітливо. Запросив сісти й став пояснювати, що ситуація змінилася. Є нова директива: про виключених мають турбуватися ті партійні організації, до яких виключені раніше належали. Отже, мені слід звернутися до редакції. Він, Рубайло, вже розмовляв із секретарем бюро Марчуком...

— Хіба не Куций?.. — спитав я.

— У Куцого інші відповідальні обов'язки,— сказав Рубайло і вже з довірливою інтонацією вів далі: — Тепер у нас величезна робота. Виправляємо те, що нароопли тупоголові перестраховувальники. Були, були вороги народу. Дехто й зараз ховається в щілинах. Але при чому тут чесні комуністи? Хто дозволив ламати їхнє життя?

Він дивився на мене суворо, ніби це я ламав чиєсь життя. Та ось голос його пом'якшав:

— Повертатимемо партійні квитки. Може, не зразу. Пильність є і буде нашим головним принципом. Так нас учить товариш Сталін.

Рубайло підвівся, простягнув мені руку:

— Йдіть до товариша Марчука. Я йому дзвонив.

Той самий будинок. Ті самі сходи. Мені похололо в грудях. Усе світле й радісне, що було пов'язане з цим будинком, затьмарювалося згадкою: тут мене топтали ногами.

І треба ж таке, щоб перший, кого я зустрів у коридорі, був Анатолій Куций.

— Кого я бачу! Привіт, привіт...

Я не вийняв рук із кишень. Він, удавши, що не помічає цього, жестикулював, навіть легенько торкнувся мого ліктя.

— Ти до кого? До Марчука? Ходім, ходім, познайомлю. Чудесний чолов'яга. З Донбасу. — Куций показав на двері одного з кабінетів. — Сюди, сюди...

В кабінеті він уже не метушливо, а шанобливо вимовив:

— Степане Онуфрійовичу, знайомтесь. Полтавець.

Підвівся широколиций і широкоплечий крем'язень і простягнув руку:

— Оце він і є?

Розглядав мене з тією ж огидною цікавістю, з якою всюди дивилися на трісок.

— Я побіг, — сказав Куций. — Справи, справи...

— Хочу працювати, — сказав я. — Будь-де і будь-ким.

— Наприклад? — спитав Марчук.

— Хоч би й кур'єром.

Марчук усміхнувся.

— Не відбивайте шматка хліба в нашого прудконогого Сашка. Подумаємо. Розкажіть про себе, про свої життєві дороги.

— Та поки що були тільки стежки, — сказав я. — Сподівався, що дороги попереду.

Коротко, перестрибуючи з одного на інше, щось таки розповів. Якби він знав, як мені важко говорити...

— А знаєте, я теж так починав, — заусміхався Марчук. — Копав траншею для водогону. І теж тільки п'ятнадцять минуло. Комсомолія! Було, було...

Нараз він споважнів:

— Ви, мабуть, трохи відстали від подій? Живемо в надзвичайно складний час...

Прочитав мені чималу лекцію. Про капіталістичне оточення. Про загострення класової боротьби, чимдалі запеклішої. Про шкідництво на всіх-всіх ділянках. Запевнив, що помилки й перекручення буде виправлено, але потрібна пильність і пильність...

Видно, задоволений тим, що я уважно слухав, Марчук насамкінець благодушно зазначив:

— А ви не з говірких... Приходьте через два-три дні. Ми тут порадимося.

Всі на світі змовилися: два-три дні... Не знає Марчук, якими довгими вони бувають!

Єдина розрада — Ганя.

Зустрічає мене радісним «ура».

— Ура! Таткові не треба на роботу.

По-іншому тепер позирає на мене бабуся. Вона гадає, що я невідомо від кого й не знати в який спосіб можу довідатися про долю старого вчителя з гірського вірменського села.

Ануш та Ірина кожна по-своєму реагували на мою розмову з Марчуком. Ануш обурилася з приводу того, що я погоджувався працювати хоча б і кур'єром.

— Вони повинні вибачитися перед тобою. Поновити тебе на тій же роботі. Вони повинні засудити свої перекручення... — Та далися взнаки безсонні ночі, душевний надрив, і вона безнадійно махнула рукою: — Нам уже нема чого чекати...

Зате Ірина була сповнена найкращих сподівань:

— Ось побачите! Побачите... Випускають із тюрем. Поновлюють у партії. У нас випустили головного інженера. Сталін про все дізнався... В райкомі комсомолу мене добре зустріли. Записали на Далекий Схід. Поїду! Мені сказали, що засуджені працюють там на оборонних спорудах. Може, знайду Леоніда. Напевне знайду. Може, і його випустять. Ось побачите!

Третій день настаа. Цього разу перша людина, яку я зустріа у редакційкому комітеті, була Антоніка Жоатуха.

— Драстуй, Сергію,— сквзала так, кіби щодня бачилися й любо розмовляли. — Тобі ке гикветься? Згадували — ще й як! Тн ж перший, перший написвв про Пашу Ангеліну. Відкрив, можна сказати. Згадуввли й тай фейлетон — «Грвдонвчвлькик із Новоглупова»...

— Спасибі. І я дещо згвдую.

Кинула на мене підозріливий погляд. Але усмішка не сходила з рожевого лиця.

— Ти до кого?

— До Марчука.

— О, це мужик,— піднесла великий палець. — Тільки не будь такий набурмосений. Він і свм веселий, і любить веселих.

Марчук заговорив перший.

— Ми тут порадилися... Крім даох-трьох шептуніа, усі тоаариші про аас хорошої думки. Я доручна декому переглянути ваші репортажі, квриси. Нічого шкідливого. Дещо можка й похаалити. Добре, що перше слово про Пвшу Ангеліну було в нвшій гвзеті. Чули? Орден одержала. Тепер це ім'я гримить! Алс дечого бракувало у ваших мвтерівлах. Пкльності! Біда ке тількк ааша. У нас на Донбасі, а робочому котлі, було інакше. Може, це нескромно звучить...

І далі кількома прозорими квтяками аін двв зрозуміти, що йому особнето класове чуттн вчвсно підквзало деякі речі.

Тут Мврчук красномовно глянув на мене:

— Це я ке задля хвастощіа, а щоб ви зрозуміли, чому з кизової роботи, з Загвтотирвжки, я оикнився а редакції «Більшоаика».

— Все зрозуміа,— сквзаа я.

— Тепер про ваші спрвви. Потрібкий коректор. Подумайте.

— Я згодний.

— Чудово! Беріться до роботи. І аище голоау! Ви ж полтааський галушник, а вони аеселі люди.

— Неодмікко повеселішаю,— пообіцяв я. Потім, дивлячись йому у вічі, спитав те, про що пктвти було неймоаірно тяжко. — Чи можу я сподіватися, що парторгакізація перегляне мою справу?

— Не все зрвзу, дорогий товаришу, не асе зразу. Првцюй сумлікко, а ми, скажу аідаерто, переяірятимемо тебе. Гаразд? Ідк до секретаріату, там оформлять.

Почувши це прихильне звернення на «тк» у поєднанні з отим «перевіряткмемо», я почервонів і, зціпивши губи, вискочив із квбінету веселого секретаря Марчука.

Старший коректор Пакас Володимирович був украй здивоввкий.

— Ви? Ви до нас?

— До вас. Якщо приймете.

— Що ви! Що аи! Дуже радий. Але людину з пером у руках... Вибачте старого дуркя. Не в свої свки поліз. Політик із меке ніякий. Що ж, берімося до діла. Є одне запитаннячко: як ви читасте?

Я стенув плечима:

— Нормально.

— А для нас, коректорів, це некормалько. — Панас Володимироаич усміхввся, та його очі були сумкі. — Треба переучуватися. Читати по складах, як у дктячому садку. Ось аи миттю вхопили слоао: індустріалізація... А мусимо повільно: ін-ду-стрі-а-лі-за-ці-я... У кас цими диями проскочило «ля» замість «лі». І було нам ціле ля-ля-ля.

Першого вечора до коректорської зазирнуа Миколв Тихоноаич.

— Ось ми знову разом у друкарні. Що я аам квзав? І це ще не все, що маю сказати. Ще поагітую, побачите... — І стврий друкар простягнуа мені обидаі руки.

Я вчнася читати по складах, мимоволі ворушачи губами. Точнісінько, як Ганя. Не аельми аправно аиходило. Панас Володимироанч читаа гршики оісля мене і щоралу знаходна кілька орооущених помилок.

— Нічого, нічого,— звспокоював мене. — Проскочило кілька блих. Разом і вловнли.

Одного разу, коли поряд нікого не було, аін пошепки сказав:

— Чимдалі менше тямлю в політиці. Але одного певний: не може бути, щоб така людина, як Микола Миколайович, була аорогом чи стала ворогом.

— Я теж такої думки.

— Спасибі за щирість,— аін схапльовано потиснуа мені руку. — Ох, безпартійщина моя. Голоав обертом. Ось Куцому все ясно. Голубу теж. До речі, його справжнє орізвище, мабуть, Крук! Все! Більше ніяких легковажних розмов. Поговорімо краще про дівчат. Як вам наша Оксана? Аоельсинчик! Скинути б мені років тридцять.

Робота тривалв аід двнадцятої дня до виходу газети. Це могло бути і о дванадцятій ночі, і о другій, і на світанку. Наступний день був аільний.

Часом до коректорської звзирвли праціанники редакції, відповідальні за випуск чергової гвзети. Навідуаався Мврчук і повчав:

— Пильнуйте, друзі! Ваажайте, що ап партові біля порохоаого погреба. Щоб ані іскри!

Зі мною аітався окремо:

— Старайся, гвлушнику, старвйся.

Панас Володимирович на те повчання якось аідказвв твк:

— Видно, що й редакція дуже стврвється: в газеті ані іскри — божої.

Заходив Анатолій Куций — сама благодушність. Уникав розмов зі мною Голуб. А Жовтусі, видно, чергуввти не випадало: активність актианістю, п трішки й грамоти треба.

37.

Випадали ввжкі, нервові ночі. Матеріали в номері міняли двічі або й тричі, переверстували цілі сторінки.

Пвнас Володимировнч коментував це на свій лвд:

— Землетрус — це коли земля під тобою з гуркотом колнаається. А нвд нами гуркоче й труситься стеля. — Нахилившись до мене, пошепки додаввв: — Знаєте, як тут нвзивають головного? Дрейфуючий редактор.

Після однієї такої ночі я прийшов додому, коли всі вже оідвелися. Ганя кинулася до мене:

— Я не хочу в дитсадок! Я хочу гратися з тобою.

— Тато не спав цілу ніч. Бачиш, який змучений. — Але сама Ануш виглядала твк, як у ті, перші безсонні ночі в черазі.

— Що таке? — кинуася до неї.

— Ввечері прибігвла Людмила Макрівна. Найдича випустили. Я не аізнала її — сива. Коли орийдеш, сказвлв, нічого не питай про руку.

— Про руку?

— Не знаю. Мені мову аідняло. Так страшно було на неї дивитись. Ходім, Гвню.

— Ні, ні, татко мене поведе,— закричвла Гвня.— і в плачі.

— Ну, добре. Ось довідка аід лікаря. Я побігла на роботу.

Після доагої перерви Ганю знову прийняли до дитсадкв. Поновили, як вже Ануш, згідно з рішенням пленуму ЦК. А виключали ж, аідомо, за зв'язки. Зі мною.

Відаів Ганю. Та який аідпочинок! Який сон! Найдича виоустили!

Щось говорила бабуся. Я не чув. Надкушений бутерброд лежав на тарілочці. Холонув чвй.

— Що з вами? — злякано спитала бвбуся. — Знову лихо?..

— Ні. Знову добра звістка,— заспокоїв її. — Випустили мого друга. Ствршого другв. Це таке людина...

— Отже, випускають? — Бабуся дивилася на мене благально, з мукою в очах, немовби від мене щось залежало.

— Я поїду! — рішуче сказала вона. — Буду клопотати. Якщо там нічого не зроблять, поїду до Москви. До Калініна.

Я навіть очі розширив: до Калініна? Вперше за останній час почув це ім'я. Після того, як не стало Леніна, саме до нього, до Калініна, йшли ходоки з усіх кінців країни, саме в нього шукали захисту, справедливості. Тепер його згадала тільки наша бабуся.

38.

Я ледве дочекався надвечірньої пори. Чомусь поклав собі саме тоді йти до Найдича. Ось він, далекий квартал вулиці Горького. Ось той будиночок. Ишов швидко, аж дихання уривалося. Хотів постояти якусь хвилину. Але двері зразу ж одчинилися.

— Заходьте! Я вас у вікні вгледіла,— сказала Людмила Макарівна.

Тепер і я побачив, що може статися з людиною за короткий час. Але для кого він був короткий?

Найдич поволі підвівся з канапи.

Ми мовчки обнялися. Я встиг помітити, що ліву забинтовану руку він відвів убік.

Не питати про руку, майнуло в голові. Чому?

Він дивився на мене. Я на нього. Той же проникливий погляд, тільки... Начебто за моїми плечима бачив щось, тільки йому знане.

Я не наважувався запитувати. Але і мовчати було несила.

— Сідайте,— запросила Людмила Макарівна. — Зараз буде чай.

Сіли коло столу. Найдич опустив забинтовану руку.

— Що чути про вашого брата? — спитала вона.

— Знову сказали: десять років без листування.

Найдич глянув на мене так, як лише він умів дивитися. Найчастіше це означало: «Нічого ви не розумієте».

— Батько дружини так само,— додав я.

— Батько вашої Ануш? Він теж?.. — Людмила Макарівна була вражена.

Я почервонів. Признався, що ми з Ануш вирішили: нікому ні слова.

— Це тягар на моїй душі, я приховав од партії.

Тут подав голос Найдич:

— Не від партії, а від хлопців Єжова. Це різні речі.

— Ілля! — Очі Людмили Макарівни були сповнені жаху

Найдич знову поринув у глухе мовчання, в своє, звтаєне.

— Десять років... Без листів, без звісток... — вхопилася за голову Людмила Макарівна. — Я чотири місяці нічого не знала — і то вже була на межі.

Згодом спитала, чи я працюю. Розповів, яку роботу дістав. І як мене попередили: будуть перевіряти.

Найдич підвів голову.

— Цілого нашого життя не вистачить на їхні перевірки. Лишиться трохи й на той світ.

— Ілля! — простогнала Людмила Макарівна.

Ніби натискувала на вимикач. Світло гасло. Ще прозорішим ставало його зблідле обличчя. Знову нікого не бачив, нічого не чув.

Це, видно, лякало Людмилу Макарівну ще дужче.

— А ми з Іллею вирішили — ніяких редакцій,— заговорила вона, зробивши мені знак очима, щоб не вдивлявся в Найдичеве обличчя. — Краще вже вахтером. — І вже зовсім тихо: — Боєць Кронштадта, червоний професор — вахтером...

— Людмило! — ніби прокинувся Найдич. — Я вже тобі казав: піду вчити дітей. Треба, щоб діти знали історію.

— Вибач...— тихо мовила Людмила Макарівна і схопилася: — Ой, зовсім забула. Чайник.

Вона вийшла до кухні. Тоді Найдич, суворо дивлячись мені в очі, прошепотів:

— Мушу сказати правду... Знайте: «Десять років без листування» — означає одне... — Мені здавалося, що пауза тривала вічність. — Розстріл.

— Леонід...— прохрипів я.

— І Бутенко, і Жун, і Звгірний... Удома ні слова!

Ввійшла Людмила Макарівна, несучи тацю. Допитливо глянула на нас:

— Мовчите? Беріть чай. Бутерброди...

Потім спитала:

— Що там у нашому будинку?

Мені важко було вимовити бодай одне слово. Їжа застрягла в горлі, я закашляв і, передихнувши, повідомив:

— Сосницького випустили...

На мій подив, Найдич ніяк не реагував на цю звістку. Може, знав уже? Може, разом були?..

— Випускають,— зітхнула Людмила Макарівна.— Одного з мільйона...

— А де ваші хлопчики? — спитав я.

— О, на радощах побігли в кіно. Настраждались. Особливо в школі. Вже й дітей стали цькувати...

Я помітив, що Найдич заплющив очі. Потер їх рукою. Знову заплющив.

Я підвівся. Подякував.

— Вибачте, трохи втомився,— сказав Найдич. — Заходьте. Обов'язково заходьте.

— Лягай, відпочинь. — Людмила Макарівна повела його до іншої кімнати.

Почув її голос звідти.

— Зачекайте, будь ласка. Я до магазину. Вийдемо разом.

Ми вийшли на вулицю. Людмила Макарівна озирнулася. Мимоволі я теж.

— Ілля всім серцем до вас,— зашепотіла вона. — І я вам вірю... Тепер усі криються. Іллі наказано: про все, що там робилося, ні слова. За це куля. Але поміж нас ніколи не було таємниць. — Глянула на мене невидющими, повними сліз очима: — Знаю, не можна. Але нема сили мовчати. І чого, власне, страхатися? Після всього? Найстрашніше з нами вже сталося.

Я прислухався до її уривчастого шепотіння й нічого не розумів. Вона знову озирнулася й чомусь зупинилася:

— Йому виривали нігті,— затуливши очі долонею, прошепотіла далі. — На лівій... Щоб правою підписав. Щоб зізнався. Інші підписали... А він витримав. Це ж Ілля.

Людмила Макарівна вхопила мене за плечі й, тремтячи всім тілом, заридала.

39.

Бабуся Каріне попросила купити їй залізничний квиток, і тоді я наважився розповісти Ануш — зі слів Найдича,— що означає десять років без права листування.

Завмерши, дивилася на мене бездонними очима. Чекав сліз. Чекав таких знайомих мені вигуків болю, розпачу. Проклять, нарешті.

Мовчала.

Минала година за годиною. Вона вклякла на стільці, охопивши голову руками. Я стояв поруч, відчуваючи тяжку провину: не треба було казати.

— Ляж. Одпочинь. Тобі ж на роботу.

Мовчала.

— Може, не треба, щоб бабуся їхала? — спитав я.

Розуміа, що неможлнао амовнти стару, щоб не їхвла. Розуміа, що це тільки заадасть ій гіркоти, ще дужче розтриаожить.

— Як ти гадвєш?

Нічого не відповіла. Це затяте моачання душило мене.

— Може, там не так? — міркував н вголос. — У нас, у Києві, зважди стараються... Тут убиаають дуже легко. Неано, твм не так... До того ж стара людина, безпартійна.

Анvш не зронила й слова.

І ось проводжаємо бвбусю. Ганя плаче. І бабуся атирає сльози. Втішає малу.

— Не плвч, Ганнусю. Я скоро прийду. Рвзом із дідусем. От побачиш. Скоро, скоро...

Потім до Ануш і до мене:

-- Якщо аипускають, то Рубен мае бути серед перших. Знайшли політика... За таке беззаконня ще комусь добряче попаде. От побачите!

Ануш закам'яніло моачала.

Поїзд рушив. Ми йшли за ввгоном, махали руками. Прискоривши рух, поїзд, гуркочучи, тіква од нвс, од шумливого перону.

Через тиждень проаоджали й Ірину. На Далекий Схід.

На пероні, біля поїзда, аирував гомінкий і аеселий гурт дівчат. Поміж них видно було схвильовані обличчя матерів, бвтьків.

Ми стояли окремо. Ірина, знервованв, збудженв, то сміючись, то витираючи сльози, сипвла швидкомовкою:

— Я ще школяркою мріяла їздити далеко, двлеко. Влвдивосток — це ж і справді на краю світу! Мені аж не віриться... Я знайду Леоніда, знайду. Я аірю!.. Ганнусю, я тобі пришлю малюсіньке тигреня. Живе! О, я попрошуся туди, де найаажче. На самий кордон. Може, мені пощастить здійснити подвиг. І тоді я напишу Сталіну, він пкаже випустити Леоніда. Ганнусю, н прийду разом із дядею Льонею. Ти любиш дядю Льоню? Всім нам буде добре. Любі мої, рідні...

Обійнялися аостаннє.

Беренкися, Іронько!

По дорозі додому Ануш сквзала:

— Може, воив твм зустріне спраажнього друга. Такого, що не відступиться гіркої години.

Ганн смикала мою руку, допитуючись, чим годують маленьке тигреня.

Щось іще гоаорила Ануш. Я не чуа. Голоау боляче пронизала думка: «Ніде ти, Іронько, Леоніда не анайдеш».

10.

Вихідного дня гуляли з Ганею а саду. Вона бігвла доріжками, ховалася зв кущами. Сміялася, рвділа:

— Ой, нк добре, що сьогодні нема дитсвдка!

На бічній безлюдній влеї я побачив зігнуту постать. Якийсь чоловік сидів, схиливши голоау, і, мабуть, сам із собою розмоалнв, повільно й кволо жестикулюючи.

Короткозорий, я розгледів його, аже коли підійшли аритул.

— Сосницький!

Підвів голову, всміхнувся:

— Сідай. Маю щось сквзати. Га-в?.. Кажи дужче. — Він прнклав долоню до вуха.

Мене шпигонуа страшний здогад: значить, ось як він спіткнуасн на сходвх, ось як оглух.

— Чого ти моачиш? — запитав аін.

Але, не дочекавшись моїх слів, загоаорив сам:

— Як і багвто хто із жовтодзьобих, я колись мріяв «глаголом жечь

сердца людей». «Жечь» не випало, але я все ж таки ааажаа, що і моє слово в газеті хоч трохи зігріває людей. Хоча б тим, що асіляку иааолоч бив по морді. Але асе те минуло. Тепер я зігріваю насправді. Так, так! Можеш мене приаітати — працюю а конторі «Кнїа-палиао». Хороше діло, правда? Мене реабілітуаали, але до журналістики, сказали, зась... І я не образився. Зігріваю людей не словесами, а аугіллям і дроаами. — Він хрипко засміявся.— Що? Га-а?..

Вже не такий блідий, як першого дня. Але м'язи обличчя й зараз у судомній напрузі.

— Та асе це між іншим,— загоаорив аін далі. — Яку вагу має та чи інша робота? І яку вагу мвємо ми — одиниці? Я, ти, хтось інший? Хто ми, що ми порівняно з тим грандіозним, що зроблено й що робиться а країні? — Пригаслі очі Сосницького лихоманково заблищали. — Історія круто взяла вгору. Людство ще иіколи не переживало такі часи. Тут ні перед чим не слід зупинятися. Поїзд мчить, а хтось озирнувся й випав... І що? Зупинити поїзд? Не озирайся! Ще хтось на дорозі став, сигналізує: обережніше! Ну й потрапив під колеса. Ще когось навмисне штоахнули під колеса. Є, є мерзотники. Та ось Сталін дізнався, перекручення виправлено. Єжов сам потрапив у «ежовы рукавицы». Пам'ятаєш отой портрет? У нього обличчя інкаізитора. Тепер Сталін висунув на цей пост перевіреиу людину. Берія — ось хто справді буде сталінським наркомом. Ти, Сергію, молодий. Ти ще не бачив смаленого воака... То пам'ятвй: ніколи не дивися на світ зі свого віконця. Заради революції будь-які жертви ніщо! Точиться запеклв боротьба — і треба забути про себе. Тим більше про свої дрібненькі кривди. Га-а? Кажи дужче! Розумієш, я спіткнувся нв сходах. Там, там... І ось недочуваю. Так що ти сказав?

— Нічого.

Ганя злякано й начебто мерзлякувато притулилася до мене збоку.

Я нічого не казвв. Я думаа: ось двоє — Найдич і Сосницький. Обидва юиаками зі зброєю а руках боролися за реаолюцію. Вчилися, працювали. Ішли поруч. Обох штовхнули під колеса... Та які вони різні!

Збентеженість і розгуба рвали мене навпіл. З чим погоджуватися? Що заперечувати?

Сосницький підаіася:

— Ходім додому. Чомусь я дуже змореиий. Сам не розумію чому.

Біля будинку ми попрощалися. Він увійшоа до першого під'їзду. Ми з Ганею рушили до свого.

— Чого цей дядя кричаа? На тебе? — лякливо озираючись, запитала Ганя.

— Ні, Ганнусю, аін не кричав. Голос у нього такий.

Наступного дня, йдучи на роботу, я передусім побачив даірничку, що стояяв край будинку. Як звважди, обіпершись на мітлу.

— Знаєте? — спитала аона. — Чули?

— Що таке? — мені забило аіддих.

— Нічого не знаєте? — Даірничка лисніла аід задоволенна. — Сосницького шаидка вночі забрала. Серце... Тепер тільки б жити й рвдіти. Я йому аже й жіночку нвгледіла. Доки ж чоловікові картопельку собі смажити?.. А бачте, як воно.

Вона безнадійно махнула рукою.

Я пішов. А двірничка лишилася на тому ж місці. Чекала. В будинку живе багато людей. Кожному має споаістити иоаину.

41.

Лише через десять днів мені дозволили відвідати Сосницького.

Він лежаа біля вікна. Блідий, худющий, аж наче плаский. Зрадів, побачивши мене, звусміхався.

— О-о!.. Таке несподіаанка. Не думаа, що хтось зазирне. А це що? Яблука? Печиво? Спасибі... — Голос йому ввірвався.

— Ну-ну! — вигукнув хворий, що лежав на сусідньому ліжку. — Тонкосльозих нам не треба.

— Це я тонкосльозий? — Сосницький вже опанував себе. — Я вже герой! Дивись,— він поволі підніс руку, потім другу, поворушив ногами. — Бачиш? І вже сідаю. Ось-ось гуляти почну... Нудно тут, газет не дають.

— Ти вже начитався їх на ціле життя,— сказав я.

— Істинно так,— підтримав сусіда по палаті. — Начиталися ми по саму зав'язку.

— Що нового на світі? — спитав Сосницький і вп'явся в мене жадібним поглядом.

— Щодня щось нове,— відповів я. — Пам'ятаєш, ми з тобою були на «Азовсталі»? Отой прокатний стан уже діє.

— Глянути б хоч одним оком.

— Глянемо,— впевнено сказав я, не вірячи самому собі.

— З Москви що чути? — допитувався далі Сосницький.

— Відбувся всесоюзний зліт стахановців.

— Сталін виступав? — Сосницький підвів голову.

— Виступав. Велика промова.

— От бачиш! — посвітлів лицем Сосницький. — Все налагоджується. Я тобі казав?

— Так. Пам'ятаю...

— Як там Найдич?

— Сьогодні збираюся до нього,— відповів я.

— Вітай!

— Обов'язково.

Ввійшла медсестра і начальницьким тоном оголосила:

— Все! Наговорилися... Хорошого потроху.

Я вийшов з лікарні, зітхнувши з полегкістю. Боявся, що Сосницький вже знає про процес над Бухаріним та Риковим, про сьогоднішнє повідомлення.

Воно прибуло пізно вночі. Розстріл. Вирок виконано негайно. В коректорській запала тиша. Та за хвилину тоскне мовчання розітнув дзвінкий голос новенької співробітниці Аріадни Волкової:

— Шльопнули! Всіх, всіх треба стріляти.

— Всіх? — Панас Володимирович уважно подивився на неї. — Може, хоч для нас зробите виняток?

— Зроблю! — засміялась Аріадна.

Мені здалося, що її погляд затримався на мені. Може, вагалася: чи робити той виняток щодо моєї особи?

Всі ці дні, точніше, ночі, читаючи по складах коректорські гранки з матеріалами процесу, я згадував Найдича. Що він про все це думає?

Бухарін, Риков. Для мене змалку ці імена злилися зі словом «вожді», з визначенням — ленінська когорта. Я їх ніколи не бачив. А Найдич же не тільки бачив, а й слухав їх на пожовтневих з'їздах партії, конспектував їхні лекції, коли вчився в Москві.

З лікарні я попрямував до нього. Та несподівано ми зустрілися на розі Володимирської. В обох одночасно вихопилось:

— О!.. О!..

— Поспішаю на педагогічну раду,— сказав Найдич. — Оце йду і згадую тебе, власне, твою давню кореспонденцію. Ту, що не надрукували. Пам'ятаєш: «Рятуймо дітей!» Тоді від голодної смерті рятували, тепер...

Найдич гостро, як він умів, глянув на мене і вів далі:

— Підходить до мене вранці хлопчик... Ледар, двійки хапає. Має сердитого батька і дістає часом за двійку ляпаса. Я вже з тим батьком розмовляв. Нервова, засмикана людина. Отож підходить до мене цей хлопчак і шепоче: «Я напишу, що батя — троцькіст, він читав газету і сказав...» Деякі шмаркачі в захваті від Павлика Морозова, що зробив донос на рідного батька. Подвиг! Слава!.. Отож цей Володько-двієчник

підійшоа до меке, щоб порадктkся: як йому капксати?.. Подумай: що робиться? Говорив із ним, аж серце мені звболіло. Заплакав шмвркач. Я сам ладний буа плаквти. Отак, Сергію... Я правильно зробив, що пішоа працювати а школу. Треба рятуаатк дітей. Якщо жорстокість опанує дитячі душі, асе загние. Тепер чи не головинм вихоаателем цілого кароду стає «чорний ворон».

Кілька хвилин ми йшли мовчки.

— Ти хотів запитати про щось? — Найдичеве обличчя стверділо в напрузі; а примружених очах можна було розгледіти одне: «Нічого не треба питатк».

Я промовчав.

— Чого такий? Нездужаєш? — це вже меке запитав Найдич.

— Цілу кіч у друкаркі. Підаал, задуха. Та ще це повідомленнк...

— Справді, аажке чергуаання,— диалячись собі під ноги, мовив Найдич.

Пройшлк ще трохк. Він зупинився.

— Мекі сюди. — Показвв рукою ка довгий двоповерховий будинок у глкбині даору.

Я мимоволі простежив за помахом тієї руки. Тепер на ній замість бинтів булв рукавиці.

— Ти щось хотів запктати? — повторив Найдич, кинувши поглнд на годинкнк.

Я стенуа плечима:

— Може, іншим разом?..

— Так, так,— кваплнво сказав Найдич. — Іншим разом. Колк небудь...

Він міцно стиснув мою руку і довгим поглядом — очі а очі — моабн сказаа мені щось на прощання.

Я кічого ке зрозумів.

О. Сиротенко. Жіноча голова

М. Могилянський 1917 р.

«ЖИТТЯ ЛЮДСЬКЕ — ХРАМ, А НЕ МОРГ!»

Про роман Михайла Могилянського

«Честь» — вельми неординарне явище української літератури. І вже хоча б тому, що це інтелектуальний роман, який продовжував винниченківський напрям нашої національної прози. Написаний 1929 р., він сьогодні друкується вперше... більше ніж через 60 років. Злочинність цього факту очевидна, бо хто зна, як би відгукнувся цей твір у мистецьких явищах своєї доби, з'явись він своєчасно... Та й хіба тільки він, а «Вальдшнепи» М. Хвильового, а «Невеличка драма» В. Підмогильного, а «Чотири шаблі» Ю. Яновського, а «Доктор Серафікус» В. Домонтовича, а... Тут можна назвати довгий ряд прози, що мала живити український роман ідей і була так фатально втрачена для свого покоління.

На той час, коли роман «Честь» був завершений, на Україні вже починалися перші репресії, а навколо імені його автора, Михайла Михайловича Могилянського, розгорталися гарячі суперечки. Для одних він лишався Мих. Михом (так його називали друзі), високо ерудованим ученим та письменником, доброзичливою людиною з почуттям гумору, якого часто бачили в товаристві А. Кримського, П. Тичини, М. Рильського і який мав одну слабину — любив годувати пташок крихтами хліба. А для інших — войовничих критиків та переважно студентів — він уже був тяжким ідейним злочинцем, мало не фашистом. Адже через нього збиралось Політбюро ЦК КП(б)У, через нього змінено склад редколегії журналу «Червоний шлях». То ким він був насправді, цей загадковий Мих. Мих.?

Народився майбутній письменник 22 листопада 1873 року в Чернігові. Закінчив класичну гімназію, після якої вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Перший тяжкий удар сім'ї Могилянських завдала рання смерть батька. Михайло Якович займав посаду голови карної палати чернігівського суду. Втративши опору, 1895 року вся велика родина (мати, три брати і сестра) переїхала до Петербурга. Вдова Марія Миколаївна Могилянська (дівоче прізвище — Максимович) відзначалася надзвичайною енергійністю вдачі і виявила себе активною громадською діячкою: брала участь в опрацюванні різних анкет про становище початкової освіти в Росії, в організації демократичної видавничої справи, всіляко сприяючи синові в його роботі. Петербурзькі видання творів Михайла — заслуга його матері.

Ще в гімназії юний Могилянський читав твори К. Маркса і Ф. Енгельса, Ф. Лассаля, Г. Плеханова, М. Добролюбова, М. Чернишевського, О. Герцена. Найулюбленішим поетом був Г. Гейне. Тут почав знайомитися і з українською літературою (при гімназії існувала підпільна бібліотека, багата на україніку. До речі, вона зберігалася у Могилянських, які завдяки посаді батька перебували поза будь-якими політичними підозрами). Українські зацікавлення М. Могилянського не були випадковими. «Пісні і казки няні,— як він сам згадував,— навколишня народна стихія, пізніше український театр були факторами мого органічного українства, що послаблювалося зрусифікованою сім'єю та школою, в якій все українське було рішуче заборонене». Проте у батька таки зберігалося празьке видання Шевченкового «Кобзаря», з яким хлопець познайомився в ранньому віці. Пізніше вчителем в національному питанні став М. Драгоманов, який, за словами М. Могилянського, «виявився надійним провідником між Сціллою доктринерства, абстрактного космополітизму, який закриває очі на реальну дійсність, і Харібдою вузького націоналізму, схиляння перед «національними святощами» за рахунок загальнолюдського змісту». Тому й не дивно, що свої перші літературні кореспонденції М. Могилянський надсилав не лише до «Русских ведомостей», а й до галицьких періодичних видань «Народ» та «Життє і слово». У своїх світоглядних переконаннях еволюціонував від загальнолюдсь-

ких позицій «драгоманівства», як він сам писав, до марксизму. У свідомості революційно настроєної молоді це вчення зняло альтернативу — наука або революція. «Марксизм,— як далі згадував про свої студентські роки,— був відповіддю на пошуки практичної програми дій, він навчив розум знаходити опору в законах історичної необхідності, підпорядковувати їх собі. В цьому була його принадність».

В університеті М. Могилянський дістав не лише фахову підготовку юриста, політичну освіту, а й пройшов велику школу революційної боротьби (участь у «Союзі боротьби за визволення робітничого класу», Червоному хресті, арешт 1899 р., зустрічі з Г. В. Плехановим, В. І. Леніним).

Перед виборами до першої Державної думи вступив до конституційно-демократичної партії, необачно сподіваючись, що нею будуть узаконені демократичні свободи, проголошені маніфестом 17 жовтня. Серед інтелігенції, що так помилилася, був не лише М. Могилянський. Ідейно розійшовшись з кадетською партією в багатьох питаннях, і зокрема національному, він напередодні Жовтневої революції вийшов з її рядів, широко оповістивши про це громадськість. Ще 1910 р. він видав книжку «Историческое освещение финляндского вопроса» (за підписом — родовим ім'ям своїх предків — М. Русобтовський), що витримала три видання і була дуже далека від національної програми кадетів. М. Коцюбинський з приводу неї писав: «Прочитав Вашу книжку про Фінляндію — і мушу признатись, що тільки тепер фінляндське питання стало для мене ясним. І за це я дякую Вам. Книжка зроблена прекрасно, картина виходить сильна і яскрава».

Де б не жив М. Могилянський, він ніколи не поривав з рідною Чернігівщиною. Протягом 1904—1917 років безпосередньо обирався гласним городнянського повітового земства, а в 1913 р. — повітовим мировим суддею, але незабаром був звільнений з посади і засуджений разом з петербурзькими адвокатами за участь у справі Бейліса. І лише Лютнева революція 1917 р. звільнила його від покарання. Як згадує про ці події дочка письменника Олена Могилянська, «Михайлові Михайловичу неодноразово пропонували відмовитися від своєї позиції, але він вважав за справу честі стояти на своєму, хоча йому загрожувало тюремне ув'язнення»

Як літератор, він заявив про себе спершу російськомовними драмами («Мираж», 1902; «Тина», 1904; «Усталые», 1906) та критичними працями («Три стихотворения в прозе», 1895; «Поэзия Надсона», 1897; «Критические наброски», 1898; «О культурном творчестве (украинская проблема)», 1916. Але питання розвитку української культури ніколи не були для нього байдужими, про що свідчить хоча б назва останньої брошури. Незважаючи на складні життєві ситуації, не до кінця виважені політичні кроки (маються на увазі перебування в кадетській партії), він ніколи не полишав активно популяризувати українську літературу, друкуючись в російських періодичних виданнях «Речь», «Новости», «Свобода и культура», «Украинский вестник», «Слово», «Запросы жизни», «Современник», «Украинская жизнь». Статті про видатних діячів вітчизняної культури переростали згодом в літературознавчі розвідки, які виходили вже на Україні («Художник слова. Пам'яті М. М. Коцюбинського», 1915; «Шевченкові роковини», 1916; «Іван Франко», 1919; «М. Коцюбинський. До біографії письменника», 1919). Ерудиція М. Могилянського, знання іноземних мов давали йому змогу бути постійним автором «Нового энциклопедического словника» Брокгауза і Єфрона. Тут вміщені, зокрема, його статті про М. Вербицького, В. Винниченка, М. Вороного, Л. Глібова, М. Драгоманова, В. Забілу, М. Заньковецьку, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, Олександра Олеся. Вони певною мірою окреслюють коло українських зацікавлень письменника.

Яскрава сторінка творчої біографії М. Могилянського — його дружба з М. Коцюбинським, твори якого він не тільки перекладав російською мовою (М. Коцюбинский. Рассказы. Тт. 1—3, Спб. — М., 1911—1914), а й писав про них («М. Коцюбинський і В. Винниченко», 1912). До цього періоду і належить поява в «Літературно-науковому віснику» перших оповідань М. Могилянського українською мовою. Їм, як ніхто інший, зрадів М. Коцюбинський. У листі до автора 1912 р. він писав: «Тільки що прочитав Ваше оповідання «Стріл», і воно дуже сподобалось мені. Особливо ясним стає завдання оповідання, коли дочитаєш до кінця... Оповідання задумано і виконано щасливо...

Пишіть, дорогий Михайле Михайловичу, а певні, що Ваша робота марно не загине, що вона дасть щось для Вас і для нашої літератури. Од щирого серця вітаю Вас. Мені дуже приємно було стрітися з Вами на одному полі і навіть в одному журналі».

Українські оповідання М. Могилянського, з'являючись на сторінках «Літературно-наукового вісника» та «Української хати» («Наречена», «Недоля», «З темних джерел життя», «Коротке побачення», «Згуба», «Сльози», «Млості», «Покута»), пізніше увійшли до збірки «Оповідання» (Петроград, 1916). Вони органічно розвивали традиції психологічної прози В. Стефаника, М. Коцюбинського, а почасти М. Яцкова та В. Винниченка. Основна наскрізна проблема — пошуки людиною гармонійної єдності між особистим і громадським, біологічним та соціальним. Цей мотив письменник постійно розвиватиме у своїй творчості.

1912 р. М. Могилянський здійснив разом з М. Коцюбинським подорож до Гуцульщини, де зароджувалися знамениті «Тіні забутих предків». Її неповторність визначали також зустрічі з І. Франком, В. Гнатюком, М. Грушевським, А. Крушельницьким.

Після смерті свого друга М. Могилянський став ще активніше досліджувати та популяризувати його творчість. Понад те, стежив за всіма її інтерпретаціями, які посмертно з'являлися друком, і ревно оберігав від спрощення.

«Найобдарованішими в родині Могилянських,— він згадує в листі до автора цих рядків вчений-філолог Олександр Петрович Могилянський, небіж Михайла Михайловича, що нині проживає в Ленінграді,— були два старших брати — Микола і Михайло. Але шляхи їхні розійшлися радикально... Жовтневу революцію Михайло прийняв без

заперечно, в той час як Микола (займався питаннями етнографії і антропології. — Н. Ш.) був міністром в українській Директорії, а згодом емігрував».

В українську радянську літературу Михайло Могилянський увійшов передусім як критик, літературознавець, глибокий знавець світової літератури, популяризатор української культури серед російського читача, перекладач творів М. Коцюбинського, а вже потім як прозаїк. Адже за обсягом художніх творів українською мовою було написано не так багато — лише одна прозова збірочка 1916 р. та окремі оповідання, розкидані в періодиці. В письменницьких колах мав великий авторитет, з ним радились, до його думки прислухались. А сам він страждав від того, що не мав можливості здійснити всі свої творчі плани, які були у нього великими. Та ще 1921 р. у зв'язку з сімейними обставинами йому знову довелося переїхати до Петрограда, де він працював у різних видавництвах. У листі 1922 року до близького друга, письменниці Н. Романович-Ткаченко він писав: «Живу в так, з зовнішнього боку ніби й непогано, але місця собі не знаходжу від суму (єсть така недуга — ностальгія по-вченому, ось я на цю й хворію). Се ке красиве слово, а справді — не можу тут жити... Може, й через те, що якось час лине і не встигаєш робити те, до чого прагне душа, а все розмінюєшся на дрібниці і нісенітниці... Життя ж недовге і, мабуть, десь, за кутком, недалеко вже стоїть відомий Вам персонаж з «Пер Гюнта», який перетоплює тих, хто не зумів бути «собою»... хіба що так випадково, прихапцем, між іншим...» В іншому листі з Петрограда до тієї ж Н. Романович-Ткаченко, відчуваючи у свої 49 років незреалізовані творчі сили, М. Могилянський знову-таки зізнавався: «От зі мною дивна річ, — я якось не почуваю, що життя, сливе, пройшло... Ніхто, звичайно (на щастя), не знає, коли остаточно спаде завіса і la comedia буде finita, це завжди можливо і в молоді роки. Але все-таки дивовижно в мої роки все чогось чекати!.. Згадую, років чотири тому в «Нашому минулому» було надруковано листа С. Д. Носа до сестри. В ньому він, вже дуже старий, писав: «А ще моє не втекло, — чується, що саме лучче ще напереді!» Чи не смішно? Сміюся, але в тому сміху, навпаки, ось і мені «чується, що саме лучче ще напереді!» Диваки часом люде! Хіба ні?..» Творча інтуїція не підводила письменника, адже робота над основним його твором — романом «Честь» — була попереду. Та попереду були не тільки радощі...

Ще мерз М. Могилянський у холодних коморах петроградського «Госиздата», розбираючи книжки та смирно підкоряючись законові «Хто не працює — той не їсть», як він сам іронізував, а душа вже линула до Києва: дуже турбувала доля власної збірки оповідань «Тіні минулого», рукопис якої десь немовби згубив С. Єфремов, виникала нездоланна потреба перечитати Стефаника... Та все гостріше почував, що він «не на те на світ народився, щоб їсти, пу, не лише на те...»

Повернувшись влітку 1923 року на Україну, він безпастережно віддався роботі: очолював комісію по складанню Біографічного словника діячів України при ВУАН, брав активну участь в організації та проведенні літературних вечорів в Академії наук (зокрема, до ювілею В. Стефаника зробив доповідь «Поранене серце»), відвідував музично-літературні суботи, які влаштовувалися при Музичному товаристві ім. М. Д. Леонтовича (на одному з таких зібрань, присвяченому приїздові до Києва Андрія Белого, виголосив доповідь про молоду українську поезію). Продовжував постійно виступати в пресі з літературно-критичними статтями та рецензіями (перший привітав появу таких новаторських творів молодої радянської літератури, як «Сонячні кларнети» П. Тичини та «Сині етюди» М. Хвильового), розвідками з теорії літератури та з історії української літератури XIX — поч. XX ст. Близький за ідейно-естетичними уподобаннями до групи неокласиків, заперечував вульгарно-соціологічний підхід у вивченні мистецтва.

У літературній дискусії 1925 року підтримував тезу М. Хвильового про потребу європеїзації української літератури. «На мій погляд, — сказав він на диспуті, що відбувся 24 травня 1925 р. в ВУАН, — питання: «Просвіта» чи «Європа» — поставлено правильно і влучно. Звичайно, Хвильовий не гірш за деяких своїх критиків розуміє хиби конкретної історичної Європи і зовсім не радить позичати, засвоювати жужмом усе «європейське». М. Могилянський разом з М. Хвильовим у 20-х роках настійно замислювались над такою актуальною проблемою, як проблема людської гідності. У А. Луначарського з'явилася навіть спеціальна стаття «Про честь» (1922), в якій він зазначав, що честь постає наймогутнішим рушієм як індивідуумів, так і широких мас у всіх випадках, коли вчинки і прагнення далеко виходять за вузько особисті інтереси. Психологія великих рухів тісно пов'язана тоді з психологією честі. Без розв'язання цієї проблеми не можна було серйозно думати, так вважав М. Могилянський, про перспективність будь-яких починань як у сфері економічного, так і культурного будівництва. Звідси, зокрема, такі високі критерії оцінки мистецьких явищ, відмежування художньої літератури від сількорівського та робкорівського газетярства («Що таке мистецтво?» — таку назву мала одна з його статей, друкована в час літдискусій).

На диспуті в ВУАН, обговорюючи питання шляхів розвитку українського мистецтва, М. Могилянський наголошував на необхідності діалектичного розуміння марксизму, солідаризувався з Луначарським у багатьох поглядах на літературу. Тоді ж він висловив думку, співзвучну нашому перебудовчому часові: «...вмирати за ідею, за комунізм часто буває легше, ніж жити для ідеї, для комунізму і своїм життям крок за кроком змінювати і закріпляти його позиції. Тут часто людині не вистачає, бо у неї немає тієї культури, яка утворює нову людину, формує її і яка так потрібна для нових відносин нового життя». І саме тому боротьбою за нову людину, її культурний рівень, загалом духовність були перейняті усі подальші літературні виступи письменника — як критичні, так і художні. Цьому завданню підпорядковані й оповідання М. Могилянського «Поема в повітрі», «Коротка рецензія», «Помилка», об'єднані циклом «Коротше горобиного носа». В'ідлиknown

саркастичні, вони спрямовані проти хапуг і халтурників, проти «[illegible]», проти міщансько-обивательської байдужості, легковажності і всіх тих негативних явищ, що становили загрозу Радянській владі з найперших днів її існування. А супроти негативізму водночас остаточно складалася основна концепція роману «Честь», набуваючи дедалі повнішої художньої конкретики.

Хоча М. Могилянському в № 10 журналу «Життя й революція» за 1925 р. і доводилося вже спростовувати тенденційний виклад П. Клиницею свого виступу на диспуті у ВУАН, та це був ще «легальний» рік у його житті. Гоніння розпочалися після виходу у світ оповідання «Вбивство» («Червоний шлях», 1926, № 1), яке засуджувало рецидиви міщанства в культурному будівництві молодої Радянської країни, і зокрема України. Вульгарно-соціологічна критика, нехтуючи умовністю в художньому тексті, поспішила зрозуміти його прямолінійно-тенденційно, так, мовби він засуджував повернення М. Грушевського на Україну за радянського часу. Хибне потрактування оповідання було спровоковане значною мірою галасом, що зняла закордонна преса з приводу згаданого вчинку історика (див.: Ф. П. Шевченко. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну? — «Український історичний журнал», 1966, № 11, с. 30). Через це оповідання ім'я М. Могилянського потрапило до статті завідуючого сектором агітації й пропаганди ЦК КП(б)У А. Хвилі «Марні надії ворогів» («Комуніст» від 17 серпня 1926 р.), спрямованої проти закордонної діяльності Д. Донцова, а вже рикошетом і проти М. Хвильового, якого той підтримував. «У нас є невеликі кадри української старої генерації, — писав А. Хвиля, — що не вірять у можливість вирішення національної справи на Україні Комуністичною партією (Могилянський, Єфремов). Вона чекає певного часу, щоб кинути реальні гасла, противні пролетаріатові, і перейти безпосередньо до реальних заходів». Оцінка, яку дала «Вбивству» М. Могилянського войовнича критика 20-х років, та ще й підтримана партійною пресою, визначила не лише долю оповідання, а й долю самого письменника, який змушений був надалі виступати під псевдонімами (Валер'ян Чубенський, Петро Чубський, Т. Максимович, Ак. Лебединський). Під прибраними іменами ще побачили світ його передмови до вибраних творів Марка Вовчка (1927), Ганни Барвінок (1927), О. Стороженка (1927), до збірок «П. Куліш» (1927), «Досвітні огні» (1927), «Веселий оповідач» (1927). Але найважливіше, що в ці роки тривала робота над так довго виношуваним романом «Честь».

Коли М. Могилянський писав роман — не думав, як завершив, постало питання: як його надрукувати? Саме тому, рятуючи становище і прагнучи повернутися до легального літературного процесу, він іде на компроміс, звертаючись 1929 р. до «Червоного шляху» (№ 5—6) з пояснювальним листом з приводу «Вбивства». «Видрукування в ч. 1 р. 1926 «Червоного шляху» мого оповідання «Вбивство», — писав він, — дало привід для дуже прикрих для мене непорозумінь, аж до обвинувачень мене в закликах до боротьби з радянською інтелігенцією та антисемітизмі. Прошу дати місце моїй заяві: участь у радянському соціалістичному будівництві вважаю за єдиний гідний для української інтелігенції шлях і для себе особисто іншого шляху не мислю; що ж до антисемітизму, то вважаю його за брудний вияв націоналізму та гидливу спадщину дореволюційної дійсності. Дуже шкодую, що «Вбивство» подало привід для непорозуміння, і вважаю, що видрукування його було тяжкою помилкою. Вину свою я в тій помилці визнаю і сподіваюсь спокутувати її участю в повну міру сил в будівництві української радянської соціалістичної культури». Але М. Могилянському, як і М. Хвильовому, не повірили. Роман «Честь» не надрукували. Служити соціалістичній культурі не дозволили. А натомість надовго прописали серед «ворогів народу».

Яку треба було мати переконаність радянської людини, як треба було вірити в соціалістичні починання, щоб в ім'я опанування ідеї честі народними масами не зважити на свою власну: каятися безвинному лише для того, щоб мати змогу підказати суспільству єдино можливий, на його глибоке переконання, шлях до побудови нового соціального ладу — через людину, її психологію, культурний рівень, виховане почуття гідності.

П. Тичину глибоко обурила пасквільна кампанія проти М. Могилянського, розпочата після появи оповідання «Вбивство». Пояснював він це загальним суспільним «сказом», а сам всіляко підтримував письменника, постійно листуючись з ним. І був надзвичайно вражений, коли довідався, що М. Могилянський в стані такого «гоніння» ще й написав роман. У листі до Михайла Могилянського від 14 жовтня 1929 року поет писав: «А от про роман «Честь», так Ви мене дуже зацікавили. По-перше, для мене це несподіванка, а по-друге, високо я зараз ставлю прозу».

М. Могилянський теж високо ставив прозу: з української — В. Стефаника, М. Коцюбинського, В. Винниченка, М. Хвильового, із світової — Ф. Достоєвського, А. Франса. А ще був неперевершений трагічний В. Шекспір. Ця лектура улюблена і постійна. Вона формувала ідейно-естетичні позиції письменника, правила за орієнтир у власній творчості.

Невідомо, коли саме вперше виникла у М. Могилянського думка написати роман «Честь», але безперечним лишається одне: визрівала вона поступово, протягом багатьох років формування сталих ідейних переконань. Можливо, зародилася ще відтоді, як захопився постаттю М. Драгоманова, і зокрема його моральним постулатом (кожна велика справа потребує чистих засобів), а можливо, під впливом П. Куліша, який поставив проблему честі як підвалину гідного національного життя (адже саме його слова «народові без честі» з вірша «До рідного народу» взяті епіграфом до роману), а можливо, вразила своєю проповіддю обов'язку людини перед людиною, що має вивести до загальнолюдських асоціацій вільних особистостей, італієць Іосиф Мацціні, популярний у Росії на початку XX ст. (Иосиф Мадзини. Обязанности человека. М., 1917). А можливо, спонукали революціонери-сподвижники. Особливо ж за-

пам'ятались життєві уроки кришталево чистої людини, І. П. Каляєва, з яким довелося сидіти в петербурзькій тюрмі і який 1905 року був повішений за вбивство московського генерал-губернатора великого князя Сергія Олександровича, затятого прихильника лубатовщини. «Поряд з безоднім сумлінням мав високо розвинене почуття честі, і саме почуття честі було чи не найміцнішим чинником, що формував з нього терориста»,— так згадував М. Могилянський про нього в «Пролетарській правді» за 1925 р., рецензуючи п'єсу «Переддень» у постановці «Березоля». І. П. Каляєв чітко розумів, що терор — це слабкість визвольного руху, і теоретично поділяв марксистський погляд на цей спосіб соціально-політичної боротьби. Але не міг від нього відмовитися, бо вважав, що в періоди політичних поразок моральний обов'язок революційно свідомої особистості продовжувати боронити честь і гідність зневаженого народу, саме у цей час, як ніколи, важливо показати, що він не поникнутий напризволяще, що у нього є друзі, які не вибачають його зневаги. Без цього, на думку революціонера, безпартійними ставали світлі ідеали майбутнього. І. П. Каляєв знав, яке покарання його чекає. І в цьому була його моральна сила.

Це щодо можливих джерел виникнення основної ідеї роману. А от безпосереднім прототипом головного героя «Честі», за визнанням самого письменника, став хірург С. П. Коломнін, який 1886 р. застрелився, звинувативши себе (до речі, не маючи на це достатніх підстав, за свідченням фахівців-колег) у смерті ним прооперованої. Навіть більше — трагічний випадок з життя лікаря ліг в сюжетну основу роману, хоча особливість побудови твору цим не вичерпується.

Історія життя духовно багатої, творчої особистості лікаря Каліна (на таких людях, за переконанням автора, мало триматися радянське суспільство) раз у раз переривається коментуванням високоосвіченого оповідача, почасти іронічно настроєного, який має вихід до читача у своїх безпосередніх звертаннях. Вставними пасажами М. Могилянський вписує свій роман не лише в контекст вітчизняної літератури, я й світової, продовжує полемізувати з плужанами, засуджуючи їхній масовізм, вульгаризаторськими тенденціями критики. Призначення тлумача, з одного боку,— вести роман у коло лектури для освіченого читача, який розуміє підтекст, а за іронічністю оповідача звик ловити позицію митця, а з другого — виводити широкі кола читачів на вищий рівень розуміння порушених у творі проблем. Присутність такого оповідача-тлумача — це своєрідний паліатив у творенні літератури, орієнтованої на європейську культуру, і водночас спосіб не втратити широке коло читачів. В одній із вставок до роману, що збереглися в чернетках, М. Могилянський пояснив свою позицію стосовно до читача. «Тільки диваки,— писав він,— безнадійно відірвані від почуття живої дійсності, сліпці, що не хочуть бачити, й глухі, що не хочуть чути, можуть «не визнавати» класової боротьби й мріяти про позакласове мистецтво. Навіть якось важко собі уявити художника-творця, що хотів би жити один без живого контакту з масами. Але працювати для мас не значить плентатись у хвості їхніх віджилих смаків, не значить фетишизувати ті смаки й по-філістерському з ними панькатись. Працювати для мас — значить вести їх наперед. «Вічний революціонер» у мистецтві також потрібний, як і в житті. Адже ж мистецтво не для мистецтва існує, а для життя, і чи революціонер у мистецтві не працює для революції в житті? Наш час — час шаленого темпу, не можна тупцювати на місці, треба завжди рухатись наперед, вище й вище. Природа мистецтва така — коли б хтось переробив світ на свій смак, може, можна б було сприймати світ такий, який він єсть, природа мистецтва така, що вимагає завжди нових шляхів, нових форм, бо на стабілізованих формах сприймання притупляється».

Сюжетній двоплановості «Честі» відповідає влучна пафосна характеристика твору, окреслена у жанровому визначенні самого автора — «патетично-іронічний роман». Якщо «іронічність» пов'язана в основному із світосприйманням та світобаченням оповідача-коментатора, то «патетичність» — головним героєм, носієм ідеї «Честі». В межах досить-таки нескладного основного сюжету, пов'язаного з Каліним, розгортається цілий комплекс актуальних проблем. Це і давня — пошуки гармонії між особистим і громадським, біологічним і соціальним (почуття честі Каліна випробовується і коханням, і батьківськими почуттями). І нова — обміщанення революціонерів-активістів у минулому (образ кооператора Падалки). Через «елітарно літературні» розмови про морську націю дається блискучий зріз обивательської національної психології. А основне — порушується питання честі — громадської, особистої, професійної, національної. Ось заради чого письменник так дошукувався форми подачі художнього матеріалу: йому було важливо, щоб його зрозуміли всі — підготовлені і малопідготовлені читачі. Ідея честі в такому широкому обсязі повинна була стати, на його думку, масовою, бо лише за такої умови можна досягти загальної творчої атмосфери для розквіту особистості, свідомої своєї ролі в суспільстві, якості на всіх регістрах соціального життя, та й не тільки соціального, у виробництві, на культурному фронті, одне слово, побудувати соціалізм, вибороти свою національну самобутність. «Соціалізм,— казав Калін, засуджуючи студентів-медиків за недбале ставлення до своїх обов'язків,— єсть математика, точний розрахунок, соціалізм вимагає найвищого розвитку людської гідності, який без високорозвиненого почуття честі просто неможливий. Не примус обов'язку, не страх перед карою за невиконання обов'язку зробить з людини будівника соціалізму, а почуття честі, яке не дає жити без свідомості, що стоїш на височості повного використання своїх сил, своїх можливостей... Колектив, тільки складаючись з високовартісних одиниць, може мріяти про колективізм, а без того, потурвю чи «занадто людському», обертається в череду». Ідея честі для Могилянського була такою ж цілющою моральною підвалиною нового суспільства, як для В. Вернадського самостійна творча робота кожної людини. Відчуття честі та високий культурний

рівень — ось ті дав нити, які, на думку інтелігенції, мали утримати духовність народу. Але, як відомо, до інтелігенції не дуже прислухались.

Маючи на увазі основну ідею роману, не можна обійти увагою вставної новели про батька Калїна, попа-правдошукача. Вона безпосередньо пов'язана з мотто до роману. Калін старший хотів навести порядок на землі в межах божої волі. Його честь і людська гідність стимулювались вірою, а як в новий час атеїзму? Відповідь однозначна — високими ідеалами. І тут знову постає питання про якість людини, яка втілюватиме їх у життя. Коло замикається. І ця замкненість може бути щасливою або трагічною для суспільства.

Відсутність культури, а отже, і похідних від неї — честі та інтелігентності,— шлях до вседозволеності як у моральному, так і політичному житті, шлях до спотворення геніальних ідей своїх попередників та поширення їх серед народу у своїй власній, вигідній для себе інтерпретації. Але це вже про наступний роман М. Могилянського «Всюду страсти роковые», написаний 1939 року.

Цілком зрозуміло, що обсяг політичної програми роману «Честь» — зберегти, а почасти й виховати в кожній людині потребу гідності, що стане своєрідним гарантом вартісності особистості та її свободи — не міг сподобатися рецензентам та видавцям. Вже наближався 1930 рік. Тому-то цей твір і не знайшов свого читача, ні освіченого, ні малоосвіченого — ніякого. Він не побачив світу, хоча був переданий до харківського видавництва «Література і мистецтво». І от що цікаво: не надрукований, роман привернув таку пильну увагу внутрішніх рецензентів, що вони навіть дали йому оцінку через офіційну пресу, правда, не одразу. У передовій статті «Літературної газети» від 21 липня 1933 р. писалося: «...ворог аж набився до того, що одверто підсовує нам свої отруйні шовіністичні «твори» в надії, що їх ніхто не викриє. Досить пославитись на те, що М. Могилянський не посоромився прислати до ЛіМу свій твір «Честь», який ідейним спрямуванням нічим не різниться від сліпозавісного «Убивства». Цього висновку було достатньо для арешту М. Могилянського, але він своєчасно виїхав з Києва.

До початку Великої Вітчизняної війни він проживав у Дніпропетровську в родині своєї наймолодшої дочки Ірини. Напевне, читав публікацію Ю. Циганенка «Буржуазні прояви і тенденції в українській пожовтневій літературі» («Літературний архів», кн. III, 1931, с. 16—20), в якій його звинувачено в пропаганді фашистської ідеології, вже згадувану передову статтю в «Літературній газеті», а також статтю-довідку про себе в «Литературной энциклопедии» (М., 1934), підписану сором'язливим криптонімом «К. К.» Але сліди письменника, на щастя, були втрачені... і саме тому він не був репресований. Хоча цього не уникли його діти-літератори — поетеса Лада Могилянська та поет і прозаїк Дмитро Тась. Тяжка наруга завдала батькові невимовних душевних мук.

У Дніпропетровський період свого життя він написав ще два романи російською мовою, плекаючи надію надрукувати їх хоча б поза межами України,— «Всюду страсти роковые» (1939) і «Хильда» (1941), а також об'ємні мемуари про дні буремної юності. Помер М. Могилянський від білокрів'я 22 березня 1942 р. в селищі Велика Мурта Красноярського краю, куди був евакуйований. Там і похований.

«Життя людське — храм, а не морг!» — так закінчив М. Могилянський свій вірш «В тайзі», написаний 1941 року, за кілька місяців до смерті. Між словами «храм» і «морг» скрешується така звична іскра патетично-іронічного таланту художника, який відчувався вже в оповіданнях дожовтневої пори, але найповніше виявився в романі «Честь». Цей рядок розкриває і світовідчуття письменника, і його життєву позицію, і, хоч як парадоксально, зачарованість світом. А він-бо народився з-під пера людини тернистої і несправедливої долі.

Нарешті роман «Честь» іде до широкого читача. Щасти йому на цьому шляху!

НАТАЛЯ ШУМИЛО

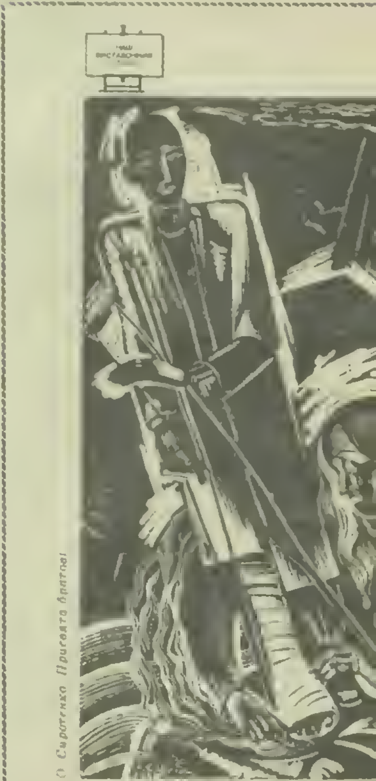

© Сироненко Поночанто Доnтові

МИХАЙЛО МОГИЛЯНСЬКИЙ

ЧЕСТЬ

РОМАН ПАТЕТИЧНО-ІРОНІЧНИЙ

НАРОДОВІ БЕЗ ЧЕСТІ

Коли наша честь перевертом полетить, це зовсім не звеселить богів, по-перше, тому, що, як тепер добре відомо, жодних богів не існує в природі. Але ж неіснування богів не привід для висновку, що наша честь може собі летіти перевертом.

I

Спіраль накрученої пружини прагне випростатись, розкручуватись невпинно...

Після кожної операції відчував Дмитро Андрійович це пружинове прагнення, цю радість розкручування. Накручування починалось з моментів далекого готування до операції, чи не з першого огляду пацієнта, перших спостережень, комбінацій спостереженого, висновків, що приводили до діагнозу, — накручування складної пружини з шляхетного матеріалу — морально-розумового єства людського. Останньої межі доходило воно — далі нікуди: або лопне, або почнеться екстаз розкручування, — грань останньої межі фізично відчувалась тоді, як, взявши в руки ланцета, схиляв хірург голову над операційним столом. Далі наставав екстаз розкручування, в перших моментах якого, що ними була ціла операція, зникав час. Не підраховавши, не обміркувавши зробленого, Дмитро Андрійович міг сказати, що двогодинна операція тривала десять хвилин, так і навпаки, десятихвилинну міг вважати за двогодинну, бо в перші хвилини екстазу розкручування зникав для нього час, а з ним і весь світ околишній. Не тільки не чув часом уніс голоса сказаних слів асистентів та помічників, а не почув би, мабуть, коли б з гуркотом впали від несподіваного землетрусу стіни операційної. Увесь був метке око, вправна рука, цілеспрямованість кожного відруху, гостре відчуття владної відповідальності за кожний міліметр, кожний атом відруху, скерованого гострістю розуму й натхненням артиста. Для цього моменту, яким керували розрахунок і точність, для цього, власне, моменту накручувалась спіраля шляхетної пружини, апогея досягали зосередженість розуму, загостреність психіки. І в цих зосередженості та загостреності зникало все, що свідомість приймає як відчуте, пережите. Коли екстаз у відсутності свідомості, це був екстаз, бо навіть пам'ять не зберігала на своїй чутливій платівці жодних відбитків... Радість накрученої пружини розкручуватись починала тільки тоді, коли під стримані вислови захоплення присутніх на операції виходив з операційної трохи нетвердою ходою... Кілька хвилин блаженної втоми, — не любив, щоб хтось був коло нього, — самотньо сидів і палив ароматну єгипетську папіроску, одну,

другу... Потім ішов до шпитальної палати глянути на оперованого, брав його безвладну руку, намацував живчика... Давав свої накази і тоді швидкими кроками виходив на вулицю...

Метушня людського мурашника, вуличний шум, стукіт коліс, дзвоники трамваїв, лемент людських голосів — все сприяє прискореному темпові пружинового розкручування. Дмитро Андрійович відчуває надзвичайний приплив життєрадісності. От би десь знайти зелену м'яку травицю і, як за днів далекого дитинства, перекинутись через голову — раз-два, ще і ще!.. І чому це доросла, солідна людина не може собі дозволити такої невинної приємності? Мусить пристойно пробиратись поміж натовпом гуляючих і заклопотаних, вклонятись зовсім не цікавим знайомим, відповідати на привітні або кислі усмішки... І діла й розваги, болі й радощі цього людського мурашника, ох, такі звичайні, заяложені, набуденні, нудні... Таж і цим нудним людям веселіше б стало на серці, коли б вони, як Дмитро Андрійович, відчували охоту знайти м'яку травицю й перекинутись на ній через голову... Так, так, найвища радість для людини — охота позбутись звичайної солідності, охота на м'якій травиці перекинутись через голову. І зовсім не потрібно справді перекинутись: досить щиро відчути подібну охоту...

Дмитро Андрійович так щиро ту охоту відчуває, що йому й нема чого клопотатись про реалізацію своєї охоти. Його задовольняє, його ущасливлює сама охота. Вона дає йому якусь надзвичайну полегкість: ніби ніс на плечах важкий тягар, падав від утоми, і враз — не стало тягаря. Завжди вибагливий до себе і до людей, відчуває Дмитро Андрійович приплив доброї поблажливості. Врешті, так: нещасні люди! Треба їх жаліти. Не з своєї волі з'явились вони до життя і от вимушені нести його великі болі, його нудоту. І чим вони озброєні для самозахисту від них? В поті чола добуваючи собі хліб, що вони, крім цього, мають, бо ж євангельська істина — не хлібом самим житиме людина — істиною залишається й тепер, коли людство переступило через євангеліє й мандрує далі, завжди вперед і вперед? Мистецтво? Але мистецтво складне й болісне, як і саме життя... «Головна мета моя в моїх творах, — признавався щиро один геніальний божевільний художник,— було не так розважати людей, як їх мучити». Кіно? О, воно не мучить, це мистецтво для дегенератів, що має таке ж відношення до справжнього мистецтва, як мавпа до людини, з тією тільки різницею, що мавпа — пращур людини, а кіно стремить стати за нащадка мистецтва... Мати в пращурах мавпу навіть не образливо для свідомості: навпаки, видовисько поступу наповнює душу гордощами... Ну, а мати мавпу в нащадках хто схоче? Тому, мабуть, дехто відчуває образливий характер мавпячих кіногримас. А проте кіно по зросту нашим збіднілим сучасникам, що біжать від кожного напруження розумового, морального, естетичного, що понад усе прагнуть розваги... До того ж куди б пішла інтелігентна жінка, що їй обридли книжки, лекції, службові справи, усі інтереси чоловіка, а часто й сам чоловік, куди б вона пішла з приятелем чоловіка, завжди цікавим, тактовним, чутливим, уважним, коли б не існувало гостинного кіно? На родинні вечірки Будинку вчених? Але там, з одного боку, атмосфера тих нудних розмов та інтересів, що гонять з дому, а з другого — та, що загрожує вхопитися в скандал, як це трапляється по деяких інтелігентських клубах. І підтримує (поки що) з честю кіно жіночу оману, що бувають цікаві, тактовні, чутливі, уважні мужчини, які фатально втрачають ці чесноти не тільки в ролі чоловіків, а й коханців...

Розкручування пружини звільняє від серйозних думок, від складних проблем. Зараз Дмитро Андрійович не поставить інтелігентній людині непохитних вимог обов'язку і праці, людської гідності і праці... Людина слабка і беззахисна, вона потребує поблажливості... Дмитрові Андрійовичу самому трохи занудне його «вчорашнє» обличчя — завжди стримкого, замкненого в собі, сьогодні його тягне до людей, до спілкування, завжди мовчазний — сьогодні він хоче розмовляти, сперечатись, переконувати, від когось почути науку...

Звходить Дмитро Андрійовнч до пнвинці, слухвє моторного на п'яненький смак скрипвля, що дає натхнення занчиим скаргам звичних одаідуаачів па загублене життя.

Звходнть до кіно, але не може довго всидіти на одному місці. Обідає в дорогій ресторації я компанії малозиайомих людей. Розмоаа не переходнть меж банального, але поблажливість дозволяє уважно й серйозно ставитись до слів бесідників, яких послав сліпий вниадок, навіть цікавитись психологією людською, надто людською...

Такий випадок послаа якось Дмитру Андрійовичу уаечері після аажкої й надзаичайно вдалої операції у бесідники кооператора Трохима Ввсильоаичв Падалку. Трохнм Васильович, махровий кооператианий міщанин, хворіа на слабість мати за саоїх знайомих, а по змозі й за друзіа знвменнтостей з різних фвхів. Це підіймало його престиж у аласних очах. На його пнсьмоаому столі стояла фотокартка видатного письменника з аатографом: «Дорогому другу Трохимові», — подарована під п'яну руку, і це було за предмет його гордощів. Альбомн були повні фотографіями різних зиаменитостей, занчайно куплених, з чим Падвлка старанно хоаався... Він дуже зрадів зустрічі з молоднм хірургом, визнаною знаменитістю, про сьогоднішню адалу операцію якого аже говорило ціле місто. Рокіа два тому Дмитро Андрійовнч зробнв операцію його жінці — Інні Сергіїані, і тому аін вважвв хірурга за людину свого кола, хоч Дмитро Андрійоаич з того часу й не буа у нього а домі.

З перших слів бесіди Трохим Васильович зрозумів і аідчуа нвстрій Дмитра Андрійовича — пружинв розкручується, і раптом його опвнуввла думка привести хірурга гостем до себе а господу. Якраз того дня були іменнни Інни Сергіїани, і а Падалок збиралось різноманітне громадянство, поява серед якого героя сьогоднішнього дня мала бутн сенсацією. Трохим Васильович якраз зі спішної службової нврвди, заільнитись від якої ніяк не міг, поспішаа додому, де аже мали зібратись гості, коли зустріа Дмитра Андрійовичв... Умовити Дмитра Андрійоаича, що він ощасливить іменинницю, було не ванкко, і через піагоднии у аітальні Падалок, де сьогодні стояв іменинний стіл, товаристао, що аже почало пир, чоагало стільцями, підіймаючись з приаітаннями назустріч хазяїноаі та його знаменитому гостеаі. Днитро Андрійовнч поцілував руку хазяйки, а якій він не відразу впізнав саою колишню пацієнтку, — Інна Сергіївна нібн розквітлв й помолоділв за два роки, сіа поруч з нею, розглядаючись навкруги. Коопервтивне міщанстао дивилось зі стін фврбоааними грааюрами «В'їзду Богдвна Хмельнннцького до Києва», «Гостя із Запоріжжя», а беклінівські «Острів мертвнх» та «Автопортрет», баластрієрівський «Бетховен» та Стук підносили смвк застарілого модернізму кінця мннулого віку... Проте оствнній струмінь і в саоїй звстарілості натякаа на певну щирість і свіжість художнього смвку. В кожнім рвзі, між українською поаітньою патріотнкою і єаропейським модернізмом fin de siécle[1] не було скільки-небудь органічного поєднання... І зір Дмнтрв Андрійовича мимоволі порівняв самозадоволене кооперативне обличчя Трохимя Васнльовнча з античеними рисами тендітного обличчя його жінки, на якому лінія верхньої губи та трагічні зморшки коло проникливнх очей свідчили промовнсто, хто а цій кімнаті міг слухати Бетхоаена та прислухатнсь до гри беклінівського скрипаля. Трагічні письмена жіночого обличчя контрастували з кооперативним самозвдоволенням не менше, ніж лубочний патріотичний Богдан з візіями модерного декадансу.

— Шановне товариство! — встав з чаркою а руках Трохим Васильовнч. — Я пеаний, що здоров'я іменинннці аже двло прнвід для красномоаності дорогих гостей, а також і для відповідної вниакн, в тому осмілююсь піднести немотивоввний тост — за славу української хірургії — за здоров'я Дмитра Андрійоаича...

Шумні оплескн покрили ці слова, й усі полізлн зі саоїмн чарками цокатись з Дмитром Андрійоаичем. І тост, і цокання ураали бесіду, просту

[1] Кінця віку (*франц.*).

й інтимно-теплу, що почалась було в нього з Іною Сергіївною. І це дратувало, викликало досаду...

Голоси звучали голосніш і безладніш, стукали ножі й виделки, колупали паштети, салати, працювали щелепи й зникали ковбаси, риби, спорожнялись пляшки, розв'язувались язики. І вже тричі виступав з претензією на дотеп і з дурнуватою усмішкою на сп'янілому обличчі поет, що вважав себе за спеца на застільні слова. І всі сміялись, плескали йому, але ніхто не слухав...

Без утоми ворочав язиком і потішав сусідів парадоксами дебелий критик з добрими по-телячому, променястими очима, що приворожували дам, його великих прихильниць. І сповідався в своїй зацікавленості Рабіндранатом Тагором своїй сусідці молоденький белетрист. І, розправляючи пишні вуса, голосно реготав автор популярних підручників, вимагаючи «дисциплін по профлінії» щодо виступів зі «словом». І любителі принципових розмов підносили актуальні проблеми сьогоднішнього дня. І знов підвівся Трохим Васильович, сідаючи на улюбленого конька.

— Ми морська нація, і для нас актуальна проблема національної флоти...

— Почне чіплятися до кожного, щоб мати матеріал відповідних характеристик сучасних напрямків, коли на те буде попит, — промимрив вахлуватий белетрист в круглих окулярах сусідові — кіносценаристові...

А Трохим Васильович, не певний, що серед «дорогих гостей» нема таких, що на вус мотвють, що почують, обережно розвивав улюблену тему, ховаючи часом справжню свою думку за іронічним жартом — розбери, де тут всерйоз, а де Франсова іронія...

Скільки б тут живих постатей можна подати, и шляхетну пому ставлячи друзів, розправляючись з немилими серцю. Широкий лібералізм притаманний українській демократичній критиці, вдже ж дозволяє навіть літературні вбивства й пасквілі... Адже ж коло тих, що зрозуміють сіль і отруту, дуже обмежене, і за двадцять верств від Києва ті, що зрозуміють, зустрінуться не частіш, ніж білі ворони. Ох, наші літературні злоби знезврражує глибока байдужість до них найширших мас!

Авторові любий найширший лібералізм, але він добре знає всі небезпеки, поєднані з необережним поширенням меж дозволеного, і тут він щиро радив би певну поміркованість. Що ж до пасквілів, то для них треба ж мати відповідний смак або злобу «всесприймаючої душі». Ні відповідного смаку, ні злоби відповідної автор не має. Тому й не посадить коло іменинного столу Падалок не любих йому критиків або немилих поетів, несимпатичних белетристів, діячів-кар'єристів. Неправдива критика власним тягарем вивде на голову неправдивого, погані поезія і проза нічого, крім хіба гонорару з ДВУ, не дадуть, в я нитор не такий заздрий, щоб і тому заздрити. Що ж до діячів-кар'єристів, то він досі не втеряв віри, що vis movens[1] їхнього кар'єризму лежить в прагненні не до особистих вигод та успіхів, тільки до перемоги дорогих їм ідей. І досі зберігає наївний пієтет до ідейних прагнень, хоч часто йому й присадується визначення ідеї від одного погонича: ідея — це кожна дурниця, що комусь заблукає до голови. Отже, нехай не турбуються ті, хто має рацію турбуватись, та й нехай не сподіваються на автора друзі, бо панегірик також не личить письменникові, як і пасквіль. Автор сподівається, що хтось, нащупавши свої вуса або вуса ближнього свого, не думатиме, що автор намагався змальовати його або того ближнього. Картина для своєї, так би мовити, художньої переконаності вимагає конкретних деталей, виразних дрібниць. Можливо, що тут діє і якась з маленьких таємниць психології творчості, а може, й те, що авторові властиві або бідність фантазії, або й просто лінощі. Не вміє. Не вміє довести картини, лінується виснажувати творчу фантазію вигаданим там, де дійсність дає готовий матеріал... В кожнім разі, користування з таких нейтральних дрібниць, як чорні вуси тощо, ні для кого не образливе, нікого не зачіпає, а тому й ніяк не порушує

[1] Примара (*лат.*).

літературної етики. В кожнім разі, вавтороаі чужа наїаність того хлопчика з аірша Мораавської, що коли йому знадобились волоски для аудки, хотів вирвати їх з аусів кота, а коли той подряпав йому руки, образнася на кота, кажучи:

Найскупіший із котів,
Шкода пари волосків!

Але ж і користуаання з вусіа «ближніх» зроблено без наївної брутальиості хлопчика, що, задумуючись, просто висмикуваа волоски котові. Авторовим «ближнім» нема тут за що на нього ремствувати: адже операцію позичання «аусів» робив він зааждн безболісно й делікатно. В цьому йому, мабуть, ніхто не аідмовить... Отже, не будьте скупі, тоаариші, не шкодуйте не то «пари волосків», а й цілих «аусіа», бо ж ви аід того нічого не губите... Щоправда, аатор не нарече «божественним» за звільнення від забобонів морального мулсння, за суміаиу «трамаайну» мораль без почуття аідпоаідальності за свої вчинки, хоч і визнає за аисоку мораль без обоа'язку й санкції, але й не каратиме когось тільки за те, що сенс саого існування той не бачить в кокетуванні з порожніми душами, з халтурниками... І те, і друге аіддає без вагання тим, хто певен, нібн суміаних пригод з кількома коханками позаочі досить для того знання людей, що уповноважує писати саою поаість про них. Нехай собі пишуть, бо влучно сказано: кожний має праао писати, бо ніхто не зобов'язаний читати. Аатор аертається до господи Надалок, бо не хоче ризикуаати бути коли незрозумілим, то нецікавим, нудним, і не тільки за двадцять аєрст аід Києва, а й а самому Києві...

— А ви, Дмитре Андрійоаичу, як стааитесь до української флоти?

Пружина аже скінчила розкручуаатись, і Дмитро Андрійович відчуааа меланхолійну атому. Проте від сусідстаа Інни Сергіївни віяло теплом та лагідністю. Поаєрнулась звична серйозність і сухувата замкнеиість. Галас підпилого тоаариства трохи дратуааа, дисонуючи з настроєм психічної зосередженості, зігрітої сумовитою мрійливістю, безпредметною, а тому й пршаабливою... Досадно було уривати моачання, але руба поставлене питання вимагало відповіді.

— Для мене за вкраїнську флоту зааждн була особиста людська гідність.

— А з українських моріа для вашої флоти аідкриті протоки до саітоаих шляхіа? — зіронізуаав складач підручникіа, і чорні ауса застрибали нервово на круглому обличчі.

— Вдосконвлення своєї праці, постійне ригористичне змагання до перших позицій в саоєму фаху — ось найкращі протоки до саітоаих шляхіа. Перекрити їх можуть тільки нсуцтво, недбальство, психічна розхристаність, а асього цього, правду кажучи, таки забагато а українських морях...

— Але ж після бурі на них, — підстрибнули чорні вуса, — сучасна громадськість дає надійну запоруку перемоги буйного культурного будіаництаа...

— Після бурі на краще змінились околишні умови, але старого Адама чи перемогли ми а собі?

— Хіба реаолюція на культурному фронті аам не імпонує?

— Не назнааайте голосним словом того, що замість двох десяткіа письменникіа та поетіа маємо тепер кілька сот. Марнотратстао — основний закон природи: будяки заплели б асю землю, коли б мільярди мільярдів їхніх зернят і паросткіа не гинули. Океани б стали затісні, коли б з кожного зернятка ікри аиросла риба. І не вистачило б, звичайно, паперу для видрукуаання асіх написаних віршів — адже ж не з нечемності редакції оголошують, що не листуються з приводу надісланих аіршіа.

— Вас лякає зайве аиробництво, надаиробництао на культурному фронті?

— Ні, я сказав, що марнотратство основний закон природи і для мене червонопєрцівське зіставлення Кундзіча із Льаом Толстим не тільки

веселого дотепу має ціну, Кундзічі мвють право на існуввння, бо хто скаже, скільки Кундзічів потрібно на стаорення одного Толстого?

— В чому ж річ?

— У свмозадоволенні з того, що маємо сотні Кундзічів, у ряскоті другого та третього сорту, у відсутності боротьби за якість, мало не у відмові від прагнения до сорту першого...

— Твж коли безнадія його зараз мвтк! — роздумливо встряв до бесіди телячоокий критик.

— Оце, оце и й кваліфікую як аідмову від першого сорту. А и... я, нвпрkклад, не міг би првцюввти без віри, що досягну першосортності...

— А що будете робктк з тим, що каш сучасний перший сорт твкий беззахисний перед спокусамк «лакомства нещасного»... От хоч би взяти Тичину.

— Облиште Тичину, — обурено урвав Дмктро Андрійович репліку солідкої дами, сестрк Інни Сергіївни, Серафими Сергіївки, — Тичину я знвю десять років: робив йому маленьку онерацію — це найчистішв й нвйпринциповіша людина, а щодо «лакомства нещасного», то просто сором це слухати, аін менш за нас усіх, мабуть, має до нього смак, а фактично мвє його теж менш, ніж багато хто інший. Подивклись би на «лвкомства» його життя!..

Серафима Сергіівна прийняла порівняння з іншими за особистий катяк і замовкла... Її фвхом була дешева халтурка з кікосценаріями, де виявилася нвхилу до «лакомства нещвсного» в інших на сто відсотків показувалв вмілість пристосоувватись. З превеликкм успіхом літвлв ка мітлі з простягненою рукою: «Дайте, дайте, не мкиайте, — я червокой ствла!» В її червокість не вірили, але одчіпного чвсом давали.

— Але ж успіх вашого прикладу пркзвів би до самовибиваккя немовлят, — посміхнувся критик.

— Не можна від кожного вимагати — будь першкм сортом, але требв, обов'язково треба вимагати досягти вищої гідності, тобі приступної; вважай за ганьбу, за негідне тебе подвввти щось нижче за те, на що ти здатний.

— Це інша річ.

— Я, влвсне, це й хотів скввзти про кебезпеку на нашому культурницькому фронті... Абияк, як-небудь — от що губить нвс, бо нема в нас почуття особистої людської гідності, не розвинено почуття честі. Написвв удалого віршв, оповідвння — а з нього вже роблять письменника, беруть на утримвння, він і вважає за свій обов'язок пксьменствуватк. З півдесятка віршів ка рік, оди-два оповідакячка він, можливо, й написав би непогано, щиро, свіжо, але ж аін жеке п'ить на місиць. Він гвдає, що колк ти поет, пксьмекник — то й плети вірші, пксьмекствуй. Не треба штучно прив'язувввти до письменницького фвху, треба зрозуміти, що не шкодить письменникові аж ніяка спеціалькість, а багатство життєвого досвіду тільки підвищує кваліфікацію. З Квітки тому кепоганий пксьменник вийшов, що, як казалк про нього:

Был монахом, был актером,
был поэтом, был танцором...

І потім — це ж можлива річ — ми ще так недалеко відійшли від часів недавкіх, коли українська «свідомість» обов'язково призводила до писвккя віршів... Зврaз, на щастя, хоч укрвїнізаторство та кооперація дають ідейний притулок національній свідомості. А проте і зарвз чк ке дев'яносто дев'ять відсотків укрвїнізаторів та кооператорів пописують, гадають, що кооперація тв укрвїнізаторство — то для хліба, а для душі у них єсть «святвя святих»... І тому і в своєму фвху — в кооперації, в укрвїнізаторстві — особиств гідкість не заважає їм бути другосортними, це ж професія, а тут кема чого дбати о досконвлість, тут досктьі абкяк, якнебудь... Абияк, як-небудь — ось ворог!

— Ну, то ви з цим ворогом б'єтесь з твккм успіхом! — пустив комплімента Трохкм Васильович.

— Але ж річ не про мене, а про нашу вкраїнську флоту та про наші вкраїнські моря! Замілкі ще наші моря й тісні: ось я казав, що українізація та коопервція останніми часами дають притулок національній свідомості. А поза тим? Візьміть хоч би науку — ще в обсязі так званих наук гуманітарних, словесних маємо стоячі болітця — о, скільки ще дає притулок хоч би етнографія, — ну, а в обсязі наук точних що в нас єсть?.. Російські вчені на своїх з'їздах мають не тільки нахабство, а й рацію глузувати з української науки... яка там наука?! Це ж провінційна відсталість... Коли там замаячить щось талановите, ми ж беремо його до себе... А де наші українські інженери, архітектори, хіміки, агрономи, педагоги, лікарі?..

— Маємо вже перших ластівок, от хоч би й...

— Перші ластівки,— перебив нового компліменту Дмитро Андрійович,— весни не роблять, як відомо.

— Так, наші моря вкраїнські замалі й тісні для так потрібної нам флоти, пристроєної особистою людською гідністю, що органічно не мириться з «абияк» та «як-небудь», але владно вимагає усіх ста відсотків того, до чого здатний...

— Ваша флота надто індивідуалістично пофарбована, — підстрибнули чорні вуса, — за наших часів колективізму...

— Колектив складається з індивідуальностей... З негідного матеріялу не створити й путящого колективу. Громадськість дає індульгенції на недбальство, розхристаність...

— Але ж не можна до громадських питань підходити з погляду особистого самовдосконалення...

— Але без самовдосконалення на грунті вдавних вимог особистої гідності, честі що дасть індивідуальність колективові? Сотня жебраків не створить життєздатного колективного господарства.

— Але ж такі колективи, як громадськість, держава, врешті, в праві вимагати від вас, як і від кожного члена колективу, не тільки самовдосконалювальних вправ, а й участі в спільному будівництві нового життя...

— Гадаю, що моїми самовдосконалювальними вправами даю громадськості й державі, культурі, врешті, все, що маю, все, що від мене можна взяти корисного...

— Ну, а громадське навантаження?

— Ото й усе моє громадське навантаження...

— А політичне культурництво! Під місяцем нема нічого нового: все циклічно повторюється, — мало не закричав маленький кулішознавець. — Ви вертаєтесь до Кулішевого аполітичного культурництва, в якому панує ідея деструкції держави, погляду на владу як на лихо...

— Ви самі знаєте іншого Куліша, Куліша, закоханого у порядок, прихильника старого ладу як у приватному, так і в громадському житті, ідеолога державності, погоджуєте ж цих двох Кулішів тільки за допомогою такого пристосування діалектичної методи, що нагадує фокус-покус: «сейчас — брюнет, сейчас — блондин», витравлює з понять будь-який зміст, показуючи, що кожне твердження — раз-два — може бути інтерпретоване і як його повна протилежність. Але це не діалектика, тільки софістика! Проте коріння моїх думок ви правильно знаходите в Куліша...

— Нема нового під місяцем! — кричав, мимо вух пропускаючи заперечення, кулішознавець. — Оце моя пісня нова, почнем її з кінця знову...

В свою чергу, пропускаючи мимо вух репліку кулішознавця, закінчив свою відповідь йому Дмитро Андрійович:

— Але Куліш ще не бачив (не розглядів) у державі знаряддя класового панування. Деструкцію класової держави переможно принесла пролетарська революція, бо ж диктатура пролетаріату сигналізує остаточне знищення класів, а не стабілізацію панування одного класу, хоч би й найпоступовішого. Дивно було б шукати в державницьких поглядах Кулішевих матеріалу для обгрунтування сучасної ідеології, але проблему честі як підвалину до гідного національного існування поставив Куліш.

Звлишимось «азівтом мерзенним», докн носитимемо нв собі тавро «нвроду без честі»...

— Але ж яка тоді різниця між часами дореволюційними й теперішніми?

— Істотиа. Я, праадв, ненавидячн усіма фібрвми свмодержавство, не брвв якоїсь учвсті в специфічній боротьбі з иим, хоч вся моя постать незалежив й пристроєнв розвниеною честю, булв для урядових умов самодержввствв червоною гвичіркою для бикв. Я і зарвз тільки професор-хірург, тільки, вле я ие відчуввю себе тільки мехвиічним громвдянином Рвдреспубліки, тільки лояльним, ні, я усімв фібрвми душі відчуваю, що моя првця, чим вища її гідиість, тим ивдійнішу цеглину воив кладе в укрвїнське рвдянське будіанництво. І це двє мені нвтхиения і силу в моєму постійиому прагиенні до свмоадосконвлеиия, до певиості, що нв сто відсотків двю те, до чого здвтний...

Дмитро Андрійович хотів ще доклaдиіше розвииути свої улюблеиі думки, вле раптом відчув, що й цілв розмовв, й особливо його репліка, що все довшими ствввли, порушують ars poetica, розходяться з вказівквми теорії ромвиу. Не бвжвючи компрометуввти ввторв й викликвти нв нього звслужеиі докори за перевантвжеиия розмоаами, ие бвжаючи й з себе уявити иадто бвлвкучого героя, Дмитро Андрійович попросив у Інни Сергіївни дозволу звпвлити й звтягся єгипетською цигвркою.

Ухил розмови про укрвїнську флоту ие цікавив Трохима Ввсильоаичв, чорним вусвм жінкв подвввлв зивки — час додому, белетрист ие міг одійти од Рвбіндрвивта Тагора, критик, даа поети, ввхлуввтий белетрист та иніші дедалі більше відчуввли тумви у голові... Тютюновий дим дер горло, недоїдки та недопитки нв тврілквх, блюдвх, у пляшквх і чврках виглядвлп не досить естетично, і бридливу зморшку помітив Дмитро Андрійович ие тільки иа автопортреті Беклінв, в й иа втомлеиому обличчі Інни Сергіївин.

З ними контрвстуввло самозвдоволеиня коопервтичиого обличчя Трохимв Ввсильовича, що конкурувало з свмозвдоволеииям розмвльованого Богдвнв Хмельницького.

Дмитро Андрійович підвівся й став прощвтись.

II

Через даа-три дні Іннв Сергіївнв по першій годині вдень булв приємно здивоавна иесподіввною аізитою Дмитра Андрійовича...

Вже йдучи з імеини, нв які попвв так чудериацьки иесподівано, Дмитро Андрійович без ясних, логічио формульованих, в слово одягнених думок, десь за порогом свідомості спершу здивуввся Інні Сергіївні, потім відчув якусь тиху, теплу радість і, врешті, без порівнянь порівнюючи, без зіствaлеиь вирізияючи приввбливий обрвз із строкатого комплексу образів і речей, що механічио сповиюють беззахнсиу психіку, почав потроху доходити цієї краси і відчув Інну Сергіївну. І з того часу, чого тільки не бвчив, про що тільки ие думвв, чого тільки ие відчуввв, все дістввало якийсь іиший, незвичвйиий, серйозиий характер, і в усьому було щось від Інни Сергіївни. І все звичие, все, що досі турбувало, обурювало, звхоплюввло, дрвтувало й радуввло, все, що ивповиювввло життя, не те щоб зникло, в якось непомітно одходило в минуле, бо й турботи й обуреиня, і захоплення й неприємиості, і рвдості — все було иібн іише, бо все приймалось чимсь іншим, досі не знаним, не відомим. Почвлось щось нове, глибоко серйозие й урочисте. І врвнішні праці в себе у квбінеті, і обходи клінічних пвлвт, і лекції — все ивбуло якоїсь урочистості, в рвзом теплоти й рвдості. Подивиться ив молоде, крвсиве, з рисами методиств-иввчителя Кулішеве обличчя в простій білій рвмці над столом — і чомусь згадає Інну Сергіївну. Зустріне з нвдією та німими блвгвннями звериений нв нього погляд якоїсь иедужої — і знов Інна Сергіївиа. Ось перед ним бвгатоголова аудиторія, уважиі й неуввжиі обличчя, дввно знвйомі і ніби вперше бвчені постаті, схилені з олівцем в руквх, що швидко бігає по пвпері, і мрійливо розкинуті, ніби у вигідиому фотелі після смвчиого обіду, в Інна

Сергіївна. З першої лавки дивиться йому в рот безвусий юнак, а сам слова не чує, думки десь далеко блукають, а Інна Сергіївна. Поруч змучене, виснажене обличчя (мабуть, не щодня обідає), чорна борода, запише кілька слів і підіймає очі на нього, а Інна Сергіївна. Десь дві веселі задиркуваті очі, стримана усмішка, голова схилилась до вуха сусідка, а губи шепочуть, мабуть, якусь надзвичайно цікаву пригоду, а Інна Сергіївна... «Слухають чи не слухають студенти, а на іспиті я вимагатиму серйозних знань; а все, що я викладав цього року з кафедри, вже складають в друкарні, схиливши над складною касою бліді обличчя, складачі, вишукуючи маленькі олов'яні літери. І все це видрукуване принесе мені ще нової слави, до заслуженого імені хірурга-артиста додасть ще ім'я вченого-теоретика»... а Інна Сергіївна... Тільки не з сухуватістю та холодком тієї підкресленості, що її дає фіксація у важкуватому одязі слова, завжди визначеного і завжди бідного, а з привабливістю підсвідомого натяку, невпійманого й дражливого.

На третій день, вийшовши о першій з лекції, якось несподівано для самого себе, без попереднього обмірковування свого наміру, бо і наміру досі нібн не було, взяв візника і поїхав до Інни Сергіївни з візитою...

Застав у глибокій задумі в тій самій вітальні, де одбувались іменини.

Зі стін тріумфували натріотичні Богдан та гості із Запоріжжя, а маленька тендітна жіноча фігурка на канапі чи то разом з художником-візіонером прислухалась до гри чудернацького скрипаля, чи то поринула кудись за потужною героїкою Бетховена...

З вдячною стриманою усмішкою, простягаючи руку для поцілунку, мовчки вказала на місце коло себе... Приємна несподіваність і легка схвильованість ніжно рум'янили щоки.

— Дуже мило з вашого боку було згадати про мене...

Від простих, щирих слів чомусь зніяковів і не знаходив слів для бесіди, не знав, про що почати, й почував себе незграбою, дурнем. Сердився на себе, дратувався, годен був підвестись і, не прощаючись, вийти. Докоряв собі за нещасливу думку відвідати Інну Сергіївну...

Але Інна Сергіївна просто й невимушено почала якусь незначну бесіду, і вже через десять хвилин безслідно розтануло, без сліду зникло почуття ніяковості, нібн й не було його ніколи. Жодних серйозних тем не торкались у жвавій бесіді, нічого цікавого, нічого важливого не було в ній. І разом з тим вже ставала серйозною через відсутність серйозності, цікавою й важливою через відсутність цікавого й важливого. Одна з тих бесід, що, не маючи в собі жодних особливих прикмет, назавжди залишають нестерті рубці в пам'яті, через багато років з-під пороху, що ним старанно засипало їх життя, встають свіжі, як живі, зі всіма деталями, з усім ароматом, що тоді й не помічалися нібн, не відчувалися свідомо, — і в тому, мабуть, і була неодцвітна принада. Найдорожчі згадки завжди про ніщо... Найзмістовніше в житті завжди банальне, і перш за все банальне щастя: «Усі щасливі родини схожі одна з одною», — почав свій кращий твір Лев Толстой. Є «протестанти», що зрікаються кохати тому, що й собаки «кохають»... але, може, чи не найбанальніші обличчя цих «протестантів». І дарма «нездари» стережеться банальності, бо й у найвигадливіших «протестах» не позбудуться її. Перемагають банальність не переконанням, не відчуттям, що кожну банальність можна поставити сторч, розкрити її протилежний сенс, бо сторч поставлена банальність залишиться банальністю навпаки, протилежний сенс, тільки анвернутий... Уникають банальності не хоробрістю «не боятись» її, тільки наївним незнанням, що є банальність безпосереднім непомічанням її. Троянди та соловейки нестерпні в поганій поезії, а щовесни квітнуть троянди і співають соловейки у своїй споконвічній розкоші, не чужій і хвилюючій для сердець, що не лякаються й кохання тому, що очі бачили і бачать, як «кохають» собаки...

Дмитро Андрійович кілька разів поглядав на годинника поміж Беклімом і Баластрієрі, поглядав, але не бачив, нічого не усвідомлював собі, захоплений захватістю беззмістовності. Без гіркоти розповідав про

відчуття порожності серед повноти, чвсте незнання, що робити серед переобтяженості від прац. Серед розквіту сил фізичних і розумових, безпосереднього почуття спаду або й перелому, перевалу згори вниз ще не зазнав, але зрадлива втома підказувала, що, власне, «некролога» вже написано, принаймні в головних рисах... Залежно від того, скільки ще проживе років, будуть більші чи менші «доповнення», але основне, головне вже написано... І свідомість цього накапує до життєвої чаші краплини їдкого нуду, що невпіймано затруюють смак питва...

Інна Сергіївна ні на що не скаржилась, ні про що не шкодувала, але з її скупих, хоч і щирих, простих і прозорих, хоч часто і глибоких реплік точилася меланхолія нездійснених надій, облудних чекань. Пісок, що висипався з кульки годинника життя, лежить отут, у нижній кульці, ніби і такий самий, яким він був у верхній, але ж не такий, не такий не такий! І де, власне, ти — в цьому «не такому» піску нижньої кульки, чи в тому, що ще залишився у верхній (скільки його там лишилось, не видно, бо скло верхньої кульки пофарбоване), чи в тому, врешті, що невпинно сиплеться і зараз? Проте якось зник живий інтерес до цього невпинного сипання й опанувала повна байдужість до того, що висипалось, та й до того, що ще там зверху в пофарбованій кульці... Ба навіть, правду кажучи, не хотілось би зовсім перекинути годинника, щоб висипане повернулось назад, ще раз почати спочатку... Не було якихось катастроф та зруйнувань, але безпосередню радість сприймань підточив якийсь черв'як, загадкове ім'я якому життя...

Раптом свідомість Дмитра Андрійовича зафіксувала чверть на п'яту на годинникові поміж Бекліном і Баластрієрі, і з переляком пригадалось, що о четвертій він мусив бути на засіданні ради медичного інституту. Переляк був тим більший, що пунктуальний та акуратний Дмитро Андрійович ніколи нікуди не запізнювався, дивуючи всіх своєю точністю хронометра, тим більше, що на раді мало обговорюватись питання, якому надавав він принципової ваги...

Не скінчивши речення, схопився Дмитро Андрійович на рівні, перепрошуючи й пояснюючи коротко, чому поспішає.

А цілуючи на прощання руку Інні Сергіївні, глибоко заглянув в очі і тепло, просто признався:

— Знаєте, тоді я не помітив людини за пацієнтом...

III

Дмитро Андрійович узяв візника й наказав йому їхати якомога швидше, а на засідання таки спізнився. Дивуючи всіх звиклих до його хронометричної точності колег, він увійшов до залу, де одбувалось засідання, якраз тоді, коли важливе для нього питання після коротенької доповіді в справі почали обговорювати. Заїкаючись і неприємно посміхаючись, старий куратор хірургічної клініки згоджувався, що провина молодих студентів серйозна й не припускає ніякого виправдання, але ж молодь — наша надія, і, уникаючи поблажливості, треба дати винним полегкість, не псувати їхньої кар'єри...

Не попросивши слова у декана, що головував на засіданні, і ще не зайнявши собі місця коло стола, на ходу заговорив Дмитро Андрійович, перебиваючи промовника:

— Дивно говорити про псування кар'єри, коли злочинне недбальство погрожувало зіпсувати здоров'я, а може, й погрожувало життю недужих, опікуватися якими лежало на обов'язку цих молодиків!..

— Може, ви не чули, дорогий колего, — розтягуючи все обличчя в неприємну посмішку, відповідав старий. — Ви, здається, спізнились на засідання? Я суворо засуджую провину, я тільки закликаю до...

— Я чув, — знов перебив опонента Дмитро Андрійович, — що ви закликаєте не псувати кар'єри тих юнаків, які не тільки забули про свій обов'язок, а й виявили брак почуття своєї людської гідності, почуття честі, а без них не тільки спец, чоловік визначеної професії, а й просто кожна людина нічого не варті!

— Може б, ви мені дозволили, — стираючи з обличчя посмішку й звертаючись до голови наради, сказав старий хірург, — до кінця викласти мою думку, а вже потім давати слово тим, хто хоче ту думку заперечувати?!

— Прошу мені пробачити, — встаючи, сказав декан, — що я не спинив шановного Дмитра Андрійовича. Ваше слово, Федоре Івановичу, а вас, Дмитре Андрійовичу, я запишу — в мене вже записано двоє...

Дмитро Андрійович нервово сів на перший вільний стілець, а Федір Іванович, заїкаючись і посміхаючись, довго і плутано викладав ту саму, вже ним висловлену думку, що, на його погляд, з одного боку, провина не заслуговує виправдання, а з другого — не можна ставити хреста на кар'єрі юнаків, що тільки-но вступають до життя...

— Будування соціалізму, що поставлено перед нами Великим Жовтнем, вимагає напруження всіх сил, їх треба всіляко берегти, а не легкодумно розтрачувати, хоч би й стаючи під захист високих вимог людської гідності, честі. Високо підіймаючи прапор честі, не опинитись би нам у становищі, коли під тим прапором залишиться невеличка купка «героїв», а робітників, тих незліченних кадрів робітників, яких так потребує наш час будівництва, перш за все робітників, хоч би й не позбавлених хиб «занадто людського», але здатних будувати, розгонимо своєю ригористичною, ідеалістичною вибагливістю...

Під час останньої репліки Федір Іванович не спускав очей з юнака, що сидів праворуч, коло декана. Але обличчя юнака, представника на факультеті Наросвіти, лишалось непроникним, і годі було на тому обличчі прочитати, що думає представник Наросвіти з приводу героїв під прапором честі і робітників, не позбавлених вад та хиб «занадто людського». Однак тему Федора Івановича про потребу використання для будівництва соціалізму всіх сил підхопили ті два промовці, що записалися в декана раніше за Дмитра Андрійовича. Ввесь час стежили обидва промовці, яке враження роблять їхні слова на представника Наросвіти, але ввесь час обличчя його загадково не відбивало нічого. Це бентежило промовців, і вони губили провідну нитку потрібної орієнтації. В промовах їхніх не було ні нових думок, ні нової аргументації думок вже виголошених, самі такі звичайні для подібних випадків «квітки красномовності». Представник Наросвіти мусить занотувати в своїй пам'яті, як клопочуться, як дбають про соціалістичне будівництво, як віддані гаслам Великого Жовтня Михайло Михайлович, доцент фізіологічної хімії, що давно просить закордонного відрядження, бо хоче працювати у повному озброєнні, та Петро Іванович, старий професор загальної патології, що й сам не певний, чи він ще чого хоче, але який з молодих літ звик носа за вітром держати, до всього пристосовуючись і все, що накажуть від тих, хто має владу наказувати, сумлінно приймаючи...

— Я буду коротко, — почав Дмитро Андрійович, коли декан врешті оголосив, що слово належить йому. — Мені дуже приємно пересвідчитись, що мої вельмишановні колеги такі віддані завданням соціалістичного будівництва. Отже, сподіваюсь, що вони зрозуміють мене, коли скажу, що соціалізм є математика, точний розрахунок, що соціалізм вимагає найвищого розвитку людської гідності, який без високорозвиненого почуття честі просто неможливий. Не примус обов'язку, не страх перед карою за невиконання обов'язку зробить з людини будівника соціалізму, а почуття честі, яке не дає жити без свідомості, що стоїш на високості повного використання своїх сил, своїх можливостей, що до зубів озброєний для свого діла, почуття честі, що не мириться з «вбияк» і підпише собі смертний вирок, пересвідчившись у гріховності невиконання її суворих вимог. Колектив, тільки складаючись з високовартісних одиниць, може мріяти про колективізм, а без того, потураючи «занадто людському», обернеться в череду... Провина студентів не мала згубних наслідків, але й не тому, що вона їх могла мати, а тільки тому, що до неї призвела відсутність почуття своєї людської гідності, для якої нестерпна втрата честі, я вимагаю виключення винних студентів... Вони нічого не дадуть

соціалістичному будівництву, вносячи в нього початки розкладу. Наш час потребує не технічно озброєних спеців, а людей честі, людей високорозвиненого почуття своєї людської гідності. Без них навіть з прекрасними спецами не збудувати соціалізму...

Представник Наросвіти не порушував мовчання, і охота забрати слово зникла. Хтось промимрив щось невиразне, типове — «з одного боку... але з другого боку». Тоді декан руба поставив представникові Наросвіти запитання: як він ставиться до справи? Факультет і всі товариші цікаві почути його думку...

Юнак встав і, не вдаючись до довгої аргументації, зробив заяву, що зі свого боку приєднується до пропозиції звільнити винних, бо будівництво соціалізму ставить кожній людині суворі вимоги вірності обов'язку і не припускає потурання професійному недбальству...

Факультет усіма голосами проти одного, що належав старому кураторові хірургічної клініки, ухвалив виключити винних студентів. Михайло Михайлович, доцент фізіологічної хімії, утримався від подачі свого голосу. Патолог Петро Іванович пристосувався і тут, подавши голос за звільнення...

Засідання скінчилося. З шумом і грюкотом одсували стільці, човгали ногами... Про те, що тільки-но відбувалось на засіданні, раптом усі забули. Фізіологічний хімік про щось зовсім стороннє розмовляв з представником Наросвіти. Дехто поспішав швидше покинути зал, дехто розповідав на вухо колезі чергового пікантного анекдота, вже з половини починаючи голосно сміятись, більшість обмінювались одне з одним міськими плітками або допитувались: а як же здоров'я Марії Петрівни? Або: а куди ж ви збираєтесь на літо?

Тільки Федір Іванович, шкутильгаючи на ліву ногу, підійшов до Дмитра Андрійовича з жорстким запитанням:

— Ну, що ж, ви дуже горді з перемоги? І думаєте, добре діло зробили?

Дмитро Андрійович відповів трохи урочисто, але спокійно:

— Виконуючи свій обов'язок, я ніколи з того гордий не буваю... А чи добре, чи ні — іншим не ставлю більших вимог, ніж і самому собі...

IV

Вийшовши з засідання, відчув голод. Додому йти не хотілося; не перемігши певного нервового зворушення, працювати не зміг би, а бути вдома й не працювати було для нього незвичне, та й тільки б збільшувало нервове зворушення. Треба було принаймні втомитись. Незважаючи на голод, ішов не поспішаючи, звиклою розміреною ходою. Спустився на Хрещатик, роздивився книжкові вітрини. Кілька нових українських романів примусили посміхнутись. «Романоманія» набувала загрозливого характеру і небезпечних розмірів: навіть автори, що вправного оповідання написати не вміли, вважали за свій обов'язок дати «роман». Чого-чого, а найбільше бракує українській літературі культури! В жодному іншому обсягу неможливо виступати з таким легким багажем, ба навіть без багажу. Зайшов до книгарні купити «Бадьорі сили», новий роман Хибного, молодого автора не без таланту, що не завадив йому, одначе, дивним дивом з бурхливої прекрасної сучасності утворити для себе безчасся. Як перекладач, знайомий з новою французькою літературою, в ній знайшов собі певну літературну школу, а за достатню школу життєвих спостережень вважав свій вузький і бідний, часом чадний життєвий досвід. На останній згорда дивився навіть як на певне експериментаторство, вважаючи, що кожна сумнівного характеру романічна пригода (не знав морального мулення і це приймав за ознаку «нової моралі») поширює його знання життя і людей. Про його перший роман один злий на язик критик сказав, що роман треба б назвати «Необережні признання паскудника», проте це не перешкоджало потім написати досить прихильну критику, бо ж молодий автор уславився злопам'ятливістю й мстивістю. В новому романі, вже чув Дмитро Андрійович, Хибний на сто відсотків

виправдав цю репутацію, зі злобою зінського щеняти змалювавши усіх, хто зважився його неприхильно критикувати. Роман «Бадьорі сили» допіру вийшов, а вже мав завдяки цьому «succès de scandale»[3].

До великого ресторану Дмитро Андрійович зайшов уже тоді, як обідня пора скінчилась, до початку вечірньої музики та рулетки[4] (ресторан тримався тільки останнього) лишалося години дві. Мало не порожній ресторан прибирали, підмітали підлогу, двоє службовців з контори ресторану, сперечаючись і сварячись, розглядали якісь рахунки, по черзі один в одного вириваючи їх з рук і роздратовано кажучи:

— Та ви ж онде подивіться! Бачите? Ну, рахуйте! — Цокала рахівниця...

— Отже, бачите?

— Що там бачите? Ось дайте сюди! — рахунки одібрав той, у кого вони допіру були відібрані.

— А це ви бачили, бачили? Рахуйте! — Знов цокала рахівниця...

Влаштувався на м'якій канапі в порожній кабіні на п'ять персон. Лінивою ходою підійшов з серветкою на плечі кельнер, досвідчене око відразу визначило Дмитра Андрійовича як відвідувача не дуже цікавого. Цей не буде платити, що не пишн в рахунку, як платять ті, що не рахують і випитих чарок. Тільки не дасть відпочити перед вечором!

— Обіду вже нема! — сказав незадоволено.

— А довго доведеться чекати?

— Довго.

— Ну, то поки що дайте сиру і масла, якогось салату та пляшку от цього вина, — ткнув пальцем у «карту вин», — а тим часом замовте на кухні...

Такою ж лінивою ходою пішов кельнер і виконувати замовлення.

Коло столика навпроти, як з-під землі, виросла жіноча постать у капелюшку з великими крисами, з усіма прикметами сумної професії. Як не змагаються «чесні» жінки червоним карміном на губах стерти межі між собою й жрицями купованого кохання, вбачаючи в тому знак «нової» жіночої крові й незалежності, а жодна не досягне і в карміном запалених губах того, що так просто й легко дається проститутці...

Дмитро Андрійович ще повний був враженнями від факультетського засідання. Лінія його поведінки не викликала жодних сумнівів. З молодих літ неподільно віддався медицині, став її схимником, чому не заважала любов до літератури, театру, малярства. То для спочинку, для розпруження душі, поширення виднокругу, медицина-хірургія — справа життя. Медицина була для нього останньою межею, якої досяг людський розум. У ній знайшов людський геній по віках блукань у темряві на всіх шляхах знань безсумнівний здобуток. Спекулятивні можливості науки безмежні, але коріння її цупко тримається конкретної дійсності, не уриваючи безпосереднього й перманентного контакту з живими людьми. Останнє було для нього найважливіш: він ніколи не був би здатний, як схимник, запертись в лабораторії, не міг обмежити своїх спостережень спостереженнями під мікроскопом. Над усе цінував постійну лікарську боротьбу з різноманітним, гравчастим життям. А до цієї боротьби брався з таким завзяттям, що навіть за молодих років не знав звичайних захоплень молодого життя, зариваючись у свої книжки та атласи. Навіть під час літнього спочинку десь на селі, здавалось, і на прогул виходив тільки для того, аби хоч несподівано наштовхнутись на недужого, що вимагав хірургічної допомоги. Власне, поза хірургією для нього не існувало жодних серйозних інтересів. Звідси випливала і його вибагливість до себе й до інших, його сувора медична етика. Про нього як професора казали, що має лише одну хибу: суворість, з якою ставиться до учнів, вимагаючи знань і праці, не припускаючи у виконанні професійного обов'язку

[3] Скандальний успіх *(франц.)*.

[4] Неповдиванні з радянським ладом рулетки, «коники» та інші азартні ігри давно заборонено, чим громадську атмосферу значно оздоровлено. Цього не може не вітати автор, хоч з тією забороною він і втратив спостережний пункт, з якого так багато було видно.

найменшої неуважливості, поготів легкодумності й неохайності. Тут не знав вагань, і коли випадок, подібний до сьогоднішнього, хвилював, то не сумнівався в правильності своєї лінії, в тим, що треба було її доводити, захищати, сперечатись за неї. Здоров'я, працездатність, мало не безмежна, забезпечували погожий вітер його кар'єрі, але кар'єристом ніколи не був. Все, що мав: матеріальний достаток вчене ім'я, професуру, славу видатного артиста-хірурга, широку практику — досяг тільки талантом та невпинною працею. І, проте, все це було для нього чимсь холодним, чужим, байдужим. Відповісти собі на запитання: в ім'я чого? — він міг тільки одне: не знаю. Тут стояв перед глухою стіною. Що примушує робити вибір? Не знав... Якому закону скоряється без вагань? Не знав... Тільки стіна. Змолоду почитував філософів, мав симпатії до песимістів, особливо до Шопенгауера, але врешті махнув рукою на змагання дізнатись, в ім'я чого, на надії сформулювати свій закон. І тим імперативніш звучали для нього голос честі, внутрішня необхідність завжди скорятись її суворим вимогам.

Кухня, здавалося, випробовувала терпець Дмитра Андрійовича — не поспішаючи, з'їв усі замовлені закуски, випив пляшку вина, в замовлене на кухні все було «не готове»... Врешті подали. Тут помітив проти себе проститутку, що не спускала з нього очей. Подивився в кишені, дістав троячку і передав їй. Подякувала,розплатилась за пиво й пішла до виходу. Але назустріч їй увійшли критик з добрими, гарними, телячими очима та його приятель — молодий лікар з виснаженим, блідим обличчям, обоє на помітному підпитку. Проститутка спинилась і стежила за ними очима. Новоприбулі, побачивши Дмитра Андрійовича, підійшли до нього, поздоровкались та й сіли коло нього. Проститутка повернулась, знов сіла коло столика навпроти й замовила знов пляшку пива.

Критик з лікарем замовили горілку й закуску. Запрошували й Дмитра Андрійовича до компанії. Дмитро Андрійович компанії не зрікався, але від горілки одмовився. Замовив ще пляшку вина.

Помалу до ресторану входили нові одвідувачі; покрутившись кілька хвилин у загальній залі, дехто зникав за портьєрами... Десь заграла музика. В сусідній залі поч. лась гра. Дмитро Андрійович помітив, що критик має широке знайомст серед клієнтури ресторану. З ним вітались, йому посміхались, робили які ь таємничі знаки. Врешті до нього підійшов якийсь з голови до ніг надзвичайно коректний суб'єкт, дві хвилини поговорив, в потім попросив позичити червінця...

— Червінця не дам, а п'ятірку візьміть!

Коректний суб'єкт подякував і зник за портьєрою.

— Колишній власник шапочної крамниці Векслер, — пояснив критик. — Має гарну посаду, але все залишає отам за портьєрами: пристрасний гравець...

За півгодини коректний у піднесеному настрої зайшов знов до залу...

— Міг би повернути вам борг, але ж маю ще грати, в тому, вибачте, віддавати під час гри небезпечно...

— Будь ласка, будь ласка!

— А ви, Дмитре Андрійовичу, не хочете спробувати щасти? — запропонував критик.

— Ніколи не грав...

— Ну, хоч не грайте, а так подивіться, це ж цікаво — які типи! Ну, там раз пошуткуйте, щось поставте...

Дмитро Андрійович одмовлявся, але й лікар почав чіплятись — ну, от на півгодини ходімте! Не заільняючи столика, пішли подивитись. Всі поставили, всі програли, Дмитро Андрійович виграв... Гральний стіл оточували різноманітні люди — з совиними очима, що ховали вищу схвильованість під маскою нерухомого спокою, проститутки, люди з обличчями темних професій, завсідники і просто цікаві. Коректний суб'єкт програв останнього карбованця...

— Ось, не таланить, ще б два-три карбованці — й виграш був би

забезпечений, — шепотів він критикові. Той дав ще п'ять і за десять хвилин і ті було програно.

Виграв тільки Дмитро Андрійович. І це його дратувало. Коректний подавав поради, він робив навпаки, і все-таки вигравав.

— От нещастя — не піду ж, поки не програю цих чужих грошей, — казав критикові і знов вигравав.

Критик попросив позичити йому п'ять карбованців, а коректний з другого боку шепотів:

— Не позичайте, не позичайте! Під час гри не можна позичати.

Дійсно, вигравати почав критик, а Дмитро Андрійович позичив ще червінця коректному і, врешті, таки добився програшу й звільнився від «чужих грошей».

— Ну годі! Ходім до ресторану!

Критик віддав Дмитрові Андрійовичу борг, а коректний хвилювався:

— Коли ще маєте грати, не віддавайте, завтра віддасте... під час гри не можна віддавати...

За столиком навпроти сиділо вже дві проститутки. Дмитро Андрійович допив вино й подивився на годинника...

— Ого, вже по дванадцятій, а в мене завтра рання лекція, хороший я буду на лекції.

Критик з лікарем теж стали розплачуватись. Проститутки робили якісь загадкові знаки, лікар відповів на ті знаки такими ж. Легені, втомлені кількачасовим диханням ресторанними випарами, жадібно пили свіже повітря. З неба жалісно дивився ущербний місяць з ніби викушеним боком...

Пройшли кілька кроків, коли критик згадав, що забув парасоль, мав повернутись. Лікар повернувся за компанію. Прощаючись, Дмитро Андрійович посміхнувся думці, сформульованій у питанні: хто піде «під парасолем» — любов (проститутки) чи гра?..

Втоми добився, тепер перед сном мав її перебити. Прийняв удома холодний душ, роздягаючись, згадав факультетське засідання і ще раз впевнено сказав собі, що мав рацію.

V

Почуття своєї правоти не заважало поганому настроєві охопити всю істоту, владно опанувати її. Топив його в роботі, нікуди, крім лекцій та клініки, не виходячи, ні з ким не стрічаючись... Надмірна вразливість та замкненість у собі перешкоджали швидко звільнитись з пазурів поганого настрою.

Днів через десять, розкручуючи пружину, несподівано зустрів коло Богдана Хмельницького Інну Сергіївну з поетом Пильським. Відразу в очі впало, що поет в ненормальному, чи то пак нормальному для нього етапі. Ще здалеку, скинувши шапку й підкидаючи її д'горі, вітав Дмитра Андрійовича, вигукуючи:

— Vivat[1] хірургія! Vivat костоправ, рятівник поламаних ребер!

Зв півроку до того повернувся був додому коло дев'ятої ранку, зникнув напередодні після обіду, і ледве переступав ногами, і, добравшись до ліжка, почав стогнати й скаржитись на біль у боці. Покликали лікарів. Була підозра, що зламане одне ребро. Підвищилась температура. Остерігалися травматичного плевриту. Оглянути недужого викликали Дмитра Андрійовича.

Дмитро Андрійович поцілував руку Інні Сергіївні, а поет, ще раз підкинувши шапку, не зловив її, а підбив ногою, одкинувши кроків на три від себе. Кинувшись по шапку, злякав півня, що прогулювався собі в компанії кількох курок, і раптом, смішно зігнувшись і витягнувши одну руку вперед, побіг, переслідуючи півня й удаючи, що хоче його піймати... Двоє-троє хлопчаків та одне дівча весело реготались з дивовижної картини...

[1] Хай живе (*лат*).

— Ось занотуйте собі історичний факт, — повернувшись після нещасливої гонитви й одягаючи шапку, яку йому подав один з хлопчаків, звернувся до Дмитра Андрійовича Нильський і стискав йому руку, розгойдуючи її праворуч і ліворуч, — занотуйте собі історичний факт: український поет Микола Нильський року божого, числа і місяця ганяв у Києві коло Богдана Хмельницького за півнем і не спіймав його, але це не завадить йому бути «ловцем человеков»...

— Га, а ти як думаєш, — опустив руку на голову хлопця, що із роззявленим ротом і веселими огниками в очах стояв поруч. — Ти чув про українського поета Миколу Нильського? Ну, чого ж мовчиш, я тебе питаю, кажи, чув про українського поета Нильського, кажи, чув? — і термосив йому шапку.

— Ні, не чув...

— От тобі й ба! А до школи ходиш?

— Ходжу...

— То-то й ба, ходжу — школа до чортової мами! Про українського поета Нильського хлопчик нічого не чув! Завтра ж піду до Наросвіти, нехай нагоняй зроблять, циркуляр напишуть... по всіх школах викладати про Нильського... Слухай, так ти того, пам'ятай, що року божого, числа й місяця подав українському поету Миколі Нильському шапку, а хочеш, приходь до мене — Кузнечна, тьху, Пролетарська зараз, а не Кузнечна, число, число, там спитай українського поета Миколу Нильського, усі знають, навіть у школі не бувши... Приходь же, чуєш?!

— Миколо Захаровичу! Адже ж Трохим вас чекає, — спробувала відвести увагу Нильського від хлопця Інна Сергіївна.

— Так, так, divina[6] чекає, а нас з ним чекає мій друг Вітько, покоритель жіночих сердець і перший український критик... Allons, enfants de la[7] по чотири! Вашу руку, divina, allons, allons[8], Дмитре Андрійовичу!

Інна Сергіївна подала руку Нильському і кинула Дмитру Андрійовичу такий благальний погляд, що він її зрозумів і пішов поруч.

— Ви, мабуть, ремствуєте на мене, професоре! — без паузи почав Нильський. — Думаєте собі: ось собака, руйнує соціалізм та соціалістичне будівництво, ганяючи за півнем серед ясного дня...

— Ваші вірші дадуть вам індульгенцію за півня: соціалізм візьме ваші вірші й пробачить півня, — з лагідною усмішкою відповів хірург.

— А для мене, — не слухав відповіді Нильський, — нічого не вартий ваш соціалізм, коли він може луснути від того, що український поет Микола Нильський ловить півня на Софійській ci-devant[9], тепер Героїв Перекопу, площі у Києві! І ось хоч би й луснути вашому соціалізмові, а хочу ловити півня і...

— Дорогий Миколо, людина з підпілля у Достоєвського про це давно красномовніше казала...

— У Достоєвського? Нічого, непоганий письменник, а що казав, то, голубе мій, ніщо під місяцем не нове, ми живемо в часи, коли все розумне вже сказано, от хіба Вітько — підете з нами до мого приятеля і друга, першого українського критика?..

Двері одчинив сам Трохим Васильович.

— Ну, кооператоре, ein, zwei, drei-fertig[10]! Не маєш грошей, то позич у жінки троячку та швидше поспішаймо до Вітька — чекає, — вже на сходах, ляскаючи Падалку по плечах, провадив Нильський, — влаштуємо невеличку аннаку в кооперативному масштабі...

Назустріч Інні Сергіївні кинулась п'ятилітня Ніна, жвава дівчинка, до смішного схожа на матір.

---

[6] Божественна (лат.).

[7] «Йдемо, діти» — використано початкові слова відомої патріотичної французької пісні.

[8] Божественна, йдемо, йдемо (франц.).

[9] На колишній (франц.).

[10] Раз, два, три — і все (нім.)

— Я тут так сумувала за тобою, мамусю!

— Ну, ну, добре, — обіймаючи й цілуючи дитину, казала мати, — а ти ж поздоровкайся з Миколою Захаровичем та Дмитром Андрійовичем...

— Драстуйте! — простягнула дівчинка руку Нильському і насупилась.

— Мамо, а я ж з другим дядею не знайома...

— Бо ще всі кості цілі й взагалі органон в справності, — провадив Нильський, — це, моя люба, такий дядя, що може тобі голову одрізати, а на завтра нову приставити...

— Ну, то познайомся, познайомся, подай руку й скажи, як прозиваєшся...

— Ніна Трохимівна Падалка, — простягаючи руку Дмитру Андрійовичу, з недитячою серйозністю сказала дівчинка.

— Дмитро Андрійович Калін.

— Цілитель коли не душ, то тілес наших, — перебив Нильський.

Дмитро Андрійович, нахилившись, поцілував дівчинці руку, притяг її до себе й поцілував у скроню.

— До чого схожа на маму!

— Можна, навіть цілуючи дочку, думати, що цілуєш маму... — сміявся Нильський, і, не розуміючи чого, знітився й зашарівся Дмитро Андрійович.

— Мамо, а цей дядя мені нічого не одріже? — шепотіла на вухо матері дівчинка.

— Ні, ні, — також пошепки відповіла мати, — він ріже тільки хворих, а ти ж здоровенька...

— Ну, то коли я захворію, нехай він до нас не приходить...

Трохим Васильович з Нильським скоро пішли, а Дмитро Андрійович залишився з матір'ю й донею. Починало сутеніти, але Інна Сергіївна не поспішала засвітити. Однією рукою вона добувала з клавіш піаніно мрійні, меланхолійні акорди, від яких розливались по хаті теплота й інтимність. А Дмитро Андрійович на канапі розповідав малій Ніні пестливі казочки, відчуваючи несподівано в серці такий невичерпний припас пестощів, що його вистачило б і для дитини, і для матері.

Потім засвітили електрику, перейшли до їдальні, пили чай. Потім мала Ніна сказала Дмитру Андрійовичу «на добраніч» і просила приходити до них ще («Тільки, як захворію, нехай не приходить», — прошепотіла на вухо матері). Інна Сергіївна вкладала Ніну спати, а Дмитро Андрійович то ходив по вітальні, то сідав на канапі, порівнював вплив музики на автопортреті Бекліна й на картині Баластрієрі, думав і не думав, мріяв і не мріяв. Поганий настрій останнього часу розтанув і розвіявся.

Всю істоту опанувало почуття дивної легкості й прозорої бадьорої радості, тим прозорішої, що не думалось зовсім, звідки вона... Й Інна Сергіївна через півгодини увійшла до вітальні, мби осяяна тихою, лагідною, трохи меланхолійною примиреністю...

— Ви бачили все, що мене держить на світі...

— Все? — лаконічно спитав Дмитро Андрійович.

Хвилинку подумала й впевнено одповіла:

— Так, все... принаймні без цього все згубило б всяку ціну, стало б зовсім непотрібним... Ви знаєте, — заговорила після короткої паузи, — я ніколи не мріяла бути чимсь — ні піаністкою, хоч вчилась грати, ні художником, хоч у школі в мене знаходили художні здібності і радили вчитись, ні громадським діячем, хоч з Трохимом Васильовичем ми зійшлись у захваті громадськими справами... Це не означає, щоб я була байдужа до мистецтва, до громадських питань, а просто мені завжди хотілося бути тільки людиною, утворити поему не із звуків, не із слів, а з життя, справжнього, реального життя — і мої мрії... — Раптом тінь вкрила обличчя, й Інна Сергіївна змовкла.

— Ваші мрії?

— Від моїх мрій лишилась тільки Ніна... тепер мрію тільки про поему її життя, тільки нею дишу, це моє «все»...

Бесіда перейшла на дрібні, буденні теми, але в обох не згасав інтерес до бесіди і на ці буденні теми. Розпитувала Інна Сергіївна і про анекдок з виключенням студентів. Виявилось, що Трохим Васильович розповідав їй про той інцидент, обвинувачуючи Дмитра Андрійовича в сухому педантизмі й черствості.

— Segui il tuo corso e lascia dir le genti[1] ! — сказав Дмитро Андрійович, не виявляючи особливої охоти балакати на цю тему.

Після одинадцятої став прощатись.

— Куди ви поспішаєте? Адже ще зовсім рано...

— Я б не хотів сьогодні, — признався з несподіваною щирістю, — ще раз зустрітись з Трохимом Васильовичем.

— Я розумію вас! — І, дякуючи щирістю за щирість, тихо додала:

— І я б того сьогодні не дуже хотіла. — І простягнула руку для поцілунку.

VI

Трохим Васильович не завжди був носієм кооперативного міщанства: воно якось зовсім непомітно до нього «прийшло згодом само». Але прийшло і так алипло, що здавалось для нього органічним, невідбірним. А ще, мабуть, п'ятнадцять років чи минуло, як молодий студент Падалка, палкий промовець і талановитий організатор, не тільки стояв у центрі революційно пінявого життя, а й був тим, що можна назвати сумлінням юнацтва. «Так сказав Трохим», «з цим не погоджується Падалка», «Трохим на нашому боці!» — часто вирішувало найскладніші питання, розв'язувало заплутані й гострі конфлікти. До нього йшли як до арбітра не тільки в справах громадського запілля, а й в особистих справах запільників. Він не тільки влаштовував складну організацію транспорту революційної літератури з-за кордону, не тільки був за впливового члена місцевого центру, їздив за делегата на з'їзди та конференції, був найпопулярнішим агітатором на заводах, а й опікувався особистими справами колег, ліквідовував їхні сварки, вислуховував скарги на товариську некоректність, ставав навіть за повіреного в справах романічних радостей та прикростей. Син чернігівського ремісника-столяра, змалку пройшов він сувору школу життя. За виховальний засіб його батькові-столяреві правив цупкий ремінець, яким шмагав по чім запопало, а під п'яну руку — що підвернеться: гембель, яким не раз мостив хлопця по голові, та й усі інші столярські інструменти, а то й просто перший-ліпший кусок дошки, дрючок... Не раз тільки щасливий випадок, єдиний оборонець беззахисних, рятував малого від серйозної небезпеки каліцтва. Та, може б, і врятувався таки, врешті, коли б випадок нещасний не звільнив назавжди від прикрої долі покладати надії на порятунок від батьківської ласки тільки на талан, тільки на щасливий випадок. Одного зимнього ранку, — хлопцеві йшов десятий рік, — п'яний столяр Василь серед міста попав під баскі коні поліцмейстера, на яких той мчав до губернатора. Скаліченого одвезли до земської лікарні. Там і сконав за годину. Незабаром вмерла від сухот і тиха, сумирна мати, але перед смертю встигла зробити «протекцію» синові, що й забезпечило йому життєву кар'єру. Вона прала білизну членові земської управи і через нього влаштувала хлопця до земського сирітського дому. Там на виняткові здібності хлопця звернули увагу, віддали його до гімназії, яку він скінчив блискуче, дістав земську стипендію і вступив на юридичний факультет Київського університету.

Інна Сергіївна зустрілася з Трохимом Васильовичем під час його недовгого, в тому, мабуть, як це завжди буває, розкішного квітування, зійшлась з ним, як правильно сформулювала Дмитрові Андрійовичу, у захваті громадськими справами. Вона, як і Трохим, належала до того

[1] «Иди своїм шляхом, а люди хай собі говорять» (*італ.*). Слова з «Божественної комедії» Данте.

нового покоління, що, віддаючи громадському життю ввесь захват молодощів, поринаючи в нього з головою, не поєднувало своїх громадських захоплень з чернечим відмовленням від особистого життя та сухим ригоризмом молодої старості. З усією відданістю революції, громадським інтересам це нове покоління поєднувало й потяг до мистецтва, інтерес до філософії, смак до пінявого життя в усіх його виявах. Воно визнавало за свого навчителя Маркса, але сприймало його науку широко й відчувало в ньому не тільки розумного, вірного, шляхетного захисника пролетарів, а й цінителя давньої еллінської культури, захопленого знавця Шекспіра, Бальзака, що разом з тим любив під час спочинку бавитись сторінками Дюма. А поруч з імпозантним образом навчителя й провідника Маркса стояв нервовий збудник «волі до життя», великий провокатор зваг — Фрідріх Ніцше. Всесвітнє змішуючи з «малоросійським», часом по-провінційному плитким виглядало й життя поступових шарів молоді, до яких буяння молодощів тимчасово заносило часто немало й випадкових, чужорідних елементів. Та в цілому тенденції були живодайні й багатонадійні, ним завдячує, в кожнім разі, кращими споминами життя багато з тих, хто після короткого квітнення молодощів опустився до буденного міщанського нидіння, але ще зберіг пієтет до снів, що колись снились...

Вже з половини студентських років Трохим Васильович з головою пірнув до нервової праці революційного запілля, але підводне каміння небезпек у цій праці якось довго щастило йому обходити. Тільки наприкінці травня, здавши останнього університетського іспиту й на другий день одружившись з Інною Сергіївною, через тиждень був арештований.

Молоді дівчата дуже рідко відчувають, майже ніколи не усвідомлюють собі статевої потреби як такої: «геній роду», найбільший обманщик, на ґрунті її вирощує різні принадливі квіти хистких ілюзій — духовного єднання, спільної праці, сумісної попліч боротьби etc., etc. Мужчина, в міру задоволення статевої потреби, втрачає не тільки потребу душевного спілкування з жінкою, співучасницею coitus'a[1], а й інтерес до її душевного світу. Цей інтерес здіймається знов, лише блимне вогник хтивості, і гасне в міру її задоволення. Тілесне єднання дає чоловікові й жінці не зближення, а відштовхування, відчуження, ворожнечу... Перемогти їх безсила навіть жертовна готовність жінки покірно служити коханому, давати йому все, чого він потребує: коханий візьме потрібне йому і не дасть потрібного їй, не розумітиме жіночих претензій на щось більше. Шлюб і так званий медовий місяць завжди дають молодій жінці не так задоволення статевої потреби, як прикрість відчуття зруйнованих ілюзій. Найбільшою ілюзією здається надія на злиття двох істот в одну, надія на вихід з самотності, ілюзія духовного єднання. Несолодкий мед для новошлюбної: сподіваючись меду, дізнає гіркоти розчарування. О, для скількох несподіваним образом цього розчарування залишається незагоєною раною на ціле життя! Чи не тому зростають кадри «нових» дівчат, що бажають стати матерями, але не бажають шлюбу? Дзвонять одного дня до шановного професора, до артиста, художника, письменника, питаються, чи можна бачити N. N.

— В якій справі?

— В особистій, зовсім особистій...

І, увійшовши до кімнати, без передмов, просто дивлячись в очі, кажуть:

— N. N.! Вибачте за турботу, річ у тому, що я хотіла від вас мати дитину...

— ?

— Що вас дивує? Ви людина здорова, розумна, мені симпатична... я не хотіла б іншого батька своєї дитини. Але я не хочу ланцюгів шлюбу, і наші стосунки мусять скінчитись, відколи дасте мені надію стати матір'ю... На дитину ви не матимете жодних прав...

— Але ж...

[1] Статевого акту (лат.).

— Ви не мусите мати до мене відрази, коли ви людина без забобонів...

Доля скоротила для Інни Сергіївни втіхи медового місяця до кількох днів, але досвіду їхнього було досить, щоб вп'ялась у серце гостра голка свідомості — облиш надію назавжди, надію йти шляхом життя несамотньою... Сприймаючи цей досвід як загальний закон природи, нічого в цьому розчаруванні не покладаючи на вину чоловіка, помітила Інна Сергіївна, проте, й риси його егоїстичної, холодної, нетонкої вдачі. Та досвід був надто короткий, а через кілька день турботи та клопіт за арештованого не залишили місця й часу нормальному розвиткові сумного пробудження в шлюбі від казкових снів юнацьких ілюзій.

Продержали Трохима Васильовича в тюрмі не так-то й мало, але для тих часів не особливо довго — десь півроку, а звільнивши, вислали під особливий догляд поліції до рідного міста, де мав чекати на закінчення справи. Справа оберталась на добре, слідство не виявило чогось серйозного, можна було чекати, що дістане невдовзі змогу повернутись до улюбленої праці, до боротьби. Але Інну Сергіївну чекав тяжкий удар. Першого ж дня по звільненні Трохима Васильовича вона впевнилась, що в тюрмі він «не той став». Квітнення скінчилось. Запальний революціонер раптом обернувся на стовідсоткового міщанина. Улюбленої громадської праці, боротьби вже просто не існувало для нього. Даремні були всі її спроби любов'ю збудити таке недавнє минуле, піднести д'горі настрій, що вже тільки плазував і не снив навіть про крила для льоту. В характері Трохима Васильовича як основний його ґрунт все ясніш і безнадійніш проступала та вульгарність, що обороняє пересічних міщан від будь-якого впливу чогось вищого.

Багато безсилих сліз пролила Інна Сергіївна в незнайомому глухому місті, куди доля закинула її з так незрозуміло підміненим за півроку ув'язнення чоловіком. Та сльози, отруюючи серце, не допомагають йому, а більш як на сльози ні на що не спромоглась Інна Сергіївна. Несподіваний удар якось розчавив її життєву енергію, вбив активність, породив тупу, байдужу покору всьому, що йде і минає. «Бодлер, — записала якось до свого щоденника вже на третьому місяці чернігівського життя, — уподібнює життя шпиталеві, де один хворий чекає видужання від того, що його ліжко переставлять до вікна, а другий усі мрії на видужання вкладає в перенесення свого ліжка до груби. А я ж не знаю, чи є ще, чи лишився мені якийсь спосіб для вилікування». А через кілька днів додала: «Може б, мене вилікувала дитина?» — та й закинула щоденник на спід шухляди, більш до нього не звертаючись ніколи.

Трохим Васильович з перших днів по повороті додому почав влаштовуватись. Пішов до старого присяжного повіреного, патріарха чернігівської інтелігенції, «батька», як його іменували в українських колах. Той знав ще старого Василя-столяра, та й молодому Трохимові за його гімназіальних літ не раз давав українські книжки галицького видання. Старий зустрів юнака дуже ласкаво й дав йому рекомендаційного листа до голови земської управи. Земська діяльність розгорталась тоді широко, робітників не хапали, й голові управи пощастило виклопотати для неблагонадійного юнака дозвіл працювати в кооперативному відділі. Там оцінили непоганий логічний апарат Трохима Васильовича за здібність викладати розумно все, що йому накажуть, розуміти й до пуття доводити сплутані й невиразні натяки на думки, що іноді народжувались у головах проводарів земських та вимагали виконавців, зроблених з іншого матеріалу. За півроку піддоглядний вже став авторитетом в питаннях молодої тоді кооперації, а коли, врешті, його справу було закінчено — за кару йому зараховано ув'язнення, — звільнившись від догляду, Трохим Васильович вже почував, що земська праця — замілка річка його кораблеві, й, одкинувши всі пропозиції, повернувся до Києва...

Інна Сергіївна відчула, що все глибше і глибше спускається кудись на дно, і не борсалася, не шукала якоїсь опори, не боролась... Десь у глибоких глибинах одбувалась якась внутрішня невпинна робота, вона багато читала, займалась музикою, але жила звмкнено й самотньо в якійсь

безмежній байдужості до світу околишнього, тендітна і квола, але завжди повний контраст непробудному міщанству свого чоловіка. «В душі прекрасній найсумніший випадок обертається на красу», — написав їй в альбом один з друзів молодості, що колись зазнайомив її з Ніцше, навчав у його гордості шукати невинного прагнення вперед.

Інна Сергіївна сумно посміхнулась, читаючи компліментарний натяк, і подумала, що сумний випадок надто затягнувся, щоб не залишалося місця для якоїсь краси. Але коли ніщо не потішає, шукаєш втіхи хоча б у компліментах друзів, що ще пам'ятають давнє горіння, для яких ще світло від нього не згасло. Інна Сергіївна часто з гострою приємністю перечитувала альбомний запис, іноді ніби чогось тривожно чекала, напружена й благальна, потім надовго віддавалась холодній байдужості. Тоді не головою, не розумом, а всім серцем розуміла тих, кому не зрозумілий страх смерті, бо більшим жахом промовляє до них жах життя... Це од нього рятуючись, молода жінка, інтелігентна, музична, одного ранку, провівши восьмилітнього сина до школи, просить чоловіка нагріти чаю й, поки той возиться з примусом у їдальні, бере свої двері на гачок, розчиняє вікно й з четвертого поверху кидається на брук вниз головою.

З проламаним черепом лежить, холонучи, труп, вкритий кимось принесеним простирадлом, а чоловік ще нічого не знає, порається коло примуса...

А потім Трохими Васильовичі, чоловічого й жіночого роду, за чаєм або обідом, поміж черговик пліток та анекдотів розмовляють про «наш нервовий вік» і лають істеричок, що гублять сім'ю...

Не розуміла Інна Сергіївна тільки того, як син не міг врятувати матері. І що далі, то більш пристрасно мріяла про дитину, дитину, дитину! Та тільки тоді, коли вже починала втрачати надію, на сьомому році по шлюбі, знайшлась у неї мала Нікка.

VII

Непомітно для самого Дмитра Андрійовича нечасті відвідини Інни Сергіївни, — на часті не вистачало часу: роботи ставало все більш і більш, — робились для нього міцною звичкою і необхідністю... Завжди, скільки себе пам'ятає, замкнений у собі, мав багато знайомих і не мав друзів, не відчував потреби з кимось ділитись своїм внутрішнім світом. Простував своїм шляхом серед людської пустелі – завжди на людях і завжди один, самітний без відчуття тягаря самотності, добре знайомий широкому загалу незнайомець. Не ухилявся від товариств, не тільки з усіма рівно коректний, а й щиро гречний, м'який і милий у поводженні, та ні в колі близьких товаришів, ні в когось зокрема не шукав сповідальні, не потребував ні порадника, ні судді. Сам був собі найвищий суд: зовсім не цікавився тим, що про нього подейкують і похвала всесвіту не заступила б йому внутрішнього самозадоволення, а, певний своєї правоти, не злякався б нічийого осуду й найширшої огуди. Притому майже не знав вагань нерішучості, у найтяжчих випадках, в найскладніших ситуаціях рішення знаходив легко і скоро, бо, власне, й не шукав його, воно органічно випливало з усього його внутрішнього світу, завжди впорядкованого, завжди напружено-серйозного, завжди «готового»... Безпощадний до себе, не знав поблажливості й для інших, але уважно й сумлінно зважував умови поствалення. Безпощадний до вини, був так само вибачливий до біди, до помилки. Проте, не віддаючи на суд себе, більш ніж того вимагають загальнообов'язкові умови громадського життя, не вдягався в судову мантію, оскільки до того не примушували взяті на себе обов'язки. В обсягу ж останніх не дозволяв собі як поблажки, так і вмивання рук від відмови, від обов'язку. Не заперечував прав громадського контролю над собою, як і над кожним громадянином, нижче своєї гідності вважав би його уникати, а тому й повсякчас готовий був пред'явити повний звіт своїх вчинків та суджень кожному на те законно уповноваженому. Та нікому не дозволяв переступати меж, що відділяють належне громадському

контролю від інтимного, що одчиняється тільки з доброї волі, охоти чи душевної потреби. Ні доброї волі, ні охоти, ні душевної потреби одчинити комусь двері до свого інтимного Дмитро Андрійович досі не відчував. Та він, мабуть, і здивувався б, коли б хтось сказав, що воно, оте «інтимне життя», є у нього. Напружена розумова праця, професорська діяльність, робота в клініці, медична практика — все це просто не залишало для нього місця.

І тепер, коли непомітно для самого Дмитра Андрійовича нечасті відвідини Інни Сергіївни робились для нього міцною звичкою і необхідністю, було б голосним назвиськом дуже простого явища сказати, що відчув потребу одчинити двері до свого інтимного знайомій жінці, бесіда з якою ставала дедалі цікавішою, присутність якої ставала приємною, потрібною і без бесіди. Просто саме в цих відвідинах вперше народжувалось для Дмитра Андрійовича поруч з його напруженим розумовим життям, поруч з професорською діяльністю, роботою в клініці і ще якесь нове, досі не відоме життя, власне, майже беззмістовне і, може, тому й привабливе для переобтяженого змістом життя, на мілинах якого непомітно робляться зав'язі інтимного, що потім несподівано часто проростають в найглибші глибини. Не часто й завжди нібн випадково — чомусь довелось одкласти лекцію, не відбулось якесь засідання і т.п. — одвідував Дмитро Андрійович Інну Сергіївну, але якось інтуїтивно знаходив такий час для одвідин, коли Трохима Васильовича не бувало вдома. Антипатія до кооператора невпинно зростала, й зустрічатись з ним, відповідати на його улюблені розмови про морську націю, що вимагає своєї флоти, ставало іноді просто нестерпним. Навпаки, дуже любив Дмитро Андрійович застати Інну Сергіївну з малою Ніною. З нею приятельство зростало з таким успіхом, що дівчинка вже не пошепки на вухо матері, а голосно, не соромлячись дяді Діми, казала:

— Мамо, а коли б я захворіла, нехай до нас приходить дядя, адже ж він мені нічого не вріже...

— А може, вріжу? — жартував дядя Діма.

— Ні, не вріжеш!

— А чому?

— Бо ти любиш маму, от і не вріжеш її дочки!..

— Домовились? — сміялась Інна Сергіївна, вдячно дивуючись тому, як від наївного белькотання дитини ніяковів і червонів серйозний професор...

— А може, не вріже,— зверталась до дочки,— бо тебе любить?

— І мене любить, і тебе любить,— от і не вріже!

Дмитро Андрійович підійняв дівчинку, поцілував і чомусь згадав жарт Нильського: «Можна, навіть цілуючи дочку, думати, що цілуєш маму»,— і знов знітився й зашарівся.

VIII

Якось зовсім непомітно й несвідомо потягло Дмитра Андрійовича й до того зближення, що закріплюється в оповіданнях про себе. Одного разу бесіда про все на світі й ні про що закінчилась тим, що розповів про свого батька (матері не пам'ятав: померла, коли йому не було повних двох літ). Власне, й батька пам'ятав не з дитячих років, а значно пізніше. Батько попував на глухому селі — 15 верст до пошти, 20 до лікаря,— мав незліченну кількість дітей, але всі не жили, вмирали на перших тижнях, а то й днях життя. В живих заціліло тільки двоє останніх: старшому Леоніду — тепер інженер на Волховбуді — було років зо три, меншому, Дмитрові, зо два, коли померла мати. Хлопчаків забрала до себе тітка Параска, материна сестра, дячиха з сусіднього села, в якої вони й зростали аж до часу, коли обох одвезли «в губернію» та віддали до бурси. Вже бурсаками пізнали Леонід та Дмитро батька, бо на літо брав їх до себе,— тітка Параска вмерла. Основною рисою батька були надзвичайна добрість і неспокій натури. Здохне в когось з парафіян коняка, приїде становий

«грабувати» на подушне й опише останню телицю, хтось погорнть — і непроханий прийде з своєю поміччю отець Андрій. І нв з кількома копійками, а так: що має, то й віддасть. І не тільки грошима допоможе, а й розумною порадою, теплим, людським співчуттям... Неспокій натури зробив з нього борця за правду. Не турбувала його споконвічна соціальна неправда, від бога, на його погляд, встановлена, не турбувало світове зло, бо нащо воно, то богові відомо. «Господь терпів і нам велів»,— любив повторювати отець Андрій. Але видимої неправди, беззаконня в рямцях непорушного ладу не міг зносити, сунув свого носа всюди, турбував своїм втручанням у чужі діла начальство близьке й далеке, не раз доходячи й до архієрея, і до губернатора, писав свої скарги й дальше... Коли хтось здивовано питав, чого не в своє діло втручається, відповідав завжди одно: «Не по божій правді і проти закону людського зроблено». Особливо ж турбували немолодого вже попа так звані «прокляті питання», в яких у нього велике й серйозне по-чудернацькому перепліталось з дрібним і для кожного іншого несерйозним. В питаннях світобудови, крім обсягу соціального, де все для нього було раз назавжди розв'язане формулою: «Господь терпів і нам велів»,— не знав дрібного і совав свого носа до всього, повз що всі проходять байдужв. Коли якісь питання надто вже докучали, не давали спокою, сну позбавляли — бувало й таке,— випивав, ніби сподіваючись, що алкоголь прояснить думки, незрозуміле зробить зрозумілим. Свої сумніви й вагання, свої запитання адресував звичайно в таких випадках до незмінного товариша у випивці свого дячка Олімпія і дуже дратувався з байдужості тільки до випивки небайдужого бесідника... Скаржився навіть синам, бурсакам, на свою безпорадність з цим телепнем...

— Ну, ось, мої рідні, питаюся його: Олімпію, як тобі здається — адже ж ось з землі вугілля копвють, нафту викачують, золото, срібло, мідь, залізо і різні там мінерали беруть, все ж воно, мабуть, землі потрібно, може, вона й хворіє від того? А він відповідає:

«А біс її мамі, нехвй собі хоч і хворіє... — Дячок по-дурному посміхався, наливав собі чарку й казав: — Ми ж хворіємо і од пищі, і од питія, нехай і вона, біс її мамі, хворіє!..»

— От бачите, самі чуєте,— хвилювався батько,— що за телепень!? Земля, кажу, може, хворіє, а він: біс її мамі, нехвй хворіє!

Помалу дійшов до мономанії з питанням, як буде на останньому суді. Все витерпіли, все перенесли, прийшли за воздаянієм. Діставайте! Кожному по ділах його: одні життя вічне в бозі, а другі — плач і скрегіт зубів, геєну вогненну... І назавжди, на віки? А де ж милосердя, всепрощення, любов? І як це всеблагий зноситиме геєну вогненну хоч би й для винних, алв ж назавжди? Тут щось на те, не те... Не по ділах його, а по милосердю, по всепрощенню, коли суд останній — жодного скреготу зубів, жодної геєни,— всі дістануть життя вічне в бозі, всі...

— А для чого ж тим скреготом дурено? — питався дячок Олімпій.

— Не дурено, телепню, а сказано, щоб старалась людина побороти всі спокуси, всі темні побуди! Старайся! І радіє бог кожному змаганню, й уболівав над кожним гріховпадом... А під час останнього суду всіх простить, бо ж всеблагий і всемилостивий...

Чутка про єретичні думки священика дійшла до архієрея. Викликав для «увещевання».

— Ти ж це що, отче, в Орігенову єресь вивдаєш?

Отець Андрій давно забув усю семінарську науку.

— Власним розумом дійшов, ваше первосвященство!

— Возгордився, нерозумний! Одумайся, а то віддам тебе судові духовному.

— Без святої волі ЙОГО не впаде волос з голови...

Суд духовний присудив на рік каяття до монастиря. Одбув каяття. Знов викликали до архієрея.

— Ну, змирився, отче Андрію? Зрікся єресі?

— Від юних днів моїх смирен перед богом і служителями його,

а богові моєму ради лакомства нещасного «не припишу» кватівства...

— Одійди від мене, єретик! Сатана глаголить твоїми вустами!

— Хіба сатана вчив коли всепрощенню?

Архієрей затупав ногами, грозився в тюрмі згноїти...

— Не впаде з голови волос без святої божої волі,— відповідав отець Андрій.

Єретика позбавили парафії, залічили до консисторії.

Тоді почав у безконечних скаргах до синоду виявляти консисторські неправди. Одна із скарг мала успіх: преосвященний дістав синодську догану. Виявникові пообіцяли спочинок у монастирській тюрмі. Та обіцянка не злякала суперекуватого. Списав цілі стоси паперу, повіз їх до Петербурга. В синоді з нього глузували дрібні уриндовці, вище не допустили. Тоді він десь на вулиці подав усі свої стоси скарг якомусь з великих князів. Тоді ще існував закон, за яким попи, приїжджаючи до столиці, зобов'язані були не зустрічатись з персонами імператорської фамілії. Отця Андрія арештували й засадили до божевільні Миколи-чудотворця. Іншої хвороби, крім жадоби виявити неправди, не знайшли в нього лікарі. По кількох роках згоджувались звільнити на поруки. Відмовився вийти. «Нехай знють, що із здорового зробили божевільного!» Не послухався вмовлянь синів. Цілком нібн психічно здоровий, із свіжою пам'яттю, ясним розумом втеряв психічну рівновагу на ідеї страждання за правду й пекучій ненависті до будь-якого начальства. Зненавидів лікарів, госпітальну адміністрацію. Інакше не називав їх, як «іроди, душогуби!» Дмитро Андрійович одвідав батька, вже ставши лікарем. Півгодини батько розмовляв з ним цілком розумно й спокійно. Сильно зденервувався, побачивши, як син подав лікареві, що зайшов до хати, де відбувалося побачення, руку.

— Ти тиснеш руку душогубові?! — І вже не переставав говорити про злочини ріжного госпітального начальства...

Дмитро Андрійович одвідав батька ще раз, вже нічим намагався не дратувати його, але смертельно образив, сказавши, що залишив у конторі для нього грошей...

— І ти думаєш, що я візьму в іродів-душогубів хоч копійку?! Ти з ними, сину?! Ти проти батька? — і не схотів більш балакати з сином, а з грошей так і не взяв нічого.

Іще через кілька років одвідав Дмитро Андрійович батька. Був уже в дуже похилому віці, почнвав хворіти на старечі недуги. Ні пам'ять, ні розум нібн не зрадили. Тільки коли син став намовляти переїхати до нього, сказав твердо:

— Я тут помру, нехай побачать, як замучили в божевільному домі здорову людину! — І сумно, лагідно усміхнувшись, додав: — А все — благий і їх простить, всіх простить, це тільки дурні зробили з нього ката...

Оповідання зробило сильне враження на Іну Сергіївну, а Дмитро Андрійович відчув, що, звважившись ив нього, зав'язав якісь нові міцні зв'язки з нею.

IX

У світі моральному, душевному також, як і в світі фізичному, не існує суцільної рівної повільності, безперервності. В ньому також трапляються стрибки, провалля, те, що літуни називають «ями».

Але розкриті роти для занотування літературного засобу тамування або й для виявлення замаху на кишеню видавця тут свою ученість і свою ущиплнвість виявляли б даремно. Іронічно-патетична серйозність зовсім не літературний засіб у автора, а від природи властивий йому засіб сприймання світу. Хочуть чи не хочуть учені літературознавці, а з цим мусять рахуватись, коли тільки вони не з тих філософів, що на зауваження про суперечність фактів теорії гордо відповідають: тим гірше для фактів!

Коли б тільки охота, зумів би автор примусити й Іну Сергіївну розповісти Дмитрові Андрійовичу про своїх батьків та про свої молодощі.

у відповідних місцях відповідні сни бачити, коли не пророчі, то дуже придатні для «змістовного» снотлумачення. А могли б спити і Трохим Васильович, і Дмитро Андрійович, навіть мала Нінка! Але автор подібної охоти не має, поготів не спокушається можливістю з ромвну снотлумачв зробити.

«Яма» у стосунках Дмитра Андрійовича з Інною Сергіївною почалась з його несподіваної подорожі до Харкова. Викликали на відповідальну операцію. Після вдалої, натхненної, як формулював сам для себе «по секрету», операції хірурга шанували товариською вечерею. Народу на вечері було не дуже багато, і не було непотрібної фальшивої урочистості, промов і тостів, панувала щира інтимність і мила простота, яку вміють внести до товариства гарні й розумні, інтелігентні жінки, безпретензійні й сердечні, не ласі до авантюр, але й не черниці, не сині панчохи, з тих, що серед зростаючої нудоти сучасної культури хоч до певної міри зберегли спадщину давніх грецьких гетер, дещо з чвр їхньої привабливості...

Сусідкою Дмитрові Андрійовичу була така ж, як і він, випадкова харківська гостя, Ірмв Юріївна Ляліна, близькв до літературно-художньо-артистичної московської богеми. Ніхто про ню, навіть у близьких їй колах, не сказав би, хто вона — письменниця, художник чи артистка. Потроху була за всіх і, власне, за ніщо, щось писала, малювала, десь грала, декламувала, танцювала, усюди своя і ніде професіоналка. Ледве за тридцять років, в вже з помітною втомою, але рвзом із невичерпною жадобою яскравого життя, міцних вражень, змін та шукань завжди нового. Через Харків їхала на спочинок до Сухумі й спинилась у подруги, що кликала їхати разом і не дочекалась пв ню одного дня.

Ірма Юріївна затрималась у Харкові й через день-два вже була тут своєю: сьогодні на інтимній аечері на пошану київського гостя-хірурга, завтра малв декламувати на вечірці в Будинку літератури імені В. Блакитного. Півгодинна бесіда в атмосфері, зігрітій інтересами вищої інтелігентності та гарним вином, що лилось щедро, але без надміру, з обох боків піднесла інтерес одного до 'дного. Розмовляли, нібн давні, близькі приятелі, тільки ще не отруєні нудотою пвдто звичайного. І раптом два тіла відчули вибух бажання одне д'ного: обіймів, поцілунків, шаленства й чаду сліпої пристрасті.

І Дмитро Андрійович проводив Ірму Юріїану додому, і проводп скінчилось тим, що опинився в неї...

Після першого шквалу пристрасних втіх раптом, здивований, почув тихі хлипання, щодалі міцніші, голосніші, сумніву не було: Ірма Юріївна гірко, невтішно плакала. Але сльози не злякали Дмитра Андрійовича перспективою якоїсь надто буденної історії, навпаки, викликали тепле співчуття й не часто властиву мужчині охоту втерти невтішні жіночі сльози.

Почав допитуватись.

Крізь сльози й стримані ридання розповіла тоді Ірма Юріївна, що має 33-й рік, рік, на якому від кісти після невдалої операції померла її мати... вона певна тепер, що теж має кісту і що незабаром і вона має вмерти... — Сльози не давали договорити. Трохи заспокоївшись, щиро призналася, що тільки познайомилась з ним, як опанувала нею думка просити його оглянути її. Вірить йому безмежно, відразу повірила. Йому й більше нікому. Це доля послала їй так несподівано зустріч з ним. Але ж вона чула, що завтра виїздить до Києва, а коли б просилв оглянути зараз, він подумав би, що вона звичайна авантюристка, вона ж авантюристкою ніколи не була й не буде...

В неї певність, що тільки він зміг би врятувати її від передчасної смерті... І знов гіркі сльози не давали говорити далі.

Дмитро Андрійович, ледве стримуючи сміх і напускаючи на обличчя олімпійську професорську серйозність, запропонував негайний медичний огляд.

Пропозиція вмить висушила сльози розпачливого жаху перед неминучою близькою смертю. Засвітили світло, й зовсім в незвичайній

обстановці одбувся медичний огляд смертельно переляканої пацієнтки, допіру пристрасної коханки.

Але огляд не потребував багато часу. І досить було професорові сказати, що побоювання й передчуття не мали поки що жодних підстав, як усі жахи було забуто й заспокоєна пацієнтка знов обернулась в коханку, палко обнявши професора та жагучим поцілунком вдячно впившись в уста, що вимовили радісну, спасенну вість... Тоді й недавній олімпієць переплів свої обійми з обіймами недавньої пацієнтки...

На завтра не виїхав Дмитро Андрійович з Харкова. Увечері був у Будинку імені В. Блакитного. Там одбувалась чергова літвечірка, що її вшанували своєю присутністю дії majores[13] та дії minores[14] харківської «літератури». Гуморист з веселим та розумним фальстафовським обличчям читав щось не дуже смішне, але хитрі посмішки в куточках вуст, здавалось, говорили: ось тільки дозвольте — я про вас усіх розповім таку правду, що покотом поляжете від сміху (часто найсмішніша правда!). Читав ліричні вірші — «ідеологічно витримані та ідеологічно невитримані», як сам оголосив поет, якого всі називали чомусь зменшувальним іменем. Часом падав у провалля нестерпної, мало не надсонівської банальщини, часом підносився на височості щирого й свіжого ліризму. Неприємно контрастував наївністю, за якою ховав досить примітивне лукавство. Наївності тільки й було в нього не помічати, що всі це помічають. Проте й тут, можливо, прикривав наївністю щось інше. Молода поетка зухвало й з викликом читала вірші, вславляючи радість останніх здригань у статевому акті... А член письменницького місцевкому Ншопянський до агіх приставав, переконуючи, що поетці треба якомога швидше видати допомогу від місцевкому на лікування, поки ще не всі члени колективу хворі від інтимності з нею... Ірма Юріївна декламувала Єсеніна. Навколо ремствували на ідеологічну невитриманість її виступу, але майстерність декламації й харківська гостинність примушували галасливо й щиро вітати артистку...

Душа «дому», загальний друг усіх письменників Мусій Мусійович — хто в Харкові не знає Мусія Мусійовича? — підніс гості квіти. І знов Дмитро Андрійович проводив Ірму Юріївну додому, і знов бушувала пожежа статевої перемоги.

Так ще кілька день, а потому з останнім «прощавай!» зникають і останні згадки про випадкову пригоду, тільки в серці загострюється відчуття сумної порожнечі...

До Києва повернувся Дмитро Андрійович з невиразним небажанням зустрічі з Інною Сергіївною. Тому й здавалось йому, що зовсім не має часу для звичних допіру одвідин: і спішні коректи горою лежали на столі, і клініка вимагала більшої, ніж завжди, уваги, і практика все зростала й зростала, і лекції ставили викладачеві все більше серйозних проблем... Насувалось і закордонне відрядження, до якого теж треба було підготовлятись. Тому й не було часу навіть подумати про відвідини. А коли все ж таки думалось, чомусь ставало незрозуміло ніяково від тих думок, ніби соромився їх, а тому й несвідомо від них захищався, переконуючи себе, що піти таки ніколи, бо ж маса, маса негайної роботи...

Врешті, одного такого чудового весняного ранку, коли невідомо, де більше радості й сміху — у весняного гонця чи в серці,— поспішаючи кудись у невідкладній справі, зустрів Інну Сергіївну з Ніною.

— Дядя Діма, дядя Діма! — кричала голосно дівчинка, кинувшись йому назустріч, а мати, пильно дивлячись просто в очі, напівжартливо-напівсерйозно сказала:

— Дядя Діма зовсім забув нас!..

А дядя Діма гостро відчув свою глибоку провину перед обома, а разом з тим усвідомив собі, що ні та провина, ні маса негайної праці не можуть перешкодити тому, до чого його непереможно тягне, скільки б не боровся він з тим потягом... І невідкладну справу було забуто того вечора, а в нього

[13] Найвищі (*лат.*).
[14] Найнижчі (*лат.*).

знов почались постійні відвідини, що їм вже не заважали ні гори спішних коректур на столі, ні клініка, лекції, практика, ні близьке відрядження за кордон, бо розтануло без сліду почуття провини, скінчилась «яма»... Та через три тижні Дмитро Андрійович виїхав у довге наукове відрядження за кордон.

— X —

Під розмірений стукіт вагонних коліс одна за одною снуються безконечні ключі думок і плететься мережива життєвих підсумків, для чого щоденна метушня у звичайній обстанові не залишає часу й не дає змоги... Користуючись з того, романісти розповідають про своїх героїв все, що вважають за потрібне розповісти, накидаючи їм все, чим багата власна творча уява, аби тільки в сюжетний ланцюг плести потрібну ланку. І стукають, завдяки авторському бажанню, вагон і колеса 'дному докірливо й осудливо, другому бадьоро й багатонадійно. Одни снять сни віщі, другий такі, що дають матеріал для психоаналізу... Але романістові зовсім не обов'язково прикладати рук до зіпсуття пересічного читача показом перед ним маленьких таємниць ремесла з обсягу сюжетоскладання. Поготів, коли він зрікається традиційного засобу й дає своєму героєві верстати довгу путь від романічної зав'язки й вже досить розвиненого сюжету до невідомих обріїв дальшого викладу без прісного оповідання про підсумки, зроблені дорогою, без психологічної аналізи, ускладненої ще й з потлумаченням за наукою Фрейда, що дає й зовсім невченим вигляд глибокодумної вчености... Може, в тому виявляється й брак авторської вигадки, сконстатований як характерна прикмета для нової літератури ще від Тургенєва. Але ж цей брак випливає не тільки із помілління та загального збіднення творчих джерел, а й з нової художньої етики, якій притаманна ідіосинкразія до кожної вигадки, не вмотивованої зсередини впадно. Проте притаманна їй, цій новій художній етиці (коли тільки вона існує, а чому чи можлива певність?), притаманна їй і відсутність ригоризму з переходом у педантизм щодо різних художніх вимог та правил. Ох, художні правила взагалі лише спостерігаються в гарних творах, і ніколи художні твори не пишуться за найкращими правилами! Ну, що може бути розумніше за чеховське художнє правило: коли на початку оповідання згадав про револьвер, той револьвер десь протягом оповідання мусить вистрілити?! А спробуйте-но ригористично підійти до цього правила! Хіба не візьме сумнів щодо вогнепальности кожного «револьвера»? І хіба шлях таких сумнівів не поведе художника до дешевини якої-небудь новодегенераційної деструкції, що промовляє тільки до дорослих учнів підготовчого класу? Отже, не даючи художникам індульгенції на револьвери, що не стріляють, не треба доводити до «фанатизму» вимоги, щоб револьвер обов'язково стріляв, бо фанатизм той підняв би в мистецтві таку стрілянину, якої й за часів громадянської війни не було. Слово честі, револьвери таки не завжди, не перманентно стріляють і можуть відіграти в художній тканині якусь іншу роль, наприклад, навіть орнаментальну, не стане ж тепер хто всерйоз, безумовно, одкидати певні права орнаментики? Взагалі заперечення й одкидання не повинні бути абстрактно-теоретичними, вони бувають сильні й переконують тільки на конкретному матеріалі. І взагалі grau, lieber Freund, ist jede Theorie[15], і золотого дерева дійсності, — вимріяна дійсність хіба не кавалок дійсности реальної? — нема для чого псувати педантичним ригоризмом наслідування хоч би й найкращих теорій... Хай знають молоді художники найбільший «секрет» художньої творчості: все дозволено... (Звичайно, — і це вже «не секрет», — не кожному...)

Гегелівську науку: все дійсне — розумне — наївно було заперечувати питанням: а дурні? (цебто, а дурні теж розумні?). Взагалі гегелівську науку безнадійно було заперечувати, її треба було «поставити з голови на

---

[15] Відомий вислів з трагедії Гете «Фауст»: «Сіра, любий друже, будь-яка теорія» *(нім.)*.

ноги» (це й зробив Маркс): все розумне — дійсне! Які жнаодайні з того були висновки, перевірені у вогні та бурі революційній, що ілюстрували непомильність діалектичного мислення!

Транзитному мандрівникові доводиться мати небагато стикань з державністю країни: репрезентують її перед ним головним чином митники. Але, як сонце в малій краплині води, відбивається загальний тон державності й у тому небагатому, з чим стикатись доводиться й такому недовгому гостеві країни. Дмитро Андрійович не міг позбутися враження опереточної бутафорії, театральності гіршого гатунку. Мабуть, підозрівавочи більшовицьку «заразу» в кожній речі молодого вченого, митники пропонували йому все «запломбовать» і, врешті, незапломбованим залишили йому тільки парасоля, якого довго з очевидними сумнівами оглядали, а потім таки нерішуче повернули, впевнившись, що в ньому принаймні видних ознак «зарази» не спостерігається... Мабуть, бентежила республіканських урядовців неможливість «запломбовать» мандрівникові рота, цього провідника від тієї червоної коробки, де міститься анбухова зараза, не даючись жодному рентгенові до висвітлення. Але демократична державність, не винайшовши поки що способів безпечного транзиту найнебезпечнішої речі в світі — мислетворної речовини, рятується від небезпеки немудрою системою засобів запобіжних і профілактичних.

У купе поруч з Дмитром Андрійовичем з першої ж польської станції з'явилось одне з тих «славних» облич, що в цілому демократичному світі навіть малодосвідченій людині промовляє про службову спеціальність його носія. В'юнка фігурка — своїх державних функцій не обмежувала обороним спостереженням, а, виявляючи нестерпну причетність та невпинну нудно-солодку белькотливість, змагалась досягти того, чого досягти безсилий навіть рентген,— освітити джерела потенціальної зарази, спіймати перший відрух їхньої кінетики. Даремно хоч на зупинках на якусь хвилинку пробував Дмитро Андрійович спочити від товариства невільного попутника: в буфеті він крутився коло нього, ні на крок не відставав на пероні. «Працював» не за страх, а за совість і міг сказати про себе, що не задарма їсть хліб свій... Сумно пригадував собі Дмитро Андрійович героїчну боротьбу, історію польського державно-національного ідеалізму, фетишеві якого десятки тисяч віддали своє молоде життя, оплативши незліченну данину тюремних ув'язнень, каторги, шибениць... Кожний крок поступу, казав Гейне, вимагає від людства платні кров'ю. Платню польська інтелігенція виплачувала справно, а де ж поступ? «Польський поступ» втілювався для Дмитра Андрійовича в образи розгублених митників з їхнім намаганням «запломбовать» усе, що погрожувало «большевицькою заразою», та обов'язкового попутника в купе, від якого образливо й гидко ставало за людину...

З відчуттям полегшення залишив Польщу, вітаючи межі старої знайомої Німеччини. Пригадувались давні молоді роки, коли вперше з «тюрми народів» виїхав до Європи. Досі як жива стоїть перед очима постать бравого кондуктора, що з таким виглядом марширував попід вікнами вагонів на прикордонній станції, з такою урочистістю оголошував «Ab - fart!»[18], ніби не виконував свої маленькі кондукторські обов'язки, а з релігійною побожністю служив святу месу. Образ того кондуктора,— а у великій машині суспільної праці усі були йому подібні,— назавжди залишився для Дмитра Андрійовича виразом німецької дисципліни праці, її мало не релігійної емфази, перед лицем якої немає малого, дрібного, неважливого, всі ретельно виконують свій обов'язок, а людська гідність, розвинене відчуття честі не дозволяють його виконувати абияк. Кожний мав честь дістати від цілого свою пайку праці і честь одиниці виконати її для добра цілого з усією досконалістю, якої одиниця досягти здатна.

Війни та великі збурення, що пройшли всесвітом, в яких і Німеччина дістала свою немалу, часом досить гірку пайку, не зруйнували цього

[18] Від — буття (нім.).

великого надбання культури, але якось зів'яла, зникла показова урочистість, трохи ніби зумисна й демонстративна. Колись її виразом були й пишні, д'горі закручені кайзер-Вільгельмові вуса, під які пестив і закручував свої і той самий ретельно урочистий, до релігійності, кондуктор. Показову урочистість німця загнано кудись усередину, але те не вбило великої дисципліни праці, відчуття людської гідності й честі як пружини, що керує над життям. Колись кайзер Вільгельмові вуса, пишні й демонстративно побідно закручені д'горі, були коли не елементом, то орнаментикою «національного ідеалу». Вуса загублено безповоротно, але більшість демократичного загального голосування посадила на чолі соціал-демократичної республіки монархіста й кайзерового друга Гінденбурга... Колись славнозвісний Готський альманах дотепно визначав російську державну форму — конституційна монархія під царем-самодержавцем. Чом же не дозволить собі зараз славнозвісний альманах дотепу у визначенні рідної державної форми: соціал-демократична республіка під президентством монархіста?

Дмитро Андрійович пригадував собі, як за молодих літ на робітничому мітингу в Берліні був свідком, коли шуцман спинив промовця й зробив голові зборів перше попередження за гостре речення, що зірвалося з вуст промовця... Рух пройшов залою, а сусіда Дмитра Андрійовича, робітник залізничних майстерень, схилився до його вуха й прошепотів:

— Це нічого не означає, він тільки виконує службові обов'язки, в цілком можливо, що він і сам «соці...»

Тепер, думав не раз, пригадуючи цю давню сцену Дмитро Андрійович, ні в кого нема сумніву, що не тільки дрібні шуцмани, а й великі поліціанти, «можливо, соці...», але від того не багато дістав трудящий люд...

Невичерпна здатність життя до глузування й під прапором найпоступовіших теорій часто кують надійні лянцюги! На тому ж таки мітингу,— далі линули спомини, траплялося й таке. Почалася гроза, грім, блискавиці, а потім злива і град. Від ударів грому та шуму дощу й граду, що падали на скляний ковпак, який замість стелі покривав залу, важко було чути слова палких промов, але засідання тривало. Коли враз град пробив десь збоку скляний ковпак, і міцний струмінь води ринувся до зали. Спершу й на це не звернули уваги, тільки публіка трохи потислась звідти до середини зали. Але злива не вщухала, й струмінь води, що лився, як водоспад, з пролому в скляній стелі, дужчав, вода розпливалася підлогою по всій залі. Мітинг довелося припинити. Коли під гуркіт грому про це оголосив товариш, член рейхстагу, що головував на мітингу, поруч з ним вискочив на стілець якийсь голосистий товариш і закричав:

— Товариші, це сам бог оголошує: Hoch Socialdemocratie[17]! Підтримаємо ж і ми це провіщення... — Підняли д'горі руки, з усіх боків залунало потужне: — Hoch Socialdemocratie!

Тисячний натовп ковалів майбутнього, руйнників забобонів минулого по-дитячому радів думці мати за спільника в своїй боротьбі «самого бога», що в гуркоті грому оголошує: Hoch Socialdemocratie!.. Згадка про цю сцену багато що пояснила Дмитрові Андрійовичу в сучасному німецької соціалдемократії.

Давні спомини — не тільки за зволенням автора, а й за психологічними законами — обступають героя з різних боків, лише потрапить він в давню обстановку... Пригадалось Дмитрові Андрійовичу, лише пройшовся Берліном, як колись зайшов до ресторану в Тіргартені й став свідком дикої сцени... Оркестр закінчував «Патетичну сонату» Бетховена, захопивши, здавалось, усю увагу слухачів,— намагались не стукати ножами й виделками; говорили пошепки, зітхали й глибокодумно закочували д'горі очі, що мало бути виразом екстазу,— коли раптом зчинився галас, якусь людину оточили офіціанти, б'ючи, збили з ніг, штовхали передками...

Уся публіка, підіймаючись з місць і заглядаючи з цікавістю, що там робилося за тісним колом розлючених офіціантів, вітали з задоволенням

[17] Більше соціал-демократії (*нім.*).

розправу: «So! So! Noch! Noch![18] — і ніхто вже не слухав, як оркестр догравав «Патетичну сонату». Від сусіда ледве добився, що б'ють якогось типа, який поїв у ресторані й хотів непомітно, не заплатнаши, вийти... Жодного протесту не викликала дика розправа, тільки: «So, so! Noch, noch!» Одні і ті ж люди умлівали від згуків Бетховена й ладні були приплескувати дикому знущанню над людиною...

Так практично проходив він тоді курс буржуазно-демократичного суспільствознавства, не раз відчуваючи огиду до людини й рятуючись від неї юнацькою вірою в перемогу праці...

Дмитро Андрійович не поцікавився видовиськом того, як гине сучасна Європа, не одвідав сумнівних установ, одвідинами яких останніми роками починав своє знайомство з європейською культурою дехто з українських письменників. Походив Тіргартеном, одвідав старих знайомих — Бекліна, Сегантіні, дивувався, що на Unter den Linden[19] вже не встають перед ним, як колись за молодих років, тіні романтично-глузливого Генріха Гейне та привабливої хазяйки літературного салону Рахіл. Варнгаген фон Ензе. Перед життєвою прозою, перед боротьбою сьогоднішнього дня осипалось останнє листя романтики. Сучасна романтика — романтика праці, романтика невпинного вдосконалення в своєму фаху, романтика головного керівника людини — честі.

Через кілька день по приїзді з головою поринув Дмитро Андрійович у наукову працю.

Уникав контакту з усім, що могло б перешкодити роботі, особливо зустрічей з земляками. Але й на північному та південному бігунах, напевно, зустрінеш земляка. Якось на Unter den Linden зустрів Сома, так звали його університетського колегу, професора Білозерського. Працюючи над докторською дисертацією «Про деякі аномалії статевих органів у блощиць», він одвідав лабораторії найбільших спеціалістів свого фаху і допіру повернувся з Мадріда, попасти до якого можна було тільки з Сомовою настирливістю, бо Іспанія вдавалась до найсуворіших заходів самооборони від всілякої зврази. Крім деяких аномалій статевих органів у блощиць, поцікавився в Мадріді й боями биків. Одвідав. Але й палкі іспанки не захитали його родинних чеснот, скільки не глузував з того рідний син, Микола, білогвардієць і фашист, не без допомоги якого дістав Сом дозвіл на приїзд до Мадріда. «Радянська влада,— жартував він,— мусить мені багато чого вибачити за моє сприяння процвітанню наук у Союзі, бо ж без моєї допомоги не вивчив би батько до кінця важливого питання. А щодо мене, то мушу признатись, тепер я пересвідчився, які-то білогвардійські брехні-розмови про некультурність Рвдалади! Тепер усюди посвідчу, що на розвиток культури не жалкує Радвлада коштів, адже ж не пошкодувала їх на відрядження мого батька до Іспанії вивчати статеві аномалії у блощиць!»

Зустріч з Сомом не злякала Дмитра Андрійовича: той не був балакучий. Зайшли разом до кав'ярні, побалакали з чверть години, потисли один одному руки й розійшлись. До того ж назавтра Сом виїздив до Києва. Передав через нього привітання й з приємністю подумав, що ще не скоро побачить тих, кого вітає. Лицемірство править світом, а найбільше лицемірство — то лицемірство з самим собою. Останнього не знав Дмитро Андрійович, а від «умовної брехні» в стосунках з іншими не завжди був вільний, та й не шукав від неї звільнення, ніколи не бувши простолінійним ригористом.

Дмитро Андрійович звик до переобтяженості працею — і кабінетною, і клінічною, і педагогічно-лекційною, але витримка в праці, а головне — її продуктивність у німецьких колег його щиро дивувала. Колись юнаком, захоплений успіхами соціал-демократії на виборах до рейхстагу, спитав він хазяїна пансіону в Наугеймі, франкфуртського провізора, за кого той подав свій голос на виборах. Провізор з величезним презирством до тих,

---

[18] Так! так! більше, більше! (*нім.*).

[19] Назва центральної вулиці в Берліні: Унтер ден лінден (бук.: «Під липами»).

хто займається такою дитячою забавкою, як вибори, відповів: «Ich treibe keine Politik!...»[20] Його politik був перманентний зиск, поза яким, на його думку, не існувало нічого, вартого уваги серйозної людини. Диво дивне, а ту саму формулу, тільки в аспекті іншого тону, почув тепер Дмитро Андрійович у розмові на громадські теми з колегою, відомим німецьким хірургом. «Ich treibe keine Politik»,— сказав той. Але ще додав: «Meine Politik ist meine Arbeit»[21] ... А в свою працю він справді вкладав усі свої сили, підносячи її на надзвичайну височінь досконалості й артистизму. Таку саму самовіддамістъ у праці знаходив Дмитро Андрійович і в колах пересічної інтелігенції. Кожний з її представників носив у серці криваву рану ображеного Faterland'у[22], але складним процесом внутрішньої роботи це виховувало не шовіністичні прагнення до реваншу, а очищення національного патріотизму від націоналістичних елементів, шукання Faterland'у поза межами свого, рідного, національного в загальнолюдському, перед в якому поведе німецький геній... І сувора вибагливість німецького генія ставила кожному владні постулати, звільнення від яких не припускала високорозвинена честь. Кожний, працюючи для батьківщини, працював для людства, і в кожному було щось від релігійності кондуктора. В цій атмосфері високо вдосконалена Arbeit дійсно підносилась до своєрідної форми Politik, тим чистішої від свідомості, що неминуче «La lutte finale»[23] свою перемогу зміцнить здобутками культурних осягнень...

XI

Загальна атмосфера напруженої, натхненної праці так захопила Дмитра Андрійовича, що на кілька тижнів він забув усе особисте. Праця була для нього не тільки працею, а й розрадою, а й спочинком... Непомітно зблід і ніби розтанув образ Інни Сергіївни. Але, врешті, одного дня невідомо за якою асоціацією несподівано й нічим не вмотивовано прозвучав йому голос Інни Сергіївни: «Дядя Діма зовсім забув нас»... І раптом відчув, що не забув, що й не згадуючи пам'ятав, що не зблід і не розтанув дорогий образ, а тільки заховався глибше і став ще дорожчим, потрібнішим... Кілька день навіть працював мляво, злегка зденервований, незрозуміло роздратований і неспокійний. Коротка беззмістовна бесіда з Інною Сергіївною, пустування з малою Ніною стали знов конче потрібними. Тільки там, у Києві, не було свідомості, ці одвідини Інни Сергіївни, беззмістовні бесіди й пустування з Ніною конче потрібними стали тут, у Берліні. По кількох тижнях розлуки прийшла свідомість цього, спершу злякала, як порушення якогось порядку, потім зрадувала невідомо чому, може, саме отим порушенням порядку, і, врешті, владно стала вимагати признання. Соромно стало, що досі не подав про себе жодної вісточки. По кількох днях написав: «Ви, мабуть, думаєте собі, Інно Сергіївно, дядя Діма зовсім забув нас... І помиляєтесь, бо тільки тут, у Берліні, помітив я й зрозумів, чим для мене стало Ваше товариство. Я не вмію писати листів, не знаю, як робляться признання, але прошу Вас, повірте моїй щирості: коли мені чогось не вистачає отут, в Берліні, серед напруженої улюбленої праці, то тільки Вас і любої Ніни...» І, кинувши листа до поштової скриньки, відчув повне задоволення, ніби від побачення, від бесіди. Все стало на своє звичне місце: легка зденервованість, неспокій — все минуло, млявість у роботі зникла. А за кілька день — за тиждень дістав відповідь: «Ми з Ніною дуже дякуємо дяді Дімі за пам'ять. Нехай і він нам повірить, що нам не вистачає його, що від його відсутності ми збідніли...» І кілька разів на день виймав з кишені й перечитував коротенького листа. Найбільш змістовне беззмістовне. Незначні й беззмістовні слова — часто тільки ієрогліфи для виразу того, що ще не шукає визначе-

---

[20] Я не займаюся політикою (*нім.*).
[21] Моя політика — це моя праця (*нім.*).
[22] Букв.: «батьківщина»; тут піднесено про гітлерівський рейх.
[23] «Це наша остання битва» (*франц.*) — слова з пролетарського гімну «Інтернаціонал».

ності слова, в їхній тіні ховається передчуття майбутнього, для якого замало стане й визначеності слова, бо воно ж бідне, бо воно ж банальне й одвіку подає неповторне в до жаху застарілому одязі...

Інна Сергіївна не прибільшувала, коли писала Дмитрові Андрійовичу про своє збіднення від його відсутності. Саме збіднення відчувала вона, не чекаючи на знайомий дзвінок,— його дзвінок вона завжди пізнавала серед десятка інших; позбавлена його товариства й бесід, ваба яких була в тому, що від них не чекалось на більше того, що вони давали, бо те, що вони давали, задовольняло й збагачувало. Розлука не ятрила серця гострим сумом, на це ніби й не давав права характер і тонус стосунків, але вона спричинила помітне збіднення психічного життя. До того, як це сформулювала в листі, Інна Сергіївна ніколи цього сама собі не казала, але ж часто несказане більш промовисте за сказане. Сказаності шукала молода жінка тільки в бесідах про дядю Діму з малою дочкою Ніною, яка й сама щодня не раз згадувала дядю, радуючи материнє серце несвідомою участю в підгрунтовних таємницях його життя.

Серце жіноче багатше за серце чоловіче, бо талановитіше, бо вміє з малого творити велике. Чоловік переважно в коханні звик читати тільки по верхах, жінка дочитується кожної літери. Без здатності до творчості, коли не з нічого, то з малого, з небагатого — що б залишилось для багатьох жінок, крім стрибка у вікно з четвертого поверху?

Інна Сергіївна навіть у думках наодинці з собою не зважилася б назвати свого почуття до Дмитра Андрійовича любов'ю, коли б навіть стала розбиратись в них, аналізувати й кваліфікувати, чого ніколи не робила, живучи більше безпосередньо серцем, а не розумом... Щодо останнього, то вже з народження Ніни вона вирішила, що її особисте життя скінчене й тепер вона живе... тільки для дочки. Це сповнювало серце покорою й замиренням, звільняло від колишніх нападів пристрасного суму, незрозумілої тривоги й неспокійних чекань. Дні ранньої осені оповиті тихою меланхолією, але прозорі та ясні. Інна Сергіївна надто рано відчула осінь, не так навіть відчула, як вирішила, що це вона, й штучно утворила, вимріяла для себе прозорість та ясність осінніх днів, що ніби не йдуть, не линуть одноманітною чергою, в тихо тануть, примушуючи забути про існування часу...

До завороженого кола осінніх настроїв Інни Сергіївни Дмитро Андрійович увійшов якось непомітно й не порушив тієї завороженості, не схвилював тихого плесу, не розбудив тривожних надій та невиразних чекань. Все залишилося без змін на своєму місці, але внутрішнє життя жіночого серця зі звичного й буденного, малозмістовного й невизначеного творило поему і казку, непоказні на людське око, але сповнені того невпійманого чарування, що часом більш владне за весняні бурі. Навіть розлука,— особливо важка тим, що розлучені одне з одним необхідністю, а залишились «нічим»: Інна Сергіївна і не сподівалась на лист від Дмитра Андрійовича, а перша ніколи не зважилась би написати,— навіть розлука дала збіднення, та не дала порожнечі і в живому відчутті збіднення виявляла невпинність роботи підгрунтовних вод, що знаходили собі вихід на поверхню тільки в розмовах про дядю Діму...

Перший лист Дмитра Андрійовича, несподіваний, а так пристрасно очікуваний, разом дав збагачення без порівняння більше за те збіднення, що принесла розлука. Хто зміряє глибини чуття, вкладеного в такі прості слова таких звичайних, таких коротких рядків жіночих листів, в яких досягає вершка талант ієрогліфічного писання?!

Інна Сергіївна писала завжди коротко й зовні незначно, але ці листи стали осередком, центром її сердечного життя, у вимріяній осінній прозорості якого під осінніми зорями розливався аромат весняних квітів...

Тра-ля-ля-ля-ля-ля-ля.
Тра-ля-ля-ля-ля-ля.
Ля-ля-ля!..

Випадає таке іноді людині, що співає, бо серце повне пісень, сміється, бо сміху повне серце, а ясний день снить і мариться, бо сни й мареини через вінця ллються, бо в серці шумує вино...

Співала й сміялася Іина Сергіївна, в ясний день снила й марила, бо дістала коротенький, ніби незначний, а такий промовистий, такий повний змісту лист:

«...квиток у кишені... Буду в Києві шепетівським потягом... день, година...»

Тра-ля-ля-ля-ля-ля-ля.
Тра ля-ля-ля-ля ля ля.
Ля-ля-ля!

Безбережне житецьке море оточувало з усіх боків, роками захлюпувало хвилями, часом і не дуже чистими, а не поклало ні плямки житецької тривіальності... Виринаючи, лебідь стріпоне крилами, і вода миттю збігає з них...

Ля-ля-ля!

«Ластівка літає, бо літається...» — пригадала з Рильського, й уся істота сповнилась бажанням ластівкою полинути у блакитне повітря, розтанути в променях сонця, нових пісень, сміху і вина...

Ля-ля-ля!

— Мамочко, що це ти сьогодні все співаєш?

Соромно стало, що в своїй радості забула доню, відокремилась від неї, жила тільки для себе, як це було незвично! Пригорнула дитину:

— А ось і ти співай зі мною:

Тра-ля-ля-ля-ля-ля-ля.
Тра-ля-ля-ля-ля-ля-ля.
Ля-ля-ля!..

Ходить сон коло вікон — зазирає, чи нема де діток, щоб не спали ще. І як побачить, що десь не спить дитина, набирає жменьку пісочку і — пурх! — просто в очі... Очі починають свербіти, почеше їх дитина рукою, а тут і повіки оповажніли, злипаються очі. Сон зробив своє діло — дитина спить... І тоді сняться їй ті казочки, що вона колись чула... Ось:

...В пишнім замку, серед лісу, народилася дитина, — доня. Над колискою стояли, з днем народження вітали, — феї.

— Мамо, в в нас у садку казали, що жодних фей зовсім нема на світі, що це вигадка...

Тільки очима посміхнулась Ініа Сергіївна.

— Нема, доню, нема! Це тільки в казочках їх вигадують, щоб навчити діток любити й не любити, плакати, сміятись і потопати в чарівному світі мрій, щоб «дитині не відхотілось бути дитиною», так казав любий старий дідусь Франс... Отже, привітали добрі феї новонароджену дівчинку, обдарували своїми побажаннями.

Одна побажала дитинці багатства.

Друга — краси.

Третя — розуму.

Четверта — чутливого, доброго серця.

П'ята — веселого життя.

Шоста — сонячної радості.

Сьома — ніжності...

На побажання усі щедрі, ними обдаровують і найскупіші, бо самі від того нічого не втрачають, самі не біднішають... Хіба той і на побажання поскупиться, кому заздрісно бачити коло себе багатих, гарних, розумних, веселих, щасливих...

Усіма найкращими побажаннями обдарували новонароджену феї,— зичили всього їй, що прикрасити може життя людини. Здається, нічого не забули... Аж враз рипнули двері, й похололи від жаху добрі феї: до хати увійшла незапрошена до замку на родинне свято фея.

— Нерозумні сестри! — промовила голосом пронизливим і теплим. — Щедро ви обдарували дитину своїми побажаннями, і побажання ваші здійсняться, бо так дано феям, що здійсняться їхні побажання. Але ж самі подумайте, як то буде жити людині так нерозважливо обдарованій?! Багатій серед бідності й навіть злиднів, і до того ж з серцем добрим! Розумній серед безглуздя та дурості! Веселій серед скорбот світових, з серцем чутливим! Гарній серед потворності, ніжній серед грубості?! Отже, все, що ви бажали дитині, здійсниться, все вона дістане аповні, але в день повноліття наколе пальця до крові, і засне навколо неї околишній світ, засне дівчина глибоким, мертвим сном, що триватиме доти, поки не перебудується людське життя так, що багатство не колотиме око бідному, бо не буде бідних, веселощі не тьмаритимуться від скорбот, бо не буде скорботних, добре, чутливе серце не захлинатиметься від сліз за нещасних, бо не буде нещасних...

Ліс заросте стіною непрохідних рослин, серед яких ворушитимуться гадюки й витимуть дикі звірі. Тільки ті сміливі люди, що перебудують життя, звійдуть дорогу до замку й розбудять красуню й ввесь її околишній світ від сяу веселою піснею, повною сонця й сміху —

Тра-ля-ля-ля-ля!

Тоді більш не тьмаритиметься краса від потворності, чутливе, добре серце не обливатиметься слізьми, тоді всі ваші дари не суперечитимуть, не заважатимуть одні одним, і процвіте органічне поєднання багатства, краси, розуму, доброго, чутливого серця, ніжності й веселощів. Тоді гордо прозвучить врешті слово — людина!

Сказала і зникла, а всі тяжко засумували, бо пророцтво незапрошеної феї всіх збентежило, віщуючи щось непевне, нечуване і небачене: такого не люблять люди, жахаються.

А більше за всіх схвилювався батько дитини, відтоді заборонив тримати в замку все гостре: ножі, виделки, ножиці, шпильки, голки...

Виросла дівчинка, настав день повноліття красуні — напрочуд розумної, нечувано доброї, сонячно-веселої, ніжної...

Завітали до замку знов феї, несучи багаті дарунки...

Та ні золото, ні самоцвіти, шовки та оксамити не зворушили дівчини, що всього того вже мала доста й понад усе цінувала скромні дарунки природи.

Тому найбільше зраділа чудовій троянді, що принесла якась старенька.

Схопила квітку, піднесла до лиця, але вколола палець на колючку до крові, похилилась, впала на ліжко й заснула.

І раптом все заснуло навкруги. Заснули в повітрі мухи й птахи, заснув у дворі собака, коло плити старий кухар, заснув і вогонь, поснули батько коло столу в їдальні, мати коло піаніно, служники й служниці коло своєї роботи... Вщух вітер — заснув, спинилась хмаринка над лісом, нерухомою стала бистра річка... Все заснуло. Тільки віддалік від замку зросли на узліссях стіни непрохідних рослин, в серед них заворушились гадюки, завили дикі звірі.

А там, за тими стінами, котилося життя, як завжди, повне страждань та скорбот у сучасному і надій на краще в майбутньому, боротьби за те краще...

Спливали роки, а все ще не перебудовано життя так, щоб могли ужитись в одній істоті спокійно благородство, розум, добре серце, ніжність, сонячна радість, веселощі.

І спить ще й досі красуня в замку.

Але старенька фея, наймудріша з фей, вже навчила людей тій повній сонця і сміху пісеньці, що, її здалеку почувши, прокинеться

заснула красуня, а з нею і ввесь замок, і зникнуть гадюки, й замовкне звіряче виття —

Тра-ля-ля-ля-ля-ля-ля,
Тра-ля-ля-ля-ля-ля-ля,
Ля-ля-ля!

Мати з донею взялись за руки й екстатично кружляли по хаті, і сміх, і сонце звучали в їхніх голосах, що радісно й безтурботно, захоплено виспівували:

Тра-ля ля!

XIII

Того самого дня в Берліні Дмитро Андрійович читав доповідь у хірургічному товаристві, після чого голова товариства, професор, у якого він працював, сказав тепле слово, високо оцінюючи роботу українського колеги й вітаючи зближення українських вчених з німецькими.

Після засідання він запросив Дмитра Андрійовича на прощальний обід, якому надано було інтимного характеру присутністю жінок. Тостів було небагато: декан медичного факультету, асистент професора з жінкою, ординатор з його клініки, молодий приват-доцент, сестра хазяйки з чоловіком-журналістом, брат журналіста, директор великої фабрики з молодою дочкою — все люди вищої інтелігентності і невтомної праці.

Розмова ввесь час точилася навколо питання про нове людство, позбавлене штучних кордонів, що заважають, про єднання в праці, про інтелігенцію, що несе свою працю на загальну користь, а не служить класовим інтересам привілейованих. Усі з великою симпатією ставились до Радянського Союзу, розпитували про умови нового життя, мріяли одвідати Країну Рад, запевняли, що в німецькому народові ця казкова країна завжди матиме щирого друга. І не тому, щоб переможений німецький народ шукав собі союзника в німецькій боротьбі зі смертельним ворогом, ні, про реванш думають тільки духовні каліки, що нічого не навчились із великого досвіду нещасливої жаскої всесвітньої війни. Тільки тому, що в нових принципах, проголошених Жовтнем, лежать животворні зачатки світового оновлення й порятунку від безумства мілітаризму. Німецька інтелігенція мріє про одне — свою працю віддати справі цього оновлення. Тому вона дуже цінує живі зв'язки з людьми з того боку, ладна допомогти їм своїми знаннями, своїм досвідом. Зокрема завжди трохи романтична, вона повна щирого співчуття романтиці відродження української нації, дуже цікавиться новою українською музикою, літературою, мистецтвом, наукою. Завжди разом з тим реалістична, вона не задовольняється абстракціями і цінує знайомство з конкретним життєвим матеріалом.

Професор тепло й щиро говорив, що радий був не тільки зустрітись з колегою на науковому грунті, а й зазнайомитись з ним як з людиною, інтимно. Жінки розпитували про українську жінку, жартуючи, докоряли, що в його віці парубоцтво вже свідчить про якісь контри з жіноцтвом...

«Es ist nicht Wahr?[24] — лукаво посміхаючись, питала сестра хазяйки, піаністка. Вона колись концертувала в Одесі, дуже вподобала її приморські частини, але надмір серед населення східних елементів, підкреслено рухливих і галасливих, ображав її прагнення до зрівноваженого спокою.

— Одеса — це ж зовсім не Україна — ist nicht Wahr? — їй дуже хотілося до Києва, колишньої матері міст руських, а тепер духозбудника відродженої нації,— ist es nicht Wahr? Вона обов'язково приїде колись до Києва, і він їй все-все там покаже,— ist es nicht Wahr? Вона прогляда деякі з композицій Верниківського... Дещо дуже її зацікавило, поготів, що вона відчула його спорідненість з німецькою музикою. Його — Heimath[25] — у нас, у Німеччині, ist es nicht Wahr? Німеччина з своєю старою культурою

[24] Це правда? *(нім.)*.
[25] Вітчизна *(нім.)*.

багато може давати, вести завждк апеpед шляхом певнинної праці й проникливкх шукань?.. Професор знайомий з кімецькою експресіоністичкою музикою, в якій даремно бачать, як і взагалі в цілому експресіокізмі, тільки наслідок кенцаслкво! війки? Адже ж корікия експресіонізму знаходимо далеко в передвоєиких часах... Журивліст, її чоловік, дуже цікавився, що саме з німецьких класиків перекладено українською мовою, скаржився на бідність гарних перекладів з української... Тичина подекуди нагадував йому Стефана Георге, але ж це не наслідування, йому це цілком яско. Просто певка спількість світосприймання.

Директор фабрики цікавився фактами щодо відродження промисловості, його дочка піонерським та комсомольським рухом.

Дмитро Акдрійович шкодував, що не на всі запитання міг дати задовольняючі відповіді, бо бесідники вимагали точності, деталей. Бесіда затяглась допізна. Прощаючись, зичили Дмитрові Андрійовичу всього кращого, сподівались, що він ще приїде до Німеччини.

— Але вже з дружиною, обов'язково з дружиною! — одноголоско проспівали жікки.

Зворушений, щиро дякувак Дмитро Акдрійовкч за гостинкість, казав, що збереже про кю казавжди кайкращі спомики. Професорові та його асистентові зокрема дякував за допомогу й пораду у науковій праці, що булк для кього дуже цікні, деканові медичного факультету за увагу до всіх його потреб, що сильно полегшувала йому виконувати свої заадания.

Другого дкя зракку, прощаючись з Берліном, пройшовся Тіргартеком. Ще раз обурювався цвинтарною антихудожністю «історичного шляху». Кожне місто має щось своє, кеповторне й індивідуальке. Ленікград — одке з наййкращих міст — має дивовижну єдність стилю, архітектурний пейзаж, створений генієм таких будівникчих, як Растреллі, Ринальді, Гваренгі, Воронихін, Захаров, чиї твори належать до найдосконаліших пам'яток світової архітектури своєї доби. Томон сотворив справжкій храм навіть з капища Ваала — з біржі. Навіть потворні місця ленінградські опоетизовано катівським генієм Достоєвського. Київ не має жодного архітектурного стилю й пейзажу, навіть архітектуркі безглуздя в ньому безстильові. Від київської архітсктури може заболіти живіт. Але в Києві є Володимирська гірка, Пролетарський сад, дальші парки... В Києві вкйдеш Великою Підвальною на Володимирську, подивишся праворуч — і зір вибігає в поля:

Ой поля, ви поля,
Наша рідна земля!

Благословенної природи не зіпсувати й архітектурним безглуздям, архітектурною безстильовістю...

Дивляться віки з копусових веж чернігівського Спаса, як спить українська Равенна, а стальні шляхи, підкрадаючись до неї з усіх боків — з Овруча, з Гомеля, з Ніжина, збуджують її від снів про минуле, жкими свідками якого на валу кімують давні гармати, стоїть Мазепин дім, збуджують і кличуть до сучасного, до майбутнього, і з пам'яток минулого накопичує свої скарби держмузей.

У Берліні Дмитро Акдрійович довго ке знаходив кічого свого, кічого індивідуалького. Місто взагалі нанмисне, ангвдние, багате на міщанські вигоди й міщанську вульгарність, що вкщого ступеня досягла в добу останнього імператора, досадливо метушливого й потворно галасливого. Щось «своє» арешті почав знаходити Дмитро Андрійович в берлінському Тіргартені, може, тільки катяк на «своє», але й сюди вдерся метушливий герой пруського юнкерства й зіпсував миле обличчя великого берлінського парку коростою фешенебелького «історкчкого шляху», до розпачу художкього несмаку. Пригадав, що щось подібне нагадували зробити з матір'ю міст руських київські націоналісти. Навіть примускли «кавалера» — Шевченка поступитися місцем «дамі» — княгині Ользі («дотеп» тодішнього київського міського голови). Заміри були величезні — від

вокзалу до Михайлівського монастиря, але недоля сплтала ті заміри, бо й самі націоналісти пішли до...

— Хто сказав «мать»?

— Товаришу, товаришу! Воно, звичайно, відразу зрозуміло, що бачили «Клопа» у мейєрхольдівців,— і це добре, але ж говорено вище тільки про «матір міст руських», а щодо націоналістів київських, то вони, як добре відомо, пішли до небуття... Туди й дорога! «Незлим тихим словом» ніхто їх не пом'яне!

На прощальній візиті у професора не витримав Дмитро Андрійович, щоб не спитати, чом досі пам'ятник казармової патріотики псує Тіргартен. Невже ще зберігся пієтет до Вільгельма? Професор трохи холоднувато відповів:

— Ми ніколи свідомо не руйнуємо того, що не ми поставили.

— Навіть коли воно... ну, просто ображає художній смак?

— Навіть тоді. Треба зберігати навіть сумні свідчення минулого, а головне, не дозволяти собі розбещеного руйнування всього, що нам не подобається. Навіть у Радянському Союзі зберегли ленінградський монумент Олександрові III роботи Паоло Трубецького, хоч захищати його й довелось віршем Дем'яна Бєдного. Ми йдемо далі за практики Радянського Союзу. Ми зберігаємо навіть те, чого не любимо й не поважаємо, що навіть ненавидимо, бо не хочемо запровадити перманентної руїни.

Дмитро Андрійович ладен був визнати певну рацію німецької практики, але згадав театральну позу Столипіна на монументі перед Київською міською думою з гордим протиставленням «великих струсів» «Великій Росії» і, почуваючи в собі велику симпатію до перших і жодної до останньої, подумав: а добре, що ми в дечому не подібні до німців!..

Усвідомлюючи собі, як багато взяв од німецької теоретичної думки, як багато навчився із зразково налагодженого німецького клінічного досвіду, відчув буйну радість від згадки, що повертається додому.

Додому, додому!

Тут автор стримує себе, щоб не скотитися до закінчення цього розділу пародією на ефектну кінцівку з гончаровського «Обриву».

Важкенько-таки писати, не забуваючи про «існування літератури»!

«Запломбували» по дорозі туди, «запломбували», як і вертався. Підсаджували до купе шпика від Украйни до Німеччини, підсадили й від німецького кордону до українського. А на варшавському вокзалі цього разу потішили військові, що в своїй оперетковій формі нагадували гиндиків або павуків, коли ті, розпустивши хвоста, милуються з своєї пишноти...

Поворот героя додому, як і мандрівку туди, не спокушається автор використати для психологічних підсумків, снів, суворо відкидаючи матеріал, єдине призначення якого — збільшувати кількість сторінок, хоч би це й засмутило видавця й потім викликало зневажливі нотабенки критиків: ну й що це за роман, ледве-ледве на сто сторінок! Зневажливість критиків, може, й річ неприємна, але,— радив Золя письменникам, що уникають неприємностей, зранку проковтнути жабу,— тоді вже ніщо не здаватиметься неприємним, і автор, пам'ятаючи цю пораду, щоранку не обходиться без жаби. З особистого досвіду радить автор дотримуватись поради мудрого Золя особливо молодим авторам, надто вразливим, що важко переживають «неприємності» від критиків.

XIV

...Випускаючи клуби чорного диму й здержуючи хід (мало не знамените — «мороз дужчав»!), підходив шепетівський потяг до перону шостої колії київського вокзалу... Прилипнувши чолом до віконного скла, схвильовано вглядався Дмитро Андрійович у море вогнів, що розгорнув перед ним старий Київ. Усі, що іронічно говорять про радість виїздити з «провінційного» Києва, рідко помічають, з яким хвилюванням зустрічаються з ним після розлуки...

Тихше й тихше йде потяг, ось вже й станційні будинки, залізничні майстерні, купки носильників на пероні, пасажири з валізками в руках, кілька тих, що вийшли на зустріч... Серед одиієї купки промайнула така знайома тендітна жіноча фігурка. То-то обманщики очі — ім неважко побачити все, про що мимоволі думве мозок!..

Потяг спинився. Не поспішаючи, вийшов з вагона й за носильником простував до виходу... Раптом:

— Дмитре Андрійовичу, Дмитре Андрійовичу! — І така знайома тендітна жіноча фігурка вже стоїть перед ним, вже простягає йому руку... І враз докучлива, безглузда вокзальна метушня стала такою радісною, а молодик над обрієм таким бадьорим, таким весняно-веселим, повним несподіваних сподіванок... Їхали авто, і обоє мовчали, вона — чаша, сповнена вщерть, він з раптовим відчуттям сухого язика, пересохлого горла, тісного коміра й над силу здержуваного вибуху буйної почуттєвості... Не випускав її руки зі своєї, часом конвульсійно стискав її і потім підносив до вуст для довгого-довгого поцілунку. В її серці панував безтурботний спокій пасивної радості віддатись. Все єство його спалахнуло й пвлало пристрасною жадобою взяти...

Коло ганку його помешкання Іинв Сергіїана хотіла сказати: «До побачення»,— але Дмитро Андрійович так благально подивився в очі, питаючись: «Хіба не зайдете?»,— що відмовити було несила. Вперше переступила поріг його помешкання, а що це сталося рвзом з тим, як і він вперше переступив його по повороті з довгої мандрівки, набирало для нього символічного знамена...

В кабінеті не було інтимного затишку. Холодком пустки віяуло від атрибутів фаху, ремества. Незграбний операційний стіл, критий білою цератою, під стіною виглядав як ешафот. Із скляних шаф погрозливо визирали в порядку покладені хірургічні інструменти. Суха елегантність кістяка і порожній сарказм усмішки черепа проти волі займвли більш уваги, ніж того хотілось. Професійний дотеп великої карикатурної грввюри — Дуайєн в операційній, в за ним цілий почет з хірургів — вражав невпійманим елементом гумору шибеників. В розумних очах Пирогова розум тонув у обіймах офіційної казенщини. І якимсь чужим виглядало з білої простої рамки над столом молоде, вродливе, з рисами методиста-вчителя Кулішеве обличчя...

Чужою відчула тут себе Інна Сергіївна, вигідно вмостившись на м'якій низькій канапі... Замість безмежної пасивності — відьми, що в авто кружляла голову п'яним туманом, тут відчув Дмитро Андрійович явний опір назустріч своїм палким бвжвнням. Безпорадно цілував руки, відчуваючи, що гостинність не дозволяє в своїй хаті піти дальше з жінкою, що одкрила йому свої обійми, та ледве він спробував замкнути її в своїх, вислизнула з обіймів і захищалась, не хотіла пустити свого човна на волю хвиль, на волю стихійної пристрасті...

За півгодини в затишній їдальні з веселими шпалерами, з принадливою Кармен — очі, повні вогненної згаги й почуттєвої знемоги — у неглибокій стінній ніші на столі парував домовитий самовар, тістечка, фрукти й вино конкурували своїми принадами... Читач, чутливий до письменницької манери, не вимагатиме відомостей про марку вин, про сорти тістечок та кондитерія, що їх виробляли. Але залишимо манеру,— вона в кожнім разі підлягає критиці, припускає оцінку: хвалу чи осуд,— але для чого б було відзначати те, чого не помічали ні Інна Сергіївна, ні Дмитро Андрійович, що всіма відчуттями своїми були в світі зовсім інших вимірів, ніж ті, в яких розрізняють вироби Фрудзинського від виробів «Мадріда» або й «наполеонів» від буше, рожевий мускат від портвейну і т. ін.?..

Другого дня зрвнку Дмитро Андрійович зробив візиту спеціально Ніні. І вперше відчув, що дівчина чомусь заважає. Досадував на себе, змагався перемогти несподіване відчуття щирістю ласки, але замість щирості відчувалась силуваність. Це дратувало й сердило, а від того ще важче ставало з шестирічним другом. Чутлива дитина, шестирічний друг,

відразу з дитячою геніальністю зафіксувала не зрозуміле їй нове, хоч і з нерозумінням його джерела... Дмитру Андрійовичу Ніна нічого не сказала, а тільки він вийшов, спитала в матері:

— Мамочко, правда ж дядя Діма став зовсім німецький?

А відчуття, що Ніна заважає, стоїть між ним і матір'ю, не тільки не було випадковим у Дмитра Андрійовича, а щораз більше зростало, загострювалось й мучило. Не осмілювався запрошувати до себе, а й не знаходив бажаного у вітальні Інни Сергіївни: ранками заважала Ніна, вечорами тепер завжди вдома був Трохим Васильович... Доводилось шукати нейтрального притулку — кафе, кіно, Будинку вчених... Але те, що задовольняє тих, у кого все на сто відсотків з'ясоване, мало дає тим, кому ще треба багато чого з'ясувати. Липуча, образлива вульгарність обволікає побачення в кіно та кафе, і завжди стрінеться там пара знайомих очей, що зафіксує щось для пак журналу пліток. У Будинку вчених замість випадкової пари знайомих очей даси матеріал для пліток десяткам, коли не сотням, а «вчені» плітки такі ж обивательські, обивательські в клубі... Як риба в воді відчуває себе тут, і на концертах, і на фізкультурних вправах, і на родинних вечірках молодий, а вже сивий, причому сивина його ні до чого не зобов'язує, навспак відчуттю героя з «Майстра корабля», як риба в воді відчуває себе тут загальний друг з молодою сивиною, ревний закоханець всіх гарних жінок, стільки ж ревний, скільки й платонічний, бо від найкращої втік би перед погрозою довшої інтимності. Ідуть сюди поважні люди, яким надокучили свої знайомі а домашній обстановці, ідуть ті, хто хоче бути там, де бувають «усі», хто шукає репутації громадянської людини; хто не від того, щоб часом розважитись п'яним скандалом, з ревності обливши пивом свого конкурента або й того, хто і в гадках не мав замаху на родинне щастя ревнивця... І нестерпно було Дмитрові Андрійовичу зустрічатись з Інною Сергіївною тільки в кіно, кафе, в Будинку вчених... Дратували непмани — завсідники кафе, дратували випадкові пари, що наївно шукали тут таємного побачення, дратували поготів, що були ніби «колегами», хоч його-то з Інною Сергіївною не шукання «таїни» водило по кафе, дратував строкатий натовп у кіно, і найбільше роздратування чомусь викликав стилізований під візантійського святого портрет Дарвіна в залі Будинку вчених. О Будинок вчених, о нудота родинних вечірок, вславлених хіба тим, що на них не було таких голосних скандалів, як, наприклад, у клубі інженерів, о мистецтво, що робить візантійських святих навіть з Дарвіна та Маркса, о фізкультура, чоловіча, жіноча й дитяча, о громадська діяльність на порожньому місці! Врешті, одного разу, вийшовши з кіно, запропонував авто. Інна Сергіївна щиро шкодувала, що проминули часи мирних бесід а її вітальні, коли мала Нінка не тільки нічому не заважала, а, навпаки, зближувала. Її задовольняли, проте, й зустрічі в кіно, кафе, Будинку вчених, бо їй потрібно було тільки бачити Дмитра Андрійовича, тільки бути з ним, чути його голос... і більше нічого. Але вона помічала пригнічений сум його і на пропозицію авто не відмовила...

Дмитрові Андрійовичу потрібні тепер стали слова, найзвичайнісінькі, найбанальніші слова. Люблю, люблю, люблю! Кохаю, кохаю, кохаю! Слова банальні й вічні, емоційні й без «деструкційного» відкидання літер по черзі. І він тисячу разів повторював їх у нестямі, цілуючи руки, шию, вуста, і слова здавались новими, свіжими, міцними, а від безконечного повторення їх зростала їхня п'яність, зростала радість повторення їх без ліку, без тями. Безтямність — найкраща окраса кохання. До того ж вона вразлива. Ба навіть уникаючи зраження, жінка з серцем, хоч трохи схильна до кохання, зворушується почуттям вдячності за безумства, навіяні коханням до неї, а почуття вдячності розкидає перед нею тенета, з яких нема порятунку. Вогник вдячності легко спалахує пожежею пристрасті, що не знає вогнетривких перешкод. Як суха трава, горять в ній інерція звички, схильність до рефлексії, вагання нерішучості... Серце віддається ілюзії, ніби можна стати вище «бессмертной пошлости людской», скинути тягар її влади. Пристрасть снить сном про «вільного

барана», найутопічнішим із снів, бо ж бараняча адача не пристосована до волі, а тим принаабливіші для неї безумні сни про ню.

Інна Сергіївна не робила жодного опору бурі поцілунків, навіть її вуста відповідали його вустам... Але вона й чути не хотіла про нормальні з того висновки, відкидала його пропозицію стати йому за жінку. Її переконання, що особисте життя для неї скінчене, що тепер живе тільки для Ніни, було таке глибоке й щире, що навіть захопленням новим, свіжим почуттям вона не збиралась відновити життя особистого, навіть щиро лякалась такої перспективи. В серці її поруч з новою пристрастю перешкодою віддатись їй неподільно стояв острах нової омани... Але перед силою пристрасті Дмитра Андрійовича непомітно танули, як сніги під промінням весняного сонця, всі рішення Інни Сергіївни. Крок за кроком здаючи свої позиції й зрікаючись опору, з внутрішніх відрухів серця готова пристрастю відповісти на його пристрасть, раптом спіткнулась на перешкоди зовнішні. Трохим Васильович нізащо не згодиться... Трохим Васильович накоїть скандалів, а це шокувало її відчуття. Але для кохання, для пристрасті нема перешкод непереможних. І через це почула в собі Інна Сергіївна сили перейти, та крижаніло серце від думки — не віддасть їй Ніни! А вже через це не зможе переступити й пристрасть, бо без Ніни жити не може, не може, не може!

XV

Інна Сергіївна не помилилась. Трохим Васильович влаштував дикі міщанські сцени, скандалив на всю міщанську таланливість до скандалів. Докоряв, погрожував, просто лаявся; з докорів, погроз та лайки утворював своєрідний синтез, а потім раптом переходив до жалісних сліз, до скарг на свою недолю. Зневажені благання йшли поруч із зневажливими обвинуваченнями, високомовні запевнення у безмежному поважанні поруч з виливанням на голову цебрів найбрудніших помий... Інтелігентні люди завжди винахідливі на образи й катування своїх близьких. Все перетерпіла покірно й сумирно Інна Сергіївна, та коли заявила чоловікові, що непохитна в своєму рішенні розлучитись з ним та стати за дружину Дмитрові Андрійовичу, збив її холодним:

— Хоч самому чортові, але Ніни я тобі не віддам, Ніна залишиться в мене...

Ні розпачливі сльози, ні палкі благання — ніщо не допомогло. На все відповідав незмінно:

— Хоч зараз до всіх чортів, але без Ніни!..

Тим часом все вище й вище підіймалось полум'я пристрасті, але на останній крок не зважувалась Інна Сергіївна, бо й пристрасть не давала сил для розлуки з дочкою. Зовсім замучила Дмитра Андрійовича, бо і для неї щоденні побачення стали за необхідність, бо не одмовлялась тепер од зустрічей ніде, одвідувала часто його хату, на пристрасть відповідала пристрастю і все спинялась віддатись з непоборною впертістю безхарактерності, часто міцнішою за поклик наймiцнішої пристрасті...

І тут раптом впало на голову безпорадної жінки нещастя: Ніна заслабла на скарлатину. Зовсім збожеволіла, втеряла тоді голову Інна Сергіївна... Мало не з дня народження Ніни боялась вона самого слова «скарлатина», що звучало їй лиховісно й жасно. Від самої думки про можливість того, що Ніна може заслабнути на скарлатину, крижаніла кров і спинялось серце. Ніколи не могла збутись дитячих згадок, як за два дні згорів у скарлатині її менший брат (їй тоді було вже вісім років), згадок тим тривкіших, що тоді вперше вона бачила смерть близько, поруч. Було в її скарлатиновому жасі і щось від забобонності, подвоєної ще від тієї обстанови, від тих умов, в яких її підкосила Нінина скарлатина. Не виразно й несвідомо відчувала якусь свою вину. Тривожні ворушились думки, доводили до розпачу. Беззахисна й безпорадна, билась, як звір у тенетах, не сподіваючись рятунку.

Усі жінки забобонні, й коли їм на голову впаде нещастя, вони ладні приймати його за кару собі, своїм «гріхам». Найпоступовіші, найвільніші від уламків старого світовідчуття дуже рідко відходять від відчуття

заплати за гріхи перед лицем якогось нещастя. Безпорадно й розпачливо билась в тенетах цього відчуття Ніна Сергіївна, не одходячи від ліжка хворої, непритомної від жару Ніни, слухаючи її марення, мало не одмовляючись від побачень з Дмитром Андрійовичем, а під час коротких побачень на хвилинку перед дверима хати, в якій лежала хвора, не допускаючи жодного вияву пристрасті... Не спала ночей, з ніг валилась від утоми, й мозок знемагав від жахливої свідомості: кара, кара, кара!.. Відчувала, ніби світ руйнується й уламки падають їй на голову, знала — пристрасть не переживе дитини. Скарлатина була в тяжкій формі, ускладнилась опухом залоз на шиї, гнійним пухирем.

Дмитрові Андрійовичу таки довелось з хірургічним ланцетом підійти до малої приятельки. Жодна найскладніша й найвідповідальніша операція ніколи в житті не хвилювала так, як ця проста гнояка. Треба було зусиль, щоб під зосередженим спокоєм сховати внутрішній дрож незрозумілого, гострого хвилювання, близького до розпачу.

Запалені оченята, перелякані й жалісні, глянули вороже й благально... Але за півгодини по розрізанні гнояки підвищена від неї температура впала й дитина повеселішала...

— Дядя Дімочка,— ніжно сказала Дмитрові Андрійовичу,— ти зробив мені дуже боляче, але я знаю, що то мені на користь, я не серджусь на тебе, я тобі дуже-дуже вдячна, ти такий хороший... — І, ніби шукаючи сказати щось найприємніше, додала: — Я люблю тебе не менше, ніж мама...

Звуки ніжного дитячого лепетання чув Дмитро Андрійович ніби здалеку в солодкій запаморочі від раптової слабості, що опанувала цілу істоту.

Змучена Іна Сергіївна вперше за всю хворобу Ніни щасливо усміхнулась, а проводжаючи Дмитра Андрійовича, дозволила себе поцілувати...

З того часу поправка Ніни пішла твердими й швидкими кроками...

XVI

Передчуття не обдурило Ірму Юріївну: ледве рік минув після харківського медичного огляду в пам'ятну для неї ніч, коли так безтурботно віддалась Дмитрові Андрійовичу, а якась хвороба вже, видимо, підточувала її здоров'я, ввесь час нагадувала про передчасну смерть матері. Лікарі розходились у діагнозі, але одностайно радили операцію. Сіла тоді на потяг і приїхала до Києва...

Дмитро Андрійович,— прийшла до нього на медичний прийом,— ледве упізнав її: так змінилась, схудла, постаріла. Після уважного огляду закликав на консиліум колегу, з яким посперечався щодо діагнозу, тоді покликали ще й третього і дістали не згоду, а ще й третю думку. Довго сперечались, згоджувались в основному й розходились у деталях, а потім згоджувались в деталях і розходились в основному... А Ірма Юріївна, перелякано й благально дивлячись на очі Дмитрові Андрійовичу, завжди одного допитувалась:

— Дмитре Андрійовичу! По щирості — помру?

Уникаючи стрічатись з її поглядом, незмінно відповідав Дмитро Андрійович:

— Надовго мене переживете!..

Тоді недужа брала його руку й цілувала її пристрасним, але таким кволим поцілунком. Проте того панічного, звірячого жаху смерті, що колись пам'ятної харківської ночі потрис всю її істоту бурхливим, невпинним риданням, не лишилось і сліду. Просто їй чомусь обов'язково-обов'язково треба було знати усі шанси на життя і смерть.

Має ж вона на це право? Це ж більш-менш нормально для кожного тяжкого хворого, хоч би він і ладен був без жалю зробити останні розрахунки з життям. Мотиви й її особисті зацікавленості в точності зважування шансів обходять тільки її саму й більш нікого, більш нікого. Хіба не так?

А замість колишнього жаху з'явилась лагідна, пасивна покірливість волі, що відбивалась і в зорі згаслих очей, і в цілій поставі, ніби підкошеній передчасною втомою, сповненій меланхолійним передчуттям невідворотного, близького, бажаного й все ж таки сумного спочинку. Все свідчило про вичерпність життєвих сил.

Дмитро Андрійович прийняв Ірму Юріївну до своєї клініки й після огляду її терапевтом згодився оперувати...

Ніна тим часом зовсім одужала, встала з ліжка, вийшла на прогул. З її видужанням ніби воскресла Інна Сергіївна, ніби помолоділа й покращала. Твердо вирішила десь у глибині серця без слів, а тим твердіш, що, врешті, не тільки Дмитро Андрійович має право мати її за жінку, а й вона, Інна Сергіївна, має невідбірне право на особисте життя, а тому й хоче мати за чоловіка того, кого любить,— Дмитра Андрійовича, так, Дмитра Андрійовича...

Безхарактерність завжди шукає ліній меншого опору. Уникаючи зайвих сцен, крику, лайки, рішучий крок відкладала Інна Сергіївна на час, коли Трохим Васильович виїде до Кисловодська. І, прийнявши остаточне рішення, нічого про те не сказала Дмитрові Андрійовичу, навіть стала чомусь стриманіша з ним... Її стриманість додавала масла в огонь його пристрасті, що виходила з берегів, заражала своїм безумством. Важко було Інні Сергіївні додержуватись силуваної стриманості, але ж недовго, вже недовго — день від'їзду Трохима Васильовича наближався...

Нехай обвинувачують автора, що його зволення,— але життя знає збіг і не таких обставин, проте тут автор може признатись щиро, що до своїх чеснот ніколи не зводив оглядання на реальну дійсність та плазування перед її можливостями, якими вони здаються нашому обмеженому розумові,— так от, нехай тільки завдяки авторовим зволенням, але Трохим Васильович мав виїхати якраз напередодні відповідальної операції, що мав зробити Ірмі Юріївні Дмитро Андрійович.

О 6-й вечора виїхав Трохим Васильович з дому після бурхливої й гидкої сцени, від якої зовсім хворою відчувала себе Інна Сергіївна...

О 8-й зайшов Дмитро Андрійович...

Тепер вона його! — звучало їй в серці. Тільки не сьогодні! Сьогодні поміж ними встав би весь отой бруд, який з жвавим цинізмом виливав їй на голову ображений чоловік. Завтра! Коли весь бруд минулого назавжди одійде у вічність. Але для того, щоб перед лицем пристрасті Дмитра Андрійовича витримати рішення, прийняте на завтра, треба було все самовладання... І Інна Сергіївна була стриманіша, ніж завжди, запалюючи під тією стриманістю збільшеного полум'я... Дмитро Андрійович зовсім збув про завтрашню операцію й допізна зсидівся в Інни Сергіївни... Тільки прощаючись, Інна Сергіївна заглянула в очі і зовсім несподівано сказала:

— Діма! Завтра — твоя!..

Притягнув до себе й, міцно обнявши, цілував без ліку, не певний, чув чи не чув, було щось сказано чи примарилось...

— А сьогодні,— сказала, вивільняючись з обіймів, знов холодна і стримана,— ідіть спати, вельмишановний Дмитре Андрійовичу, адже ж завтра — я було й забула — у вас серйозна операція, а вже по дванадцятій.

Вертаючись додому, коло свого ганку зустрів якусь темну постать, що швидко підійшла назустріч,— в першу мить подумав — грабіжник!..

— Вибачте, Дмитре Андрійовичу, я не хотів виїхати з Києва, не побачивши вас, щиро не подякувавши... — Уся постать, голос були ніби знайомі, щось нагадували, а що саме, не пригадувалось...

— Панас Федоренко.

Пригадав: один із студентів, виключених тоді з медичного факультету...

— За що ви дякуєте? — здивовано спитав Дмитро Андрійович, в тоні не відчувши ні іронії, ні злоби.

— Ви зробили з мене людину...

— Як-то?

— Перш за все звільнили мене від того, що абсолютно не відповідало моїм нахилам, було мені таке немиле, що й все життя робилось немилим. Через те, мабуть, і випивав, все скочуючись нижче, та нижче, та нижче... По-друге, отой випадок, до якого докотився, що ви до нього поставились справедливо суворо, примусив мене замислитись над обов'язками людини в житті. Тоді зрозумів, якою мірою були ви праві, й соромно мені стало, захотілося стати справжньою людиною. Ваші слова, що соціалізм є математика і до того ж без вищого розвитку людської гідності, честі неможливий, стали мені провідною наукою. Вона кинула мене до лав робітництва, що тяжкою працею будує матеріальний грунт для нового життя. Вже рік я вибійник у шахтах Донбасу. Праця нелегка, але я почуваю себе чудесно, почуваю себе людиною... в товаристві людей. І за це я вдячний тільки вам, бо без вашої суворості вийшов би з мене поганенький лікар, п'яничка, що засмічував би бур'яном буйні сходи нового життя.

— А ваш товариш?

— Скляревський зовсім спився й застрелився. Я довго з ним возився, намагаючись і його повернути до життя, але для нього воскресіння не було: і батько, здрібнілий урядовець, і дід, жандармський офіцер, були гіркі п'яниці, алкоголіки. Він народився з отрутною кров'ю. На всі мої вмовляння завжди відповідав: «Мені, коли б сказали: вибирай — ось або світу загинути, або тобі горілки не пити, я б сказав: к чорту, хай гине ваш світ, а мені мою пляшку щоденну давай!» Мав ясний розум, був за гарного товариша, але отрута минулого зробила з нього бур'ян, який життя має виполоти, простуючи шляхи до нового...

— Яка сумна історія!

— Але і він не мав проти вас зла, і він розумів правильно ваші вимоги.

— Наш час дуже важкий...

— Але й веселий тому, хто зрозумів, до чого ключуть людська гідність і честь. Спасибі, навчителю! — потис міцно руку Дмитрові Андрійовичу і зник у темряві.

Ніч перед операцією тяглась для Дмитра Андрійовича безконечно... Довго не міг заснути зовсім, потім спав тим сном, коли не знаєш, спав чи не спав, сном, що замість спочинку приносить утому, розбитість, кволість... З розкритими очима, з вухами, що чули, як цокає годинник, снив чудернацькі, безглузді сни, і на хвилинку, ніби провалившись у небуття, не бачив жодних снів, як би це не було прикро для фрейдистів. Дивувався собі, що зовсім не може себе примусити думати про операцію, як це бувало з ним звичайно напередодні операції... Якось навіть не уявляв собі, що завтра — операція! Завтра — Інна Сергіївна, Інна; що ж може стати поруч з нею? І часом здавалось, що чує її кроки, бачить її тендітну фігурку, чує голос... Підводив з подушки голову, щоб упевнитись, що це лише сон без сну, тільки марення...

Вже після світанку заснув мертвим сном. Коли на завтра з хронометричною точністю увійшов до операційної в білому халаті й ковпаку на голові, що робив його схожим з кухарем, і, підійшовши до вмивальників, почав не поспішаючи мити руки, звернули увагу на матову блідість його обличчя та, звичайно, не властиву йому нервовість рухів.

XVII

...Перед операцією коридором від операційної до палати Ляліної поспішно ходили люди, шепотілись, беззвучно метушились...

В операційній шуміли спиртівки, кип'ятились довгі нікелеві коробки, німували люди в білих халатах.

Операційна була дуже велика хата, уся — підлога, стіни, стеля — пофарбована білою олійною фарбою. В операційній було незвичайно світло, бо одна стіна була суцільним вікном, і це вікно виходило на

заріччя. Посередині хати стояв довгий білий операційний стіл. Тут Лялику зустріли Дмитро Андрійович з асистентом. Вздовж стіни стояло з десяток людей у білих халатах.

Ляліна з сестрою увійшла до кімнати спокійно, подивилась у вікно, схрестила руки. Друга сестра внесла на гачках кип'ячий стерилізатор з інструментами, довгу нікелеву коробку.

Дмитро Андрійович спитав асистента:

— Розпочнемо, Павле Івановичу?

— Так, так,— відповів асистент.

І професори пішли мити — ще й ще раз — руки, поливаючи їх сулемою, мажучи йодом...

Потім, звичайно, поклали пацієнтку на операційний стіл. І, звичайно, на сцену вийшов хлороформіст: поклав на очі рушника, вимастив ніс і рот вазеліном, натяг на обличчя маску, узяв руку недужої, щоб рахувати живчика, і полив хлороформом...

І, звичайно, хатою поплив солодкий терпкий запах хлороформу. Хлороформатор відзначив час початку операції. Професори мовчки одійшли од вікна. Сестра щипцями почала викладати, розкладати на стерильній марлі стерильні серветки, пеани, кохери, пінцети, голки, шовк.

Хлороформатор підливав хлороформ. У хаті застигла тиша.

Тоді недужа похитала головою, застогнала. Через кілька хвилин вона заспівала й заговорила.

— Крига пройшла, на Волзі крига скресла, золотий мій, золотий, я, дівчисько, закохалась... і прошепотіла: а ти спи, спи, спи!..

Асистент суворо глянув навкруги, заклопотано опустив очі. Хлороформіст підлив хлороформу. Професори мовчали.

Врешті пацієнтка, звичайно, заснула.

Професори вдруге протирали спиртом руки... Сестра оголила живіт Лялікій... Поле операції широкими мазками спиртом, бензином та йодом протер Павло Іванович. Сестра подала простирадла, щоб простирадлами прикрити ноги й голову Ляліної. Сестра вилила на руки Дмитру Андрійовичу півбанки йоду.

І врешті Дмитро Андрійович узяв скальпель і ним провів по шкірі. Прикипула кров, і шкіра розповзлась на всі боки; з-під шкіри виповз жовтий, як на баранині, жир, що лежав шарами, пронизаними кров'яними жилами. Дмитро Андрійович не раз порізав людське м'ясо, розрізав фасції, блискучі, білі, прошарені фіалковими м'язами. Павло Іванович пеанами й кохерами — несподівано спритно для його вахлакуватості — затикав кровоносні жили...

Товаришу авторе, товаришу авторе! Та це ж ви просто з Пильнякової «Повісті про незагашений місяць» шпарите?!

Пізнали? То-то наш освічений час! Ні, що ж? Пильняк, як каже поет Пильський,— письменник нічого собі! Ну, а пізнали, то й годі! Але ж згодьтесь, що все цілком доречно, ніби й для «Честі» написано. Звичайно, велике, на всю стіну вікно операційної в київській хірургічній клініці дивиться не на заріччя, а в старий сад, звичайно, могла б собі заспівати під хлороформом Ляліна якоїсь іншої пісеньки, ніж командарм Гаврилов, але ж чом би їй не заспівати й про скрес криги на Волзі, про дівчисько, що закохалось? Могло ж би це статись не тільки в, так би мовити, нормально психологічному порядку, а могло бути й неясною згадкою в хлороформному тумані про прочитану колись Пильнякову повість...

Звичайно, Еміль Золя, взявши собі за героя хірурга та зробивши операцію відповідальним моментом в романі, рік присвятив би вивченню хірургії, діагностиці, десятки разів одвідав би операцію, навів би не тільки пеани та кохери, а тисячу тисяч деталей... Цілі розділи присвятив би «чесний з собою» романіст-натураліст діагностичним суперечкам спеціалістів, кольору й відтінкам фасцій, жиру і т. ін., і т. ін. Автор признається щиро, нічого подібного він не проробив, ні діагностики, ні хірургії не вивчав, а все його знайомство з практичною хірургією, з операційною вичерпується досвідом в кабінеті милого Д. М. Дум-

бадзе[26], що вирізував йому ангіному, та в операційній харківського Червоного Хреста, де він чув, як шумлять спиртівки, киплять стерилізатори, бачив, як хірург во ім'я хірургічної чистоти, якої вимагає впорскування, хвилин десять (слово честі, без перебільшення!) миє руки: миє милом, протирає щіткою, знов милом, знов протирає, і знов милом, а в той час балакає з сестрою про новини медичного світу, про міські плітки, про прем'єру в «Березолі», нещадно ганячи не ідеологічну невитриманість, не «вальдшнепівські» ухили, а ідіотизм так званого «нового» мистецтва... потім ще сестра ллє йому на руки сулему й маже нігті йодом і т. д., і т. д.

Кому цього здається замало, той, очевидьки, не розуміє, що для автора професія його героя — тільки випадкова маска (і що змагання в романі відтворити дійсність (конкуруючи з природою — безнадійна конкуренція! — створити «ще одного пуделя») зовсім його не захоплює... Колись за гімназіяльних часів навчитель грецької мови примушував автора та його товаришів кожне речення класика інтерпретувати 1) з погляду того, хто не розуміє, 2) з погляду того, хто розуміє, і 3) з погляду мудреця... Претендувати на читача-мудреця було б принаймні необережно. Але на читача, що розуміє, автор, в кожнім разі, претендує... І Гейне, даючи кожному право бути дурнем, казав, що не слід зловживати цим правом. Не розуміти, кажуть, над усе легше, але від «поглядів» тих, що не розуміють, хай звільнить нас доля!), що з таким же успіхом автор міг дати своєму героєві маску інжєнера, капітана корабля, військового, політичного діяча.

Метода Золя, ціла його ars poetica безнадійно застаріли і для сучасного художника, і для сучасного читача. Коли Золя ще читають з інтересу історико-літературного, чи читатимуть сучасного автора, що наслідував би його ars poetica? Проте признаватись, то вже признаватись! Автор щиро признається, що його мало турбує, чи читатимуть його твір. Ще могло б турбувати питання, чи знайде він видавця, та коли видавець забезпечений, автор дістає безмежну волю бути «чесним з собою», керуватись тільки розумом і смислом, йому властивим, а не розумом і смислом замовника. Не обурюйтесь тільки, шановні товариші, швидкі на обвинувачення! Автор зовсім не заперечує соціального замовлення, бо його наукове сумління не знає соціальних явищ, соціально не обумовлених. Але ж у своїй роботі він ізсередини не більш керується лімітами, що їх кладе замовлення, ніж годинникар тим матеріалом, з якого він робить годинника. Таж годинникар, залежний не тільки від фізичних властивостей свого матеріалу, а й від ринку, цебто від моментів соціальних,— не може ж він одійти від вимог сучасної моди, а тим більше від ринкових цін, проте керується й своєю cause finale (кінцевою метою) — зробити такого годинника, що показував би час. Отже, й автор має свою cause finale maîtrise[27]. Таж розводитись про ню — це ж означало б пуститись берега, кинути роман для теорії прози, науки тепер, щоправда, модної, але ж романіст воліє давати матеріал для неї, а не самому поринути в суху матерію «сірої теорії», а іноді навіть і забувши про всі теорії на світі, недовідомо йти за вказівками інтуїції, що тільки, пробачте собачий термін, «верхнім нюхом» ловить і самому ще не зовсім ясні, не оформлені, не вивчені способи перемоги над труднощами виображення речі, зовсім не хапаючись за найлегші. Врешті, робити історію веселіше, ніж її досліджувати, і також веселіше забути про всі правила на світі (що зовсім не дорівнює цілковитому звільненню від них), ніж по-ремісничому їх наслідувати. Безпосереднє споживання творів мистецтва (естетичні емоції) і дослід тих засобів, прийомів, що дають їм життя, збуджують естетичні емоції,— речі різні. Кращі твори мистецтва утворені не за правилами, а з них викроєно правило... Гордість автора — в своїй творчості повернутись лицем до читача, забувши про дослідника, теоретика. І не ловіть на суперечності: лицем до читача — зовсім не означає позбавитись власних розуму й смислу, а тільки не зрікатись гордої

[26] Примітка для літературознавця — це з його кабінету карикатура на операційну великого Дуайєна, а може, й портрет Пирогова...

[27] Провідна кінцева мета *(франц.)*.

впевнености — homo sum et nihil humani, a me alienum esse puto [28] ...а звідси vice verso[29] — все властиве мені мусить бути не чужим і іншим — не тепер, так у четвер... Хто хоче перемогти — любив повторювати ренанівську науку Драгоманов,— нехай не боїться побути не в моді... Працюймо для четверга! Щастя тим, кому доводиться працювати в середу, або й в четвер, але нема чого в розпач впадати і в п'ятницю... який день не візьміть, четвер — попереду!..

Отже, лицем до себе й, значить, лицем до читача. Факт замовлення розуміємо соціологічно, а не як науку пристосування й таємницю мімікрії... Головна трудність для письменника в трудності забути про існування літератури. Це ж тільки мріяти можна про письмена тан, ніби ніколи «не існувало літератури». Перемогти іронію, що «з'їдає слова», бо ж іронія — «найлегший спосіб перемогти трудність виображення речі» і «найлегше змалювати світ смішним», а хіба треба хапатись за найлегше, хіба гордість не спокушає його зректись?!

Найбільшої перемоги досягне письменник, що відчує в собі сили написати: «Чуден Днепр при тихой погоде...»

XVIII

Глибоке незадоволення собою з самого ранку дратувало Дмитра Андрійовича: досягти психічної зосередженості, якої звик вимагати від себе перед операцією та під час операції, сьогодні рішуче не давалося йому — ні за 2—3 години до операції, ні з наближенням її часу, ні по дорозі до клініки, коли намагався створити собі синтез з усього, що спостеріг у недужої, вистукав, вислухав, вимацав, ні тоді, як методично, довго мив руки, тер їх щітною, давав мазати йодом, ні тоді, як підійшов до операційного столу, взяв у руку скальпель і провів ним по шкірі, ні, о жах, далі, далі, протягом усього часу операції. В найвідповідальніші моменти операції, коли точність до атома, міліметра, натхнення й артистизм могли поєднатись і дати успіх тільки напруженням нелюдської уваги, психічної зосередженості до забуття всього, що не в полі зору, волі, міцнішої за крицю, як і вночі, як і зрання, по дорозі до клініки, раптом вставав перед очима образ Інни Сергіївни. Ніжно всміхалась і в чуттєвій знемозі казала: «Діма — завтра твоя!» — або раптом стаючи холодною й стриманою: «А сьогодні, Дмитре Андрійовичу, ідіть спати, завтра у вас операція, операція, операція!..»

Від слова «операція» ніби жаром обдавало Дмитра Андрійовича, кров стукала у вухах від жаху раптової свідомості, що він забув було, що робить операцію, що від його помилки в точності на 0,00001 міліметра, відсутності того, чого не можна обрахувати ні в яких частках міліметра, залежить життя недужої, за яке відповідає він. Мало не до крові кусав собі губи, робив героїчні зусилля викинути за облавок уваги все зайве, а зайвим було все, що ставало поруч із тим, за що відповідав перед собою, до біса з кошика ввесь баласт, а баластом було все, що не скорялось волі, напруженій до того ступеня напруженості, якого не витримує струна, рвучись з жалісним стогоном. І коли раптом знов бачив близько-близько повні сміху, веселі очі Інни Сергіївни, а потім знов чув холодне й стримане: «Ідіть спати, у вас операція, операція, оперврція...» — здавалось самому, що «оперврція» вже звучить жалісним стогоном порваної струни, і ось скальпель випадає з рук, а він упаде коло операційного столу непритомний, мертвий, а й тоді чутиме моторошне: «Ідіть спати, у вас завтра операція, операція, операція...» І важке дихання стриманим стогоном просочувалось крізь тісно замкнені зуби. Не робив помилок, звична рука механічно й впевнено робила своє діло, а внутрішній голос судді фінсував: не те, не те, механічна точність не все, чого від тебе вимагає честь, бо ти здатний на більше, твій обов'язок більший.

Напад гострої ненависті до Інни Сергіївни виривав скажені

[28] *Я людина, і ніщо людське мені не чуже (лат.).*

[29] *Навпаки (лат.)*

проклькони, але ненавість заважала не менше, та й за нею приходило відчуття своєї вини, і ставав навколішки, благав пробачення, цілував руки: тільки одійди зараз, помилуй, за годину я твій, а тепер, ти ж сама знаєш, в мене операція...

Веселі блискавиці блимали в глибинах очей Інни Сергіївни: я — твоя! Блимали й згасали, а з холодної темряви сухої стриманості її ж таки голос говорив: ідіть спати, у вас операція, операція, операція... О божевілля, о муко!

Від операційного столу одійшов, ледве тримаючись на ногах, похитуючись, смертельно блідий.

Не чуючи, вислухав звичайні компліменти, хтось тис йому руку, він тис комусь...

Без сил упав на канапу в своєму кабінеті й на хвилинку відчув радість небуття — ні операції, ні Інни Сергіївни, нічого! Чи не найвище, приступне людині, щастя? Не турбуйтесь, його своєчасно зазнає кожний! Ну, а свідомість тимчасовості життєвого болю мусить зменшувати самий біль, притупляти його гострість, а ще більш навчати не хилити гордої голови заради «лакомства нещасного», заради порятунку від болю, завжди тимчасового. На цій свідомості має зміцнити свої позиції честь... Не відчувати безчестя тому, що смерть принесе звільнення від усього, не мати сорому живим тому, що не імуть сорому мертві, властиво багатьом. Але честь, що вклала Святославові горді слова «мертвії-бо сраму не імуть», загострює відчуття сорому в живих...

Прийшовши до тями, Дмитро Андрійович запалив єгипетську — механічне наслідування звичного потроху відновлювало рівновагу, пройшовся по хаті, глянув у вікно, раптом посміхнувся й ніби стріпнув крилами — зусиллям волі скинув тяжкий тягар поганого настрою. Пройшов до палати, схилився над оперованою, рахував живчик. Ірма Юріївна посміхнулась йому кволою вдячною посмішкою. Нашвидку дав свої накази сестрі, лишив номер телефону, переодягся й кинувся з клініки, перестрибуючи на сходах через східець... Мчав до Інни Сергіївни.

XIX

Інна Сергіївна прокинулась з відчуттям такої безтурботності, такої легкості в цілій істоті, яка буває тільки в дитинстві або після кризи в тяжкій недузі, коли прилив бадьорих життєвих сил співає в серці буйними мріями... На минуле, на вчорашнє дивилась з відчуттям гадюки, що скинула стару шкіру, як на щось далеке, далеке й чуже, та, власне, й не дивилась на нього, просто забула, абсолютно забула. Не задумувалась і про майбутнє, навіть про завтра, була в найщасливішому стані людини, для якої досить сьогодення, бо воно повне й прекрасне, яка б годна спинити плин часу, сказавши ментові — спинись, ти прекрасний! І більш того, навіть про плин часу не думала, бо щастя її досягло вищого щабля — бездумності, безпосереднього, радісного сприймання всього, чим обдаровує щедре життя.

Не одягаючись, тільки накинувши на плечі рябенький пеньюар, пішла до вітальні, відкрила піаніно й, кількома бравурними акордами віддавши хвалу життю, сповнила хату звуками тієї ніжної, невідомої легкості, дитячої безтурботності, якими співала вся її істота, народженв від проміння сонця й весняних мрій.

Якими недоречними сьогодні були не тільки розфарбовані Богдан та гість із Запоріжжя, а й та напруженість, яку викликав у своїх слухачів Бетховен, а в Бекліна його скрипаль... Дух музики втілився в образ тендітної жіночої постаті коло піаніно і дитячої безтурботності, нетривких, як промінь західного сонця, що золотить крильця пташинки, яка стрілою лине у безвість...

Від звуків піаніно прокинулась Ніна і боса, в самій сорочці вибігла до матері. Музика урвалась... На канапі пестила дитину й пустувала з нею так, що, подивившись збоку, не знав би, в кому більше дитячого: в дитині

з недитячою серйозністю в промеиястих очах чи в матері з невичерпним припасом дитячої пустотливості...

— Ну, Нінко, нам час одягатись,— спинила врешті пустування,— нап'ємось чаю, а за годину поїдеш з тіткою Сімою до них у Боярку — Кука й Буба чекають на тебе...

— До Боярки! До Боярки! — плескала в долоні Ніна, для якої порушення щоденної одноманітності було святом, а тут на неї чекало таке порушення, як автобус до вокзалу, потяг, Боярка, Кука і Буба!..

Одягалась швиденько, не потребуючи материної помочі, квапилась з часом, боялась спізнитись на потяг... За півгодини по Ніну заїхала тітка Сіма, й Ніна кинулась прощатись з матір'ю... На хвилинку хмаринка легкого суму кинула тінь на дитячу радість.

— А ти, мамуню, не будеш сумувати за мною? Адже ж я завтра повернуся... А то я можу й залишитись...

— Їдь, їдь, моя рідна! — цілувала зворушена готовністю малої до жертви. — Я не сумуватиму: ти ж завтра повернешся!..

Автобус, потяг, Боярка, Кука і Буба в перспективі — і миттю розтанула хмаринка легкого суму.

Двері грюкнули. Інна Сергіївна лишилась у помешканні сама (служниця, подавши самовар, пішла на цілий день). Тепер хмаринка легкого суму тьмарила їй настрій. Не звикла до розлуки з Нінкою, і навіть розлука на добу була задовга. До того ж серце матері завжди боязке, мало чого може трапитись на кожному кроці? Автобус, потяг!.. Намагалась про це не думати, не думала. Але засмутила найбільше легкість, з якою мала пішла на розлуку. Чи не прообраз майбутніх розлук, коли життя розгорне перед дочкою принади сильніші, ніж автобус, потяг, Боярка, Кука і Буба для дитини? Далеке передчуття леза меча, що неминуче проходить серце материне, збентежило на хвилину. Але сьогодні хмаринці ніде було зачепитись на рівній поверхні безтурботного настрою Інни Сергіївни. Набігла й розтала. Інна Сергіївна мала чекати сьогодні на Дмитра Андрійовича, вчора вона обіцяла йому так багато, обіцяла себе. І від спомину про цю обіцянку тривожною радістю шумувала кров, як шумує в келисі шампанське. «Милий, милий! Сьогодні — твоя!»

Вийшла до міста дещо купити. Яку радість дає клопіт, скорочуючи час чекання, що плине так поволі!

Якими швидкими кроками йде весна! Підняли д'горі свої шлюбні, пишні смолоскипи каштани, урочисті й трохи суворі, розквітнув інтимний бузок. Купила галузку, ішла й шукала «щастя». І сьогодні надзвичайно щастило їй на щастя: п'ятипелюсткові квітки рясно траплялись на очі. Зривала та з'їдала, і терпка гіркість була за найсмачніші ласощі... Мало звертала уваги на околишнє. Не раз чула знайомий голос: Інно Сергіївно, не пізнаєте мене?! Просила пробачення: задумалась.

— Про що, коли не секрет?

— Так, ні про що! — зовсім не мала охоти з кимсь балакати, її повнота мала пролитись тільки для 'дного, тільки для одного... Інші були їй зовсім не потрібні, та й взагалі хіба люди одні одному потрібні? Але ж і без людей така повна: сонце, повітря, квіти... і блакитна далечінь небесної бані, а якій мають білі голуби... Замислена — об чім? Найглибша замисленість — замисленість не об чім, безпредметна, неуважна,— трохи не попала під трамвай. Серце застукотіло, коли над вухом пролунав зляканий, полохливий дзвінок, а навіть не злякалась — уявлення про смерть зовсім не вкладалося в її настрій. Навіть не згадала про Нінку і зовсім поверхово подумала — тільки б не сьогодні! І стала поспішати додому. Але на Прорізній спинилась перед вікном, за яким коло акваріума з золотими рибками стояв у глибокій задумі лелека, такий серйозний і такий зграбний на своїх довгих ногах, зі своїм довгим дзьобом. Якийсь хлопчик поруч з Інною Сергіївною роззявив рота, мабуть, уперше бачив справжнього, ненамальованого лелеку і, стукаючи пальцем у вікно, спитав: «Лелеко, лелеко, до осені далеко?» Як мало безпосередності в нашій реакції на життєві враження! — подумала Інна Сергіївна,

зрозумівши, що хлопчик сформулював свої враження в дзеленьбомовські ремінісценції. В задумі повагом перейшов лелека на інший бік вікна і чомусь так сумно подивився на Інну Сергіївну... Очевидьки, вимріяти собі рідного болота на тісному вікні перед очима гуляючих вуличних гаволовів не вмів і сумував за десь там на задесенському лузі покинутими просторами, за гніздом (на колесі) на старому осокорі. И Інні Сергіївні якось ніяково стало в ролі гуляючої вуличної роззяви, відчула якусь свою провину перед милим-милим лелекою. От як би вона могла йому дати волю!..

Покупки поклала в їдальні, тільки конвалії й бузок поставила в воду. Зайшла до спальні, спустила штори і затягла запони на вікнах. Після радісного сонця, що трохи стомило, радісний, а разом і зворушливий спокій штучного сутінку прийняв її в свої пестливі обійми. Скинула з себе все, навіть білизну. Обтиралась свіжою водою, спиртом, одеколоном, з почуттєвим задоволенням пробувала пружність м'язів і перед дзеркалом милувалась з краси своїх форм. Одягла легкий шовковий домашній пеньюар і вийшла до їдальні господарювати. За півгодини все було готове. На столі, вкритому скатертиною кустарного виробу, конвалії й бузок оточували пляшку «Абрау-Дюрсо» й два високі келихи... На прикрашеній гуцульською інкрустацією дерев'яній таці кілька тістечок. На тарілках масло, сир, шинка, білий хліб. Осторонь невеликий сифон содової води й дві склянки... Оглянула все інспекторським оком і, очевидьки, подумала, що все добро зело... Посміхнулась і вийшла до вітальні... Тепер чекатиму Діму, дядю Діму. І знов на настрій впала тінь від хмаринки легкого суму: чом в урочистий час її щастя її Нінка так далеко від неї, навіть довелось про це подбати самій?!

«Поки героїня чекає», романіст старих часів встиг би багато чого — в кількох розділах — розповісти читачеві, романіст-психолог з самого чекання сплів би психологічне мереживо. Автор обмежується констатуванням, що чекати Інні Сергіївні довелося ще досить довго. Тільки десь близько другої в парадному передпокої задзвенів його дзвінок.

Для банальних сцен потрібно особливого таланту, а для сцен спокусливих особливої охоти, і це зобов'язує автора бути коротким, хоч він і пам'ятає, що надійнішу перемогу над банальністю дає сміливість не боятись банальності, а тієї pruderie[30], що її виносили колись з інститутів для шляхетних дівчат, абсолютно позбавлений...

Слів ні Дмитру Андрійовичу, ні Інні Сергіївні не було зовсім потрібно. В крилатій мовчанці наблизили одне до 'дного свої келихи, в яких шумувало ігристе вино. Келихи цокнули, й дзенькіт скла промовляв більше за слова, що несподівано збідніли. В крилатій мовчанці їх хрестили блискавиці... леза очей, і одне прочитало в 'дного бажання, перед яким бліднуть і клякнуть слова. Чи від того, що п'янів без вина, чи вино міцніш діяло на грунті нервової перевтоми, але після першого ж келиха все затанцювало йому в очах і кудись поплило, поплило в солодкій знемозі.

Але як під час операції образ Інни Сергіївни заважав необхідній зосередженості неподільної уваги, так зараз між ним та Інною Сергіївною вставали розпатрошені тельбухи оперованої, що вдирались непереможно в його психічний світ, стояли перед очима. Тепер все, що не Інна Сергіївна, було зайвим важким баластом, але зусилля його позбутись були даремними, тяжко знесилювали. Це дратувало. Підливав собі вина, змагаючись втопити у ньому роздвоєння психіки, дивився через його прозорість, а потім пив жадібними ковтками.

— Інно, сьогодні у найвідповідальніший мент я не був на височості своєї вмілості, бо сьогодні мені заважала ти, а тепер вона мститься, заважаючи мені бути тільки з тобою!.. — І випив до дна, і міцно зціпив зуби, крізь які сочився стогін розпачливої муки.

Інна Сергіївна підійшла і, обнявши шию, сіла на коліна, ніжно притулилась, віддаючись неподільно.

[30] Цнотливості *(франц.)*.

Цілував її очі, уважно розглядав мережки на лиштві сорочки, й не міг перемогти докірливих видінь, що були міцніш за волю їх позбутись.

— О божевілля, о муко!

А кров зайнялась і полум'ям пожежі стукала в скроні, шумувала чистими бульбашками, як вино в келисі, владно кликала на пир статі. Хвилі її могутньої стихії раптом піднесли кудись високо-високо, звідки радісно було летіти в безодню з звилющеними очима, з погашеною свідомістю.

Ніби крізь сон пам'ятав, як перейшли до спальні, як Інна розв'язала йому краватку й розстебнула комірець, що давно перешкоджали вільному диханню.

— Роздягнись, Дімо!...— сказала пошепки. Впав до ніг шовковий пеньюар. Запах тіла, змішаний з запахом тонких пахощів, п'янив міцніш за вина.

Було тихо. Тільки за запоною на вікні гув та бився об скло джміль, здалеку, звідкись зверху, долинав неясний шум великого міста.

— Роздягнись, Дімо! — І зором покликала до себе...

Ледве тримався на ногах. Хвилину вагався скинути піджака. Чомусь заважало маленьке Нінине ліжко поруч. Здавалось, ось-ось прозвучить її голос: «Дядя Діма, дядя Діма!..» Врешті піджака скинув. І враз в сусідній хаті тривожно задеренчав телефон.

Інна Сергіївна стрімко кинулась до сусідньої хати.

— Що-що? Дмитра Андрійовича Каліна? Так, так. Зараз.

А Дмитро Андрійович, блідий, з якимсь нерухомим поглядом, вже брав з її рук телефонну рурку...

— Що-що? Клініка?.. Я вас слухаю. Так, це я...

Слухав і не розумів, тільки окремі слова падали на голову, як важкі молоти у велетенській кузні.

— Оперована... непритомна... серцевий напад... камфора... загрозлива серцева слабість... Живчик...

Вже не слухав.

— Зараз буду! — Й повісив рурку...

Інна Сергіївна не зважилась нічого спитати, бо в очах його прочитала передчуття непоправної катастрофи...

Без піджака, без краватки й комірця, не мовивши жодного слова, кинувся до передпокою, надягав шапку.

— Дімо, Дімо! — сіпала його за рукав сорочки.— Иди-но, я зав'яжу тобі краватку...

Безтямно перейшов до спальні, натягнув піджака, підставляв шию... Ні слова не сказавши й пішов.

А Інну Сергіївну, як лишилась сама, опанував забобонний жах чогось неповторного. Щось сталося з Ніною, з Ніною, з Ніною! Поспіхом одягалась, а гудзики не застібались, все падало з рук... Ідучи через їдальню, перекинула стільця. Слідом за нею, вибравшись з-під запони, вилетів джміль і зник у відчинене вікно їдальні. На столі німували високі скляні келихи й пляшка «Абрау-Дюрсо», накрита серветкою. Згадала: коли вино ще грає, з Ніною все гаразд, коли ні — погано. Нервовим рухом зірвала серветку, налила вина в келих, веселі бульбашки піднялись догори — вино грало... На сходах знов загадала: коли на вулиці є візник — з Ніною добре, коли ні... Вибігала на вулицю, ніби рятуючись від погоні. Візника не було. Серце упало. Знайшла візника тільки за рогом. Без ліку повторювала візникові:

— Вокзал, вокзал! Якомога скоріше!..

XX

Поспішав, а не взяв візника. Швидкою ходою намагався повернути собі рівновагу психічної зосередженості. Туман розірвався й розтанув у променях сонця, розвіявся... Мозок працював ясно й чітко. Серцевий напад... непритомність. Мабуть, нирка? Усвідомлював усю грізність

небезпеки, а з тією свідомістю вертвлись зовнішня впевненість рухів, спокійна стриманість... Про Інну Сергіївну ні згадки, навіть тінь її образу зникла з чутливої платівки психічного апарату. Чомусь випливали в пам'яті, не заважаючи ясності мислення, давно забуті подробиці харківської зустрічі з Ірмою Юріївною. Перед очима стояв її тодішній образ і заважав собі уявити образ нинішній — там, у клінічній палаті...

Вже недалеко від клініки, на розі Фундуклїївської (йшов Володимирською), взяв візника...

На сходах його зустріла сестра. Її схвильований вигляд підтверджував серйозність стану. Через силу сказала кілька слів, ідучи поруч...

У себе в кабінеті скинув піджака, розв'язав краватку, одстебнув комірця, одягнув халат і вимив руки...

Коло ліжка оперованої застав чергового лікаря й фельдшерку.

Вислухав коротенький звіт. Поставив кілька запитань. Опустився перед ліжком на коліна: жодної знайомої риси на такому знайомому обличчі. Намацав живчик. Нитяний. Ось-ось обірветься, змовкне. Повторили камфору!..

Сам зробив впорскування...

Через десять-п'ятнадцять хвилин легка тінь промайнула на обличчі хворої, кліпнула очима. Живчик міцнішав...

— Digitalis[31]!

За хвилину квола усмішка повторила, посвідчила про поворот свідомості. Розкрила очі, впізнвла Дмитра Андрійовича.

— А мені вже здавалось, що померла... — вимовила ледве чутно.

Подав їй ліки. Випила.

— Дякую.

— Шампанського!

— За що вип'ємо? — пожартувала.

— За ваше здоров'я!.. а ви не балакайте... спокійно.

— За згадки минулого!.. Мовчу...

За годину з'явились деякі надії, що небезпека минула. Недужа почала дрімати. Довго-довго сидів коло її узголів'я. Врешті вийшов. Наказав собі подати шампанського. П'ючи, раптом згадав Інну Сергіївну. Як це все далеко! Палив єгипетську й без думок сидів на канапі. Час спинився, зникла просторовість... Непомітно задрімав... Вечірні сутінки наповнили хвту. Матове віконце над дверима посвідчило, що на коридорі засвітили електрику... Звільнившись від дрімоти, довго не міг зрозуміти, де він... Увійшла сестра: «Недужа вас просить...» Інтуїцією ясновидіння безпомильно зрозумів, чого кличе.

Схилився над недужою, спіймав щось знайоме, давнє, давнє в її погляді, взяв руку...

— Ви все — живчик? А я вмру, професоре, того вас і покликала, щоб це вам сказати...

— Не кажіть дурниць!.. Живчик гарний...

— А я вмру... тепер знаю... І не боюсь. І ще,— говорила так тихо, що не так чув, як догадувався,— якби жила, ніколи б ви цього не дізнались, а, вмираючи, мушу признатись: у Коломні, у своєї сестри, у тітки, залишила Діму, вашого сина, сьомий місяць...

Раптом смертельна блідість вкрила обличчя недужої, на чолі виступив холодний піт, очі скосились, з вуст вирвався тяжкий стогін, розпачливий, але короткий. Серцевий напад повторився... Недужа знепритомніла. Дихала важко, переривисто.

— Кисню, швидше!

Що менше лишалось надій, то завзятіш змагалась зі смертю медицина, даремно силкуючись вирвати з її обіймів приречену жертву.

Близько десятої живчик вже не надавався до намацування, а лікарі упадали коло напівтрупа з такою запопадливістю, ніби тепер настав мент їхнього головного призначення...

[31] Наперстянка — трава, з якої роблять серцеві каплі.

О двадцять сьомій хвилині на одинадцяту медичний поєдинок зі смертю скінчився перемогою сильнішого.

XXI

Палив у себе в кабінеті. Написав суху офіційну записочку до асистента з проханням завтра о 12-й прийти на секціонування.

До кабінету зайшов черговий лікар. Співчутливо стис руку, щось говорив про випадки, коли безсила й найвища вмілість людська... Якими безсилими стають іноді слова!

Дмитро Андрійович перебив:

— В мене є сумління — я сам собі суддя!

Суд відбувся без судоговоріння, без оборонних та й без обвинних промов. (Безапеляційний вирок винесли сумління й честь).

Підсудний сам собі був за безстороннього суддю. Коли перед людиною розкривається безодня, відчуває вона велику порожнечу навколо себе, пустелю, безкраю самотність. Люди нещасні — найнеприємніші люди. Вони вимагають співчуття, і тому їх жахаються, обходять... Не багато хто вітає щастя ні з ним не поділяти «свою тюрму, свої кайдани...»

Потреби в милостині співчуття зовсім не відчував Дмитро Андрійович. Навіть згадка про Іну Сергіївну тільки пригноблювала. Проте згадка ця не дуже докучала. Якось разом відчув звільнення від усіх життєвих зв'язків, а в тому звільненні нічим не обмежену незалежність. Ніхто не має бажати бути лікарем невигойного. Хворим не відчув себе Дмитро Андрійович, ні ліків, ні лікаря не потребував. Відчував тільки холодне дихання кінця...

Finita la comedia[52]! Відчуття кінця прийшло разом, без ваганць, без боротьби, без хвилювань та жалкувань... Свідомість зафіксувала його не як неминуче, тільки як те, що вже сталося... Сталося, як логічний висновок із ситуації, незаперечний для нормального розуму. Лишалось пройти останні кроки. Не треба було тьмарити їх ходилицями самобичувань та розмальованих театральщиною психологічних підсумків. Все мало статись у суворій простоті залежного не від людської волі.

Вийшов з клініки по одинадцятій. Відчував радість чистого повітря. Тепла весняна ніч поклала над містом химерний синюватий ковпак, під яким фантастично розповзлись в різні боки довгі вулиці,— помацки велетенського звіра... Звір засинав, важко дихаючи, здригаючись часом від безглуздо різких, розпачливих трамвайних дзвінків... Від густих шапок каштанів на панель падали лапаті тіні, дивно нерухомі, ніби намальовані. На розі вулиць ще світились кіоски. Назустріч попадались тільки окремі постаті. З пітьми часом чулись пристрасний шепіт, поцілунки, виказуючи пари тих, хто не знайшов для свого кохання притулку або хотів узяти свою любовну пайку не в обридлій хатній обстанові. Нерідко їм акселентувало п'яне хропіння або й розлягалась п'яна лайка. Містерія весняної ночі виглядала досить прозаїчно. Тільки ясні зорі, до незмірної далечини яких, мабуть, не досягає земна проза, як завжди, кліпали лагідно, але з їхньої вічної посмішки лилось тільки втихомирення свідомості, що все марнота марнот...

Не прискорюючи кроків, ходою людини, що, йдучи, спочиває, повернувся додому, проглянув кореспонденцію нашвидку, дещо — не читаючи, кидаючи до кошика під столом. Сам приготував каву. Пригадав передсмертне признання небіжчиці й подумав: «Дивне життя! Тієї ж години, як батько знайшов сина, син втратив батька...» Згадка про сина нічого не змінювала в ситуації, в якій опинився, в цілій істоті не викликала найменшого відруху.

Довго сидів над коректами... І Куліш, і Пирогов не помітили нічого незвичайного. Все було, як завжди. Працював, підтримуючи сили чорною кавою, єгипетською... Навіть бачучі місця для очей на черепі кістяка не зрадили сарказмом: «Нашого полку прибуває!..»

[52] Ось і закінчилась комедія *(лат.)*

Зберігав рівновагу непроникливості.

По третій відчув утому. Встав, пройшовся по всіх хатах, скинув піджака й, не погасивши світла, ліг у кабінеті на канапі. Заснув скоро, спав міцно й спокійно. На зло фрейдистам, без жодних снів. Ранком, зробивши туалет, сів за столом й написав Інні Сергіївні:

«Інно! Добре знаю, якого болю завдаю тобі, але не прошу навіть пробачення, бо інакше не можу, бо не маю вибору... Не можу для себе мати іншої міри за ту, що її через все життя мав для інших... Ніщо не залежить від моєї волі, мушу підлягати тому, що більше за мене... Не треба зайвих слів. Живи! В тебе єсть Ніна. Не думай, що я мало любив, мало любив тебе й Ніну. Цілую міцно обох.

Твій Діма».

Підписуючи адресу, написав «рекомендоване», листа поклав у книжку, в книжку до портфеля. Ледве скінчив листа, заїхав до нього асистент. Не говорив жодних співчутливих банальностей, але в кожному слові ділової розмови було стільки щирого співчуття, стільки товариського розуміння, що воскресили б кожного, хто ще не перейшов останньої межі. Дмитро Андрійович був за межею. Тому, як зовсім сторонній, вдячно приймав делікатну чулість товариша, щиро й просто висловлював свої думки про особливості випадку...

По візиті асистента зайшов до спальні, дістав з шухляди наволочку, прилаштував до неї кінці міцного шнура. Поклав до портфеля.

Подзвонив посланець з друкарні. Прийшов по коректи. З півгодини затримав посланця, звкінчуючи незакінчене вночі...

Не поспішаючи, поснідав і, коли годинникова стрілка показала двадцять хвилин на дванадцяту, взяв портфеля й вийшов. По дорозі звйшов до пошти й здав рекомендованого листа Інні Сергіївні. Поштову розписку заховав у гаманець, попереду чомусь уважно розглянувши її з обох боків. Вийшов з пошти з відчуттям значної полегкості, ніби зробив найтяжче з того, що мав зробити, а тепер далі все піде вже зовсім легко. Рівно о дванадцятій з хронометричною точністю увійшов до кабінету, де мало відбутись секціонування. Знаючи його точність, всі були вже на місці... Прозектор зняв простирадло, що покривало те, що колись було Ірмою Юріївною, хвилювалось, метушилось, кохало, служило мистецтву, боялось смерті, і, схилившись над трупом, приступив до роботи. Десь жалісно дзижчала в павутинні муха.

XXII

Секціонування констатувало анатомо-патологічні відміни в нирках, печінці, селезінці досить давнього походження. Ці відміни легко пояснювали ті напади, що сталися в недужої і були причиною смерті.

— Ви можете вважати себе цілком виправданим перед лицем власного сумління,— сказав хтось з колег.

— Я сам собі суддя,— відповів коротко, а в пам'яті чомусь вшпилили давні слова, сказані колись після факультетської наради Федорові Івановичу: «Іншим не ставлю більших вимог, ніж і самому собі...» Була певність, що й присутній на секціонуванні Федір Іванович пригадує ті самі слова й хотілось сказати йому: «Я сьогодні ж дам вам усім доказ того...» І хотілось, щоб все скоріше скінчилось.

Попросив йому дати копію з протоколу секціонування й чекав, поки того протокола переписували...

Діставши копію, з усіма попрощався й вийшов. Спокійна зосередженість і зовнішня рівновага ні в кому не збудила будь-яких підозрінь.

Вдома на столі знайшов листа від Інни Сергіївни — допіру принесла служниця. Взяв того листа, потримав у руці, оглянув з обох боків і поклав на столі, не розірвавши конверта.

Сів до столу, не скидаючи шапки, вийняв копію протокола й зверху чітким, спокійним письмом написав: «Діагноз поставлено правильно, але конче потрібною операція не була. Недужа могла й не дожити до тієї погрози життю, що її малося уступити операцією. Про це свідчать

констатовані зміни у внутрішніх органах. Обов'язок лікаря не ризикувати життям пацієнта, коли того не вимагає становище речей...» Далі кілька написаних слів закреслив так, що їх не можна було прочитати, а збоку написав: «Іншим я ніколи не ставив більших вимог, ніж і самому собі. Дмитро Калін». Служникові наказав виставити на дверях об'яву, що сьогодні прийому хворих не відбудеться, взяв портфеля й вийшов...

Пообідав у ресторані, в якому найменш можна було сподіватись зустріти когось знайомого. По обіді проглядав газету, коли хтось на сильному підпитку таки впізнав його й прив'язався з признанням вічної подяки, що їїноситиме в серці, бо професор колись врятував йому життя...

— Е, за що дякувати! — вставив колега вдячного, ще, мабуть, більш за нього «мокрий».

— Ну, ти, голубе, завжди кохався в Шопенгауері,— зауважив вдячний,— а я ніколи не був песимістом, тому й вдячний професорові, що продовжив мені радість буття.

— А ти був і назавжди залишишся ослом, що не розуміє власного інтересу... «Сочти все радости, что на житейском пире из чаши счастья пришлось тебе испить, и убедись, что лучшее в сём мире — не быть!»

Дмитро Андрійович утік від п'яної суперечки песимістів з оптимістом...

Вже сонце було низько над обрієм, коли коло Богдана Хмельницького зустрів поета Нильського. Мимоволі пригадав колишню зустріч і гонитву за півнем... Здоровкаючись, слабко посміхнувся. Згадав те саме й Нильський.

— Ставлю заклад, пригадуєте, як я отут ганяв за півнем!

— Не помиляєтесь.

Нильський був твердий і сумний.

— Професоре, чи хірургія не може зробити якоїсь операції, щоб звільнити від taedium vitae[33]?

— Те звільнення дає кожна операція з летальним виходом...

— А вдала?

— Тільки продовжує taedium vitae.

— Сумна професія! Так що — або смерть, або тимчасові паліатив — алкоголь?

— Могий вмістить да вмістить... А щодо суму, Гоген влучно сказав: «Et la tristesse durera toujous!»[34]

— А як же його не вміщати, коли смерті ще чогось не хочеться, а taedium'у того іноді не витримати ніяк!? Не хочеться ж живому отого toujours'ного[35] смутку!

— Вміщайте, дорогий,— несподівано розчулено сказав Дмитро Андрійович,— адже ж це допомагає вам декому подавати ліки від «тужурного» смутку шляхетніші за алкоголь...

— Merci beau coup[16], професоре, за комплімент... а ще більше за індульгенцію на ліки від taedium'у vitae.

— Часто за нього відповідає не сам індивідуум, а його оточення.

— Ви дуже поблажливі до мене, професоре!

— Я вас відчуваю, я вас люблю!

Несподіване признання збентежило поета. Широким жестом вказав на панораму задніпровських лугів Чернігівщини, що розкрилась з Володимирської гірки, на смугу лісів праворуч, на горду річку...

— Знаєте, професоре, завжди, йдучи на Володимирську гірку, пригадую собі, що Київ має півмільйона жителів, і думаю собі: ну, що коли п'ять відсотків киян — п'ять відсотків — це ж цифра зовсім маленька?! — ну, так коли п'ять відсотків киян відчули потребу цієї незрівнянної краси, то на гірці ж не протовпишся! А тут тиняється десятка два старих, що ледве волочать ноги, дві-три екстравагантні дівчини, що прогулюють своїх бульдогів (мабуть, з прихильниць неправдоподібних істин, або,

[33] Пересичення життям *(лат.)*.
[34] І смуток переходить з дня у день *(франц.)*.
[35] Вічного *(франц.)*.
[36] Вельми вдячний *(франц.)*.

інакше кажучи, з тих, що «з ведмедиком»), дві-три безпритульні пари, з десяток студентів, що перестали розуміти свої книжки в хаті, то й гризуть їх ще в іншій обстанові, та нижче покоївки зі своїми кавалерами, жахливіші нові нижчого гатунку, персонажі, з якими не хотілось би зустрітись десь у темряві.

— Ор-р-р-ехові іриси по копійці штука! — перегиняючи один "дного, кричали хлопчаки та дівчата. Пропонували свої послуги чистильник черевиків.

Спокій вечора розправляв свої крила над містом і над задніпрянською далечиною від аннгородськких висот до Микільської слобідки. Чорний дим з димаря електричної станції довжелезним змієм повз на місто.

— Я думаю, — несподівано сказав поет,— такого вечора гарно спуститись з київських висот і злитись з красою всесвіту, з пантеїстичною радістю втопитись у старому Дніпрі...

— Могий вмістити да вмістить...— відповів Дмитро Андрійович...

— Ви й на це дасте індульгенцію...

— Коли не можна гордо жити, треба гордо вмерти, казав Ніцше, і кому це треба, тому не потрібні жодні індульгенції...

— Так ми з вами складемо, чого доброго, дифірамб самогубству...

— Як дифірамб гордому, сильному життю!

— Що назавжди залишиться неосяжною мрією.

— Але й на самогубство підемо з вірою в ту мрію!..

— Ні, ні, професоре,— запротестував поет,— краще мріятимемо про життя, житимемо!

— Могий вмістити да вмістить! — втретє повторив те саме речення Дмитро Андрійович, цього разу з важким сумом, від якого моторошно стало його бесідникові.

— Прощавайте! — простяг руку поет і вийшов за ворота, а Дмитро Андрійович коротшими стежками став спускатись до великих сходів коло Пролетарського саду «стороззерзаного Києва».

XXIII

На сходах зустрічались купальники; дехто з них здивовано оглядав чудернацьку фігуру, що з портфелем в руках у сутінках вечора спускалась до Дніпра...

— За десять копійок пищить, за п'ятака плаває! — пропонував свої «вироби» чолов'яга невизначеного вигляду, що, мабуть, чекав на повну темряву, а з нею й на можливості більш певного заробку.

Вийшовши на шосе, повернув до мостів.

Дніпро, ще повноводий, широкий, за кілька кроків котив свої води...

Проходив останні кроки життя спокійною ходою людини, що йдучи спочиває.

За кілька кроків від мосту імені Бош спустився до води, сів, поклавши портфеля коло себе на колінах...

Темрява густішала. Микільська слобідка горіла вогнями. За кілька кроків лівіш клали огнище якісь люди, мабуть, рибалки. Голосно балакали про своє буденне.

Став роздягатись. В білизні й шкарпетках схилився над портфелем, вийняв наволочку, поклав до неї кілька важких каменюк, тоді зав'язав наволочку шворкою. На шнурі, кінцями приладнаному до наволочки, зробив зашморг і надів петлю на шию. Держачи наволочку з камінням в руках на рівні живота, поліз у воду.

— Диви, в білизні поліз у воду,— почув голос з лівого боку.

Зробив сильний рух вперед і випустив наволочку з рук. Важке каміння тягло вниз, сильна течія зносила у невідоме...

З верхньої кульки висипався останній пісок.

Згадав, як Пер Гюнт, зазнавши корабельної катастрофи, схопився за перекинутого човна, а з другого боку з'явилась потвора, потішаючи: не бійся, де ти бачив, щоб герой гинув наприкінці четвертої дії?! Сумно посміхаючись, подумав: для мене прийшов кінець акту п'ятого...

...Перед очима пройшли незаймані зелені луги, промайнула череда антилоп...

— Товаришу, товаришу! Це ж Чехов, «Палата ч. 6»...

— То-то, освіченість! Пізнали, то й годі! А письменничок і Чехова нічого собі. Та й зелені луги і череда антилоп могли б таки промайнути перед очима Д. А. Каліна за його останніх хвилин. Проте й чеховська та й всяка інша красивість не відповідала б, серйозно кажучи, тим завданням, заради яких року 1929-го роман «Честь» написав Мих. Могилянський.

На третій день труп витягли невідомі рибалки — секціонування встановило, що небіжчик був надзвичайно здоровою людиною: мозок, серце, легені — все обіцяло довге життя.

Світило київських терапевтів проф. Кохановський присвятив у «Медичних вістях» статтю пам'яті Д. А. Каліна. Докладно розглянувши в тій статті фатальну операцію, автор висловив думку, що вся її обстановка не дає достатніх підстав для вирішення питання про причини самогубства Каліна і що відповіді на нього, мабуть, треба шукати в його характері, завжди замкненім, та в надмірній його вразливості.

— Ну, і що ж...

— Товариші! Коли «Честь» переароблять для сцени й вона піде в «Березолі» або у мейєрхольдівців, режисерська частина даватиме в антрактах всілякі «консультації». Автор же ніяких консультацій не дає. Пробачте, товариші! Роман скінчено...

— Але ж я не зрозуміла, що ви хотіли сказати.

— Не маю чим допомогти вам, товаришко!.. Ібсен на запитання, що він хотів сказати в «Будівельнику Сольнесі», відповів: «Коли я писав «Сольнеса», я гадав, що це таємниця поміж мене й богом, а тепер... тепер я гадаю, що це таємниця лише бога»... Великий був жартівник цей піднесено суворий північний велетень.

Автор, за скасуванням опіуму для народу, не дозволяє собі посилатись на божії таємниці, а сам жодних таємниць не має. Не осмілюється він радити прочитати роман ще раз уважніше, це було б нахабство, авторові ж притаманна скромність. Ну, прочитайте мотто до роману: там все коротко і ясно сказано. А тепер автор має право на спочинок: роман скінчено.

— Але ж чи не радите ви самогубства?

— Прекрасно сказано: коли не можна гордо жити, залишається гордо вмерти... Але ж автор навіть не пошлеться на свою усім відому бадьору життєрадісність, бо він нічого взагалі не радить, він може сказати про себе: «je ne propose rien, j'expose...»[37]. До того ж вас же честю просять дати спокій.

Востаннє й категорично: роман скінчено. Завісу!

Березень — вересень 1929 р.

Київ — Харків — Москва.

(Писано тільки в Києві, але багато що обмірковано в Харкові та Москві, а обмірковування, гадає автор, важливіша частина праці, ніж писання).

Юному другові Олександру Петровичу Могилянському на цьому місці складає автор щиру подяку за цінні витяги з старих газет різної писанини й хронікальних заміток з приводу самогубства відомого хірурга С. П. Коломніна в жовтні р. 1886-го, собі ж на щиру подяку літературознавців: здається, усі коріння творчості «щиро оголено»?

Публікацію підготувала
НАТАЛЯ ШУМИЛО

[37] Я нічого не пропоную, я лише викладаю... *(франц.)*.

БІЛЯ ВЕЛИКОЇ МОГИЛИ

Цього року виповнюється 120 років від дня народження Володимира Ілліча Леніна, людини, яка справила величезний вплив на хід світових подій. І хоча ленінізм має на нашій планеті не тільки прихильників, ніхто, мабуть, не наважиться заперечити, що його засновник був постаттю такого масштабу, які з'являються лише на зламі історичних епох.

Вже 66 років немає Леніна, проте й досі не лише його вчення, а і його особистість досліджені далеко не повністю.

За сталінських часів на образ Леніна старанно наводився хрестоматійний лиск. Щоб хвиля ленінської популярності підносила і його «кращого учня і послідовника», котрого спочатку мало хто знав. Водночас Леніна нам подавали певною мірою дозовано, рівно настільки, наскільки це не могло затьмарити образ Сталіна.

Та більше, становлять інтерес безпосередні відгуки на смерть Леніна його найближчих соратників, які були опубліковані в «Правде» від 24 січня 1924 р. (тобто через два дні після того, як зупинилось його серце) і які, природно, ще не зазнали сталінської цензури. Згодом ці відгуки були вміщені у великоформатній книзі «Біля великої могили», виданій того самого року. Унікальний фоліант цей, до того ж проілюстрований численними фотографіями, багато десятиліть зберігався в спецсховищах за сімома печатями і лише в наші дні став доступним для вивчення.

Ступінь щирості деяких людей, спогади яких тут наведено, зокрема Сталіна, визначити важко.

Що ж до Бухаріна, Зінов'єва, Каменева і Троцького, то їхні публікації (ми наводимо їх із скороченнями), безумовно, пройняті болем. Навіть така амбітна людина, як Троцький, протягом усього життя визнавала роль Леніна. У цих публікаціях уся міра загального захоплення Леніним.

Звичайно, на кожній з публікацій відбиток свого часу, зокрема тут містяться утопічні уявлення про світову революцію та ін. Але саме в цьому, на нашу думку, їхня цінність як документа епохи. Їхня цінність також у тому, що знайомимось із зразками тодішньої політичної публіцистики в особі її талановитих представників.

ІЗ СТАТТІ М. БУХАРІНА «ТОВАРИШ»

Помер Ленін. Ми вже ніколи не побачимо цього високого чола, цієї прекрасної голови, з якої на всі боки променіла революційна енергія, цих живих, проникливих, уважних очей, цих твердих, владних рук, всієї цієї міцної, вилитої постаті, що стояла на рубежі двох епох у розвитку людства. Ніби зруйнувалася центральна станція пролетарського розуму, волі, почуття, котрі невидимими струмами переливалися по мільйонах проводів у всі кінці нашої планети, де б'ється серце робітників, де кується свідомість великого класу, де гостриться зброя його визвольної боротьби.

Дорогий! Незабутній! Великий!

Товариш Ленін був і залишиться у віках єдиним і неповторним.

Природа й історія зав'язали в ньому дивовижний вузол великого розуму, надзвичайної волі, особистої мужності і тої рідкісної людяності, яка притаманна лише вибранцям. І ці комбіновані сили дали нам геній Володимира Ілліча.

Тов. Ленін був насамперед **вождем**, таким вождем, яким історія обдаровує людство раз на сотні літ, іменами яких позначає епохи. Він був великим **організатором мас**. Ніби той велет, ішов він попереду людського потоку, спрямовуючи його рух, з численних людських одиниць шикуючи дисципліновану армію труда, кидаючи її в бій, б'ючи противника, приборкуючи стихію, висвітлюючи прожектором свого могутнього розуму і прямі дороги, і темні обхідні закутні, по яких доводиться лупати мирному поступові чорних робітничих лав з бунтівливими червоними прапорами.

Що робило Леніна таким геніальним виразником мільйонів?

Це насамперед його надзвичайна чутливість до запитів мас. Ніби було в Леніна якесь незнане шосте відчуття, котре давало йому змогу чутким вухом прислухатися, як росте під землею трава, як линуть і дзюркочуть підземні потічки, які думки хвилюють численних трудівників землі.

Він, як ніхто, умів слухати. Він терпляче й уважно слухав солдата старої армії, селянина з далекої окраїни, робітника-металіста. З випадкової розмови з сільською бабцею він угадував биття пульсу в селянстві. Із записки робітника на мітингу він, мудрий нашої партії, бачив і відчував, в якому напрямку ідуть думки робітничого класу. З кожної людини він якимось, лише йому притаманним способом ніби витягував тисячі ниток, увесь скрутень соціальних зв'язків, складних переплетень і вузлів, і перед його очима поставала картина життя мільйонів, картина класових відносин в усій неосяжній країні. Ленін мав особливий дар розмовляти з людьми, підходити до людей так близько, так інтимно, що вони йшли назустріч йому з усіма своїми сумнівами, потребами, запитами. З кожним Ленін знаходив спільну мову. Ненавидячи всіма силами своєї могутньої душі ворогів робітничого класу, пориваючи з ними різко, рішуче, безповоротно, Ленін умів переконувати, терпляче роз'яснювати сумніви «своїх» людей, людей праці. Тому Ленін користувався такою надзвичайною любов'ю. Він зачаровував людей. Вони йшли до нього не як до начальника, хай і пролетарської армії, а як до найкращого друга, товариша, найвірнішого, наймудрішого, найдосвідченішого порадника. І він злютовував людей навколо себе таким цементом, що його не в змозі була розмити жодна сила.

Навряд чи знайдеться в історії інший такий вождь, якого б так любили найближчі соратники. У всіх у них було до Леніна якесь особливе почуття. Вони його саме любили. Не просто цінували його могутній головний апарат і його міцну руку. Ні. Він прив'язував людей пучками інтимних ниток, він був свій, близький, рідний. Він був у повному розумінні **товариш** — велике слово, якому належить майбутнє. Такими будуть колись стосунки між усіма людьми.

Ця надзвичайна **простота** була у Леніна основною рисою його політики.

Це не простота наївних людей. Це саме простота генія. Він знаходив прості слова, прості заклики, прості рішення найскладніших завдань. Ніщо не було таке чуже Леніну, як викрутаси, поза, розумування. Він усе це ненавидів, знущався над цією проклятою спадщиною старого світу, який ще досі тяжіє над нами. Він знав ціну ділу і був запеклим противником усякої пустопорожньої балаканини.

І разом з тим Ленін твердо вів усю партію, а через неї усіх трудящих. Він був диктатором у кращому розумінні цього слова. Вбираючи в себе, як губка, всі струми життя, переплавляючи у своїй дивовижній розумовій лабораторії досвід сотень і тисяч людей, він водночас мужньою рукою вів за собою, як власть імущий, як авторитет, як могутній вождь. Він ніколи не пристосовувався до дійсності, він ніколи пасивно не реєстрував подій. Він міг іти супроти течії з усією силою свого шаленого темпераменту. Таким і повинен бути справжній масовий вождь.

ІЗ СТАТТІ Г. ЗІНОВ'ЄВА «СМЕРТЬ ЛЕНІНА І ЗАВДАННЯ ЛЕНІНЦІВ»

Чи можна уявити *собі людину, яка б хоч-*небудь чула Володимира Ілліча і забула про це? А чули його живу мову сотні тисяч, коли не мільйони людей. Кожному, хто мав щастя безпосередньо слухати Володимира Ілліча, тов. Ленін ніби передавав часточку самого себе. Де б не були сьогодні ці сотні тисяч і мільйони людей, котрі слухали Леніна або *просто чули про Леніна*, хоч як розкидано цих людей по всьому світу, багато хто з них, якщо не всі, згадують сьогодні про Володимира Ілліча із світлим почуттям глибокої душевної вдячності до того, хто, як ніхто, з такою нечуваною силою вдарив у серця цілого людства, що бореться за краще майбутнє. У цілому світі, усіма мовами

ЭКСТРЕННЫЙ ВЫПУСК

ГАЗЕТ

ПРАВДА И ИЗВЕСТИЯ

От комиссии президиума ЦИК Союза ССР по организации похорон Владимира Ильича Ленина.

От Московского Совета.

Завтра, 23 января, выйдет следующий экстренный выпуск.

мільйони і мільйони трудящих сьогодні повторюють одне ім'я: Леніна.

У кожного, хто знав Леніна, хто чув Леніна, сьогодні насамперед проситься назовні почуття особистої вдячності до того, хто підняв на таку недосяжну висоту ідею робітничого класу, хто зробив людство вищим на цілу голову. Тим сильніше таке почуття проситься назовні у всіх нас, членів тої партії, яку створив геній Володимира Ілліча, у тих учнів Володимира Ілліча, котрі впродовж двадцяти років і більше працювали пліч-о-пліч з ним, разом з ним переживали гіркоту поразок і радість перемог, учились у нього і знали його не лише як геніального вождя, а й як людину і вчителя.

14 березня 1883 року, в день смерті Маркса, Енгельс писав давньому другові Маркса Зорге:

«Всі явища, навіть найстрашніші з них, які відбуваються згідно із законами природи, чреваті втіхою. Так і в даному разі. Мистецтво лікування могло б, можливо, продовжити йому кілька років рослинного існування, життя безпорадного, лише завдяки мистецтву лікарів, не відразу, а поступово вмираючої істоти, але такого життя наш Маркс не стерпів би. Жити, маючи перед собою ряд незакінчених праць, і відчувати муки Тантала на саму думку про неможливість довести їх до кінця було б для нього в тисячу разів важче, ніж спокійна смерть... На мою думку, після всього пережитого іншого виходу не було; це я знаю краще за всіх лікарів».

Сьогодні, коли перед нами лежить сухий протокол лікарського розтину тіла Володимира Ілліча, доводиться, на жаль, повторювати ці слова Енгельса стосовно до тов. Леніна. Тривалий склероз — наслідок нелюдського перенапруження сил на непосильно важкій розумовій праці — зробив становище Володимира Ілліча безнадійним ще до того останнього удару, котрий стався 21 січня і призвів до катастрофи. Ленін, позбавлений можливості говорити, писати, вести людей на боротьбу, працювати і працювати! — чи можна уявити собі більші муки для цієї бентежної натури, для цього бунтівника з бунтівників і мислителя з мислителів?..

Ти візьмім серце в руки. Хай кожен

наодинці з собою переживає ті почуття, які природно будить у нас смерть Володимира Ілліча. Спробуймо уже зараз спокійно і розсудливо, як учив нас Володимир Ілліч, накреслити завдання, що постають перед ленінцями у зв'язку із смертю тов. Леніна.

До останньої хвилини всі ми, вся наша партія не переставали вірити в те, що Володимир Ілліч повернеться ще до роботи. Вірили в диво, адже Леніну десятки й сотні разів удавалося те, що здавалось абсолютно нездійсненним. Тепер — сталося. Партія повинна працювати без Леніна.

«Пролетаріат піде своїм шляхом, але не буде вже центру, до якого в критичний момент поспішали по допомогу французи, росіяни, американці, німці і мали від нього завжди чіткі й правильні поради, такі поради, які міг дати лише геній і людина, що досконало знає предмет». Так писав Енгельс у день смерті Маркса.

Це почуття осиротілості переживаємо сьогодні всі ми.

Завдання, що стояли перед марксистами в 1883 році, після смерті Карла Маркса, були важкі і складні. Але набагато важчі і складніші ті завдання, які стоять перед нами, марксистами-ленінцями, у 1924 році, коли нас покинув тов. Ленін!

Після смерті Маркса перед марксистами стояли завдання передусім теоретичні. Міжнародний робітничий рух переживав тяжкі часи. Перший Інтернаціонал розпався. Другий ще не встиг скластися. Французький робітничий рух, і не тільки він, ніяк не міг оправитись після важкого розгрому Паризької комуни 1871 року. Міжнародний революційний робітничий рух тільки-но виходив на широку дорогу. Головне завдання полягало в тому, аби велику теоретичну спадщину, залишену Марксом, зробити набутком широкого робітничого руху.

Завдання марксистів-ленінців тепер значно складніші і відповідальніші. Міжнародна пролетарська революція почалася. Вона здобула свої перші перемоги в одній з найбільших країн світу. І в той же час усі труднощі великої боротьби за здійснення пролетарської диктатури в міжнародному масштабі ще попереду. Другий Інтернаціонал міазмами своїми все ще отруює міжнародний робітничий рух. Завдання Комуністичного Інтернаціоналу, створеного Володимиром Іллічем, ускладнюються з кожним днем. Шлях стає дедалі кривулястіший і важчий. Йдучи до своєї перемоги, міжнародний пролетаріат в особі своїх окремих загонів ще не раз і не дав зіб'ється з путі і, обливаючись кров'ю, шукатиме нової дороги. Розгромлений під час першої світової імперіалістичної війни, розп'ятий і обманутий лжевождями з Другого Інтернаціоналу, міжнародний пролетаріат досі не звільнився від страшного відчуття бездоріжжя. Перед марксистами-ленінцями, котрі повинні тепер керувати міжнародним робітничим рухом без нашого незрівнянного майстра і вождя, непочатий край надзвичайно важкої не лише теоретичної, а й практичної політичної роботи.

...Пригадуються перші дні Смольного після великого жовтневого перевороту. Сотні і тисячі солдатів з окопів, селяни, вдягнуті у солдатські шинелі, загорілі й зарослі, лавиною посувалися до Смольного, щоб подивитися на Леніна, перемовитись з ним кількома словами, спитати його про те, що буде з Росією, що буде з усіма нами далі. Тисячі й тисячі таких селян-солдатів допитливо заглядали в очі Володимиру Іллічу, в ньому всі вони відчуттям справжніх представників народу вгадували нового вождя Росії. Дехто з цих солдатів буквально питав тов. Леніна. Який ти є? Чи зумієш повести нас до перемоги, до нового життя? Тепер, коли цього колоса скосила невблаганна смерть, російський робітник і селянин звернуть такі ж допитливі погляди до всієї нашої партії, створеної тов. Леніним. Робітник і селянин запитають нашу партію: чи поведеш ти нас до перемоги тепер, коли Леніна не стало?

Тож давайте працювати так, щоб ми мали право відповісти і робітничому класові, і селянству: поведем[1]

. Усвідомлюючи надзвичайну важливість завдань, що стоять перед нами, які відтепер ми змушені вирішувати власним колективним досвідом, без геніальної поради Володимира Ілліча, ми що б не було повинні згуртуватися в ще тіснішу сім'ю. Смерть тов. Леніна має стати сигналом для братського єднання всіх тих, хто справді є ленінцем. Будемо прагнути працювати так, щоб усі разом, хоча б малою мірою, замінити Володимира Ілліча. Давайте вносити до тієї великої справи, яку заповідав нам Володимир Ілліч, його відданість, його обережність, його спокій, енергію і мужність, його любов до справи і хоча б трохи його далекоглядності.

ІЗ СТАТТІ Л. КАМЕНЄВА «ВЕЛИКИЙ БУНТАР»

Ленін з'явився на світ для того, щоб у найкатастрофічнішу, найбунтівливішу, найреволюційнішу епоху світової історії стати на чолі мільйонів і вести їх у бій.

Він народився на берегах Волги, на межі між Європою й Азією. Ніби передбачаючи епоху грандіозних потрясінь, десятилітніх воєн і революцій, історія дала світові вождя, що втілив у собі всю бурхливу революційну пристрасть і всю безоглядну рішучість класу, якому «нема чого втрачати, окрім своїх кайданів» і якому судилося «завоювати весь світ».

...І вона ж наповнила його великим почуттям заколоту, бунту, повстання. Палке почуття обурення і невдоволення, яке протягом віків накопичувалось у «низах» людства, у фабричних передмістях, у забитих селах, серед колоніальних рабів, жило в його серці і спрямовувало його залізну волю.

З глибини історії здіймаються ці хвилі бунтів і повстань, які стрясають світ. Ними давала знати про себе своїм панам придушена маса рабів, тих, для кого історія досі була лише зміною форм рабства.

Довга вервечка цих вулканічних виверженнь, як багряна заграва, освітлює шляхи людства, це *червона нить* його розвитку. Для Леніна вона ніколи не була лише предметом історичного значення, як для Каутського чи Плеханова. Ні! Після Паризької комуни саме Ленін, і тільки він, ніби за мовчазною згодою мільйонів пригнічених, підняв і продовжив — у теорії і на практиці — цю *червону нить* всесвітньої історії.

Не нехтуючи жодною деталлю, не усуваючись від жодної повсякденної праці, вичікуючи, коли це доцільно, і ризикуючи, коли цього потребує справа, Ленін систематично, наполегливо, невтомно готував повстання мільйонів проти світу насильства і гніту.

Але він не тільки продовжував справу великих бунтівників.

Разом з пролетаріатом Ленін готував повстання для того, щоб повсталий пролетаріат *узяв владу*.

Повстати, щоб перемогти; перемогти, щоб узяти владу; узяти владу, щоб міцною, залізною, пролетарською рукою разом з усіма пригніченими розпочати перебудову світу. Так думав, для цього жив, заради цього працював, над цією роботою помер Ленін.

...Проти диктатури меншості диктатура більшості, проти диктатури панів диктатура низів; все інше обман народу, зрада, кволість думки чи слабкість волі, попівство і толстовство. Так учив Ленін. І це вчення було лише формулюванням тяжкого, нечувано дорогою ціною здобутого історичного досвіду мільйонів людей.

Невипадково великого вождя людству дала Росія.

Саме в Росії, на великому історичному стику між Заходом і Сходом, у киплячому казані глибоких суперечностей, на грунті нестерпних і героїчних зусиль сотень мільйонів робітників і селян звільнитися і від азіатського царизму, і від європейського капіталізму, міг вирости і загартуватися вождь, під керівництвом якого робітничий клас переступив поріг нової епохи.

Тут виникла і вперше здобула політичне втілення ідея пролетаріату, що гуртував навколо себе селянство для остаточного удару по капіталу, ідея союзу робітників і селян. Ленін зробив цю формулу формулою світового визволення, перетворивши її на

динамітний патрон, здатний підняти в повітря усю споруду світового імперіалізму.

Вона, ця ідея, збирає в єдиний, могутній, непоборний потік класовий пролетарський рух міст-спрутів Заходу з революційним рухом індуських сіл і китайських селян, вона перетворює комунізм на небувалу за своєю глибиною і поширенням силу, якій забезпечена світова перемога.

Із факелом ленінізму в руках трудящі всього світу з епохи стихійних, розрізнених спроб визволення вступають в епоху переможних повстань, закріплених диктаторською владою робітничого класу.

ІЗ СТАТТІ Л. ТРОЦЬКОГО «ЛЕНІНА НЕМА...»

Леніна нема. Нема більше Леніна. Темні закони, що керують роботою кровоносних судин, обірвали це життя. Медицина виявилась безсилою зробити те, чого від неї так палко чекали, вимагали мільйони людських сердець.

Скільки серед них таких, котрі, не задумуючись, віддали б свою власну кров, до останньої краплі, тільки б оживити, відродити роботу кровоносних судин великого вождя Леніна — Ілліча, єдиного, неповторного. Проте дива не сталося там, де безсилою виявилась наука.

І от Леніна нема.

Слова ці падають на свідомість, як велетенська скеля в море.

Чи можна повірити, чи мислимо вжиати?

...Понад десять місяців тривав другий напад хвороби — набагато важчий, аніж перший. Кровоносні судини, як гірко стверджують лікарі, весь час «грали». Це була страшна гра життям Ілліча. Можна було сподіватися і покращення, майже повного видужання, але можна було чекати і катастрофи.

Ми всі чекали видужання, а прийшла катастрофа. Дихальний центр мозку відмовився слугувати — загасив центр геніальної думки.

І от нема Ілліча. Партія посиротіла. Посиротів робітничий клас. Саме це почуття викликає передусім звістка про смерть учителя, вождя.

Як підемо вперед, чи знайдемо дорогу, чи не схибнемо? Бо Леніна, товариші, з нами більше нема.

...Наші серця тому вражені зараз такою незмірною скорботою, що всі ми великою милістю історії народилися сучасниками Леніна, працювали разом з ним, училися в нього. Наша партія — це ленінізм у дії, наша партія — це колективний вождь трудящих. У кожному з нас живе часточка Леніна, те, що становить кращу частину кожного з нас.

Як підемо вперед? — З ліхтарем ленінізму в руках

Чи знайдемо дорогу? — Колективною думкою, колективною волею партії знайдемо.

І завтра, і позавтра, і через тиждень, і через місяць ми питатимемо себе: невже Леніна нема? Бо неймовірним, неможливим, жахливим свавіллям природи довго ще здаватиметься його смерть.

Хай кожен укол голки, який ми відчуваємо, щоразу відчуватиме серце на думку про те, що Леніна більше нема, стане для кожного з нас нагадуванням, пересторогою, закликом:

— Твоя відповідальність зросла. Будь гідним вихователя, твого вождя! Сумуючи в жалобі, у горі, зімкнім свої лави і серця, зімкнім їх для нових боїв!

Товариші браття! Леніна з нами нема. Прощай, Ілліч! Прощай, вождь!

Тифліс, вокзал, 22 січня 1924 р.*

* Стаття передана телеграфом

ВІД РЕДАКЦІЇ

За нашими даними, в Києві є лише два примірники видання «Біля великої могили», один з яких належить пристрасному і самовідданому бібліофілу, інженерові Віктору Павловичу Постовойтову. Саме з цього примірника з люб'язного дозволу Віктора Павловича ми й скористались.

Приватна бібліотека, яку вже майже сорок років збирає Віктор Павлович, і справді неповторна. Навряд чи подібна є у когонебудь в країні, а можливо, і в світі. У ній 5650 томів, і все мемуари. Саме лише спогади, щоденники і листи, переважно визначних людей і про визначних людей. У Віктора Павловича двокімнатна квартира, в якій абсолютно нічого немає, крім полиць з книжками. Усі вісім стін тут — це суцільні книжки, від підлоги до стелі.

Серед цього безцінного скарбу, який, безумовно, можна вважати національним надбанням, є такі видання, які вважались рідкісними ще на початку XX століття і ввійшли до каталогів «Русские книжные редкости» (Москва, 1902 р.) і «Редкия русския книги и летучия издания 18 го века» (Москва, 1905 р.).

Чільне місце в зібранні інженера Постовойтова посідають мемуари діячів української культури.

Ерудиція самого Віктора Павловича вражає. Тому що він не ввів до каталогу жодної з 5650 своїх книжок, поки не прочитав їх. І редакція сподівається, що матиме ще нагоду розповісти про унікальну бібліотеку та її незвичайного власника докладніше. До того ж маємо намір і надалі знайомити читачів з рідкісними виданнями цієї бібліотеки.

ЗА МЕЖЕЮ ТЕРПІННЯ

ВАДИМ ПЕУНОВ

ПОГЛЯД ПУБЛІЦИСТА

- Людське життя прирівняне до мільйонів тонн вугілля.
- Шахтарі вийшли на площі...
- Чи можна було не допустити страйку?
- Дефіцит за планом...

1. ШАХТАРСЬКА ГЕРОНТОЛОГІЯ

Голова страйкового комітету шахтоуправління «Жовтневе» В. С. Тризна, пояснюючи право гірників на поліпшення умов праці, казав:

— Назву цифри: на кожен мільйон тонн вугілля за статистикою гине півтори людини, а після того, як шахтарі йдуть на пенсію, вони живуть менше за інші категорії робітників, незважаючи на те що йдуть на заслужений відпочинок у п'ятдесят років.

Тризна назвав середньостатистичну цифру, показову в цілому по країні. У Центральному Донбасі, де розробляють крутоспадаючі шари, кожну мільйонну тонну вугілля обмінюють вже на чотири шахтарські життя і шістьох тяжко покалічених...

Коли врахувати, що в країні добувається щорічно близько восьмисот мільйонів тонн

вугілля і з них 90 мільйонів тонн дає Донбас. За дев'ять років — свій Афганістан.

Процитую ще раз гірника шахтоуправління «Жовтневе» В. С. Іризму:

— Де ви бачили правдивий фільм про шахтарів! Не художній, а документальний, у якому було б показано, як гірник, вийшовши зі штреку, знімає чоботи і виливає з них піт?!

Мені самому, як кажуть у Донбасі, довелося не один рік «помантулити» в шахті. Освоювали ми новий гірничий комбайн КА-52-М, винахід московського інституту. Жвава машина. Та автори, очевидно, міркували, що її будуть обслуговувати роботи: комбайн «намолочував» пилу в десять тисяч разів більше за санітарну норму. За таких умов праці начинки респіратора вистачало на годину. Витрусиш фільтр — ще можна півгодини подихати, правда, уже з натугою. Нам давали з собою запасний комплект і при цьому докоряли:

— Не настачиш на вас!

З шести робочих годин три в респіраторі. А потім задихаєшся! І тоді, пом'янувши всіх святих і присних з їхніми матерями і божененятами, зриваєш респіратор і до кінця зміни уже «мантулиш», повпечи на повні груди густе, із розмолотою гірничою масою повітря. Хай вибачить «інтелігентний» читач колишньому гірникові за правдиве слово, якому нема заміни: у ті «славні» дні в туалеті з мене виходили цілі вугільні брикети — хоч на експорт. Через те я розумію тих, хто покинув вибої і вийшов у шахтарських робах на майдани.

Нині, коли пристрасті таки вляглися, страйк припинено і на-гора пішло вугілля, на зборах і конференціях, на сторінках газет і журналів розгорнулася дискусія: чи можна було запобігти страйкові гірників Донбасу? Я скажу про себе, бо впевнений: ні, неможливо.

Звідки така впевненість? Із знання шахтарської ситуації протягом багатьох років. Та й, окрім цього, так розпорядилася доля: за три тижні до страйку ми з поетом Геннадієм Шуровим проводили зустрічі з гірниками Горлівки.

Відповідати перед двома тисячами збуджених шахтарів, які за кілометр відчують фальш у твоїх словах, зовсім не те, що виступати по писаному на партгрупі, перед тими, хто наперед знає, що нічого свіжого не скажеш. Гірники від тебе чекають істини.

В одній аудиторії мене прямо спитали:

— Партійний?

— Так, комуніст.

— У такому разі...

І пролунала адреса, куди я повинен негайно вшиватися. Це була одна з найважчих для мене зустрічей, коли тебе не хочуть розуміти, коли ти для колективу живе втілення усіх бід і злигоднів.

З цього приводу характерне зізнання члена міського страйкового комітету, майстра-підривника шахти імені Калініна (м. Горлівка) Дубовика.

— Обстановка на площі часом так загострювалася, що мене проймав страх: ось зараз... почнеться... Усі присутні й слухати не хотіли того, хто висловлював думку, яка не збігалася з тією, яку хотіли почути п'ять тисяч одягнутих у спецівки.

Стихія! Некероване бажання на будь-кому, навіть випадковому, негайно, тут же, поки всі разом, помститися за багатолітні кривди і болі.

У своєму інтерв'ю, переданому по Центральному телебаченню 23 липня 1989 року, М. С. Горбачов підкреслював:

«Особливо варто відзначити, що люди в цій складній ситуації поводилися дуже відповідально, зважено. Вони не дали можливості, щоб у цій напруженій ситуації хтось скористався в інших, непристойних цілях» («Правда», 1989, 25 липня)

2. ХРЕСТІВКА

Слова Михаила Сергійовича нагадали мені давні події, що відбулися в червні п'ятдесят сьомого.

Я приїхав у шахтарське селище Хрестівку кореспондентом молодіжної газети

Селище запам'яталося перерізаним безконечним «протитанковим» ровом метрів п'ять завглибшки (для прокладання центральної каналізації) Було надвечір'я Об'їжджати цю штучну перешкоду мені не хотілося, і, сподіваючись на шоферське щастя, я вирішив перемахнути рів, перехитрувавши його: «Рвону навскоси». Поставив на задні скати «Побєди» ланцюжки. Вниз! Вверх... Але тільки черкнули передні колеса краєм рову... Машина сповзла на дно. Я у відчаї! Без трактора не обійтися! А де його взяти?

І саме в цей час, можна сказати, застогнала земля, вгорі грізно гуло багатоголосся. Підводжу голову... І бачу вздовж рову сотні збуджених людей. В багатьох у руках залізні прути. В ту хвилину я ще не знав, що цей натовп щойно буквально розгромив тутешнє приміщення міліції і, впиваючись першою перемогою, жадав інших активних дій

До мене на дно рову стрімко спустилися троє. Із залізними прутами.

Мить, друга... Ми дивимось один одному в вічі.

Мені йшов тоді тридцять четвертий рік. Був у чорному комбінезоні — типовий робочий одяг того часу. На ньому вже були сліди мого перебування на дні рову.

Дивлячись на цих трьох, я підсвідомо розумів, що зараз має статися жахливе, невідворотне. І тут раптом один з них, повернувшись обличчям до тих, хто німо чекав розв'язки нагорі, гукнув:

— Допоможемо!

Моя «Побєда» випурхнула й опинилася на твердому. І тут мене, вчорашнього фронтовика, охопив жах. Ноги ватяні, а в горлі колючий клубок: ні проковтнути, ні продихнути!

А якби хтось крикнув: «Бий його!»?

Донбас, доведений до відчаю, піднімається не вперше: у п'ятдесят сьомому цей край уже вирував. Правда, такої єдності, як у липні 1989-го, не було. Тоді почалося з того, що загинув у вибої гірник. Труни потрібного розміру не виявилося, втиснули здоровань у крихітну. У спецівці. А гроші, відпущені на костюм і похорон, пропили. Начальник шахти, використовуючи прохідників, збудував вісім гаражів із «зекономлених матеріалів» і продав їх за кругленьку суму своїм робітникам. Нормувальник дер неймовірні хабарі випивкою...

І ось 27 червня 1957 р. у Хрестівці (нині Кіровське) спалахнув справжній бунт, який був придушений силою зброї: під кулі потрапило

чоловік з тридцять, у тому числі кілька жінок. Я став свідком трагічних подій.

У Хрестівці, в бараках, жило близько двадцяти тисяч ентузіастів будівників комсомольських шахт. Це був час, коли наша країна, використовуючи кон'юнктуру, пробивалася на міжнародний ринок експортерів вугілля (нині СРСР четвертий експортер у світовій ієрархії вугільних країн). Тоді треба було терміново розширювати виробництво. Збільшення видобутку, на думку столичних спеціалістів, могли дати дрібні тимчасові шахти, закладені у місцях неглибокого залягання пластів. Такі шахточки будувалися протягом 6—8 місяців замість 15—20 років, як це робиться звичайно в практиці Донбасу. На жаль, це була одна з чергових «великих» ідей. Скільки їх навіть на моїй пам'яті згоріло у вогнищі часу за роки існування адміністративно-командної системи!

Будівники комсомольських шахт зарплатою не були скривджені, добрий прохідник отримував щомісяця 12—15 тисяч карбованців. (Машина «Победа» коштувала тоді двадцять тисяч). Новачок із старанних, які відгукнулися на заклик, покинувши карпатські полонини, спустився у вибій, одержуючи у перші ж місяці кілька тисяч. А як витратити ці гроші, якщо в магазині, окрім консервів і горілки, більше нічого немає?

У Хрестівці справжня влада належала тим спритним і бувалим, які пройшли вже, як то кажуть, Крим, Рим і мідні труби. Жіночі гуртожитки стали місцями нічних масових розваг. Процвітала гра в карти, причому «пахани» обдирали простачків до нитки, прищеплюючи їм свою мораль. Почастішали вбивства.

Щоб приборкати злочинність, у Хрестівці, тієї пори Харцизького району, було створене відділення міліції. Відповідно до ситуації заходи вживалися круті. Ну, а якщо необмежену владу надано солдафонові?

Йшов вечірньою, притихлою Хрестівкою комсомолець-доброволець. Москвич. Син високопоставлених батьків. Хлопець у доброму гуморі. Побачив міліціонера — і почав уголос читати вірші: «Моя милиция — меня бережет...» А міліціонер до нього:

— Припинити неподобство!

— З якого це часу вірші великого пролетарського поета Володимира Володимировича Маяковського стали в нас «неподобством»!

Звичайно, хлопчина, який виріс на привілейованому Арбаті, знав і в обличчя, і на ім'я театральні та музичні знаменитості, захоплювався літературою і сам пописував вірші, тут відчував психологічну перевагу над «темним, як два підвали, дядею Васею». Та не врахував, що за «Васею» було монопольне право: «Хапать і не пущать!» Любитель Маяковського опинився в міліції. Що там відбувалося — може змалювати хіба письменницька фантазія. Я відмовляюся від права на домисел.

Наступного дня хрестівська міліція оголосила, що «громадянин Н. Н. затриманий увечері у нетверезому стані... втік». А жінка, яка мила підлогу в цій установі, з кимось із знайомих поділилася грохи іншими відомостями.

— Вони хлопчину... На смерть. І з переляку вирішили самі ж поховати.

Так народився інцидент.

Комсомольці, друзі того, що загинув, відібрали труну, відкрили і побачили свого товариша. Пізніше в одному з актів судмедекспертизи (акт переписувався кілька разів, все залежало від того, у чиїх руках на даний момент була реальна влада) значилося: «видавлено очі, зламано кілька ребер...»

З цього моменту владу в селищі взяли рішуче настроєні, які вірили в святі ідеали добра і справедливості, комсомольці-добровольці. Вони обклали труп льодом (спека була неймовірна. Літо посушливе). І одразу поставили вимогу перед завмагами припинити продаж спиртного. Самі ж охороняли магазини вночі від можливого грабежу.

У Москву полетіло дві телеграми: одна батькові вбитого (полковникові Генштабу), а друга на ім'я М. С. Хрущова.

Та першій людині країни в ту пору було не до подій у Донбасі, у нього в Кремлі визрівала своя «Хрестівка». Пізніше країна дізнається, що «антипартійна група Молотова і Кагановича... ну, і «примкнувший до них Шепілов» саме в цей час намагалися змістити Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова на пост міністра сільського господарства...

Очевидно, у зв'язку з цими ж подіями не зміг одразу приїхати у Хрестівку і батько вбитого.

Терпіння житолів безхазяйного робітничого селища увірвалося, і події вийшли з-під контролю ініціативної групи комсомольців, які взялися забезпечувати порядок на території Хрестівки.

Місцеву міліцію розгромили жінки. Чи то кривд у них назбиралося більше, ніж у інших, чи то взяло гору анархічне начало. Та, як часто буває, плодами погрому скористалися інші. Вони присвоїли чисті бланки паспортів і службові печатки, а також прихопили деяку зброю.

Тим часом у Хрестівку прибув посилений наряд міліції із Харцизького районного відділення. Зібрані на площі люди (кілька тисяч) просто-напросто зім'яли міліцейське підкріплення. А що вдієш із знавіснілим натовпом, який готовий потрощити машину і роздерти ненависних кривдників! Співробітники МВС ще дякували долі, що вирвалися живими та теплими з цієї катавасії. І тоді на місце масових безпорядків прибув взвод воїнів внутрішньої служби.

Натовп, уже посмакувавши п'янким почуттям перемоги, ринув на непроханих, твердо переконаний, що й з цими впорається так само хвацько, як і з «мільтонами».

Не знаю, чи мав командир взводу на крайній випадок спеціальний інструктаж, чи діяв він на основі статуту караульної служби: «напад на вартового»... Так чи інакше, прозвучала команда, і загриміли постріли. Нападаючі вмить протверезіли, розсипалися.

Комсомольці-добровольці і в цьому випадку, як мені здається, залишилися на висоті своїх переконань. Вони зупиняли на дорозі машини, вантажили в них поранених і супроводжували до лікарні.

Пізніше учасників хрестівських подій (чоловік триста) судив обласний суд. Їх розбили «за епізодами» на кілька груп. Я був присутній на суді. Про постріли, які звучали, ніхто з обвинувачів і захисників навіть не обмовився, мовби такого випадку і не було. Комсомольці, які намагалися в ту лиху годину забезпечити громадський порядок, були звинувачені в організації контрреволюційного заколоту.

3. У ПЛАНОВОМУ ПОРЯДКУ

Пошлюся на авторитетну думку першого секретаря Горлівського міськкому партії В. Г. Пахомова, який вважає, що:

— Нинішня ситуація в країні не на користь партії. Минуло чотири роки перебудови, а радянський народ став жити гірше.

На машинобудівному заводі імені Кірова (м. Горлівка, 90 відсотків виробництва вугільних комбайнів країни) у цеху електрозварювання за три доби до початку страйку продимлені жінки мало не хапали мене за груди:

— Вошей понабиралисы! У роки війни такого не було.

Видно, добряче допекло життя, якщо виникло вибухове неприйняття дійсності.

Привалов, бригадир цеху електропечей, член ініціативної групи, розповідає про ситуацію на відомому заводі:

— Тридцять вісім процентів металоріжучих верстатів довели до ручки, на них небезпечно працювати. Половина ковальського устаткування непридатна до роботи. У нашому цеху через морально і фізично застарілі печі сімдесят відсотків браку. Все це, звичайно, відбивається на нашій платні. А держпостач на всі наші слізні прохання навіть не відповідає. А ми ж на госпрозрахунку! Тому 19 липня, у перший день шахтарського страйку, робітники руба поставили питання: «Застаріле обладнання вивести з робочого режиму». Був створений комітет захисту прав трудящих. Цехи, в яких було особливо тяжке становище, зупинилися. Додалося ще й дефіцитом мила — ця було як іскра.

До речі, про зловісне мило. Гортаю «Аргументы и факты». Виявляється, стійкий дефіцит миючих засобів Держплан СРСР ввів у довгострокові плани країни. Вперше дефіцит миючих засобів спланували ще в кінці 70-х років.

«Причому рішення про скорочення виробництва мила не було підкріплене жодними серйозними прогнозами і розрахунками. І «мильний дефіцит» не змусив себе довго чекати. Буквально за кілька днів він охопив усю країну. Правда, тоді ще в нас подзенькували «нафтові гроші», що дало можливість одразу ж почати закупки за рубежем. Спільними зусиллями закордонних партнерів і вітчизняної промисловості до 1983 року становище вдалося стабілізувати» (АиФ, 1989, № 31).

Не один рік газети, журнали, телебачення переконували нас, що дефіцит цукру — наслідок підривних дій радянських самогонників, «безплатних агентів ЦРУ», які своєю діяльністю підривають економіку країни. І ми в це свято вірили. Несамовито вела наступ на самогон міліція. Кращі її представники врывалися в будинки, нюхали пляшки — що весілля п'є: монопольку чи первак? А якими цифрами перемог утішала нас на цьому фронті наша рідна, заряджена на перебудову система пропаганди!

Та ось беру «Правду» і читаю повідомлення ТАРС: «Чому не вистачає цукру...», «...за даними Держкомстату СРСР виробництво самогону за останні роки не збільшується. Тобто в дефіциті цукру винен не тільки і не стільки самогон» («Правда», 1989, 15 серпня).

Чомусь мало хто бачить корінь зла. Справа в тому, що багато цукрових заводів дісталося нам, можна так сказати, ще від царя Панька, їм (у прямому розумінні) по 150 років. Ну і відповідна технологія, яка «тарантує» низький процент добування цукру з коренеплодів.

Ось на таких, з дозволу сказати, дрібницях життя нас переконує, що противники перебудови різних мастей є реальною політичною силою суспільства.

І в цьому плані створення принизливих для людської гідності «мильних» дефіцитів — надійний спосіб, так би мовити, у плановому порядку настроїти радянську людину не тільки проти перебудови, а й проти політики партії в цілому.

Голова Горлівського міськвиконкому В. І. Кандауров на пленумі міськкому партії, який обговорював ситуацію, що склалася після страйку, згадав одну узагальнену вимогу страйкарів, яка не потрапила на сторінки преси:

— Поверніть нам те, що було до перебудови, а потім уже займайтесь своєю агітацією за краще життя.

Зараз цілеспрямовано і небезуспішно прихильники монопольного права влади над нашими шлунками знову нацьковують маси на кооперативи. А це жах — навіть туалети передали на вокзалах у відання приватника. Приспіла потреба, подітися нікуди, тут не те що п'ятнадцять копійок, а й п'ятдесяти не пошкодуєш. Обурюється перед телекамерою ветеран Вітчизняної війни:

— Не заслужив безплатно пос...!

І мільйони, які вже опинилися у його становищі, співчувають. А що іще можна зробити? Ми самі законом випустили на перони і площі ринків спритних ділків, які скуповують м'ясо в магазинах і виготовляють з нього шашлики — кілограм тридцять карбованців! І це там, де ще вчора можна було купити пиріжок з м'ясом за десять копійок або за карбованець продуктовий набір в дорогу. Звідси ще одні нарікання гірників: «Видав уряд нас з головою спекулянтам!»

Та чогось мовчить преса, скромно стоїть осторонь і телебачення,— а треба б кричати, що є, є в нашій країні цілком інші кооперативи! Вони підбирають те, що ми звикли десятиліттями викидати. Ось саме через їхню діяльність живе надія наша на майбутнє, та тільки ми про це майже нічого не знаємо.

В Узбекистані майже двадцять років працює вугільний розріз, у відвалах якого лежать півтора мільйона каоліту. Із нього виготовляють найкращу в світі порцеляну. Ціна каоліту на міжнародному ринку — 200 доларів тонна. Можна і самим виготовляти з неї готовий продукт. Та в даному разі узбецькому кооперативу заважають відомства, і це незважаючи на всі новітні закони про кооперацію.

Або ще приклад. У Якутії будують ГЕС. Як завжди у такому випадку, затоплюють ліс. За планами його треба звалити і вивезти, але будівникам ніколиться. Тоді береться за діло кооператив, готовий врятувати десятки мільйонів кубометрів даурської модрини. На такій деревині ось уже кілька віків стоїть Венеція. Кубометр кругляка коштує 130 доларів. Товар унікальний, капіталісти вихоплять з рук. Кооператив береться не тільки зрізати модрину, а й обробити її, що втричі піднімає ціну. Знову побоювання: «А раптом ці лісоруби зароблять більше за міністрів. Та ще у валюті. Ні, краще хай все залишається по-старому. Даурська модрина, як відомо, у воді не гниє,— тільки міцнішою стає. Її можна з дна моря взяти і через триста років...»

У Горлівці незабаром повинен випустити першу полістирольну панель акціонерний кооператив «Прогрес». Вона буде важити

у п'ятнадцять разів менше від залізобетонної. Із такої можна будувати і одноповерховий котедж, і висотний будинок. Кооператив, коли набере сили, за рік виготовлятиме готових будинків з усім сан- і електроначинням більше, ніж зараз усі домобудівні комбінати міста.

Та хто з горлівчан знає про такий важливий для їхніх доль кооператив? А кооператори теж відмовчуються: можливості зробити підніжку аматорам більш ніж достатньо. Тож менше реклами, скромніше. Легше буде жити.

4. ЗВІДКИ НОГИ РОСТУТЬ

Нині, по гарячих літніх подіях 1989 року доводиться аналізувати і констатувати, що Міністерство вугільної промисловості СРСР вело останні чверть віку цілеспрямовану політику на скорочення капітальних вкладень у розвиток шахтарського регіону. Гірники не одержували найпотрібніших засобів на вирішення соціальних проблем, на розвиток шахт. Різко погіршилося матеріально-технічне забезпечення.

А план давай за всяку ціну! І викручуються «боги» вугільної промисловості — від начальників дільниці до генерального директора об'єднання і вище. Приписки і махінації з боку керівників і найгрубіші порушення техніки безпеки праці робітників — основні шляхи виконання, а тим більше перевиконання необрахованих і незабезпечених планів.

Про таке становище прекрасно знали партійні і профспілкові працівники. То більш, в їхні безпосередні обов'язки входило ідеологічне забезпечення роботи. Потрійна бухгалтерія була закладена у самій суті командно-адміністративної системи: говорили одне, робили друге, а писали «для громадськості» третє. Спробуй у такій двосічній ситуації залишитися на плаву директорові шахти!

— Хочеш жити — умій крутитися — давнє як світ «філософське» правило поведінки. Виживав у таких умовах тільки той, хто був надплавучий.

Перший секретар Донецького міськкому Компартії України В. Г. Ігнатов так характеризує теоретичну основу плавучості «номенклатурного дядін:

— Окремі господарські керівники різних рангів зловживали службовим становищам, нешанобливо ставилися до робітників. Особливо відзначався цим управлінський апарат. Керівників, які проштрафилися, «кврали», просто пересаджуючи з одного теплого місця на інше. Все це відбувалося на очах у комуністів, секретарів парткомів, але належної, принципової, партійної оцінки цим фактам не давалося. Ось чому у людей похитнулася віра в партію. Треба відверто сказати, що багато хто у цій ситуації боявся розправи.

Додам: секретар міськкому партії дуже точно схарактеризував соціальну поведінку на всіх рівнях нашого суспільства.

«Все в ім'я людини, все на благо людини» — такі гасла висять і донині на найвидніших місцях у нашій системі галасливої пропаганди. А як це виглядає в житті?

Прокурор Донецької області В. Г. Синюков наводить переконливі цифри: за останні два перебудовні роки прокуратурою та іншими інстанціями нагляду області виявлено тільки на підприємствах вугільної промисловості 23 218 випадків порушень законодавства про працю. Адміністрація, не без відома профспілок, незаконно звільнила 728 гірників. Це число виявлених кривд. І тільки в шахтарських колективах. А скільки залишилося в «чорному мішку», лягло на дно душі скривдженого! А втім, прокурор не сказав, у що обійшлися нашому суспільству ці кривди: скільки затрачено людино-днів з боку потерпілих і з боку тих, хто перевіряв це масове беззаконня! Ми пишемо: «Страйк гірників завдав збитків ..» І виставляємо суму претензій на мільйони карбованців. А на яких вагах зважити людські прикрості, втрати робочого часу, зниження продуктивності праці! Під яку статтю збитків це все підвести? Хто назве реальні цифри?

Ми призвичаїлися плодити кривди на «державному рівні». На кожному кроці. Наприклад, гірникові, який пропадає у вугільному вибої, не зараховували професійну хворобу силікоз. (Кам'яний пил забиває легені, і людина врешті-решт задихається). Ось антракоз — це для робітника очисного вибою (вугільний пил пломбує легені). А що, у вугільному вибої нема породи? Та її у вугіллі, яке видається із лави, добра половина.

Хотілося б знати: скільки на цьому законі за роки його існування заощадили собі на премії міністерські чиновники? І скільки гірникам за цей закон укоротили віку, скільки сімей після загибелі годувальника лишились знедоленими!

Бригадир мулярів будівельного управління «Заводбуд» тресту «Металургбуд», член ініціативного комітету А. С. Риган вважає, що:

— За всіма проблемами і прорахунками стоять керівники всіх рангів, аж до найвищих. Ми повинні знати винних поіменно. І поінформувати трудящих, хто і як покараний. Враховуючи подвійну відповідальність: керівника і комуніста.

На одному із засідань весняної сесії (1989 р.) Верховної Ради народний депутат у формі підполковника Збройних Сил (прізвище, на жаль, не запам'ятав), звертаючись до присутніх, поставив риторичне запитання:

— Якщо партія у нас була протягом усіх цих років «натхненником і організатором усіх наших перемог і досягнень», то хто ж був винуватцем усіх наших невдач і поразок?

Що тривожило народного депутата, представника Збройних Сил? Нагірний Карабах, Вірменія, Молдавія, Ферганська долина, Прибалтика і, нарешті, гнівний протест гірників, який тиждень потрясав країну, вганяючи в холодний піт можновладців усіх рангів і рівнів. Уже готові були слідом за гірниками вийти на вулиці металурги, залізничники, комунальники, хіміки, будівельники. Ситуація виходила з-під контролю. Майбутнє країни хиталося на чутливих і крихких терезах часу.

Вихід? Або поглиблення демократії, або повернення до диктатури, коли «залізний порядок» наводиться вогнем і мечем. Саме такий можливий наслідок, про який колись говорив академік Сахаров і який тривожив підполковника, народного депутата, члена Верховної Ради СРСР ..

У липні 1989 року страйкуючий Донбас не допустив повторення Хрестівки, все обійшлося без пострілів. У чому ж причина?

5. НЕ НАРІКАЙ НА ДЗЕРКАЛО

За даними опитування Радянської соціологічної асоціації АН СРСР, проведеного серед страйкарів 17 шахт об'єднання «Донецьквугілля», переважна більшість гірників на запитан-

ив, чому вони застрайкували саме зараз, а не рік-два тому, відповіли:

— Перші два роки з початку п'ятирічки вірили в поліпшення життя, ще рік сподівалися на «може», четвертий рік обурювалися. Приїжджав М. С. Горбачов. Ми на нього сподівалися, але після цього з Москви теж ні слуху ні духу на наші вимоги.

Перший секретар Пролетарського райкому Компартії України П. П. Єгоричев переконаний, що липневі події могли б набрати зовсім іншого характеру, якби «всі люди знали, що при відвіданні М. С. Горбачовим Донецька йому на стіл був покладений пакет вимог шахтарів на сім мільярдів карбованців. Якби ми все це розповіли людям у первинних партійних організаціях, то шахтарі прийшли б до райкому й обкому не страйкувати, а підтримувати нас».

Коли приїхав М. С. Горбачов, на площі імені Леніна залишили вибраних, решту відсікла міліція.

— Овочі-фрукти у магазинах є? — запитує Михайло Сергійович.

— Навалом! — дружним хором відповідають передовики виробництва, орденоносці, Герої Соціалістичної Праці.

Виявляється, тут спрацювала звичайна гостинність: «Трансляція на всю країну. І негоже гірникові плакатися, характер не дозволяє». Однак тут же в дусі донецького характеру було висловлене наполегливе бажання гірників порозмовляти по щирості з Генеральним секретарем ЦК КПРС. Така розмова відбулася. Тільки телебачення і газети виявили «скромність», згадали між іншим, що Михайло Сергійович бесідував з гірниками. А про що? Не було про цю зустріч інформації у потрібному обсязі навіть у шахтарських райкомах партії.

Але даваймо опустимося щаблями соціальних претензій нижче. Коли Голова Ради Міністрів СРСР М. І. Рижков назвав кандидатуру М. І. Щадова на пост міністра вугільної промисловості країни, у Москву полетіли телеграми протесту від гірників і партійних комітетів Донбасу з проханням не довіряти цей пост йому, бо міністр особливо причетний до тих неподобств, що коїться у вугільній промисловості. Та Верховна Рада уявлення не мала про справжній стан речей у галузі напередодні страйку. А Щадов тим часом з трибуни найвищого органу оптимістично заявив:

— У нас не так уже все й погано. Є, звичайно, окремі недоліки... Але такий поточний момент.

Якщо виходити із принципу демократичної держави, то міністр, який постачав вищий орган державної влади інформацією, а точніше, дезинформацією, що спотворювала справжній стан справ, повинен піти у відставку. Цього не сталося. Щадов їздив країною, роздаючи гірникам направо і наліво обіцянки.

Журналіст ЦТ, який коментував перебування міністра в Кузбасі, торжествував:

— За два-три дні були розв'язані проблеми, які не знаходили свого вирішення більше як двадцять років.

Як це назвати? Подвигом?

Були серед гірників Донбасу й такі, які слова Щадова прийняли на ура. А ось член міського горлівського страйкового комітету, майстер-підривник шахти ім. Калініна Дубовик сказав:

— Починаючи з 1984 року куди тільки ми не писали про свої біди! І в Мінвуглепром України, і міністрові в Москву, і заступникові Голови Ради Міністрів Щербині. У грудні 1987 року ми змушені були звернутися з відкритим листом до товариша Щадова. Жодного реагування. Тому гірники нашої шахти вирішили зі Щадовим не зустрічатися, сіли в автобуси і поїхали з площі.

6. ПРОТИСТОЯННЯ

Мене, письменника-публіциста, який добре знає шахтарське середовище, охоплює тривога. Після страйку гірників намітилося різке розмежування на ВОНИ і МИ. І це на усіх напрямах.

Під час перебування в Донбасі М. С. Горбачов сказав: «Тисніть на них (місцеву адміністрацію і владу) знизу, а ми — зверху, і справи підуть!» (ЦТ, «Після страйку», І програма, 25 серпня, 18.55).

На думку генерального директора Межиріченського ВО (тут зародився страйковий вал), саме ці слова підпалили «гніт», який вів до порохової бочки з усіма проблемами. З ним повністю згоден прохідник шахтоуправління ім. газети «Социалистический Донбасс» М. М. Петров.

Звичайно, частина проблем могла і повинна була вирішитися на місцях. Наприклад, оплата за роботу у нічний час. Рішення давно віддане у регіони. Та справа в тому, що, відіславши рішення адресатам, органи «забули» згадати, звідки брати гроші на таку оплату, з якої статті зняти, на яку перевести. Та сама історія з оплатою за щозмінний багатокілометровий «турпохід» по шахтних карпатах від ствола (місце спуску в шахту) до вибою (місце роботи) і назад. (Я на собі особисто у таких «походах» тягнув піки для відбійного молотка загальною вагою десь півтора пуда).

Достатньо проаналізувати постанову про заходи по забезпеченню виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами трудящих вугільних регіонів країни — і переконаємось, що 90 відсотків вимог може виконати тільки уряд і лише частково Мінвуглепром.

Завідуючий кафедрою політекономії Краматорського індустріального інституту, народний депутат В. І. Карасьов вважає, що причина кризового стану:

— Це й інфляція, це і розбалансування внутрішнього ринку, це і криза довіри до партії та її органів. І все-таки це не так причини, як наслідки. Причини лежать глибше. І вони виявляються дедалі чіткіше й виразніше. Це монополія державної і партійної влади, пряма, відверта, неподільна. У такій ситуації склався прошарок людей, які все виробляють і нічого не мають. І склався прошарок, який тільки розподіляє («Социалистический Донбасс», 1989, 4 серпня).

Є ще один напрямок, за яким страйк розколов наш світ: він з усією відповідальністю названий у доповіді Донецького міськкому Компартії України (серпень, 1989 р.):

«В останній час, і це відзначають не тільки комуністи, а й безпартійні, стався розрив між центром і місцевими партійними і радянськими органами. Нам не зрозуміла позиція, коли засоби масової інформації і відповідальні працівники намагаються всю вину за наявні проблеми перекласти на плечі місцевих орга-

нів. Причому не можна не відзначити надуманість окремих висловлювань, а іноді вони мають, треба прямо сказати, провокаційний характер. У цій ситуації ні Політбюро, ні ЦК КПРС, ні ЦК Компартії України не вжили жодних рішучих заходів і оперативних дій. Центральний Комітет не зробив своєчасного аналізу ситуації і причин страйку. Жодної інформації на місця зверху не надходило» («Вечерний Донецк», 1989, 16 серпня).

З цими важкими і тривожними висновками перегукуються вимоги секретарів партійних організацій знаменитої своїми революційними традиціями Горлівки, викладені у відкритому листі на ім'я ЦК КПРС, у якому аналізується ситуація, що виникла нині не тільки в країні, а й у партії в цілому

«На сьогоднішній день потрібні термінові, кардинальні заходи для дальшого розвитку партійної демократії: підвищення рівня самоуправління в партійній роботі, для чого потрібні зміни у Статуті КПРС. Вважаємо, що всі ці питання можна вирішити тільки на з'їзді КПРС. Через те наполягаємо на його достроковому проведенні у першій половині майбутнього року («Кочегарка», 1989, 13 серпня).

Ось так політизувалася ситуація в Донбасі внаслідок липневого страйку гірників. І в цьому, думається, знову виявився донецький характер.

Ставлення до страйку — кардинальне питання, воно вимагало від комуніста і керівника індивідуальної відповіді: «З ким ти? З якого боку барикад?»

Перший секретар Донецького міськкому Компартії України В. Г. Ігнатов вважає, що головний прорахунок тактики партійних і радянських органів на місцях полягав у тому, що вони поперек намагалися стримати страйк

— А даремно, адже міськком партії, його секретарі усі вимоги гірників підтримали, ці вимоги нам були близькі й зрозумілі. Напевно, тут відіграла свою роль і боязкість того, що про це скажуть вищі організації. Словом, спрацював стереотип старого мислення.

— А нам би відгнути шахтарські спецівки і влитися в ряди страйкуючих,— погоджується з ним перший секретар Горлівського міськкому Компартії України В. Г. Пахомов. — І тоді б гірники зрозуміли нас швидше. Та й ми їх.

А перший секретар Єнакіївського міськкому комсомолу Віктор Гончаров став одним з організаторів міського страйкового комітету. Нині він заступник голови страйккому. Цю його активну позицію, думаю, визначило те, що він став народним депутатом внаслідок альтернативних виборів.

На пленумі Донецького обкому Компартії України (серпень, 1989 р.) виступав голова страйккому м. Горлівки, прохідник шахти ім. Ізотова В. В. Кривенко.

— Я безпартійний,— почав він. — Та хочу сказати про роль комуністів у нашому страйковому комітеті. Із тридцяти шести членів страйккому вісімнадцять члени партії. І основну роль у тому, що страйк не вийшов з-під розумного контролю, відіграли саме вони. Зокрема, хотілося б підкреслити особливу заслугу в цьому народного депутата Ю. Є. Бурих, який першим поінформував уряд про події, що розвивалися в Донбасі, дав їм правильну політичну оцінку. Це він послав 22 липня телеграму М. С. Горбачову з проханням виступити по телебаченню з проблем поточного моменту.

Тяжко мені судити про роль цієї телеграми, але наступного дня, 23 липня, М. С. Горбачов виступив по телебаченню.

— Ми не організовували страйк,— продовжує голова страйккому Кривенко. — Він виник стихійно у відповідь на всі наші невідреаговані кривди. Та коли вже він почався, за деякими деталями я зрозумів, що треба втручатися, бо якщо не буде якоїсь організації, то ця стихія запросто може вихлюпнутися в трагедію. Хотілося б ще сказати про роль у страйку наших радянських органів влади у Горлівці. Вони з самого початку були поруч з нами, вони розуміли, що у нас нема досвіду організаційної роботи, у нас нема юридичної й економічної освіти, і намагалися нам допомогти.

(У Горлівці до складу міського страйккому ввійшли і перший заступник голови міськвиконкому В. Ф. Ларинов, і генеральний директор ВО «Артемвугілля» М. Ф. Малюга).

А ось у Кузбасі пішли стежкою минулого: обком прийняв рішення: «Участь у страйку несумісна з перебуванням у рядах партії!» («Серпень впереміж з липнем», «Правда», 21 серпня).

Зараз намітилося різночитання в оцінці липневих подій для долі країни в цілому.

— Страйк нарешті повернув уряд до нас обличчям,— вважають горлівці.

— Коли б не було страйку — ще б сто років все залишилось по-старому,— погоджуються з горлівцями донеччани і ворошиловградці.

Ще безпосередніше висловився з цього приводу народний депутат, зав. кафедрою політекономії В. І. Карасьов

— Страйк не метод вирішення насущних проблем, але це самозахист людей, це реакція, яку можна і треба було передбачити, у відповідь на той, пробачте, скотинячий спосіб життя, на який ми їх прирекли.

У Голови Президії Верховної Ради СРСР, Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова політична оцінка значення шахтерського страйку цілком оптимістична:

— Думаю, вагоме слово робітничого класу змусить усіх і в центрі, і на місцях, і в галузях задуматися. І найголовніше — вжити необхідних заходів, щоб зняти все те, що заважає рішучій перебудові економіки в інтересах країни, в інтересах народу («Правда», 1989, 25 липня).

Перший секретар ЦК Компартії України оцінив наслідки страйку твердіше.

— Страйки набули гострого, затяжного характеру, відзначалися організованістю, очолювалися, як правило, страйковими комітетами. Вони завдали серйозних економічних і політичних втрат перебудові... («Социалистический Донбасс», 1989, 11 серпня).

Та сьогодні я повинен констатувати сумну істину: хоч гірники і спустилися у вибої, переважна більшість шахт регіону добових планів видобутку вугілля не виконує.

Річ у тім, що у всесоюзному політичному страйку гірників, як і в кожному значному соціальному явищі, є свої плюси і мінуси.

Один із негативних його наслідків — дестабілізація взаємовідносин між різними соціальними групами нашого суспільства.

26 травня 1989 року на З'їзді народних депутатів виступав шахтар із Сибіру Тхір. Він безапеляційно заявив.

— Інтереси шахтарів, інтереси робітника не буде відстоювати професор, а відстоюватиме сама робітник

і, піддавшись масовому психозові старих ідеологічних орієнтацій, з'їзд з ентузіазмом зааплодував.

Протягом усіх років Радянської влади нас переконували, що «мотор» нашого (та і всякого) суспільства — робітник, він, мовляв, годує своєю працею усю решту народу (навіть селянина, який вирощує хліб!). І ось внаслідок такої багаторічної ідеологічної обробки народився стереотип мислення «Ви всі без нас, робітників, ніщо!» Хоч у житті, як показав страйк, це було тільки гасло дня.

На практиці гасло, сприйняте всерйоз, призвело до того, що шахтарі-робітники різко протиставили себе інженерно-технічному персоналові. Небезпека нині полягає в тому, що цей антагонізм із шахтарських колективів уже поширюється в інших галузях, він проникає навіть у партійні організації, поділяючи їх за соціальною ватерлінією ВОНИ (такі-сякі) і МИ — стрижень життя. Причому поняття «робітничий клас» звужене до поняття «той, хто ішачить. Та робітник, хай навіть найталановитіший, на своєму робочому місці лише виконавець, а мозок усякої справи, хто розробляє ідеї, стратегію і тактику промислового виробництва, — інженер. Треба відзначити, що нині у поняття «робітничий клас» вносить свою поправку науково-технічна революція. Ось вийде наша країна у науково-технічному прогресі на рівень Японії або США, увірветься у наше повсякдення життя комп'ютеризація, і тоді переважна більшість робітничих професій у їхньому сучасному розумінні щезне. Я це знаю з долі колективів прокатного стана «3000» (м. Маріуполь), про який писав неодноразово. Там народився робітник з вищою технічною освітою. Такий стан маємо і на виробництві рідкого аміаку і карбоміду (ВО «Стирол», м. Горлівка). Словом, всюди, куди прийшла електроннообчислювальна техніка, яка керує виробництвом.

Економіка змушує нас переглянути ідеологічні і політичні оцінки класового поділу. Якщо ми, звичайно, зробимо висновки із нинішньої ситуації.

«Робітничий клас» — поняття дуже узагальнене. Пошлюся на думку Бориса Беседіна, робітника шахти ім. Бажанова об'єднання «Макіїввугілля»:

— З самого початку страйку справді з'явилася стихія, необдуманість, можливо, безграмотність. Та по-іншому й бути не могло. Хто прийшов у страйковий комітет? Були і судимі, були відчайдушні, не обійшлося і без демагогів, які й раніше виявляли особливу запопадливість у розмовах, а не в роботі.

Щодо колишніх суджених. Думаю, ця обставина ще не означає, що та людина за своєю суттю злочинець. Приказка говорить: «Від неволі та жебрацької долі...» На З'їзді народних депутатів була названа цифра репресованих у роки культу особи — 40 мільйонів. І більшість невинні.

А втім, в області сьогодні півмільйона тих, хто пройшов школу в'язниці. Нині на обліку 90 тисяч алкоголіків, 105 тисяч психічнохворих. У поточному році (за 7 місяців) зареєстровано понад 20 тисяч злочинів, у минулому році — понад 600 тисяч покарано в адміністративному порядку. Але... у дні страйку злочинність в області скоротилася удвічі!

Я розшифровую оперативну обстановку, яка склалася в регіоні, для того, щоб сказати, що переважна кількість цих цифр має причетність і до вугільної промисловості.

Так, страйк припинено, але когось це не влаштовує, комусь хочеться поволоводитися, побайдикувати, побешкетувати. Хтось виб'є рубильник — і життя шахти зупиняється. Хтось порізав конвейєр — знову зупинка. Спалили пускач (шахтний вибухобезпечний вимикач завбільшки з морську міну), перерубали кабель.

Хулігани-вандали були серед гірників і раніше. Але в ті роки, коли я працював на шахті, зловивши такого на місці злочину, могли пошахтарському пояснити, як треба шанувати годувальницю. А тепер робітнича солідарність змушує удавати, що ніхто нічого не бачить, не чує, мовляв, хай нагляд (інженери) за всім стежить.

Страйкоми від імені робітничих колективів висловили недовір'я ряду господарських, партійних і профспілкових керівників. І я цьому з ними згодно, за винятком тих випадків, коли розуміють «вимогливий» як «поганий».

Та всіх нас не може не хвилювати становище, в якому внаслідок страйку опинилися деякі талановиті інженери, організатори виробництва, що концентрують у собі багаторічний досвід, нагромаджений галуззю. Я не кажу про тих, хто займався на шахтах обліком результатів соцзмагання, таким однаково, де працювати, навіть з дипломом гірничого інженера. А справжні організатори виробництва! Треба б поберегти мозковий банк народного господарства, а то в своїй історії ми вже не раз бралися за його корчування! В умовах, коли страйк на якийсь час припинено, а в інженерів нема ніякої впевненості у завтрашньому дні, вони просто не хочуть, та й не можуть вимагати потрібної для виробництва дисципліни. А страйкоми не завжди мають потрібні для цього рівня знання. Ось так «класовий антагонізм» робить свою недобру справу.

Розподілові на ВОНИ і МИ сприяють і ті негативні заходи, яких вживають на місцях проти активістів. Я був свідком, коли під час страйку у Горлівці хтось спритно пустив чутку, що гірники шахти «Кочегарка», всупереч постанові страйккому, видають на-гора вугілля. Прорвався до мікрофона голова страйккому шахти:

— Я особисто опечатав лампову. Ключі в мене у кишені. Я перевіряю пломбу щозміни. Світильники одержує тільки газовий нагляд. Хто не вірить мені, із найкрикливіших, зараз — в автобус і разом на шахту. Я набрехав — дай мені в морду привселюдно! Ін мене обмовив перед товаришами — не скаржся прокуророві!

На ряді шахт на страйккоми, які забезпечують видачу вугілля після припинення страйку, стала надмірно тиснути архіпильна гірнича інспекція, мовляв, не стежите за технікою безпеки, за зольністю, за станом техніки. А зробити більше, ніж у цьому плані робилося до страйку, поки що не дає змоги стан виробки і рівень технології. На ряді шахт за членів страйккому взявся був віськкомат, треба міркувати, не без підказки зверху. Ось так і підігрівається з усіх боків загальна ситуація, яка веде до істотної втрати видобутку на багатьох шахтах регіону.

Голова страйккому шахтоуправління «Жовтневе» докоряв голові профспілки вугільної промисловості В. А. Повєткіну тим, що той

відтягує перевибори профкомів на ряді шахт на жовтень місяць. Справа в тому, що за цей час повинні скласти свої повноваження страйккоми. А без їхнього твердого контролю декому стане жити легше. У Повсткіна є причина для тривоги. Під час виборів на дванадцяти шахтах уцілів тільки один голова профкому, ще на трьох вибрали заступників, а на восьми поміняли весь комітет. Та й з чого дивуватися, коли нинішня профспілка залишила за собою тільки два приємні обов'язки: оплачувати лікарняні листки і розподіляти путівки. В усьому іншому своїх членів профспілка віддала на поталу адміністрації.

Розраховують «надолужити своє», коли закінчиться строк діяльності страйккомів, і торговельні працівники. Вони оголосили свій, прихований контрстрайк. Приходять члени страйккому на базу. А там понад десять тонн м'ясопродуктів, але в такому стані, що треба терміново вивозити на скотомогильник.

— Чому допустили псування м'ясопродуктів?

— Магазини не беруть.

Члени страйккому у магазин.

— Чому не одержуєте на базі м'ясопродукти?

— Не користуються попитом у покупців.

А все дуже просто. За традицією, працівникам бази за добрий товар треба віддячити. Та при твердому контролі з боку страйккому не те що навару не будеш мати, а й суму «подяки» не повернеш. Ось і перечікують торговельні працівники лиху годину.

У декого явно простежується тенденція показати дії гірників у негативному плані. У Донецьку 23 серпня в один із магазинів привезли картоплю. Суха. Велика. А картоплі уже який день нема ні в магазинах, ні на ринках міста навіть за договірними цінами. Природно, біля прилавка одразу ж виріс добрячий хвіст. А продавець з особливою урочистістю:

— Картоплю повезуть продавати на шахту ім. Горького. Кому дуже треба — біжіть туди.

А в черзі і металурги, і хіміки, і комунальники .. І ось одна старенька, видно, з інтелігенток, каже

— Хіба гірники у нас в країні — найзнедоленіша категорія? Більше сорока мільйонів живуть, як старці, не те що м'яса, а й молока на свою зарплату, а тим більше пенсію, не мають можливості купити. А багато гірників на страйк приїжджали на власних машинах. У ті дні навколо обкому всі вулиці були ними забиті. І одна з вимог гірників — дати їм у кілька разів більше машин, ніж дають. А треба, щоб усі добре жили. Нас годують обіцянками піввіку.

Міністр вуглепрому представляв свою програму Раді Міністрів СРСР на 1990 рік. До страйку, за попередніми підрахунками, в галузі повинно було до кінця року нагромадитися близько п'ятдесяти з лишком мільйонів тонн вугілля, для якого нема споживача. Постало питання: чи не можна за рахунок цього запасу покращити якість вугілля, яке поставляється, та й викроїти для гірників спільний вихідний, так потрібний для технічного обслуговування шахт?

Захищаючи свою програму, міністр, треба міркувати, замовчав резерв. Він сказав, що коли ввести на шахтах спільний вихідний, галузь недорахується за рік 80 мільйонів тонн вугілля,— ось до яких наслідків веде вимога гірників. (Таку програму Рада Міністрів не прийняла: вугілля — одна із статей надходження валюти)

Та ось ЦТ показало 1 вересня 1989 року третю передачу «Після страйку» (І програма)

Пробили машини незаплановану дорогу у нескінченних відвалах видобутого, але, виявляється, нікому не потрібного вугілля. Журналіст коментує:

— Кожна тонна — сорок доларів. У цьому відвалі, я гадав, зо три мільйони Та, виявляється, помилився рівно у десять разів. Вугілля навалом. Вивезти нічим, нема вагонів

Ну, а якщо нічим і нікому вивезти, можливо, його стільки і не треба видобувати? Вугілля на повітрі не просто вивітрюється, робиться непридатним, а й часом самозаймається. Тільки трохи збризни дощиком таку гору!

Кричуще головотяпство, більше того, злочин перед екологією, перед нами всіма. У тому числі і перед гірниками. І це не один рік, це, вважай, стало нормою нашого безладного життя.

Якщо вірити передачі ЦТ «Після страйку», то у нас у країні ні Мінвуглепром, ні Держпостач, ні Держплан до ладу не знають, скільки країні потрібно вугілля і скільки його є в природі. Зате, нагадаю, гаразд знаємо: за кожні два мільйони тонн ми приносимо невідомому богу в жертву три людські життя... У Центральному Донбасі ще більше — вісім, а дванадцять калічимо.. Причому калічимо безжалісно. Ах, товаришу Щадов, товаришу Щадов!..

Шахти Донбасу, як і раніше, не виконують добових планів, багатошарове і багатоступінчасте ВОНИ і МИ продовжує чинити свою згубну справу. Чи не станеться у цих умовах так, що призупинений страйк спалахне з новою силою? Що тоді? Рішення уряду прийняте. А на місцях поки що все по-старому. Гірники насторожені. У серпні 1989 року на базі Горлівки був створений Об'єднаний страйковий комітет, куди ввійшли не тільки представники Донецької і Ворошиловградської областей, а й інших регіонів республіки та країни.

Гірники, а разом з ними й усі ми тривожимося за майбутнє. Їхнє майбутнє і майбутнє нашої країни.

Горлівка—Донецьк—Макіївка,
липень — вересень 1989 року

ІГОР КРАВЧЕНКО

«Чесному життя сумне...»

Орест Сливинський і його роман «Плач флояри»

ВІРНІСТЬ ГЕРОЮ

Meiner Jugend heisses Sehnen
Trieb mich fern vom Heimatort,
In ein Land voll Trug und Thränen,
Eldao Herren ohne Hort..

Туга серця молодого
Вигнала у світ мене,
В край, де сліз і зради много,
Чесному життя сумне...
(Переклад Осипа Маковея)

Ці рядки належать українському поетові Юрію Федьковичу. Його талант зростав на сердохресті кількох культур — української (в її буковинській моделі), німецької, польської, молдавської... Абетку літературного ремесла він засвоював за німецькими джерелами, наслідував Гете, Гейне, Шіллера, блискуче володіючи німецьким словом, залишив нам взірці німецькомовних текстів у всіх жанрах, до яких звертався. Але найпоживнішими, зрозуміло, були для творчості Федьковича джерела рідного Карпатського краю: він просив благословення у давньоруського бога Велеса, звертався поетичною думкою до легендарних опришків і козаків, його творчу зрілість осявало сонце Шевченкової поезії: животворна ця енергія допомагала Федьковичу звершити справу його життя — закласти фундамент нової літератури на Буковині.

Юрія Федьковича за життя назвали «буковинським соловієм» і «буковинським Кобзарем». Його поезія справді жадібно всотала цілющу силу Шевченкового слова, не цураючись і прямих запозичень, він, здається, з насолодою цитує Шевченка. Що, як не цитата, ось ці рядки:

Думи мої, діти мої,
Лихо мені з вами!

А далі несподівано, різко чисто Федьковичеве, з його лиш життя, з його дум чудово знято порівняння:

Поклав би вас, як жовнярє,
Пишними рядами...

Це порівняння далі поглиблюється, внаслідок чого Шевченкова задума дивним чином переливається в золото «жовнірської лірики»:

Та боюся, що вас займуть
За голубе море...
Думи мої, діти мої,
Лихо моє, горе!

Ще далі йдуть кволі рядки, здатні зіпсувати враження од цього завершеного твору, що міг би стати поряд з поезією «Нічліг», якій мало рівних у світовій «вояцькій ліриці»:

Звізди по небеснім граді —
І по одній, і в громаді
Як то любо засіяли,
Де жовняри спочивали...

Гадаю, «жовнірська лірика» Федьковича об'єктивно збагачує й австрійську літературу: є в ній та гірка солдатська туга, яка навіки в'їлася в історію «небіжки Австрії», оправлена у форми справжньої поезії.

Завдяки немічній інтерпретації у шкільних підручниках творчість Юрія Федьковича мало знана й мало зрозуміла читацькому загалу, досить слабко засвоєна сучасною культурою, хоч гідна щасливішої долі.

Михайло Драгоманов познайомив із прозою Федьковича Наддніпрянську Україну, видавши його повісті в Києві; його поодинокі поезії друкувалися також по різних збірниках. Здається, лише 1927 року Державне видавництво України під редакцією Дмитра Загула видало тритисячним тиражем «Твори», що повніше представили різні грані творчих зацікавлень і здобутків Федьковича. У рецензії на це видання, вміщеній у журналі «Життя й революція» (1927, № 6), зокрема, зазначається, що «життя письменника ще далеко не вияснене вповні. Деякі періоди (молодечі, перебування в Молдавії), мабуть, вже й не вдасться вияснити. Цікаво, що також мало відомий період перебування в Чернівцях, після того як твори письменника розійшлися по всій Україні та як М. Драгоманов зробив поета знаним також серед інших націй».

З того часу багато змінилося на краще, однак і досі постать Ю. Федьковича видається не в усьому висвітленою. Осібність його місця в українській культурі зумовлена й екзотичною біографією, й не до кінця витлумаченою творчістю. Справді, кадровий офіцер австрійської армії, вроджений шляхтич (син ошляхеченого українця, справжнє ім'я — Осип Гординський) і — «хлопоман»;

спостерігач і учасник грізних подій 1848 року в Європі та на Буковині (повстання Лук'яна Кобилиці)... З постаттю Федьковича є нерозрізане й те, що з різних причин чи не найменше досліджувалось і заохочувалось до студій: доля української шляхетської інтелігенції.

Здається, і сказаного досить, щоб уявити складність завдань, які постали перед Орестом Сливинським, автором роману з життя Федьковича «Плач флояри» (хоч до образу цього до кінця не розгаданого світоча української культури вже зверталася література — досить послатися на чудову повість Олександра Ільченка «Італійське капричо»).

Драму «Довбуш, або Громовий топір і знахарський хрест» Ю. Федькович написав німецькою мовою, а вже згодом, переробляючи, зробив її український варіант. Певно, письменникові вдалося втілити в цьому творі щось те заповітне, що становить внутрішній сенс творчості, бо в листі до Омеляна Партицького він писав: «Довбуш удався мені так добре, що і Найбавер, і всі, котрим його читав, не могли надивуватися і всякого фурору мені віщували. Найбавер кладе його над Шіллерового «Wilhelm Tell» і каже, що і Шіллерові рідко в котрій драмі всі характери так удалось, як мені у «Довбуші».

Як відомо, драма (в українському варіанті) була поставлена на сцені львівського театру товариства «Руська бесіда» й особливого успіху не мала. Відтоді й дотепер твір цей не посів чільного місця на професійній сцені, зате здобув нетлінне сценічне життя в аматорському виконанні. В одній із постановок «Довбуша» на лаштунках шкільної сцени в галицькому селі Нижньому брав участь Орест Сливинський. Роль Довбуша випала йому, хоч на неї претендувала, певно, значна частина сільського парубоцтва. Ця роль, що стала глибоко засвоєним уроком історії, моралі й поезії, була першим емоційним поштовхом до сприймання творчості Федьковича. Як бачимо, звертання до постаті «буковинського Кобзаря» глибоко закономірне для О. Сливинського.

У зрілому віці, з журналістським дипломом він опинився в Києві, активно, творчо засвоївши унікальну київську культуру. Його життя не було легким. Пошлюся лиш на два факти. Перший сягає часів спільної роботи в редакції газети «Літературна Україна». В одному з редагованих О. Сливинським матеріалів проскочило ім'я політичного ренегата. Списків тих, кого не можна було згадувати, ми, рядові працівники, зрозуміло, не мали, і питати за допущений ляп слід було у втаємничених, а окошилось, як водиться, на «крайньому»: О. Сливинському запропонували подати заяву. Факт цей не вельми кричущий, але він фатальним чином позначився на щойно розпочатій роботі О. Сливинського в царині літературно-художньої критики. Відтоді його публікації стають нерегулярні, внаслідок чого критичний цех утратив здібного творчого працівника.

Потому він працював редактором у видавництві «Радянський письменник», і його редакторська праця була позначена тим сумлінням і витонченою інтелігентністю, що становлять основу його людського характеру і творчої індивідуальності. Потім була образа, жорстокість і безтактність якої співмірна лише з її несправедливістю... Політика батога і пряника щедро врожаїлась на нашій ниві: розноси і цькування змінювались, хоч не завжди компенсувалися. Та, мабуть, приклад Олекси Довбуша, роль якого зіграв у юнацькі роки, назавжди ввійшов у душу, як і ставлення до питань честі Федьковича, над образом якого думав у ті часи. Це зумовило реакцію О. Сливинського: він не змирився з батогом і відштовхнув руку з пряником. Отже, зробив «неправильно», «необачно» і т. д. — тобто вчинив за законами людської гідності. А гідність високо цінувалася і в застійні часи: право жити згідно з її законами О. Сливинський оплатив десятьма роками — саме на цей час він був вибитий з активного творчого і громадського життя. Але з тих років вимушеного усамітнення виніс роман «Плач флояри»...

«Чесному життя сумне...» Ця істина справдилась щодо життя Юрія Федьковича і щодо життя автора роману «Плач флояри» і справджуватиметься ще в довгих поколіннях, бо, стежачи за історією, наївно думати, що людство йде до морального абсолюту. Річ у тім, як розпорядитися тим «сумним життям» у чесності й вірності собі. Річ у тім, щоб не зміняти сум на сумнівні радощі обивательчука.

Роман «Плач флояри» («Радянський письменник», 1988) — це перша частина дилогії про Юрія Федьковича, твору всього життя Ореста Сливинського. Таких творів не так багато в нашій літературі...

У ТРАДИЦІЯХ СТАРИХ МАЙСТРІВ

О. Сливинський будував свій роман, як дім, у якому належить жити довго: добротно, міцно, любовно. Добротність і ґрунтовність його роботи, певно, опирається на традиції майстровитих предків, які, а хоч би за який витвір бралися — від шедеврів, дерев'яних церков під гонтою до стільця для сім раз бідної вдовиці,— все робили на совість.

Складена з безлічі деталей, монументально, зримо матеріалізувалася в романі «Плач флояри» австрійська дійсність сорокових-п'ятдесятих років минулого століття, що привалила Західну Україну важко, як могильна плита. Цей текстовий (і підтекстовий, і надтекстовий) пласт істотний для розуміння роману О. Сливинського. Цей кам'яний предметний світ живе у творі мовби власним життям, коли прихильним, коли ворожим, коли байдужим до реальних людей, які з'являються з небуття, щоб заселити його, а потім зникають у небутті, звільняючи місце для інших. Монументальний, з німецькою ґрунтовністю й педантичністю довго творений образ Австрії розлився в цій епічній метафорі по всьому роману: крутий заміс архітектури, вуличних сценок і розмов, загальних настроїв і т. д. відіграє в романі не лише роль історичних реалій, а сприймається як цілісний образ тодішнього життя, крізь яке, в'язнучи, над силу пробивався Федькович.

Роман починається описом березневих подій 1848 року. Чернівецька Головна вулиця: ще пролітає сніжок, мабуть, нагадуючи комусь з міських обивателів «зимову казку»

Австрії; вулиця освітлена з обох боків діхтярями, «що, мов соняшники, стоять на смугасто пофарбованих стовпах. Понад ними буяли білі смерчі небес, наче перед кінцем світу. І посвисти вітру. Так свистять нагаї, так подають сигнали перед блискавичним пасноком на панський двір опришки, так, певне, свистять кулі понад барикадами...»

Перше знайомство з героєм твору — гімназистом Осипом Гординським — в юрті революційних подій, на чернівецьких бруках, у розтривоженій гімназії, де читають столичні газети «Вінер цайтунг» та «Беобахтер». Виразні в романі «Плач флояри» батальні й вуличні сцени, ці численні романні «масовки», що з них кожна має власний настрій і колорит і принаймні не опускається до рівня загальних місць, нашвидкуруч заповнених псевдоепічними сентенціями з підручникової історії. Ось приклад — сценка прилучення юного Осипа Гординського до революційних подій на чернівецьких вулицях, коли до нього вперше приходить відчуття себе як демонстранта. Осип запитує у трохи старшого двоюрідного брата Григорія Кантемира, чи таких, як він, приймають у гвардію.

«— Ні, братику, замалий іще. А втім, я спитаю у професора Альта. Чи маєш, Осипку, ціцорика при собі?

Є, а нащо?

— Давай сюди, не питай. — Григорій зняв свій капелюх, одрізав половину синьо-червоної стрічки і почепив Осипові на кашкет. — О, тепер, братку, і ти вже революціонер.

Осип не сказав нічого, трохи ніяковів, бо відчув себе вже справжнім демонстрантом. Вони саме проходили під балконом, на якому троє молодиків через саморобні паперові рупори щосили вигукували: «Свобода! Свобода!» І видалися ці молодики як диригенти велетенського хору, котрий, простуючи вулицею і здіймаючи в повітря безліч рук, відповідав їм громовим: «Свобода! Свобода!»

Далі бачимо, як цей плакатний малюнок переводиться у площину художньої правди:

«На розі одного будинку стояло з десяток молодих селян з повними бесагами через плечі і здивовано дивилися на збуджених демонстрантів. Певне, прийшли до міста щось продати, але їм це, з усього видно, не вдалося, оскільки черкінчанам було сьогодні не до торгівлі. Григорій підбіг до селян.

— Чого стоїте? Гайда з нами до Народного саду, — він підхопив під руку кремезного парубка в потертому рудому сардаку.

— Я... Ні, панню, — віддалився той ді нить. — Ви собі тут у місті забав'ляйтеся, а нам тре вже дома.

— Та невже ви не розумієте, що то й ваша революція, панщину скоро будуть скасовувати!

— Хто сказав? — зацікавлено подивився на нього селянин.

— Я вам кажу! Хрест святий — правда! А хочете знати більше — ходімо з нами. Здається, там зможете почути все, що нас цікавить, на віку.

— А що, може, направду піти? — озирнувся на своїх товаришів той, у рудому сардаку. — Послухаємо, за того не тре платити».

У короткому епізоді намічено трк становлення до революції. Найбільшу екзальтацію виявляє Григорій Кантемир, який під кінець роману постане жандармським інформатором. Ще одне підтвердження старої правди: метушливий, ейфоричний, екстремічний ентузіазм, якого завжди вдосталь на крутозламах історії, легко переходить у свою цілковиту протилежність.

Осип Гординський приймає революцію не беззастережно. Він чутливий до її розмитих голосів, уловлює і щирість, і фістульний фальш, підсвідомо відчуваючи в собі звучання того чистого голосу, який править за камертон для його думок і вчинків. Це музичне, мпйже інстинктивне відчуття знайшло образне втілення у романі: так звучать карпатська флояра й голоси літніх гуцулів, які приходять до Анни, матері Осипа Гординського, на неквапливу розмову:

«— Вибачайте, Дашкевичу (Іван Дашкевич — старший брат Осипа по матері. — І. К.), що перебиваємо ваш спочинок, і ви, ліліно Анно. Не гнівайте си на нас,— почав один із них низьким голосом. Отаку басову співливість мають у Карпатах флояри, тобто сопілки-баси. Майстри, що їх виготовляють, зумисне надають інструментові такої «простудженої» барви в голосі, і це, повідають, має свідчити про велику давність гуцулії».

Ця авторська ремарка, що більш ніде не дублюється, вельми важлива для розуміння внутрішнього музичного ладу роману, сама назва якого — «Плач флояри» — підказує таке розуміння. Басовий голос флояри справді навдивовижу схожий у відтінках барв із голосами гуцулів і здатний відтворювати інтонації цих голосів, їхню природну мелодійність, правічну гармонію з шумами гірських потоків і букових лісів. Це те, що чує в собі Осип Гординський, те, що, переборюючи найрізноманітніші стильові впливи, стане голосом «буковинського соловія» Юрія Федьковича. Як вдало знайдено цю містку й точну метафору!

О. Сливинський, інструментуючи свій роман, також узгоджує його із голосом флояри. Ця музична лінія проймає всі романні структури, кругла мелодія басових гуцульських голосів звучить у творі непереставно, несучи у своїй музичній фактурі цілий спектр ідей — народної мудрості, виваженої віками чистоти співзвуч, поезії та й просто народності у всій незглибимій осяжності цього поняття.

Для флояри створили гуцули відповідні до її звучання строгі мелодії, на цьому інструменті не втнеш фанфарних закликів-гасел, не добудеш естрадного електрошуму, ані солоденької розчулености. Зате є необмежені можливості для увиразнення відтінків суму (розповідають, що на великодній піст, коли заборонялося грати навіть на сопілці, флояровий спів був дозволений офіційно); голосу флояри підвладні й нюанси народного гумору. Ось колоритний епізод «поховання панщини» у Сторонці, рідному селі Осипа Гординського, виконаний, коли можна так сказати, у флояровому ладі:

«Днів через п'ять після того, як поїхали циркулярні комісари, люди знову потяглися до центру села. Уже без бубна та глашатаїв рознеслася чутка, що в неділю, після служби божої, на березі Путилівки ховатимуть панщину. І що сільський каменяр Дорко Верещак уже навіть зготував хреста, який

буде встановлено на символічній могилі. Усі вважали, що похорон провадитиме панотець, але той сказав, що в політичних витребеньках, усяких там Фошків та Бирлів участі не візьме і всяку відповідальність за наслідки з себе знімає.

— Ні так ні, обійдемось і без попика, я й сам можу проспівати небіжці «со святими упокой»,— пробасив Василь Бирла.

І якщо досі в селі гадали, що церемонія поховання відбудеться за церковними правилами, то тепер стало ясно, що все обертається на комедію.

Знаючи, що в травні на галицькому боці панщину ховали у вигляді пляшки з горілкою, у Сторонці вирішили теж не відступати від традиції, хоч, враховуючи гіркий досвід галичан, внесли свою поправку. Поправка ця була вельми істотна. Річ у тому, що зразу ж на другий день під галицькі хрести свободи було зроблено глибокі підкопи, і пляшки з горілкою зникли. Подекуди навіть зчинилася паніка. Мовляв, то є лихий знак, чи не дійде знову до кріпацтва. Тільки дехто з парубоцтва, гаразд закусивши після виноп(?)ої, посміювався з односельців. Тож гицлі такі могли знайтися і в Сторонці, і щоб їм не кортіло розривати могилу, тут і вирішили долучити до свята ще й нову церемонію. Незакорковану пляшку парубки взяли на дротяний рогачик, понесли спершу в домінію, щоб писар Дашкевич напуз туди атраменту зі свого каламаря та щоб обов'язково з мухою. Потім понесли «панщину» селом, і кожен, хто де трапявся, мав плюнути в неї. Непомітно це переросло, так би мовити, з чисто меркантильних інтересів у публічний осуд старих кріпосних порядків.

Потім ті ж легені, скінчивши похід по селу, врочисто, з траурними фізіономіями, під регіт і пересвисти натовпу, підступилися до свіжовикопаної ями і, поокрутюючи та «втираючи сльози», опустили покійницю в могилу. Василь Бирла прогугнявив щось басом, і яму закопали. І тільки коли на цьому місці підняли великий хрест із рожевуватого пісковику, різьблений, карбований написом, усі враз притихли, а чоловіки на кілька хвилин навіть познімали шапки.

Цим, властиво, скінчилося «поховання». Коли натовп поріддшав, Осип підійшов до хреста, на якому побачив перлинний карб літер:

«Сьомий вересень 1848. Пам'ятка свободи». І з другого боку: «За великої держави Фердинанда Першого, милостивого імператора Австрії, царя Галіції і Лодомерії».

Цих «пам'яток свободи» — кам'яних хрестів — майже не лишилося по всій Буковині: їх планомірно розбивали за сталінських часів, донищували й після Сталіна, й сільські люди, нащадки тих, хто потішався над «могилою панщини», дивилися на це з осудом і сльозами...

Перша частина роману, що має назву «Стрічки свободи», насичена сценами виразного епічного звучання, портрет юнака Гординського запам'ятовується вписаним у грізне рушення революційної епохи. Але революція минула, розвіялись ілюзії. Як і кожний великий суспільний злам, європейська революція 1848 року супроводжувалась відселенням і переселенням. Як і багато інших його земляків, Осип виїжджає з Чернівців до Молдови. Того молдавського періоду життя героя не торкається О. Сливинський, оскільки він не залишив помітних слідів у спогадах та документах. Друга частина роману («До рідних порогів») розпочинається описом дороги й дорожньої зустрічі з тією, хто надовго прив'яже серце. Після демонстрацій, боротьби, шуму, грому вулканічного потрясіння основ, яким ущерть наповнено першу частину роману, виразно й чисто зазвучить тема першого кохання. Далі у творі менше фігурується зовнішньоподієвий ряд, увага автора зосереджується на внутрішньому світі героя. Слід відзначити композиційну вправність, почуття міри й художній смак О. Сливинського, що виявились у чіткій побудові «ритму зіткнень», у вічній зміні планів зображення. Темпоритм його прози міцно зіпертий на вироблені здавна традиції народного оповідного мистецтва, що допомагає застерегтися од надмірностей, зайвих ефектів, зосереджує творчу увагу на гармонії, на чистоті співзвуч.

О. Сливинський підійшов до роботи над романом «Плач флояри» з грунтовністю, властивою його цілісній натурі. На 70-ті роки припадає період активного збирання матеріалу, водночас вироблення теоретичних засад (серія його проблемних студій у періодиці, присвячених біографічній прозі). Цей поважний жанр представлено в нас здебільшого творами відверто сірими, які можна б назвати белетризованими монографіями. Але й за те висловлювалась небезпідставна вдячність авторам, оскільки навіть біографічна інформація, зосереджена в їхніх книжках, гамувала голод на факти з історії української культури. У кількох помітних статтях О. Сливинський висловив своє ставлення до цієї культуртрегерської літератури, яка й не претендувала на високу художність і часто була плодом культурницьких зусиль вузівської професури. Саме в 70-ті роки намітилась і інша гілка історико-біографічної прози, прикметна авторським прицілом на сенсацію, викпивання в екстравагантній манері, безцеремонна в оцінках і ставленні до фактів і постатей, що їм відведено невдячну роль бути рабами дрібних деспотів — авторів. І цей досвід був врахований — досвід полегшеного здобування. О. Сливинський орієнтувався на справжні зразки, яких завжди було менше, але вони завжди були.

«Плач флояри» — перший роман О. Сливинського. З приводу перших романів узвичаєно говорити про літературне навчання й учителів, з кола яких особливо цінуються нині В. Земляк, Г. Тютюнник, Б. Харчук та ін. Сліди лігнавчання глибоко приховані в романі «Плач флояри» і про вплив згаданих шановних письменників говорити не доводиться. А це утруднює «прописку» твору на літературній арені. Важко визначити й еталони в сусідніх літературах, на які міг орієнтуватися автор. А заклик на щось та обов'язково орієнтуватися рефреном звучить у критиці ще з двадцятих років: «Українській художній прозі неврідка зводять на очі досягнення, що нібито є в літературах сусідів,— писав з цього приводу у статті «Проза взагалі і наша проза 1925 року» Олександр Білецький. — Їй притьмом радять учитися — вчитися в німців і францу-

зів, цебто в Європі, або в російської літератури».

Цю думку класика української критики призабули ті, хто ще зовсім недавно риторично запитував, чому немає в нашій прозі В. Бикова, Ч. Айтматова, В. Распутіна, В. Бєлова, В. Астаф'єва. У них було чого повчитися, але біда в тому, що процес взаємодії братніх літератур довгий час мислився в образі дзеркального відображення — апогей цих уявлень припадає на той час, коли О. Слисаренко працював над своїм романом. Приємно відзначити, що літературна мода не справила на прозаїка враження, він працював, дослухаючись власного голосу та з урахуванням того, що закладене в самому матеріалі. Але продовжу обірвану цитату зі статті О. Білецького, актуальну для української літератури останніх десятиріч, здається, не менше, ніж для літпроцесу двадцятих років. Ідеться, отже, про літературне навчання: «...Дуже добре! Вчитися слід, але в того, від кого є чого навчитися. Але от на полі прози — чи справді ж бо європейська проза XX віку або навіть пожовтнева проза російська є такі канонічні зразки, з яких можна і треба вчитися літературної майстерності?» •

Постановка питання актуальна, оскільки досить часто в нашій літературній практиці канонізуються, а потім «розканонізовуються» зразки, на які орієнтує літературу критика. Так було з «ліричною» і «наговореною» прозою, з «белетризмом», «химерним романом» і загалом «магічним реалізмом», і немало охочих практикуватися у прищепленні традицій латиноамериканського роману на українському ґрунті наївно раділа з того, що такий-то наш «химерний роман» вийшов або писався раніше за «100 років самотності» Маркеса, а отже... А «отже», було те, що жоден із творів рідної прози не став у світовій літературі поряд із творами Маркеса і Карпентьєра. Ейфоричне збудження підказувало карколомні паралелі, хоча, коли пильніше придивитися, єдиний вартісний твір української «химерної прози», який з'явився після класичного «роману з народних уст» О. Ільченка, роман В. Земляка «Лебедина зграя», виростав із творчої своєрідності автора, та з його захоплень античною, та з українського поетичного кінематографа (зокрема насиченої формалістичними шуканнями «Пропалої грамоти» Ю. Іллєнка, що його він благословляв у сповитку, працюючи головним редактором кіностудії ім. О. Довженка)...

Але знов продовжу цитату зі статті О. Білецького: «Я б не зважився відказати на це питання позитивно (йдеться про те, чи дала європейська і російська література перших двох десятиліть XX ст. канонічні зразки. — І. К.) Наука теж має межі. Вивчитися можна окремих технічних способів, але неможливо вивчитися художнього стилю. Його можна тільки переймати: та коли на культуру його нема придатного ґрунту, коли він не відповідає «соціально-побутовому стилю» певного середовища,— він зачерпає, і всі заходи коло нього минуться марно в літературі. Навчатися техніки? Конче треба, та тільки не від тих, хто або сам ще дошукується якоїсь нової техніки, або повторює способи великих учителів, пробуючи прикладати старі форми до потреб нового змісту. Такі вчителі можуть іще збити з путтю. Ось примірок нам сучасний німецький романіст Бернгард Келерман: хто буде заперечувати, що це здібний письменник, що він набив собі руку. Та спробуй ти в нього вчитися! Є в нього чудовий своєрідний роман «Море» й непогана поема прозою «Інгеборг» — написані зовсім під Гамсуна. Наші читачі добре знають інший його роман «Тунель», повний динаміки, з такою легкою композицією, з такими яскравими масовими сценами: але хто, читавши цей роман, не відчував у нім хоч Уеллса? Далі йде його «9 листопада», де залежність від Достоєвського, з одної сторони, і, примірок, Барбюса, з другої, впадають в очі одразу. Один з останніх романів «Брати Шеленберги», недавно перекладений російською мовою, показує, що Келерман здатний культивувати і традицію натуралістичного стилю. В кого ж Келермана корисно вчитися? Чи вдатися до його учителів або ще далі — до вчителів його вчителів? Та чи ж одинокий Келерман між майстрами сучасної прози в Європі отою своєю перелятливістю?..

Коли вже вчитися техніки, то на зразках далеких, вистояних, музейних. Читати класиків, та не класиків кінця XIX сторіччя, а класиків античних. Постаратися зрозуміти й привласнити залізний лаконізм мови якого-небудь Тацита, ділову сухість і ясність мови якого-небудь Ксенофонта. Читавши Боккаччо, зрозуміти, що то є новела і як її будується; читавши Шекспіра, збагнути нарешті уміліcть драматичної архітектури; читавши Дюма або Ежена Сю, навчатися способів зацікавлювати фабульного плетива. Читаючи Пушкіна, замислитися над його так давно сказаними, але й тепер-таки доцільними словами: «Точность, опрятность — вот первые достоинства прозы. Она требует мыслей и мыслей; блестящие выражения ни к чему не служат; стихи другое дело... впрочем, и в них не мешало бы нашим поэтам иметь сумму идей гораздо позначительнее, чем у них обыкновенно...» Вчитися умілості «сказа» в Горбунова або Лєскова. А разом з тим, і то найбільше, вчитися-таки з життя. Отже, саме воно було головним порадником великих майстрів минулого».

Цитата вийшла задовга, але не зайва в нашій розмові про навчання літературної майстерності: О. Білецький нагадує про нетлінне правило мистецтва — орієнтуватися на вершинні, еталонні взірці світової культури, звіряючи насамперед із ними власну працю. Не змагатися, ні, бо неможливо змагатися ні з Шевченком, ні з Софоклом, ні з Мікеланджело, ні з Моцартом, ні з Бомарше, а саме приміряти́сь як до недосяжного абсолюту, коли вже так охоче ми говоримо про світове значення української культури. Це не гола декларація, не загальне місце (як порада у редакційних листах до молодих: читайте класиків!). Це забуте чи напівзабуте правило, яким принаймні користуються у практичному вжитку вельми рідко. Погляньте на критичну літературу, присвячену творчості молодих: на кого орієнтуються і орієнтують, скажімо, літпризов 80-х? Передовсім на творчість шістдесятників. І школа літнавчання зводиться до засвоєння уроків поетичного ремесла у Б. Олійника, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко (тепер із цього ряду випав В. Коротич), та ще Д. Павличка, та ще зачинателів української поезії радянського

періоду, а далі йде аморфний масив просто класики. Я вже називав імена тих письменників, на яких орієнтуються найчастіше молоді прозаїки. Додам для переліку Є. Гуцала, Вал. Шевчука, Ю. Щербака, В. Дрозда, А. Дімарова. Орієнтуванням переважно на ці зразки можна, здається, пояснити той очевидний факт, що тоненькі корінці молодої літературної порослі пристосовуються до верхнього, найближчого літературного пласта, в якому ще чимало неусталеного, й не сягають глибин загальнолюдської культури.

О. Сливинський черпає з інших джерел, його проза тим і цінна, що не схожа на талановитих попередників. Він спирається на традиції старих майстрів, беручи в них передовсім уроки неспішливого, несуєтного творення, внутрішня краса якого полягає у граничній грунтовності й точності зображення. Хоч як дивно, але саме цією точністю зображення, здається, не надто опікується наша історико-біографічна проза, охоче полегшуючи собі в такий спосіб художнє завдання. Тому маємо в естетичному обігу вже й немало спотворених постатей минулого, які дезорієнтують читача, нерідно позбавленого можливості перевірити авторське тлумачення першоджерелами. (Цій, на мою думку, принциповій проблемі я присвятив свого часу велику статтю. Але надрукувати її й досі не пощастило. Незважаючи на дві схвальні рецензії, статтю без згоди автора було вилучено з книжки «Погляд у майбутнє» («Радянський письменник», 1986). Кажу це для тих, хто переконаний, що із застійних часів у критиків нічого не залишалося в шухлядах...)

О. Сливинський прагне точності й домагається точності, яка потребує копіткої дослідницької та й рутинної роботи. За час, витрачений на першу частину дилогії, автор міг би легко написати десяток-другий романів, якби пішов шляхом підміни думок героїв думками власними, а реалій дійсності, в якій вони жили,— кліше з популярних журналів та передач. Скажімо, навіщо, ні разу не бувавши у Відні, сушити голову над образом, ароматом і музикою вулиць його та площ, коли досить написати кілька загальних фраз про готику, не раз бачену на обкладинках книжок Вальтера Скотта, а кіно чи в Києві на Червоноармійській вулиці (маю на увазі польський костьол у стилі псевдоготики)? Навіщо сушити голову над тим, що важили для австрійської купецької контори бухгалтерські книги, якщо для з'ясування «бухгалтерського колориту» досить перекинутись однією-двома фразами з касиркою, беручи зарплату... Всі ці не сьогодні сформовані «методики» неприйнятні для О. Сливинського. А тому він ретельно пояснює значення кожної деталі.

Дрібниця, здавалося б,— бухгалтерські книги. Але в романі «Плач флояри» й вони увиразнюють щось істотне в житті Осипа Гординського, принаймні якусь частку його молодості, згаяних днів. І вони — складова австрійського ордунгу-порядку. Смішний і, на перший погляд, неприємний службовець контори Якубій, який заповнює їх, здається Осипові схожим на ці книги. Але це чисто зовнішнє враження, і нитка долі Якубія та його нещасної сестри, що зв'язувала буковинське село й Відень, поволі відкривається для майбутнього поета, і приходить свідомість, що сиріль є життя, хай мучене, але прекрасне благородством. О. Сливинському вдалися образи конторського службовця Якубія, і таємничого поляка-емігранта, характер якого виписаний з урахуванням традицій польського романтизму,— тип екзальтованого шляхтича революціонера. Удався й неоднозначний образ Юстини, що його О. Сливинський створює із добрим проникненням у психологію молодої тодішньої інтелігенції Буковини, зі щирим ліризмом. Врешті, кожна партія в романі виписана грунтовно й переконливо. А втім, у мене є застереження щодо характеру центрального персонажа. Відомо, що Юрій Федькович відзначався, принаймні у зрілому віці, знервованістю, трохи навіть хворобливою. Ось його рядки з листа до М. Драгоманова — приклад нервової реакції на побутовий наклеп: «На мене, пане ласкавий, д у ж е велика біда склалась, і, мабуть, треба буде з Австрії утікати, аби криміналу спастися. Се не в жарт Вам кажу, добродію, а щиру, істинну правду. Для того ж і молю — благаю Вас на колінах: напишіть я к н а й с к о р і ш е до Вашого друга у Одесу, чи я припадну можу до нього поїхати і притулок дістати.

Аж занадто, трохи не на смерть затурбований, не пишу більше, лиш о ласку Вас благаю: не дайте пропасти!!!

Молить Вас нещасний

Федькович»

Якщо послідовно моделювати психічні стани й реакції Федьковича, то в ситуації, коли він переживає зраду близької людини й мучиться непевністю, хто ж саме зрадив Емігранта — Юстина чи Кантемир, нервовий стрес міг би протікати гостріше й драматичніше, ніж то бачимо в романі. А втім, О. Сливинський фіксує характер героя в русі й не квапиться з висновками про його сформованість. У Осипа ще попереду військове училище (роман завершується сценою проводів), можливо, далі трапляться події, котрі зумовлять і пояснять реальну Федьковичеву знервованість і притаманну йому здатність драматизувати ситуації.

Принагідно хотілось би зауважити й таке: описуючи перші муки творчості молодого поета, О. Сливинський вводить текст «Лорелеї» Г. Гейне. Це чудовий, але й не найкращий вірш великого німецького поета. Зайва експлуатація його образів, затертих на шкільних уроках німецької мови, небажана в романі, принаду якого становить первинність матеріалу й авторських спостережень. Думаю, варто було б пошукати у творах Гейне й німецьких поезіях Федьковича теми й мотиви, свіжіші за «Лорелею» Гейне та «Лісового короля» Гете, якого Федькович переклав не надто вдало. Ерудиція автора роману і знання німецької мови, зокрема і в австрійських її модуляціях, роблять цю роботу неважкою для нього.

НЕВТІШНЕ ПЕРЕДБАЧЕННЯ

Написаний і надрукований художній твір (а роман «Плач флояри» належить саме до художніх творів, а не до анемічних підробок) живе надалі не залежним від автора життям, що, за спостереженням Д. Лихачова, позначається на співвідношенні сил на літературній арені: «Літературний твір, кажіть якщо він ні з ким і ні з чим відверто не полемізує, тією чи іншою мірою

самим своїм існуванням змінює співвідношення сил на літературній арені».

Треба вичерпної поінформованості й абсолютного слуху, щоб своєчасно вловлювати й фіксувати ці зміни. Критика наша, на жаль, не має вичерпної поінформованості й не володіє абсолютним слухом, що утруднює наукове об'єктивне фіксування живого плину літературного процесу. Вона, критика, до того ж і не вважає своїм обов'язком прислухатися до строкатого розмаїття голосів, які становлять цей процес, орієнтується переважно на певні імена, які з об'єктивних причин, природно, або внаслідок випадку, пов'язаного, зокрема, із місцем у суспільній ієрархії, посадою тощо, опинилися на авансцені літературного життя. Ми розуміємо, чому письменник обрав собі псевдонім «Нечуй». До багатьох імен критика, а саме тих, які взяли на себе відповідальність визначати обличчя сучасного літературного процесу, можна, не беручи гріха на душу, приставити «Нечуй».

Поясню цю думку. З року в рік більшає критична література про В. Земляка, і це прекрасно. Але наглухо забуто, що роман «Лебедина зграя» з'явився майже в один час і в своєрідному ансамблі з творами, які на глибоке переконання автора цих рядків, не поступаються йому в художності (маю на увазі «Жванчик» В. Бабляка і «Зорі й оселедці» В. Міняйла). Периферійність проживання авторів не в останню чергу зумовила й трактування їхніх творів по «обласному» розряду. Картину здобутків тодішньої прози могли б доповнити й карпатські романи Ю. Мейгеша та його чудові повісті «Життя: хвилини, роки», «Сьогодні і завжди»... Не доповнили.

В один час, уже у 80-ті роки, з'явилися в українській прозі романи Ю. Мушкетика «Рубіж» і того ж В. Міняйла «Останній рубіж». Перший твір здобувся на широку пресу, численні перевидання і Державну премію СРСР, другий не допустили до журнального друку у «Вітчизні», скромним тиражем у скромному ж оформленні видали в «Радянському письменнику». Чому справедлива увага до творчості одного літератора обов'язково обертається у нашій українській літературі, де, порівняно з польською чи французькою не так і багато імен, несправедливою неувагою до творчості інших? Час — жорстокий суддя,— можуть сказати мені. Іще можуть сказати: улюблених письменників обирає народ. Усе це так і не так, тому що не без успіху воюємо ми з усепоглинаючим Кроносом, відбираючи у нього забуті імена, й не безсторонній суд Аполлона, а зусилля критики та засобів масової інформації часто вирішують популярність одного чи другого імені, твору (реальні можливості радіо й телебачення, естради витворювати кумирів з найнепридатнішого матеріалу увиразнює популярність пісенних текстів В. Крищенка).

Цей роздум може здатися необов'язковим у розмові про роман «Плач флояри», але він потрібний як обгрунтування висновку: твір Ореста Сливинського не посяде або не скоро посяде в українській прозі місце згідно з його естетичною вартістю. Це невтішне передбачення, здається, порушує традицію оптимістичних пророцтв і побажань у фіналі статей та рецензій. Але механізм утворення «білих плям» продовжує свою роботу на грунті сучасної літератури. Про це всі знають, про це відверто заявляють, а він собі працює.

І все ж: в літературу прийшов Орест Сливинський — письменник зі своїм першим великим твором, написаним упевненою рукою, зі своєю письменницькою і людською чесністю й честю, зі своїм сумом.

О. Сиротенко. Дід Яків

МИРОН ПЕТРОВСЬКИЙ

КИЇВСЬКИЙ РОМАН ОСИПА МАНДЕЛЬШТАМА

З книжки «Місту і світу»

Мирон Петровський — критик і літературознавець, автор досліджень «Книга про Корнія Чуковського» (1966), «Книжки нашого дитинства» (1986), багатьох статей з питань російської та української літератури. Свою нову працю він присвятив видатним діячам української, російської, польської, єврейської культур, чиє життя було пов'язане з Києвом. Відштовхнувшись від старовинної формули, якою давньоримський сенат починав свої накази, і рішуче змінивши її зміст, автор дав майбутній книжці назву «Місту і світу». Київ завжди вабив до свого вогнища митців, чия творча праця живила культуру міста і сама живилася нею. Розповіді про Велимира Хлєбникова і Михайля Семенка, Олексія Ремізова і Максима Рильського, Осипа Мандельштама і Януша Корчака, Олександра Вертинського і Лева Квітка, Лесю Українку і Михайла Булгакова — це розповіді про те, як кожна окрема письменницька доля пов'язана із загальними проблемами міської культури, про те, як відбувається в ній «обмін речовин», тобто що їй дає кожний окремий письменник і що він бере для себе з київської культурної скарбниці. З цього номера пропонуємо читачам цикл нарисів з книжки М. Петровського «Місту і світу».

Заявку на роман Держвидав відхилив. Однак якщо її було написано й подано, значить, існував задум, матеріал, образи, творчий порив, сподівання. За кожною відхиленою заявкою — нездійснена частка життя і таланту митця, невтілений внесок у культуру, прогалина в долі. Можливо, майбутній дослідник, працюючи в архівах, збере ці нереалізовані заявки і покаже, скількох ненароджених книжок ми недорахувалися. І, можливо, майбутній дослідник зрозуміє, що задуми гинули, як люди. Тож, повертаючи людей з історичного небуття, важливо реабілітувати і їхні вбиті творчі задуми, а для історії літератури написати її тіньову, нереалізовану частину.

Заявка Осипа Мандельштама називалася «Фагот». Повний текст її такий:

«В основі повістування лежить сімейна хроніка. Вихідна точка — Київ часів вбивства Столипіна. Присяжний повірений, що веде справи великих підрядчиків, його клієнти, всяка дрібнота, темний люд подані як маріонетки; на малесенькій площі з надзвичайно пістрявим складом героїв розгортаються події епохи — специфічне повітря десятих років.

Головний персонаж — оркестрант київської опери «фагот». До певної міри повторюється прийом «Єгипетської марки»: показ епохи крізь «пташине око». Відмінність «Фагота» від «Єгип[етської] марки» в його суворій документальності, аж до використання кляузних ділових архівів. Друга дія — пошуки загубленої невідомої пісеньки Шуберта — дає змогу розкрити в історичному плані музичну тему (Німеччина)...»

Можна припустити, що в основу сімейної хроніки Мандельштам поклав би історію сім'ї дружини Надії Яківни, дівочою Хазіної. Щоб писати сімейну хроніку, цю хроніку сім'я принаймні повинна мати,— міцна київська сім'я Хазіних її, без сумніву, мала. Згаданий далі в заявці «присяжний повірений, що веде справи великих підрядчиків» якнайкраще відповідає образові батька у пізніших спогадах Надії Яківни, і якщо припущення про джерела сімейної хроніки правильне, то ці спогади можуть правити за коментар до задуму «Фагота».

Ще важливіший коментар до цього задуму — міркування Мандельштама про шляхи розвитку європейської романістики, найповніше відбиті у статті «Кінець роману» (1922). Роман для Мандельштама — орган соціально-психологічного самопізнання людини, тому в основі його лежить особистісне начало, глибоко людяний інтерес до окремої долі, взятої або в лінійно-біографічному плані, або в складному переплетенні з іншими людськими долями і долею суспільства. На початку XIX ст., за спостереженнями Мандельштама, героями роману були особистості незвичайні, що пояснюється епохою романтизму і дивовижним злетом Наполеона, проте вже Бальзак і Золя своїм героєм роблять звичайну людину (пригадаймо «фагота» із заявки), а центр ваги людських вчинків переносять у соціальну площину, витісняючи психологічну (пригадаймо маріонеток).

«Подальша доля роману,— пророкує Мандельштам,— буде не що інше, як історія розпорошення біографії на форми особистого існування, навіть більше ніж розпорошення — катастрофічна загибель біографії». Очевидно, сімейна хроніка «Фагота» також не могла стати чимось іншим, окрім як історією розпаду сімейності, роздроблення родової основи і далі — розпорошення біографії. Проте коментування заявки статтею «Кінець роману» треба вчасно обірвати, бо ця стаття не так програма романної творчості Мандельштама, як аналіз ситуації, в яку йому, романістові Мандельштаму, належить ввійти, аби здолати її, захищаючи культурні цінності.

Маленький оркестрант — «фагот» — потрібен був для того, висловимо припущення, щоб показати події (наприклад, убивство Столипіна в київській опері) через очевидця, який не в змозі осягнути загальнодержавного, ба навіть всесвітньо-історичного смислу того, що відбувається, і прірву між двома рівнями розуміння — героя й автора — перетворити на художньо пізнавальний ефект («пташине око»). Як можна зрозуміти із заявки, друга — музична — подієва лінія перевела б повістування в культурологічний, постійний мандельштамівський план.

У спогадах Емми Григорівни Герштейн, літературознавця і друга поета, є епізод, який, здається, має стосунок до задуму «Фагота». Йдеться про уцілілі зауваження Мандельштама на берегах поеми Олександра Блока «Відплата» (у виданні «Алконоста»), зроблені близько 1931 року. Мемуаристка переказує ці зауваження з пам'яті: примірник «Відплати», на жаль, пропав під час війни:

«У передмові, де Блок перераховує різноманітні події, з яких утворився «єдиний музичний напір» епохи, він називає таке: «У Києві сталося вбивство Андрія Ющинського і виникло питання про вживання євреями християнської крові». Ця образливо «об'єктивна» фраза обурила Мандельштама. Він підкреслив її, зробив на берегах посилання на наступну сторінку: «Нарешті восени у Києві був убитий Столипін, що ознаменувало остаточний перехід управління країною з рук напівдворянських, напівчиновницьких до рук департаменту поліції», — і дав свій коментар до обох фраз, пародійно розпочавши його словами: «І виникло питання...» З таким самим зачином були вписані зауваження до деяких віршованих рядків поеми Блока. Полеміка була сильна, політично гостра, і я не перестаю оплакувати пропажу цієї книжки».

Можливо, гнівний спалах Мандельштама, ображеного «об'єктивністю» блоківських слів, за якими могло стояти все що завгодно, в тому числі і згода з кривавою обмовою, став першоімпульсом київського роману «Фагот». Якщо це так, то ті самі події, про які Блок говорив з ледь відстороненим, бридливим «об'єктивізмом», слід було показати в романі зі справді історичною об'єктивністю, що, певна річ, передбачає не просто відповідність фактам, а й історіософську глибину їх тлумачення. Тоді стає зрозумілим трохи несподіваний намір Мандельштама звернутися до «суворої документальності — аж до використання клаузних ділових архівів». «Пташине око», яке все бачить і нічого не розуміє, стає виражальним засобом у полеміці з Блоком: «І виникло питання...» Вибір епічної форми пояснюється полемічною необхідністю — протиставити свій твір блоківській епічній поемі, а «музична тема (Німеччина)» дала можливість дискусійним чином використати улюблену музичну метафорику Блока («єдиний музичний напір» епохи та інше).

Точна дата мандельштамівської заявки на київський роман невідома. Єдине, що можна сказати певно,— вона була написана пізніше, проте не набагато від «Єгипетської марки» (1928). Дата маргіналій Мандельштама на блоківській «Відплаті» — 1931 рік — добре узгоджується з висловленими припущеннями. Задуманий Мандельштамом роман повинен був проаналізувати події десятих років, яких блоківська поема не сягає, — невипадково нагадування про них Блок виніс у передмову.

Але на десяті роки, на епоху, в надрах якої формувалося майбутнє, що стало для Мандельштама сучасним, лягала величезна відповідальність, яка набувала у поетів мандельштамівського покоління вигляду «почуття провини», як, наприклад, у «Поемі без героя» Ахматової. Мотиви відповідальності й почуття провини, треба гадати, знайшли б собі місце і в задумі Мандельштама, який не набагато випередив «Поему без героя», також озвучену двоєдиністю притягання-відштовхування — до Блока, від Блока.

Києва тої пори, про яку він збирався писати в романі, Мандельштам, зауважимо, не знав. Він міг реконструювати його за допомогою знань, набутих під час відвідань міста — починаючи з 1919 року, коли київські поети хіба що тільки в рот не заглядали приїжджому живому класикові, коли вони, як, скажімо, Рафаїл Скоморовський, присвячували йому вірші, а місцеве видавництво «Летопись» придбало у нього права на збірник «Камінь» (перевидання не відбулося). У той приїзд він опублікував в альманасі «Гермес» вірш «Я изучил науку расставанья», в журналі «Борьба» — поезії «Обиженно уходят за холмы» та «У моря ропот старческой кифары», виступив з публічним читанням віршів і... одружився.

Він міг спертися і на уявлення про місто, одержані під час короткочасного візиту в січні 1924 року, коли з допомогою друзів (явно задля підробітку) опублікував у місцевій військовій газеті рецензію на червоноармійську віршову самодіяльність. Ця замітка пройшла повз увагу дослідників творчості Мандельштама і досі не ввійшла до жодної його бібліографії.

Свої враження від «найзначущішого міста України» він описав у нарисі «Київ», опублікованому в ленінградській вечірній «Красной газете» (27 травня і 3 червня 1926 року). Тоді ж він написав дві невеличкі статті про «Березіль» — може, найбільш точне і глибоке слово, сказане про театр сучасниками. Як згодом пригадував Микола Гірняк, Мандельштам і «жив тоді в приміщенні «Березоля».

Тривалішим за інші було перебування Мандельштама у Києві 1929 року, коли він об'їздив місто від центру до Деміївки і Святошина, співробітничав на кінофабриці, написав кілька рецензій на київську кінопродукцію та статтю «Віало герцогині». Отож між

О. Мандельштам. К. Чуковський. Б. Лівшиць. Ю. Анненков. Петроград. 1917 р.

1919 і 1929 роками Мандельштам бував у Києві часто і довго, місто знав добре, і задум київського роману аж ніяк не примха і не випадковість.

Є можливість висловити обережне припущення про те, яким би був Київ, точніше — чим би він був у київському романі Мандельштама. Істинний городянин, що весь час розмірковує про долю культури, Мандельштам найімовірніше показав би Київ часткою того «всесвітнього міста», риси якого проглядають у такому визнанні поета:

«Не дає мені спокою моя шуба, тягне мене в дорогу, в Москву та в Київ,— якщо зиму пропустити, пропаде обнова. Хочеться мені на Хрещатик, на Арбат, на Пречистенку. Хочеться і в Харків на Сумську, і в Петербург на Великий проспект, на яку-небудь Підрізову вулицю. Усі міста руські перемішались у моїй пам'яті і злилися в одне велике нечуване місто з вічно санною дорогою, де Хрещатик виходить на Арбат і Сумська на Великий проспект.

Я люблю це нечуване місто більше, ніж справжні міста порізно, люблю його, ніби в ньому народився, ніколи з нього не виїжджав...»

Усе це, повторюю, не що, як гіпотези,— київський роман Мандельштама не відбувся. Проте відбувся тривалий роман з Києвом — і роман у Києві, що мав далекосяжні наслідки.

...Восени 1918 року в шостій книжці київського журналу «Куранты», редагованого О. Дейчем, Михайло Кольцов оголосив про свій намір видавати щотижневик гумору і сатири під назвою «Скалозуб» (адже це про Скалозуба сказано у Грибоєдова: «хрипун, удавленик, ф а г о т»). У списку співробітників оголошеного журналу був названий Осип Мандельштам. Важко припустити, щоб Кольцов вніс ім'я Мандельштама до цього списку самовільно, без попереднього з ним погодження, проте залишається лише здогадуватись, яким чином було одержано згоду на співпрацю від поета, що перебував у Петрограді.

Чотири місяці, проведені тоді в Києві — з квітня до серпня 1919 року,— були надзвичайно насиченими в житті Мандельштама, і, через те що всі згадки про цей період життя поета так чи інакше пов'язують його з київським клубом «Хлам», варто розібратися і в цьому «Хламі».

Читачі булгаковської «Білої гвардії» разом з деякими дослідниками цього роману впевнено вважають клуб «Хлам» прототипом зображеного у романі клубу «Прах». Насправді ж назви двох клубів — реального і романного — певним чином співвіднесені. Назва реального розшифровується як «Художники, літератори, артисти, музиканти», а назва романного — «Поети, режисери, артисти, художники», і обидва скорочення зливаються в слова, що викликають схожі, не надто приємні асоціації. Та й перебував булгаковський «Прах» у просторі романного міста там же, де в просторі реального Києва «Хлам», — на Миколаївській вулиці, у підвалі «Континенталю» — одного з найкращих міських готелів. Але при цьому лишилося непоміченим, що історичний «Хлам» існував весною-літом 1919 р., а дія булгаковського роману, як відомо, відбувається восени-взимку 1918 року. «Прах» «Білої гвардії» — це не «Хлам», а ймовірніше його попередник на ім'я «Клак». Про справжній же «Хлам» свідчить не Булгаков, а інші автори.

Ілля Еренбург: «...Містився він на Миколаївській і називався дуже немилозвучно «Клак» («Київський літературно-артистичний клуб»). За Радянської влади його перейменували на «Хлам» — не через зневагу до мистецтва, а тому, що всі і все перейменовували... Після чергового перевороту деякі завсідники зникали: відходили з армією, або, як казав філософічний швейцар, їх «хапали за барки». Решта співали або слухали співи, читали вірші, їли биточки. Коли в лютому прийшли з лівого берега червоноармійці, майже всі їм зраділи. Пам'ятаю одного з відвідувачів клубу — лисого московського адвоката. Схвильований, він кричав: «Я проти їхніх ідей, але все-таки у них є ідеї, а ми тут жили чортзнає як!..»

Сергій Юткевич: «ХЛАМ... Квадратну цю вивіску із зображенням летючого, наче Ікар, чоловіка в ультрамариново-синьому і рожево-срібному просторі намалював І. Рабинович. Кого тільки не зустрічав я в цьому кафе, де на мармурових столиках гостювали лише склянки з чаєм, ці самі столики частіше

зсовувалися докупи, утворюючи імпровізовану естраду для виступів поетів — Осипа Мандельштама, Юрія Смолича, Еммануїла Германа, Павла Тичини...»

Лев Нікулін: «...Маленькі бурі, словесні битви та удавано-значущі пристрасті вирували під чотирма поверхами Будинку Рад, у поетичному підвалі, званому Х л а м... У самій назві підвалу, як бачите, було своєрідне розвінчування, саморозвінчування...»

Микола Ушаков: «У березні 1919 року організувався перший київський підвал поетів Х Л А М. Надворі сіялась гнила мжичка. З підвалу видно було австрійські черевики червоноармійців, що проходили мимо. Зуавн і греки тікали від жменьки червоних. Взято Одесу. У «Хламі» подавали біфштекси й вино. Поети просили, щоб публіка не дзвеніла ложечками об склянки. Еренбург читав з інститутського альбомчика про дітей, які грилися в революцію. Читали тут також Лев Нікулін, Лівшиць, Натан Венгров, Макавейський. Футуристи вчиняли бучі. Назви поетичних груп змагалися з іменами зірок і римських богів другого сорту. Вірші поетів слухали комісари, студистки й гурмани, потім поети і всі інші слухали вірші комісарів...»

Володимир Корин: «Був у Києві такий собі «Хлам» (ресторація з оркестром), а в ньому 101 поет і навіть кілька українських. В. Ярошенко декламував у супроводі своєрідної симфонії тарілок, склянок і виделок... Сидів викещений Агніцев із двома срібними порттабиками у кишенях на грудях, з химерними каблучками на пальцях — імпресаріо «Кривого Джимі», рожевий женоподібний Ілля Еренбург, комільфотні брити Макавейські, поети «Обелиска», «Большой Медведицы», якась млосна поетоса... За столиками часом об'єднувалися українські літературні сили: Ярошенко, Галина Журба, Михайло Жук, Микола Терещенко, Дмитро Загул. А далі був ще «Льох мистецтва», де Курбас інсценізував різні поезії хоровою декламацією скульптурних груп. За столиками їли. Стіни було розписано декоративними панно Анатоля Петрицького. Світло було тьмяне, млосне, сіялося воно химерно з розцяцькованого ліхтаря з-під самої стелі, теж стилізованого кабаретно. Рожицин процідживав крізь губи лекції про 12 основних прикмет пролетарського мистецтва. Натан Венгров читав для дорослих свої казочки; одного разу Терещенко спробував продекламувати «Автопортрет» Семенка. Вже було й рота відкрив: «Охайль, Михайль, нохайль», — та не витримав цієї чортової роботи, плюнув і пішов...»

Юрій Терапіано:

Девятнадцатый год.
«Вечера, посвященные Музе».
Огромный прокуренный зал
под названием «Хлам».
Вот Лившиц читает стихи
о «Болотной Медузе»
И строфы из «Камня», и «Tristia» —
сам Мандельштам.

Як бачимо, сучасники по-різному описують «Хлам», по-різному ставляться і до мене, і до ролі цього закладу (переважно не без іронії), і саму назву «Хлам» пишуть по-різному, і в цьому відбилася хистка розбіжність місця і часу. Іронія, можливо, також відгук на відчуття хисткості, міражної нестійкості кабаретного світу. А втім, з несхожих думок постає образ принадного для київських літераторів культурного центру — місця зустрічей найвидатніших людей тодішнього літературного Києва, різноперстого і багатомовного.

Юрій Терапіано, автор віршів про Мандельштама, був тоді початкуючим поетом, його літературна доля ще попереду — в еміграції, проте саме йому належить перша і найгрунтовніша розповідь про Мандельштама в інтер'єрі «Хламу». В поданому нижче фрагменті з прозаїчних спогадів Терапіано разом з автором і Мандельштамом бере участь Володимир Макавейський — один з найколоритніших київських персонажів тих часів. Філолог і математик, поет і артилерист, поліглот і ерудит, Макавейський устиг на час зустрічі з Мандельштамом видати книжечку вишуканих віршів «Стилос Александрії», до якої — цілком серйозно — збирався написати кілька томів коментарів. Навколо молодого дивакуватого вченого і поета сплітався міська легенда...

«Приміщення «Хламу», вдень порожнє, стало свого роду штаб-квартирою київських літераторів,— пригадує Терапіано. — Одного дня (вдень у «Хламі» можна було випити каву і щось попоїсти, але столики, як правило, порожніли) я зауважив єдиного, окрім мене, відвідувача. Невисокий на зріст чоловік, років тридцяти п'яти, з рудуватим волоссям і лисинкою, поголений, сидячи за столом, щось писав, похитуючись на стільці, не звертаючи уваги на чашку кави, що стояла перед ним.

Поет, вирішив я. Але хто? В цей час до «Хламу» ввійшов Макавейський. Я поділився з ним своїми думками. Рішучий у таких випадках, як завжди, вишукано, Макавейський відрекомендувався.

— Осип Мандельштам,— була відповідь незнайомця.

Невдовзі розмова вже точилася про вірші, точніше — Макавейський говорив і запитував. Він умів заводити нові знайомства.

Виявилось, тільки-но приїхавши до Києва (підгодуватися, на Півночі голодно), Мандельштам пішов оглянути місто і випадково забрів у «Хлам».

— Я пишу вірші повільно, часом дуже важко. Ось і тепер не можу закінчити давно розпочатого вірша, не знаходжу двох заключних рядків,— з серйозним виразом обличчя і в той же час якось по-дитячому довірливо поділився своєю скрутою Мандельштам.

Це був його прекрасний вірш «На каменных отрогах Пиэрии», що згодом увійшов до книжки «Тристии». В останній строфі:

Где не едят надломленного хлеба,
Где только мед, вино и молоко,—

не вистачало двох заключних рядків, що їх Мандельштам шукав і тут, у «Хламі». З притаманною йому формальною винахідливістю Макавейський підказав:

Скрипучий труд не омрачает неба
И колесо вращается легко.

Якщо вслухатися у звучання двох останніх рядків вірша, то вони сухіші і фонетично бідніші за Мандельштамові. Я був дуже

здивованій, коли Мандельштам прийняв їх...»

Вигадка, якою мемуаристи зазвичай затуляють дірки у пам'яті, дивним чином поєдналася в спогадах Терапіано з безсумнівною правдою. Мандельштам не мав потреби блукати містом, аби потрапити до «Хламу»: поет прибув до Києва в одному поїзді з групою державних службовців і разом з ними (через недогляд готельної адміністрації) поселився в «Континенталі», зайнявши гарну кімнату над «Хламом». Таким чином, «Континенталь», де тепер міститься Київська консерваторія, — перша київська адреса завжди бездомного поета. Участь Маккавейського у творенні фінальних рядків вірша «На каменных отрогах Пиэрии» — факт, який підтверджують й інші свідки, але в чому вона полягала?

Тут приховано таємницю, яку навряд чи можна розгадати. Якщо вірити Терапіано, Маккавейський зімпровізував заключні рядки — і оголосив їх. Це було б можливо, якщо припустити конгеніальність Маккавейського Мандельштаму, бо всі слова, всі образи двох рядків, запропонованих доброзичливим співавтором, усупереч думці Терапіано, саме мандельштамівські. Вони вже зустрічалися в його віршах і тут, у поезії «На каменных отрогах Пиэрии», виглядають як цитати «з самого себе». Навряд чи Маккавейський встиг ознайомитися з віршем Мандельштама «Прославим, братья, сумерки свободы», який уже містить у собі склад і образи нібито ним запропонованих рядків:

Ну что ж, попробуем:
огромный, неуклюжий
Скрипучий поворот руля...

Коли ж припустити, що Маккавейський встиг-таки ознайомитися з віршем, скажімо, за публікацією в «Известиях Временного рабоче-крестьянского правительства Украины» (Харків) від 9 березня 1919 року, то він начебто повернув Мандельштаму його власні перефразовані рядки.

Статися першого ж дня по прибутті Мандельштама до Києва цей епізод не міг тому, що поет не був ще знайомий зі своєю майбутньою дружиною, молодою київською художницею Надією Хазіною. А саме їй, хай не відверто, по-мандельштамівськи зашифровано, присвячено вірш «На каменных отрогах Пиэрии», який у першій же строфі містить портрет двадцятирічної киянки:

На каменных отрогах Пиэрии
Водили музы первый хоровод,
Чтобы, как пчелы, лирники слепые
Нам подарили ионийский мед.
И холодком повеяло высоким
От выпукло-девического лба...

Київський художник Климентій Редько саме в той час захоплювався Надією Хазіною і, залишаючись наодинці з собою, по пам'яті малював її портрет: «Зорова пам'ять допомагає мені віддатись насолоді. Рука впевнено креслить її лоб, очі. Ось вона вся. Проте мистецтво ще повністю не задоволене. Треба малювати і ще шукати. Ідеал ілюзії, зачарування? Ідеал революційної романтики? Ідеал Надиних двадцяти років?» Окрім графічного, Редько подає і словесний портрет Надії Хазіної, в ньому, як і на малюнку, як і у віршах Мандельштама, домінує лоб: «У неї найпрекрасніший витончений лоб». Та й у листах Мандельштама до дружини, — наприклад, від 5 грудня 1919 року, надісланому до Києва з Феодосії, — називаються ті самі риси адресата: «Дай лобик твій поцілувать — випуклий дитячий лобик!»

К. Ф. Тарановський, відомий американський філолог-славіст, докладно проаналізувавши вірш «На каменных отрогах Пиэрии», дійшов висновку: «Вся друга строфа є вмілим монтажем з поезії Сафо, насамперед з її фрагментів, часто об'єднуваних видавцями спільною назвою «Весільні пісні». Друга строфа — це побутова картинка передвесільної атмосфери, побачена не уявним зором самого автора, а почерпнута ним із друзок поезії найдавнішої еллінської поетеси».

Бежит весна топтать луга Эллады,
Обула Сафо пестрый сапожок,
И молоточками куют цикады,
Как в песенке поется, перстенек.
Высокий дом построил плотник дюжий,
На свадьбу всех передушили кур,
И растянул сапожник неуклюжий
На башмаки все пять воловьих шкур...

«Плотник дюжий» — це з весільного поклику «Выше стропила, плотники», а «перстенек», котрий кують цикади, треба гадати, шлюбний. По суті, це весільна пісня, свого роду епіталама, проспівана Мандельштамом собі і своїй молодій дружині. Цей вірш став ніби їхнім поетичним вінчанням, а іншого й не було. «В перший же вечір він з'явився у «Хламі», — пригадувала згодом Н. Я. Мандельштам, — і ми легко й бездумно зійшлися. Своєю датою ми вважали перше травня дев'ятнадцятого року, хоча потім нам довелося жити нарізно півтора року...» Ось чому хибним є твердження Терапіано про те, що вірш «На каменных отрогах Пиэрии» написаний Мандельштамом у перший же його київський день, і, очевидно, права Надія Яківна, називаючи 2 травня датою написання поезії.

Першотравневі дні 1919 року, що визначили долю Осипа Мандельштама, були особливими і в культурному житті радянського театрального мистецтва. До цієї дати режисер Костянтин Марджанов поставив на сцені колишнього театру «Соловцов» п'єсу іспанського драматурга Лопе де Веги «Овеча криниця» («Фуенте овехуна»). Подібно до того, як, за визначенням Іллі Еренбурга, автор знаменитої «Гренади» Михайло Свєтлов краще зрозумів і передав інтереси іспанського народу, ніж деякі історики, політики, соціологи («Я хату покинул, пошел воевать, чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»), так в інтерпретації Марджанова іспанська п'єса, вперше опублікована 1619 року (рівно за триста років до київської постановки), краще за будь-який інший твір відбивала інтереси народу, що вів боротьбу на території колишньої Російської імперії.

Стару п'єсу режисер перетворив на апологію праведного народного гніву, на тріумф непереможного народу. Від цього спектаклю історики театру ведуть початок нової театральної класики. Враження від марджа-

новської «Овечої криниці» надовго запало в пам'ять і душу сучасників. Всеволод Вишневський, на той час ще не письменник, не драматург, а матрос революційного загону, пригадує, як глядачі стоячи, із співом «Інтернаціоналу» вітали фінал спектаклю.

Головну роль Лауренсії режисер доручив Вірі Юренєвій, а оформлення спектаклю художникові Ісааку Рабиновичу. Надя Хазіна була ученицею Рабиновича і брала найбезпосереднішу участь у підготовці спектаклю. Разом з усіма, причетними до постанови «Овечої криниці», вона переживала радісне, обарвлене в революційні кольори піднесення. Недарма закоханий у Надю художник Редько намагався передати в портреті юної художниці «ідеал революційної романтики».

Сп'яніла від революційного піднесення, київська митецька молодь разом із своїми вчителями, визнаними метрами нового мистецтва, святково прикрасила центр міста. Фасади усіх будинків на Хрещатику, трамвайні стовпи, афішні будки вкрили живописними панно, гаслами, емблемами. І. Рабинович, В. Меллер, А. Петрицький, О. Тишлер, Н. Шифрін, С. Вишневецька, О. Екстер, Л. Козинцева-Еренбург, Н. Хазіна та інші художники (в тому числі п'ятнадцятирічний Сергій Юткевич) мотались по місту з рулонами паперу й полотна, з відрами фарби, пишаючись своїм замащеним одягом і тим, що червоноармійські патрулі пропускають їх всюди безборонно, навіть після настання комендантської години...

Багато років по тому, переживши разом з чоловіком переслідування, обшуки, арешти, заслання, переживши смерть поета, розчавленого тим самим чоботом «кремлівського горця», про якого писав Мандельштам у своїй широко знаній епіграмі, постаріла і навчена таким життєвим досвідом, якого не дай бог нікому, Н. Я. Мандельштам по-іншому описувала свою київську молодість і саму себе. Тепер вона писала, що вже тоді, в молоді роки, була дуже скептичною. Однак і деякі власні її документи тих часів, і спогади сучасників засвідчують, що юна київська художниця була захоплена революцією, як і більшість лівої інтелігенції. Так само Надя Хазіна сподівалась, що за ексцесами революції і громадянської війни, за неминучими крайностями жорстокої боротьби настане нечуване й безмежне загальне щастя.

Не тільки для Надії Хазіної — для найрізноманітніших верств населення, втягнутого в громадянську війну, це був час величезного утопічного сплеску. Найфантастичніші сподівання паморочили голови. У світі, що зрушився з місця велиним, незграбним, скрипливим поворотом керма і пливе невідь-куди на хвилях громадянської війни, ці сподівання були єдиним, — але яким принадним і оманливим! — орієнтиром: «Ну что ж, попробуем...» Інакше як було людині з нервовою організацією Мандельштама не збожеволіти в чехарді білих, червоних, жовто-блакитних і зелених терорів, що перекреслювали найвищу цінність у духовному арсеналі поета — людське життя?! Висока напруга утопізму приголомшила Осипа Мандельштама, як і його молоду дружину, так ніби вони вхопились за оголений дріт революції.

«Чи не дивно, — напише згодом київський журналіст,— що навіть відродження класичної традиції прагнуть пов'язати з революцією? В ній шукає виправдання своєму археологізму Мандельштам, п'яний античним вином, весь у спогляданні давно померлих світів...» Треба віддати належне проникливості журналіста і віднести його слова насамперед до віршів «На каменных отрогах Пиэрии», в якому античне вино викликає утопічне сп'яніння, в археологічне заглиблення у минулий «золотий вік» обіцяє зустріч з ним — у майбутньому. Ні, Надя Хазіна в той час була дуже далекою від їдкого скепсису пізніших літ, дещицю маловір'я швидше можна було відшукати у присвяченому їй вірші Мандельштама. «Золотий вік» подається там в обережній, напівзапитальній, напівстверджувальній формі:

> О, где же вы, святые острова,
> Где не едят надломленного хлеба,
> Где только мед, вино и молоко,
> Скрипучий труд не омрачает неба
> И колесо вращается легко.

Святі острови, про місцезнаходження яких питається у вірші, — це поетична назва архіпелагу Утопія. І якщо Володимир Маккавейський міг взяти якусь участь у творенні мандельштамівського вірша, то, значить, і його не оминув утопічний чад тих часів.

Євгеній Лундберг, пригадуючи 1919 рік, писав у «Записках письменника» (1930), що «О. Мандельштам проніс через Київ маску умисної нікчемності й фальшивості та вино віршів прекрасно сухих і несподіваних, для яких слова добирає скнара, а образи й звуки піднесені над днем, як хоругва...» Поєднання високого поетичного слова з дивакуватим, майже блазенським поводженням у житті дивувало й приваблювало. Мандельштам майже відразу був визнаний, за сучасною термінологією, неформальним лідером російських поетів Києва, тим більше що два найсильніших з них — Володимир Маккавейський і Бенедикт Лівшиць — не тільки представляли ту ж саму класичну традицію, а й були явними мандельштамівцями. А втім, присутність Мандельштама у Києві — фізична і духовна — мала, очевидно, певні наслідки і для українських поетів, надто тих, котрі невдовзі стали іменуватися неокласиками. На початку тридцятих років, підсумовуючи перше пореволюційне десятиліття, український критик писав: «У процесі виникнення нових митецьких напрямків і досягнень ферментуючу роль відігравали російські впливи... Мандельштама — на Рильського...»

Поети і меценати з пієтетом дивилися на дивакуватого генія (чи геніального дивака), допомагали йому чим могли, обдаровували його, нужденного й бездомного. Юрій Терапіано підніс йому нечуваний, як на ті часи, подарунок — банку домашнього варення. Мандельштам був щиро вдячний, бо дуже любив солодке, міг обходитись без хліба, але не без ласощів. Професор Довнар-Запольський подарував шубу, і цей подарунок також було із вдячністю прийнято, бо Мандельштам вважав, що поет — істота принципово немуща і нічого, крім Слова, не виробляє, тож прямий обов'язок імущих ділитися з поетом.

До своєї здатності потрапляти в різні анекдотичні (а як на ті часи — і небезпечні) ситуації сам Мандельштам ставився з гумором і захоплено переказував їх друзям. Про те, як йому, одягненому в попівську (насправді — професорську) шубу, кричали на Хрещатику в спину «ідіот!» Про те, як він помилково намагався зайти не до тієї установи, яка була йому потрібна, і його мало не заарештували. Про те, як його і справді арештували, звинувативши, уявіть, у спекуляції, коли він на київському базарі пробував здійснити хитру операцію: віддати за плитку шоколаду тільки-но куплене яйце і гроші, які в нього залишилися... Тим історіям не було ліку. Сором'язливий Мандельштам був у цьому розумінні, як і Ноздрьов, «людина історична».

Не зовсім безпечною, але, на щастя, благополучною витівкою став публічний виступ Мандельштама на сцені того самого (колишнього Соловцовського) театру, де йшла гучна «Овеча криниця». І публіка була та сама: невеличка купка завсідників літературних концертів губилася серед маси червоноармійців і матросів, яких привели слухати вірші в організованому порядку. Поети один за одним виходили на сцену і читали відповідно до вказівки громадянські та революційні твори. Захоплено зустріли Валентина Стенича, який прочитав вірші про засідання Раднаркому.

І важко було знайти недоречнішого вірша, ніж той, що його прочитав Мандельштам: «... Господи, сказал я по ошибке, сам того не думая сказать. Божье слово, как большая птица, вылетело из моей груди...» В цьому не було ніякої умисності. Про те, щоб влаштувати публічну демонстрацію або скандал, Мандельштам і не думав. На щастя, все обійшлося, йому навіть трохи поляпали в долоні. На запитання Наді Хазіної, чому він вибрав саме цього вірша, Осип Емілійович безтурботно відповів, що вірш гарний, автору подобається і він не збирається від нього відмовлятися. Після такої відповіді нічого не лишалося, як іти до «Хламу» проїдати одержаний гонорар, що і було зроблено.

Пізніше, у серпні 1919 року, разом з відступаючими червоними військами Мандельштам залишив Київ.

Цій події присвячено вірш Мандельштама «Как по улицам Киева-Вия» (1937), знаменитий уже хоча б тому, що він у поета єдиний, де прямо говориться про Київ. Але він знаменитий ще й тим, що став, як донедавна вважалось, одним з останніх віршів Мандельштама, відомих світові. А слово «останній» має таку владу над людською душею, що будь-який твір, вчинок, фраза, якщо вони «останні», набувають особливого, винятковго значення. Вони набувають значення з а п о в і т у, навіть якщо автор про це і не думав. Вони вирізняються не з волі автора, а не залежною від волі автора долею. Доля поета Мандельштама була грубо й насильницьки обірвана на півслові — на вірші «Как по улицам Киева-Вия»:

Как по улицам Киева-Вия
Ищет мужа не знаю чья жинка,
И на щеки ее восковые
Ни одна не скатилась слезинка.

Не гадают цыганочки кралям,
Не играют в Купеческом скрипки,
На Крещатике лошади пали,
Пахнут смертью господские Липки.

Уходили с последним трамваем
Прямо за город красноармейцы,
И шинель прокричала сырая:
«Мы вернемся еще, разумейте!»

Вірш звучить так, наче це не червоноармієць у вологій шинелі, а сам поет клятвено пророкує с в о є повернення до міста, знайомого йому, як і Петербург, «до слез, до прожилок, до детских припухлых желез». Коли вважати, як ведеться, любов до конкретної побутової деталі рисою акмеїзму (на відміну од символізму, який віддає перевагу відстороненості), то перед нами один з найбільш акмеїстичних віршів Мандельштама. За свідченням дружини, він був натхнений книжкою поезій Миколи Ушакова «Киев», яка з'явилася друком незадовго перед тим і була прочитана Мандельштамом. Але даремно шукати у книжці Ушакова вірш або рядки, від яких безпосередньо запалилася поетична уява Мандельштама. Таких рядків там нема. «Как по улицам Киева-Вия» — відгук не на окремий якийсь твір чи рядки Миколи Ушакова, а на всю його книжку взагалі, вщерть насичену київською конкретикою 1918, 1919 та наступних років. Ця книжка зрушила в пам'яті Мандельштама увесь його багатий досвід, що стосується до того ж місця і часу.

Лірник, згаданий у першому київському вірші Мандельштама «На каменных отрогах Пиэрии», міг бути давньогрецьким аедом чи рапсодом, що акомпанує собі на лірі, а також київським сліпим співцем — лірником. Проте останній вірш «Как по улицам Киева-Вия» складається із щільного ряду суто київських, насамперед українських конкретних деталей і містить у собі своєрідно трактоване українське слово, починаючи з невідомо чиєї «жинки» і кінчаючи реплікою червоноармійця.

Дивно звучить репліка: «Мы вернемся еще, разумейте!» По-російськи так не кажуть. Дивність зникне, коли припустити, що Мандельштам записав умовно по-російськи звичайну, природну українську фразу: «Ми повернемось ще, розумійте!» Те, що відповідна українська фраза точно лягає в рядок, потверджує правильність припущення. У вологу шинелю мандельштамівського вірша вдягнутий український червоноармієць. Це він погрожує і пророкує своє неминуче повернення.

Композиційно вірш побудований, як місто: середня строфа відповідає центру (Хрещатик, Купецький сад, Липки), а перша й остання охоплюють її з двох боків, як окраїни. Численні зміни влади в Києві під час громадянської війни (Булгаков нарахував їх чотирнадцять) проходили під акомпанемент розстрільних пострілів. «Як мінялася влада - розповідь очевидців. Оповідач у підвалі. Біля стіни будинку відступаючі війська розстрілюють підозрілих. Міжцарів'я. Підвали порожніють. Через кілька годин чи днів вступають переможці. Оповідач повертається у підвал. Коло тої самої стіни знову розстрілюють підозрілих...» (Є. Лундберг). Мандельштам був підозрілий

за будь-якої влади. Це страшне змагання хто уб'є більше, відгукнулося в його вірші одним рядком: «Пахнут смертью господские Липки». У Липкахташувалася контррозвідка червоних.

Вірш таїть у собі несподіванку: він відбиває не так погляди і досвід Мандельштама 1937 року, як року 1919 го. В ньому кібн злилиcь воєдино два погляди, між якими пролягло майже двадцять років, причому перший явно переважає. Під ким мало б стояти дві дати: 1919, 1937 — з акцентом на першій. Слід нагадати, що цей вірш написаний в і с л я нереалізованої задумки на київський роман і якісь риси т о г о задуму, можливо, ввійшли до ц ь о г о. Однак ще несподіваніше, що останній київський вірш Мандельштама, як і «На каменных отрогах Пиэрии», нагадує про київський роман поета з молодою художницею Надією Хазіною, хоча в тексті таких нагадувань начебто й нема. Нагадування про цю найважливішу для Мандельштама життєву подію введене до вірша через асоціативний зв'язок, звичний для його поезії.

Річ у тому, що прискіпливі літературознавці і допитливі читачі помітили явний перегук між першими рядками вірша Мандельштама і початком вірша Миколи Гумільова:

> Из логова змиева,
> Из города Киева,
> Я взял не жену, а колдунью.
> Я думал — забавницу,
> Гадал — своенравницу,
> Веселую птицу-певунью.

Невипадковість схожості потверджується і спогадами Н. Я. Мандельштам: «Артур Лур'є, очевидно, аж надто рішучий, коли говорить, що Мандельштам не міг приховати нудьги, слухаючи Гумільова. Питання в тому, що він слухав. «Из города Киева, из логова змиева» перетворилось на «Киев-Вий» в одному з останніх віршів Мандельштама...»

Неабиякою підставою для асоціативного ходу до гумільовського вірша могло слугувати й те, що в Києві 1919 року до Мандельштама ставились як до метра, а в Петрограді цю роль виконував (незаконно захопив — вважав Мандельштам) Гумільов. Із міста Києва, «из логова змиева» поет Микола Гумільов привіз собі за дружину Анну Ахматову, і, без сумніву, цей вірш присвячено їй. (Коли в Анни Ахматової запитували — перекладає вона з української за оригіналом чи за підрядником, чулася царствено величава відповідь: «Дорогий мій, ви забуваєте, що я — Горенко»). Осип Мандельштам теж у певному розумінні привіз собі дружину з Києва, і перегук двох віршів робить цю подію незаперечним п о е т и ч н и м актом. Тим більш незаперечним, що привезення дружини, причому найчастіше саме з Києва,— постійний мотив російського фольклору, часто використовуваний у поезії. Скажімо, у відомій некрасовській баладі «Про двох великих грішників» з поеми «Кому на Русі жити добре». Балада, покладена на музику, здобула велику популярність, між іншим, завдяки виконанню Шаляпіна:

> Много богатства награбили.
> Жили в дремучем лесу,
> Вождь Кудеяр из-под Киева
> Вывез девицу-красу.

Отже, фольклорний мотив дружини-красуні з Києва озвучував і поезію Гумільова, і поезію Мандельштама. А ще 1833 року про країну красунь, про Київ, писав О. Пушкін у вірші «Гусар»:

> То ль Киев! Что за край!
> Валятся сами в рот галушки,
> Вином — хоть пару поддавай,
> А молодицы-молодушки!
>
> Ей-ей, не жаль отдать души
> За взгляд красотки ч е р н о б р и в о й.
> Одним, одним нехороши...

А недобрі вони тим, що — відьми! Галушки, що самі плигають до рота, і молодиці-відьми — це у Пушкіна, звичайно, гоголівські місця, сліди недавнього знайомства з «Вечорами на хуторі біля Диканьки». Перша частина «Вечорів...» з'явилася друком 1831-го, друга 1832 року, але Пушкін міг знати їх і до публікації.

Із лукавою довірливістю Гоголь повідомляв саме в повісті «Вій», що у Києві на Подолі всі баби відьми. Можливо, цей мотив запозичив Пушкін з іншого джерела — з повісті Ореста Сомова «Київські відьми», але гоголівський «Вій» імовірніше. Пушкін перейняв у Гоголя версію про киянок-відьом разом з іронією. У Гумільова справа стоїть серйозніше: привезена з Києва красуня дружина, якщо вірити віршеві, всерйоз знається з нечистою силою. Мандельштам, тільки було назвав Київ Вієм, негайно нагадав про красуню відьму. Підкреслюючи схожість з початком гумільовського вірша, він ніби просить читача пригадати рядки Гумільова, в яких ідеться про привезення дружини з Києва, пропонує читати свій поетичний текст н а т л і іншого — і на тлі всіх текстів про красуню дружину з Києва, закорінених у фольклорі.

Коротко кажучи, вірш «Как по улицам Киева-Вия» також (внутрішньо) присвячений дружині поета, як і перший його київський вірш «На каменных отрогах Пиэрии». Епічна картина залишення Києва влітку 1919 року вбирає свій ліричний смисл через систему асоціацій. Невідь-чия жінка, що шукає чоловіка на покинутих вулицях міста, може виявитись дружиною червоноармійця, а може і дружиною поета, так само як може виходити від самого поета обіцянка червоноармійця повернутися. Через усю товщу творів Мандельштама між 1919 і 1937 роками два вірші — «Как по улицам Киева-Вия» та «На каменных отрогах Пиэрии» — тягнуться один до одного, окликають один одного, говорять про одне й те саме: про київський роман поета. Вони творять щось схоже на маленький цикл, організований не так часом написання, як місцем ліричної події, і беруть у кільце київську тему в поезії Мандельштама.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

● *Знайдено у спецсхові (передне слово історика)*

● *Україна чи Малоросія? — стаття, яку нарекли злочинною...*

ЗНАЙДЕНО В СПЕЦСХОВІ

Понад 60 років стаття М. Хвильового «України чи Малоросія?» була невідома навіть історикам літератури. І ось нарешті широкий читацький загал матиме можливість ознайомитися з нею — ще однією сторінкою творчої спадщини великого українського письменника.

Досі цю статтю оцінювали так, як оцінили її офіційні особи кінця 20-х і 30-х років. А ті, як відомо, були безапеляційні — вихопивши кілька цитат, назвали її і націоналістичною, і фашистською, і... Звідтоді, послуговуючись тими ж цитатами, вирваними з контексту, користуючись такими брошурами, як «Від ухилу в прірву» А. Хвилі та «На два фронти у боротьбі з націоналізмом» В. Гірчака, нам змальовували портрет одного з найзапекліших «ворогів народу»... Впродовж десятиріч із довідника у довідник, з енциклопедії в енциклопедію переходили задублені оцінки, які доводилося брати на віру. Адже праця «України чи Малоросія?», яка була своєрідним продовженням низки памфлетів М. Хвильового, опублікованих у ході літературної дискусії 1925—1928 років (цикли «Камо грядеші», «Думки проти течії», «Апологети писаризму») в «Культурі і побуті», так і не з'явилися у друці.

Статтю слід вважати підсумковою щодо названої серії памфлетів ще й тому, що в ній — прямі відповіді тодішньому завідуючому сектором друку Агітпропу ЦК КП(б)У А. Хвилі — авторові статті «Про наші літературні справи» у газеті «Комуніст», та іншим опонентам М. Хвильового. У ній автор обстоює ті позиції, які озвучив у недавніх памфлетах. Незважаючи на дошкульну критику, він, як і раніше, картає так званий масовізм, просвітянство «Плугу», низький якісний рівень літературних творів, коли за гучними, тріскучими, хоча й революційними фразами, за патетичним оспівуванням сьогодення утверджувалася некомпетентність, безталанність, неосвіченість. Відомо, що у 20-х — 30-х роках і на культурному, літературному фронтах існувало ударництво, до написання літературних творів залучалися вчорашні робітники, селяни, які навіть лікнепу не встигали закінчити. Діяла система робітничої критики, якій високохудожня література видавалася підозрілою і яка заохочувала агітаційні твори на злобу дня. Окрім того, для більшості тогочасних літераторів було властиве намагання копіювати готові форми і художні засоби, як правило, російської літератури, «московського мистецтва». Але будь-яке копіювання лишається копіюванням та й годі, воно ніколи не дасть справжнього художнього твору. Для Хвильового це було очевидним, отож ніякого «раболепия». Співробітництво, а не безглузде копіювання та наслідування.

Автор намагався розтлумачити зміст висунутих ним закликів і гасел («До психологічної Європи», «Азіатський ренесанс» ти ін.), пояснював опонентам, що зовсім не закликає до розриву політичного і економічного союзу з Радянською Росією.

Читач зустріне в статті досить різкі судження М. Хвильового з приводу думок і виступів деяких класиків російської радянської літератури та політичних діячів щодо української мови й культури. Ця різкість не завжди була безпідставною. Так, наприклад, маловідомий лист М. Горького, повну копію якого теж нещодавно виявлено в архівних фондах, викликав свого часу хвилю обурення серед широких літературних кіл. А самому Олексію Максимовичу довелося довго пояснювати його зміст під час

перебування в Харкові 1928 року. Щоправда, О. Слісаренкові, який звертався з листом до великого пролетарського письменника, також довелося довго пояснювати свою позицію в ЦК КП(б)У...

Когось із читачів, напевно, здивує доволі вільне ставлення М. Хвильового до К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Але слід пам'ятати, що до 1926 року, коли писалася стаття, сталінські ідеологи ще не встигли їх обожнити, канонізувати, увібгати їхні живі думки в цитатники «вибраних творів». Не залишається поза увагою читача і несподівані вислови М. Хвильового стосовно до фашизму. Але звернімо увагу на рік написання статті і зважмо, яку інформацію міг мати письменник про його тогочасні засади. За гучними демагогічними гаслами фашизму ще важко було розпізнати його справжню суть, передбачити майбутні злочини. (Втім, навіть значно пізніше, коли суть фашизму стала очевиднішою, світ став свідком «теплих дипломатичних стосунків» Сталіна й Ріббентропа, Молотова і Гітлера...).

«Талант незвичайний і суперечливий» — так назвав одну із своїх статей про Миколу Хвильового літературознавець М. Жулинський. І справді: саме цією суперечливістю можна пояснити те, що чутлива, вразлива натура письменника тоді не витримувала тотального тиску сталінських поплічників. Його примушували каятися, зрікатися своїх думок. Так було у грудні 1926 року (у «Вістях»), в лютому 1928 року (у «Комуністі»). Але було ще одне «каяття» М. Хвильового, яке критика чомусь обійшла увагою. Якщо ми справді позбуваємося «білих» плям, то не варто замовчувати нічого. Тим паче, що гірка правда дасть нам об'єктивніше уявлення про ті страшні роки нашої історії, коли людей піддавали тортурам, страчували не тільки фізично, а й морально, примушуючи привселюдно зрікатися своїх поглядів й визнавати несносні злочини.

Отож 16 березня 1930 р., під час сфабрикованого процесу над так званою «СВУ», газета «Харківський пролетар» вмістила статтю М. Хвильового: «А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України».)». Вона починалася такими словами: «Державна Політична Управа не помилилась: вона натрапила на найголовніший штаб бойової української контрреволюційної організації». І далі: «...найголовніший штаб української внутрішньої контрреволюції не тільки виловлено, але вже досить скомпрометовано, і сидить він на лаві підсудних, цей «багатоголовий політичний труп», що складається із фізично живих попів і поповичів лише для того, щоб далі розповідати пролетарському судові, як він через т. з. «СВУ» протягом багатьох років намагався «визволити» Україну від Радянської влади, продаючи її робітників і селян «рідненьким» міжнародним визискувачам». Тут же М. Хвильовий намагається розвінчати ще один «ворожий ухил» — хвильовізм: «Робота над ідейним обеззброєнням хвильовізму в такій же мірі необхідна, в якій вона необхідна над ідейним обеззброєнням єфремовщини».

Згадуємо про це ще й тому, що статтю «Україна чи Малоросія?» теж не обійдено увагою: «Він (тобто М. Хвильовий. — прим. авт.)... розкидує праворуч і ліворуч «революційні» фрази і, прикриваючись тими ж таки «революційними» фразами і навіть партквитком, без всякої конспірації штурмує партію своїми контрреволюційними памфлетами й, нарешті, остаточно знахабнівши, як нахабніє кожен ухильник від лінії партії, пише свою націоналістичну програму в статті «Україна чи Малоросія?» та в романі «Вальдшнепи». Зденклясована інтелігенція (в деякій своїй частині напівінтелігенція) конче загубила голову... Тут уже не приходиться гадати, був чи не був хвильовізм підбрехичем єфремовщини, тут залишається поставити його до стінки». Наприкінці статті М. Хвильовий відповідає на запитання, поставлене у заголовку: «Отже, поруч з єфремовщиною на лаві підсудних мусить сидіти (і сидить!) хвильовізм. Не Хвильовий, не його друзі, що йому і їм партія дала можливість випровляти свої помилки і працювати для пролетарської справи, а хвильовізм, як певне соціальне явище...»

Після цього у тому ж «Харківському пролетарі» з'являється новий матеріал М. Хвильового: «За щоденником С. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української»», де автор остаточно добиває «недобитки української контрреволюції» — С. О. Єфремова. Втім, про зміст статті говорить її назва. Не важко й здогадатися, хто був «замовником» цього матеріалу. Адже під час суду щоденник — один з небагатьох речових доказів, міг потрапити до М. Хвильового тільки завдяки ДПУ. Методи цієї установи вже відомі, хоч з висновками поспішати також не слід. Знаємо лише, що офіційні лідери одержали можливість святкувати свою перемогу над комуністом М. Хвильовим.

Так, у доповіді на XI з'їзді КП(б)У С. Косіор оголосив: «В боротьбі, що розгорнулася перед XI з'їздом з шумськізмом і хвильовізмом, партія цілком перемогла. Ми до кінця розгромили ухильників, завдали їм розтрощувального удару. Товариші, в історії боротьби з шумськізмом і хвильовізмом ми можемо відзначити не тільки капітуляцію Хвильового, але й капітуляцію Шумського. Правда, він капітулював значно пізніше від Хвильового, але, як кажуть, краще пізно, ніж ніколи. Я вважаю, що особливо нещадний засуд шумськізму і взагалі українського шовінізму винесено справою «СВУ». Тов. Хвильовий, що написав під час процесу статтю під назвою «Хто ще сидить на лаві підсудних», в основному правильно поставив питання. Тут же мушу сказати, що час вже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роблять досі деякі наші гарячі, дуже принципові товариші». Індульгенція? Але й вона не допомогла. Не врятувало й трагічне зречення власних ідей, зокрема тих, що були висловлені у статті «Україна чи Малоросія?».

Нині вона публікується вперше — за машинописною (53 стор.) копією, яка зберігається в архіві Інституту історії партії — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Правопис почасти наближено до сучасних норм. Переклад латинських і французьких висловів, зроблений Юрієм Шаніним, подано безпосередньо в тексті.

Віктор ПОГРЕБНЯК

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ?

Рабство — річ ганебна, але рабська психологія в свободі гідна зневаги.

Ф. Шіллер

Нация — это исторически сложившаяся устойчивая общность языка, территории, экономической жизни, психологического склада, проявляющегося в общности культуры.

И. Сталин

На башті б'є годинник. На сході вже стоїть світла полоска світанку, і от загуде сонце. Таємна птиця відродження розплющила очі й розправляє свої могутні крила. Але ми ще стоїмо на чатах і прислухаємось. На колінах нам лежать квітневі числа «Комуніста» з 18 до 29, і тоді «мимохіть виринають в пам'яті ці гіркі й їдкі слова» великого поета, що їх ми поставили в своєму першому mot (слові. — фр.). І зрозуміло: ми читаємо публіцистичні етюди славетних і бездоганних марксистів — Володимира Юринця[1] із Держвидаву і Андрія Хвилі[2] із Агітпропу. Нам страшенно не хочеться полемізувати з ними, бо знаємо, яка це невдячна праця: хіба докажеш, що не кожний Герострат — Герострат і не кожному крикунові судилося прославитись в Ефесі? Але ми також знаємо, що за спиною наших марксистів (хоч вони цього, можливо, і не хочуть) стоять певні кола радянського суспільства, і тому знову тягнемось до атраменту. Словом, нумо розвивати свої попередні думки.

Проте, з другого боку, було б несправедливим відмовити як Юринцеві, так і навіть Хвилі в деяких і плюсах. Погоджуючись з нами, що могутній вчора та скомпрометований нами сьогодні славнозвісний масовізм є шкідливе явище, вони тим самим відкривають нову сторінку в літературній дискусії. В своїй останній статті, підводячи підсумки нашої першої перемоги й намічаючи теми для дальшого обговорення, ми самі до цього й закликали. Плужанський анальфабетизм давно вже сидить нам у печінках, і тому всяку спробу відмежуватись від нього ми щиро і від душі вітаємо.

Шкода тільки, що наші друзі кар'єром влетіли «в другий екстрем». У той час, коли тов. Пилипенко і К° просвітянствували, мов справжні автокефальні християни, Юринець і Хвиля почали свій тріумфальний похід під грім екстравагантної фанфаронади гаданого переможця і в супроводі хоч і порожньої, зате галасливої фразеології. Кожний з них, уявивши себе принаймні Наполеоном, раптом прийняв позу (звичайно, зовсім не по заслузі) претензійної, начебто об'єктивної, третьої особи, і зі свого агітпропо-держвидавівського «висока» потріпує по плечу «Вільну академію»: мовляв, «ну, что, брат Пушкин? — Да, так, брат, — отвечает бывало. Так как-то все... — Большой оригинал».

З того ж самого «висока» наші наполеони показують і свою сміливість: мовляв, зачепи тільки — одразу пожаліюсь папі — Агітпропу. Ми, партійці, свого папу теж поважаємо, але дозвольте зазначити, що й вищенаведені плюси захмарено невеличкими, але красномовними мінусами.

А втім, дамо слово нашим іншим друзям. Хай вони допоможуть нам поговорити з нашою мамою, що ім'я її — Компартія. І будемо ми говорити так, начебто культурний рівень аудиторії не нижчий за шановну ерудицію т. Юринця.

1.

Мерінг, наприклад, завше гадав, що ідею соціалізму не тільки в естетиці, а навіть (навіть) політиці й науці не зовсім визначено. Це давало йому привід не погоджуватись навіть (навіть) з Марксовою характеристикою щодо автора «Розбійників». Він прямолінійніший за Плеханова, навіть (навіть) він ніколи не поспішав з рішучою характеристикою тих чи інших явищ в духовному житті народу.

Як же наші друзі характеризують і репрезентують перед Компартією великий культурний здвиг, що допіру розпочався в українській літературі? На їхній погляд, це не що інше, як помахування «дерев'яними шаблями» та «картонними мечами». «Назадницька гігантомахія» — і тільки. І коли потім один із них, опам'ятавшись, хотів трохи виправитись і порівняв одного з диспутантів з Карлейлем, то й це порівняння прозвучало, на жаль, Фрейлігратовою похвалою: мовляв, дуже добрий твій, Марксе, «Капітал», ним дуже захоплюються крамарі з Рейну. Коли «під густими мряковинами критики» наші друзі не відчувають «широ-

[1] Юринець Володимир Олександрович (1891—1937) — український радянський філософ, соціолог, академік АН УРСР (з 1929 р.).

[2] Хвиля Андрій Ананійович (1898—1938) — український партійний і державний діяч

иних левад творчості», коли «дають нашому мистецтву тільки «grande teorie» (велика теорія — фр.) і постулюють ідеологічного хатянства, то, очевидно, і згаданий Карлейль мусить бути або дерев'яним, або картонним. Словом, од компліментів ми одмовляємось, щоби вони не заважали нам подивитись на справу цілком об'єктивно.

Отже, «дерев'яно-картонна» гігантомахія. Незрозуміло тільки, чому вона так стривожила слявнозвісного марксиста Юринця, який одразу розганяється на кілька статей. А тому, раптом починає вимозвикшуватися Ханля, що вона «має глибоке коріння в розвиткові економічних, соціальних і національних особливостей України». Виходить, це зовсім не картонна гігантомахія? Так точно, теж зовсім несподівано починає відступати і Юринець, бо в ній зібрано багато «шкідливих для діла пролетарської культури закликів». Значить, не «картонна»? Не картонна. Не «дерев'яна»? Не дерев'яна. От тобі й храм Діани: так ненароком і зарапортуватись можна. Проте наші наполеони і самі це знають. Дерево й картон для стилізації: мовляв, не догадайся, чому пишу такі величезні підвали в центральному органі Компартії. Історик всесвітньої літератури, Володимир Юринець, очевидно, ще не забув, як картонний меч Рейхліна[1] викликав у свій час велику боротьбу між гуманістами та обскурантами. Справа, значить, не в тому, що наш сьогоднішній літературний рух не заслуговує уваги, а справа, так би мовити, навпаки: він не тільки стривожив наше суспільство, більше того — деякі ігноранти його встигли вже idem de foro tollere (з тим же прийшовши на форум. — лат.) загубити громадський кредит.

Звичайно, цей неприємний бік «картонної» медалі не міг не турбувати наших друзів. Про що Юринець поспішив зробити екскурс в історичні аналогії, а Ханля, що йому страшенно бракує Юринцевої всесвітньої начитаності, зкарюював деякі місця зі своєї нещодавно випущеної (здається, єдиної) популярної брошурки про українські «широкі можливості». Словом, надівши професорські окуляри, вчені-марксисти почали аналізувати ситуацію і шукати соціально-економічне коріння.

Як і треба було чекати, Ханля, за прикладом «ачепих» з клубу містера Піквіка, перш за все сказав декілька надзвичайно серйозних і виключно нечуваних фраз про диференціацію, міжнародний капітал і сільське господарство. Закінчив він свій аналіз такою оригінальною мораллю: «Не слід вертати всяні нігенітниці в розмовах і політиці». Але гадаючи, що сентенцію хтось обов'язково візьме під сумнів, професор присвятив їй спеціальний розділ під пікавською крамольною назвою «боротьба за ідеалістичну цитадель». Словом, від одного аналізу нам ніни що, пробачте за різкість, не холодно й не душно. Очевидно, і читачі почували себе точнісінько так.

Юринця звела всесвітня начитаність, і він вирішив піти на шлях історичних аналогій. Перш за все він порівнав нас з молодогегельянством, і щодо останнього тут же навів убивчу цитату з Маркса. Вашa, мовляв, гігантомахія — те ж самісіньке, а як «історичний матеріалізм» характеризує молодогегельянство, — самі бачите.

На момент припустімо, що ця аналогія і справді вдала. Але хіба тут така вже невелика небезпека? Справа от у чому: наш ерудит не розуміє тієї парадоксальності, якою перейнято Марксову характеристику молодогегельянства. Чи відомо т. Юринцеві, що з цього самого молодогегельянства вийшов очевидно й напевно відомий йому Фейєрбах, що воно останньому дало можливість поставити, як то кажуть, Гегеля «на ноги», що Енгельс і навіть сам бородатий Маркс належали в кінці 30-х і на початку 40-х років минулого століття до молодогегельянських кіл? В якому плані трактував Маркс той начебто й рідний йому рух? У плані сучасної йому боротьби, і саме тоді, коли воно, відігравши свою революційну роль, продовжувало культивувати гегелівський ідеалізм. Ми ж на молодогегельянство мусимо дивитися в плані ретроспекції і прикладати до нього об'єктивний метод. «Молода Німеччина» з часом теж виродилася в реакційне явище. Революціонер Гейне завше стоїть поруч з песимістом і поетом «світової скорботи» Байроном. Але й Гейне, і «Молода Німеччина» в середині XIX століття були тією фортецею, відкіля летіли снаряди в болото рідного філістерства. Ленін не раз давав Плеханову характеристику, подібну до тієї, що її Маркс дав молодогегельянству, але це зовсім не заважає ленінцю Юринцеві не тільки використовувати плехановські методи, а й буквально вчитись у нього. Отже, коли комусь наш рух нагадує молодогегельянство, то це зовсім не погано. Безперечно, і він, як і все на світі, може дійти до тієї точки, коли почне набирати реакційного характеру. Але це трапиться за якийсь десяток-два років. Саме тоді наш попередній товариш і мусить ступити з цитатою з Маркса. Сьогодні ж Юринців виступ — це (не ображайтеся, камраде Ханля) один із тих прекрасних актів, що ними вславилася наша не менш прекрасна нація.

Але професор не задовольняються однією аналогією. Вони рішуче хочуть скомпрометувати перед партією наш сьогоднішній рух і тому порівнюють його ще з «українським модернізмом». Отже, на момент припустімо, що і ця аналогія вдала.

У своїх «Думках проти течії» в розділі «Культурний епігонізм» ми вже говорили, як треба розцінювати наших так званих «європейців». Невже ж ця «волинка» непорозумінь і безграмотних липсусів буде тягтися до безконечності? Хіба вам не ясно, шановний товаришу, що наша псевдочервона публіцистика веде до розриву з культурним надбанням, що її підхід до наших «європейців» є антимарксистський, антинауковий, що це є народницько-суб'єктивне тлумачення минулого в плані злободенних перипетій? Справа ж не в тому, що вашанівський естетизм залишився туберкульозним, не в тому, що Яцків не пішов далі «пангуманітарних дифірамбів». Справа в тому, що цей «шум» був все-таки здоровим, логічним і необхідним етапом на шляху до соціальної диференціації, до пробудження нових суспільних сил. Хіба «Молода муза», культивуючи скрайній індивідуалізм, не була етапом до символізму? Хіба останній не

[1] Рейхлін Йоган (1455—1522) — один з представників німецького гуманізму.

відіграв революційної ролі, виховавши в своїх рядах таку досить імпозитну фігуру, як Олесь? Хіба сам найбільший молодомузівець і дальший зрадник Яцків не відіграв помітної ролі в боротьбі з тим же таки міщанством? Хіба сам великий Франко теж всюди був одиноким? Хіба він не писав індивідуалістичних «Зів'ялого листя» і «Semper tiro»? Хіба... і т. д. і т. п. В чому ж справа? Чому так гримає Юринець на «Молоду музу»? Хто йому дав на це таке широке право? Чому французи, росіяни, поляки і т. д. не заплювують таким чином своїх попередників? Чи, може, «Молода муза» те ж саме, що й Слащов Кримський?[1] Чи, може, вона була такою вже бездарною, що нашому професорові сверблять руки? Так тоді відкіля взялися «Сонячні кларнети», «Intermezzo» і т. д.? Воістину: «Ми не внаємо, що таке державні справи»,— інакше б ми давно вже придбали в особі Юринця одного із своїх справжніх державних мужів. «Молода муза» не повинна в «непоанокровності українського суспільства», яке «віддавна не знало історично-конструктивних традицій». Не «літературщина Карманських»[2] підмивала елементи суспільної психіки — це й погляд принаймні антимарксистський: розхлябаність згаданої психіки не в результат роботи літературщини, а навпаки. Що ж до «молодомузівської гігантомахії», то це цілком природне явище всякої доби, яка передчуває національне відродження. Яскравим прикладом того є XVIII вік у німецькій літературі. Так звані «м'ятежні генії» — цілком природне явище того часу.

Але й основна установка нашого модернізму теж була цілком правильною. Ставка була все-таки на «дійсну Європу (її, до речі, як побачимо далі, професор не розуміють). І коли вона, ця ставка, відігравши історично необхідну роль, виродилася в «гарячу ностальгію», то все це виходило не так «з залізної мови класових конфліктів», як з трагедії української нації в цілому, з її ролі колоніальної країни. Цим ми, звичайно, не думаємо ставити наших модерністів поза «залізною мовою класових конфліктів», цим ми хочемо підкреслити, що ностальгія є все-таки і перш за все ностальгія.

Тут, до речі, про пікантні протиріччя. Відкіля наш марксист узяв, що байронізм «мав основою нездійсненість замислів Великої французької революції»? На світанку XIX століття західноєвропейська інтелігенція зі своєю атеїстичною філософією, як відомо, прийшла до «світової скорботи», але не тому, що «не здійснились замисли» названої революції, а навпаки: саме тому, що вони здійснились. Чому в свій час Мільтону вдалося злити ідеї пуританства, стійкість Кромвеля з ідеями умираючого Відродження? А тому, що західноєвропейська буржуазія не пройшла ще одного зі своїх дальших етапів розвитку. Мільтон, як відомо, був предтечею віку раціоналізму. Але Байрон — тільки «могильщиком» третього стану, бо Велика французька революція підводила лише підсумки і не відкривала нових Америк. Недарма геніального паршивцю Бомарше прийнято називати кульмінацією торжества буржуазії.

Отже, не можна робити таких lapsus'ів і, напираючи на «залізну мову класових конфліктів», раптом і фактично виводити з-під впливу цих конфліктів західноєвропейське суспільство. Песимізм Шопенгауера і справді виходив з чітких соціально-класових пертурбацій. Але сингліпня інтелігента Карманського брало свій початок головним чином з того туману української антиприродної соціальної ситуації, що в силу відомих причин затримувала законну класову диференціацію в межах нашої нації і частенько проти волі й бажання штовхала найрізноріднішї класові організми іти під одним жовто-блакитним прапором. В українському суспільстві тільки з осінньої революції мова згаданих конфліктів заговорила по-справжньому. Ця мова що далі, то голосніша. Але діапазон її поширюється пропорціонально розгортанню національного відродження. Інтелігенти Карманські не знали цієї музики, а коли й знали, то їхнє сингліпня — це знову і все-таки ностальгія.

Таким чином, гасло «Європа» залишається при всій його актуальності. Наша економіка наздоганяє західноєвропейську прискореним темпом, отже, і в нашому житті наступає період бурного оживлення. Всі ті суперечності, що ми їх спостерігаємо в нашій економіці, неминуче тягнуть за собою нервовість та розхристаність і в духовному вдавкові. Міщани завжди жахалися такого оживлення. Але коли більшовики лякає нашу молодь, кваліфікуючи це оживлення як назадництво і «смішні крики», то ми не тільки рішуче протестуємо, а й подбаємо розвінчати новоявлений канцелярський марксизм. Коли «модерністська» гігантомахія, не маючи під собою відповідного ґрунту, наблизила до нас європейські далі, то яким же треба бути безвихідним «чинушею», щоб не бачити, в які широкі горизонти уприється наш молодий рух. Тов. Юринець справедливо передрікає «український ренесанс, оснований на побіді праці». Але коли він каже, що наші «перспективи силою фактів не дають можливості їхнього здійснення», то ми тільки здвигуємо плечима. Що це таке: заримуміліcть третьої особи чи державдавівська логіка? Коли йде ренесанс, то, очевидно, єсть і можливість здійснення широких перспектив. Чи, може, професор думають, що Україна так собі, «для блізіру», а справді все-таки Малоросія?

Але ми трохи забігли вперед. Власне, справа йшла тільки про історичні аналогії. Отже, резюмуємо. Коли б наш рух можна було порівняти з молодогегельянством чи то з модернізмом, то й тоді ми стоїмо на правильному шляху. Але, як ми побачимо далі, для нашого часу прийдеться взяти зовсім іншу паралель.

II

І до чого не веде тій «психологічній Європі». Скільки вже місяців ляскають по ній перами, а вона все жива і все вище,вище

[1] Слащов Яків Олександрович (1885–1929) — один з керівників контрреволюції на півдні Росії. У 1921 р. повернувся у Радянську Росію. Звернувся до колишніх військовослужбовців білої армії з пропозицією повернутися на батьківщину. Останні роки життя працював на різних посадах у Червоній Армії.

[2] Карманський Петро Сільвестрович (1878–1956) — український радянський поет, перекладач.

д'горі підводить свою прекрасну голову. І коли Юринець почав «відкривати» наші «помилки» і «так безпощадно, як це робили класики російської критики», ми одразу ж зацікавились: чи не про неї, бува, йде справа? І виявилось: дійсно так. Саме на «психологічній Європі» і дають нам чергову генеральну баталію. От тоді-то ми й зареготали. І так дзвінко зареготали, як можуть реготати тільки запальні юнаки з часів великого Відродження.

Словом, «загадка». В держвидавівському журналі шановний марксист заявляють, що ми «не відрізняємо світла від тіні», що ми в Європі «не бачимо класової структури, внутрішніх протиріч, антагонізмів» і т. д., що для нас існують тільки «великі діячі, до якого класу вони б не належали». На доказ приведемо величезну цитату з нашої останньої книжки памфлетів.

Але скільки треба мати зарозумілості, щоб викидати такі от безвідповідальні словеса. От вам найсильніший удар по наших засадах. Чи може, пише Юринець, серйозний письменник порівнювати без застережень Лютера — виразника слабої, кволої, нездібної ще до історичної творчості німецької буржуазії, Лютера, що віддава селянство на поталу поміщику, — порівнювати з енергійною, сміливою й цільною в своїх класових стремліннях постаттю Бебеля?

Ну, як не повірити Юринцеві і не розвінчати нашу серйозність? Аргументи воістину вбивчі, а поезії — океан великий.

Але відповідаємо: звичайно, «не може». Наш професор не помиляється. Тільки не може... зовсім не в тому сенсі, що його він мав на увазі. Великого реформатора Лютера і справді не можна «без застережень» порівнювати з рядовим робітником німецького революційного руху, як Монблан зі шведськими курганами. Але хіба ми мали це на увазі?

Отже, справа не в тому, що ми образили цим порівнянням постать Бебеля, а справа в тому, що ми тенденційно підійшли, і коли вже торгуватись, то образили пам'ять Лютера. Проте (це вже в бік «архіправих»), оскільки ми виводили тип, а не портрет, то й тут страшного нічого нема. Бебель, і справді, хоч і відіграв в історії людськості невеличку роль, але й він належав до того ж самого позитивного типу, що його символізує великий піп.

Та справа ж зовсім не в цьому. Юринець твердить навпаки: Лютер, мовляв, не гідний енергійного соціал-демократа. Для нього ця велетенська фігура — все-таки піп. І він ніяк не хоче відрізнити його від якогось попа Івана з задрипанок. Для нього Лютер все-таки «камуніз».

Отже, до логіки... в перш за все суперечність: з одного боку, великий реформатор — представник кволої буржуазії, з другого — він, кволий (бо ж без міцного соціального грунту), десь дістає силу «віддати селянство на поталу поміщику». Одразу неув'язка, а неув'язка саме тому, що наш марксист зробив дві історичні помилки. По-перше, з ім'ям Лютера зв'язано не кволу німецьку буржуазію, а саме активну, яка зуміла кволому гуманізму надати політичний і громадський характер, яка в боротьбу з папством внесла, як відомо, характер народної справи, яка гуманізм не повела по річищу тодішньої італійської теології, а насичила його елементами національного руху проти Риму. Це саме та буржуазія, шановний професоре, висунула зі своїх рядів таких людей, як Гуттен і Ерогм. По-друге, ставлячи наголос на лютерівське рабопродавство (мовляв, «віддавав селянство на поталу поміщику»), можна уявити собі приблизно таку картину. В якомусь XV віці селянство було вільне, і тільки з приходом цього капосного попа воно попало в кріпацтво. А чи не було трохи навпаки? Епоха Реформації, як відомо і школярові з повітового міста, ніколи б не набрала такого широкого розмаху, коли б вона не йшла під гаслом боротьби з найбільшим тоді поміщиком Римом. Отже, «чи може серйозний письменник», за якого, до речі, вважає себе й Юринець, робити такі скандальні ляпсуси?

Але припустімо, що наш марксист добре знає історію і вищеприведені недогляди відносяться до фантазії коректора. Тоді все-таки дозвольте знов висловити своє безмежне здивування: невже таки (така) в пантеоні не знайшлося місця великому реформаторові навіть поруч з рядовим соціал-демократом. Колись Мерінг казав, що римські попи зробили з Лютера диявольську машкару. Тепер цю ж машкару надягає на нього марксист Юринець.

Що таке епоха Реформації?! (Боже мій, знову підготовча група). Це перш за все, як говорить та ж таки елементарна політграмота, перший удар по католицизму. Це боротьба молодої буржуазії за своє соціальне оформлення. Тоді виходить на історичну арену сильний молодий клас, і він, цей клас, навіть кволі гасла Відродження, як-от епікурейські ідеали, зумів рішуче відкинути. Епоха Реформації, помічаючи себе боротьбою з католицизмом, тим самим підкреслила і виявила прагнення європейських держав емансипуватися від влади Риму. Іншими словами, тоді почався й розгорнувся процес утворення національних держав — первинна диференціація в суспільстві. Невже ж наш професор забув це? А коли не забув, то чому ж він так характеризує нам Лютера — головного натхненця цього безприкладного руху в історії? Чи не була епоха Реформації одним із тих величезних факторів, що привели нас до епохи комуністичних революцій? Звичайно, Лютер не господь бог, він тільки вільний виразник настроїв свого часу і свого суспільства. Але Лютер, по-перше, геніальна людина, по-друге (в плані ретроспекції), великий революціонер і попередник наших комуністичних методів. Поставивши Бебеля поруч з ним, ми тим самим (коли вже пішло на благбазівські переговори) зробили велику честь не останньому, а саме першому.

Треба бути діалектиком і знати, що коли Юринцева схоластика не знаходить місця в сьогоднішньому житті, то це зовсім не означає, що схоластика середньовіччя, яка, як відомо, була конкретніша містики, не відіграла в свій час прогресивної ролі. Перед нами зараз лежать народницькі памфлети Вольтера, але чи пам'ятає наш друг, як висловлювався колись і десь — забули — про народ цей «просвітитель»? Народ, казав він, — це бидло, що потребує ярма, погонщика і пашні. Словом, справжня контрреволюція. Але й «освічений абсолютизм» був

не кращий! А все-таки сказати, що ця епоха була реакційною і що Вольтера не можна порівняти з Бебелем, — значить, взагалі нічого не розуміти. Монтеск'є, як відомо, був фундатором монархічного конституційного вчення, але це зовсім не значить, що він належав до чорної сотні.

Троцький у своїй книзі «Куда идет Англия?» порівнює Леніна з Кромвелем. Але чи відомо Юринцеві, що Кромвель в свій час боровся з комуністичними сектами? Той же Троцький в тій же книзі порівнює Леніна ще й з Робесп'єром. Але послухайте, що він говорить далі: «Англійська соціальна криза XVII століття сполучає в собі риси німецької реформації XVI ст. з рисами Французької революції XVIII століття. В самому Кромвелі Лютер подає руку Робесп'єру». Іншими словами, родословна приблизно така: Лютер — Кромвель — Робесп'єр і... (о жах!) Ленін.

«Єсть глибока неусвідомлена інтуїція в поклику» т. Юринця. Але будьте покійні, шановний професоре: ми прекрасно розуміємо, де кінчається більшовизм і починається фашизм. Погано тільки, що от ви не знаєте, як прищепити героїчну конструктивну психіку Європи до нашої «малороссийщини». Бо й справді: проспівавши дифірамби «завзяттю (буржуазних) конкістадорів», «мужньому недоволенню» молодого третього стану, «ясній мудрості Галілея і Декартів», наш друг несподівано так говорить: «Але вся ця конструктивна культура була тільки методою озброєння європейської психіки для грабежу і вивиску».

З таким додатком, звичайно, далеко не поїдеш і вже напевно не прищепиш «малоросійщині» вищезгаданої психіки. Справа в тому, що Юринець несподівано впадає в пилипенківську вульгарщину. До конструктивної культури він замість марксистського об'єктивного методу прикладає суб'єктивно-народницький. Конструктивна психіка, оскільки її використовував капіталізм, на його погляд, гідна «тільки (тільки) для грабежу і вивиску». Для нього мужецький англійський XVIII вік тільки (тільки) вампір, який п'є «кров індусів». І він не хоче бачити в тому ж віці і в тій же Англії формування революційної ідеології через цю ж саму конструктивну психіку, коли на місце придворних кар'єристів прийшли друкарі Річардсони. Чи не вони були натхненцями тих самих гірняків, що сьогодні, зі слів Комінтерну, починають нову еру? Наш професор навіть заплямував д-ра Фауста, і тільки за те, що той покинув Гретхен і взявся «за діло капіталістичного піонера» ... Ні, кричить Юринець, «ця психологічна Європа не може бути нашим прообразом. Ми всіми силами будемо старатися, щоб вона не існувала. Історичну конструкцію будуть у нас проводити нові суспільні шари».

Цілком справедливо, дорогий друже: нові шари. Але ми сумніваємося, щоб вони провели «історичну конструкцію», коли ви будете «усіми силами старатися». Невже ви не розумієте, що д-р Фауст, який покидає Гретхен на зорі капіталістичного будівництва, є ідеальний людський тип, є той європейський метод, що його ми мусимо всі наслідувати? Чи не прийшов час покинути сахарин красивих слів про «неперервну працю працюючих» і не мазати ним губи нашої молоді? Співаєте ви прекрасно, але справа ж не в тому, щоб заливатись соловейком, а в тому, щоб привести через диктатуру пролетаріату до царства свободи, до економічного розкріпления. Тут сахарин зовсім ні при чому. Тут «даёшь» залізну логіку. Звичайно, найлегше демагогнути і знайти в нашому заклику якийсь «легальний марксизм» молодої буржуазії. Але подумайте, професоре (і іже з вами), куди ви забрели. Це ж безвихідне болото народництва, що сьогодні і є головною базою для столипінських відрубів. Ми вірили, що хоч наші книжники зуміють приховати десь живий марксизм, але й цю віру розбито на трісочки. У вас єсть усі дані для того, щоб стояти десь в авангарді, вашу тоску за героїчною конструктивною психікою ми відчуваємо, але будьте послідовним і логічним до кінця й не давайте приводу т. Пилипенкові, цьому всеукраїнському oleum ricini (касторка — лят.), глузувати над вашими промахами. Ми не будемо доводити десятками цитат з Леніна, як це робить плужанська канцелярія, що не можна «рвати в мистецтві» з «усією буржуазною культурою». Цей ляпсус очевидний. Ми тільки хочемо підкреслити, до якого абсурду може привести неясність позиції досить-таки начитану людину. Проста ленінська лінія тому стала незрозумілою Юринцеві, що він не продумав до кінця нашої «психологічної Європи».

Слабеньким місцем наших марксистських книжників є діалектика. Це «так і ні». Порівнювати Леніна з Петром Великим і можна, й не можна. Так, як порівнює Сорель і Горький, не можна, і Юринець не помиляється, бо це порівняння стоїть в плані тих вузеньких національних масштабів, що їх мали на увазі автори порівняння. Але порівнювати так, як це ми робимо, можна. Бо для нас і Ленін, і Петро Великий — один і той же прогресивний людський тип. Предпосилка до нього — це свобідна воля, яка зворотно впливає на економічну. Ленін і Петро Великий, цілком справедливо, є представники і виразники різних класів, але хіба «декабристи» і Компартія теж цілком ідентичні соціальні фактори? Чому ми не боїмося рівняти себе з поміщиком Рилєєвим і жахаємось порівняння з Петром І, без якого не було б Рилєєва й саме як революційного фактора.

Ця страшенна неув'язка в антимарксистській теорії — «перериву тяглості» — не дає можливості Юринцеві побачити революційні й здорові елементи і в творчості наших неокласиків. І тому, коли він приходить в стан афекту й вигукує: «Доволі вже нам Європи. Доволі європеїзації України», — нам нічого іншого не залишається, як спитати нашого ж таки професора: «А вам це хто сказав? Відкіля це видно, що доволі Європи, коли ви її й досі не розумієте?»

Отже, не продумав тов. Юринець до кінця своїх гадок, є в них колосальна незв'язаність, кінці там не сходяться з кінцями. Колись навіть різні світогляди, як-от деїзм і матеріалізм, були по католицизму. Де ж той науковий марксизм на Україні, що нарешті не буде плентатись позаду більшовицької практики? Коли в глибокій древності Абеляра проголосили єретиком за його бажання повести в царство небесне кращих поганських філософів, то невже ж та сама

участь чекає всіх тих, хто в XX столітті, на світанку комуністичних революцій, підніме меч проти «малоросійщини»?

III

Таким чином, ми підійшли до «московських задрипанок». З приводу цієї, ми сказали б російськи, «щепетильной» справи Юринець не рискнув багато говорити. Він тільки розшаркався перед Москвою, як якийсь російський князь перед ханом Золотої орди або як зразковий член Малоросійської колегії перед самодержавцем всеросійським, і запевнив П. Москву, що «рвати з нею він не буде», бо вона, Москва, назавжди останеться його «серцем». Словом, «благонадежности», як сказав би той же росіянин, на п'ять з плюсом.

Таке от обожнення вітчизни Івана Калити страшенно характерне для тієї частини москвофільствуючої галицької інтелігенції, яка підсвідомо ототожнює Леніна з Миколою II. Її не обвіяло духом м'ятежу й свободолюбія, що ним завжди горіла Наддніпрянщина.

Другий наш Наполеон — Андрій Хвиля — знає, де раки зимують, і він береться тільки, так би мовити, обережненько пояснювати цілком ясного Юринця. Для цього наш другий приятель закликав до себе порожній псевдоінтернаціоналізм і використав його що називається «до отказу».

Але дозвольте одрекомендувати і цього Наполеона. Колись Троцький приблизно так говорив про Вардіна: «У него тьма претензий, но знаний убийственно мало». Те ж саме з Хвилею: гонору — Чорне море, наче шаровари Гарнуя-Задунайського, а ерудиції як кіт наплакав: на жаль, набралось тільки на одну компілятивну брошурку, й то для дітей середнього віку. А втім, це загостра характеристика, і це, безперечно, результат нашої роздратованості: ми ж, фамільярничав з Пушкіним.

Але все-таки повірте нам, шановний камраде, що з таким багажем, з яким ви виступили, люди далеко не їдуть. Навіть ваші прихильники стурбовані й рішуче заявляють: «Пропав» Мовляв, з Вільною Академією та ще й з такою підготовкою важко боротись.

Проте не хвилюйтесь, тов. Андрію, нічого страшного нема. Обміняємось тільки візитними карточками, а на слідуючий раз ви будете трохи обережнішим. І потім — ви зовсім даремно ображаєтесь і кажете, що ми хочемо на вас «начхать». І в думках не було — ні богу. Для вас двері «Вільної академії» завжди відчинено.

От тільки погано, що ви не вмієте полемізувати. Коли ми вас назвали просвітянином, то вже мусите назвати нас якось інакше. А то виходить по-дитячи: «А твій батько теж був кривий». Несерйозно і не личить до вашої поважної посади. Коли ми вас назвали просвітянином, то ви мусите подумати й сказати: «Так, я просвітянин, але в цьому я не повинний, бо мене держали в темноті триста років. Отже, я, Андрій Хвиля, піду, мабуть, в Інститут марксизму і відтіля пришлю для «Червоного шляху» статтю про Драгоманова. І тоді вже президент «Вільної академії» Михайло Яловий не подумає, що я знаю цього вченого тільки по назвах. От, наприклад: «Чудернацькі думки», «Листи на Наддніпрянщину» і другі».

Але для чого вся ця передмова? А для того, шановний камраде, що не треба гарячитись, а треба бути спокійним, бо в полеміці це перше діло. Особливо треба бути спокійним, коли ви дістали честь полемізувати з такою поважною інституцією, як «Вільна академія». Несерйозно, друже. Несерйозно.

Отже, наш розділ в «апологетах писаризму» про «московські задрипанки» викликав цілу бурю протестів. Заметушилась Малоросія, вдарила в порожні гармати хохландія, Петлюріащина, «австрійська інтрига» і т. д., і т. п. І от на сцену вилазить порожній псевдоінтернаціоналізм, що в ньому марксизм і не ночував ніколи. Звичайно, володіти справжнім інтернаціоналізмом — нелегка справа. Звичайно, не кожний зуміє взяти національну проблему у всій її складній модифікації й модуляції. Але навіщо тоді вискакувати з порожніми, та ще й претензійними статтями, та ще й в центральному органі партії?

Отже, будемо говорити серйозно й не «по-хлоп'ячому». Хвиля ображається, що ми назвали Україну самостійною державою. От тобі й раз. А хіба вона не самостійна? Перехрестіться, камраде, та подивіться в нашу Конституцію. Розгорніть параграф перший й уважно перечитайте. Чи, може, ви гадаєте, що нашу Конституцію складали «хлоп'ята»? Чи, може, ви, як Юринець, голосуєте й галасуєте за Малоросію? Чого ви повертаєтесь і так жалкенько по-рабськи усміхаєтесь до російського міщанина? Все одно п'ять з плюсом не поставлять. Нічого вам «протестувати» й проти росіян, які теж мають свою Конституцію й теж самостійні. Скажіть, будь ласка, який тризубівський великодержавник: вже намагається і Москвою українізувати.

Отже, ми є справді такі незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом у Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалося) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримувати цей природний процес з одного боку, затримують оформлення класових сил, з другого — вносить елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдомарксизмом — значить, не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного етапу, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав. Наше завдання полягає не в тому, щоб дурити чи то неравувати молоде українське суспільство, диференційоване від своїх петлюрівських бурбонів, а в тому, щоб ясністю своєї позиції остаточно атрофувати в ньому почуття зоологічного націоналізму і — головне — розгорнути дальшу диференціацію. Не треба забувати (ще раз кажемо), що ми живемо в надзвичайно складній обстановці, коли поруч соціалістичного будівництва виростають елементи капіталізму,

а з останнім і молода буржуазія. Наші надбудови не встигають розвиватись пропорціонально надбудовам третього стану. Молодь, що виходить з вузів, легко піддається пропаганді по темних закутках. Чи є Україна колонія, чи ні — такі розмови ми вже давно чуємо. В наших умовах це загрозливе питання. Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм фактично, коли не de jure декретованим гегемоном — російським конкурентом.

Отже, тут з порожніми фразами далеко не поїдеш. Наше завдання попередити цей конфлікт. Іншими словами, ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але вже й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною, по суті, думкою будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов не що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що не воскресне. Іншими словами, ми самі собі ставимо перешкоди в нашому соціалістичному будівництві. Від цього треба якомога швидше відмовитись. Цим ми... прискоримо серед українського суспільства цілковито ідеологічний відрив на наш бік. Тільки таку постанову питання ми можемо назвати серйозною.

Ergo (отож — лат.) покиньте, Хвиля, «любити» сахарином своїх уст робітничо-селянську Україну, покиньте «прагнути» підняти її на вищий культурний рівень і т. д., і т. п. Нікому від вашої любові не холодно й не душно. Ви зумієте взяти на облік співвідношення всіх реальних сил і зробити правильний прогноз на майбутнє. «По воле волн» пливете ви сьогодні зі своєю популярною брошурою. Але ми вам пропонуємо поставитись активно до процесу, інакше ми будемо з вами сидіти на тій гілляці, що її вже трохи підрізано. Радянська влада зробила для України стільки, скільки її не зробив би жодний уряд на світі. Приблизно такими от фразами ви «щеголяєте» на дев'ятому році революції. Але це й без вас усі давно знають. Справа в тому, що викликані революцією сили можуть врешті стати ворожою нам стихією. А щоб попередити це, ми й пропонуємо не тільки вивчити деталі цього руху, а й трохи напружитись і відчувати вчасно ті гасла, що вже носяться в даній конкретній суспільній атмосфері. Жодне з гасел не страшне для нас, коли воно в наших руках, але бережіться, коли воно попаде в чужі руки.

Тут ми підійшли до одного з таких от конкретних, а для папінерів і міщан контрреволюційних лозунгів.

Хвиля звинувачує Компартію, що ми нібито поставили так питання: «Разом чи не разом іти з пролетарською Росією?» Тут же він дає свою «галасливу» й «крикливу» відповідь: разом. Ми вітаємо свого веселого камрада, що він, будучи комуністом, мав мужність так рішуче відповісти. Але хіба перед нами стоїть така проблема? Хіба ми так ставили питання? За рішучим і догадливим Хвилею, ми вже давно послали екстрену ноту і закликаємо до розриву з РРФСР. Ну, що ж, хай буде й так, коли комусь чого хочеться.

Але наш «галасливий» Наполеон не агомоняється. «Ви будете,— рече він, — бити себе в груди і кричати, що є багацько дурнів, шовіністів і йолопів в Ленінграді й в Москві. Але я, Хвиля, читаю вам таку-от мораль: «дурнів зі старого часу нам залишилось багато, а ви, мовляв, не звертайте на них уваги, працюйте, і все».

Що «йолопів і шовіністів» у Ленінграді і Москві багато, в цьому ми не сумніваємось. Але при чому тут Хвиля? Навіщо входити в роль «ученого хохла» і, прийнявши позу Людовіка XIV, кричати на всю Україну: «Не бойсь, малороссы, побей меня бог, не выдам». Коли цей наш маленький Андрій зробився великим чоловіком і почав грати таку велику роль — всеукраїнського партійно-хохлацького папаші? (А чи не рано «пташечка запела»?) Отже, дорогий камраде, злазьте скоріш зі свого стула класного наставника якоїсь задрипанської прогімназії і покиньте цей нравоучительний тон, бо, по-перше, він вам ніяк не личить, а по-друге, раніш ніж говорити ним, треба його заслужити. Ніхто, звичайно, крім нашого «галасливого й крикливого» ученого хохла, не бив, і головне, не буде бити себе в груди, і ніхто, крім його ж, не надає великого значення шовіністам «із Ленінграда». Навіть на московського Демосфена — Ларіна — ми дивимось крізь пальці і гадаємо, що справа зовсім не в його філіппіках.

Справа лежить глибше. Наголос ми зробили не на «московських задрипанках», як декому хочеться, а на тих причинах, що виносять на поверхню життя новий лозунг. Справа в тому, що українське національне відродження логічно підійшло до другого свого етапу. В молодому національному суспільстві, з одного боку, пройшов певний процес класової диференціації, а з другого — ми спостерігаємо метушню і біганину. Остання ж з'ясовується тіснотою рамок культурного розвитку. Молоді сили не бачать ще в цих рамках дальших перспектив і не можуть розгорнутися для виявлення своєї творчої потенції. Справа в тому, що в той час, як у Росії ми завжди втручаємось морально й матеріально в національне культурне будівництво, а усі його закутки, на Україні логікою одірваності нашої від національного відродження ми, крім химерної ситуації в культурному будівництві, маємо кілька не завжди неімпотентних матеріально і не завжди неслабеньких морально «хохлацьких апаратів». Це один бік медалі. Другий витікає з класової диференціації в національному організмі. Соціальні процеси що далі, то більше поглиблюють цю диференціацію, і при такому стані речей зовсім неможливою становиться та атмосфера, що нею оточують наші головотяпи той революційний кадр, який безпосередньо будує українську радянську культуру. Кожний міщанський шпінгалет із російських кіл вважає за свій обов'язок дивитись на такого-от українця скоса і при нагоді потріпати його по плечу: мовляв, работай, национал, може, через 100 років і будеш комуністом. Цим ми не думаємо бити самих себе: наша Компартія завжди іде назустріч життю. Ми цим хочемо підкреслити, що відповідну атмосферу утворюють, звичайно, не шпінгалети. Словом, нам — Компартії — треба негайно звернути увагу на це загрозливе явище і пошукати нових шляхів для рішучого розв'язання цього питання. Треба якомога

скоріше піти назустріч українській радянській молоді, яка хоче бути перш за все комунарами, а потім уже українцями. Треба не забувати, що вона вже зна собі ціну і вже вміє відрізнити міщанина від революціонера. Інститут «вчених хохлів» — це був необхідний історичний етап у розвиткові української комуністичної думки. Тепер цей інститут оджив себе, і молодь, яка не загубила почуття своєї людської гідності, сьогодні хоче вийти на радісний творчий шлях радянського будівництва в супроводі справжнього товариського оточення.

Словом, справа йде знов-таки про органічне вростання нашої партії в національний радянський рух. Коли Хвиля, сидячи в центрі і на відповідальній посаді, досі не уявляє, що робиться хоч би в тій же українській літературі, то чого ж можна чекати від товариша з округжному, припустим?

Наш друг так репрезентує перед партією нашу ж таки літературу і нашу ж таки радянську інтелігенцію, що прямо очі на лоб лізуть. Справа в тому, камраде Хвиля, що ви трохи проспали: лягали — була Малоросія, підвелися — стоїть Україна. Наша інтелігенція, на ваш погляд, і досі в тому самому ембріональному стані, що ви його спостерігали в провінціальній «Просвіті», починаючи свій перший безпутанний період свого ж таки буття. Справа, друже, зовсім не в тому, що наша інтелігенція не вміє перекладати з кордонних, як ви кажете, мов, а справа, так би мовити, навпаки: «Наше Державне видавництво ще не скоро спроможеться видати оцих класиків». Це ж ви самі пишете, хоч, правда, і не в тому сенсі. Зрозуміли, де «сиракузі»?

Але ви, мабуть, і досі не догадалися, в чому ми вас обвинувачуємо? Ми вас обвинувачуємо в тому, що ви запльовуєте українську радянську інтелігенцію жалюгідними словами, і тим даєте привід російському міщанству підвести вище голову, і тим даєте привід молоді нервуватись і не довіряти Компартії. І ми вас обвинувачуємо в тому, що ви замазуєте перед Москвою правдиву картину того розгону в нашому культурному будівництві, який принесло з собою національне відродження. Будучи малограмотною людиною, ви такою уявляєте собі і всю молоду українську інтелігенцію і такою її й одрекомендували центральному органові партії. Бо ж подумайте: навіть дочка Жовтневої революції «Вільна академія» (і та) в своїй добрій половині вже давно стежить за західноєвропейською літературою безпосередньо і не має потреби в російських перекладах. А ви ж кажете про всю українську інтелігенцію. Правда, несподівана для вас новина? Ну, а як же ви ж допіру злетіли з Марса, а в Малоросії ви звикли принижати себе... чи то пак — нас. Справа ж, друже, не в Хвильовому. Хвильовий дійсно здібний у нас тільки виписати якусь чужу фразу з латинського чи то з французького словника «для пущого фасону», але він же у «Вільній академії», так би мовити, за кавалериста і держать його там до пори до часу. Невже ви припускаєте, що якийсь інший член «Вільної академії» буде полемізувати з вами?

Але коли ви не розумієте й цього, то як же ви зрозумієте, чому ми не радимо нашим письменникам орієнтуватися на московське мистецтво.

Закінчення в наступному номері

О. Сиротенко.
Ескіз обкладинки журналу

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук

ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ: воїн, політик, людина

Історія життя і політичної діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного багато в чому співзвучна історії України першої чверті XVII ст. — періоду складного, суперечливого, все ще недостатньо дослідженого. Це був час жорстокого соціального і національно-релігійного гноблення українського народу, стрімкого наростання антифеодальної боротьби і визвольного руху, героїчних походів козаків на турецькі фортеці, нових явищ у розвитку культури.

Свідком, а то й безпосереднім учасником цих подій став Петро Сагайдачний — постать суперечлива і неоднозначна на політичному обрії того часу. Чимало епітетів — підкреслених і принизливих, різноманітних характеристик — справедливих і упереджених, довелося Сагайдачному вислухати за життя. Він обирався гетьманом і знову втрачав гетьманську булаву, зустрічався з представниками власть імущих і водночас був популярний серед широких кіл козацтва. Його політичне кредо і соціальна політика перебували у центрі уваги літописців та істориків, мемуаристів та поетів. І знову неоднозначність оцінок — від апологетичних до прямого заперечення ролі в подіях першої половини XVII ст. Які причини такого суперечливого ставлення до цієї особи його сучасників й нинішніх дослідників?

Скупі повідомлення джерел дають можливість лише ескізно реконструювати ранній період життя Сагайдачного. З «Віршів», що їх написав ректор Київської братської школи Касіян Сакович на похорони гетьмана, дізнаємося, що Петро народився поблизу Перемишля (мабуть, в с. Кульчиці біля Самбора) в сім'ї православного шляхтича. Наступною віхою в житті юнака стало навчання у знаменитій Острозькій школі. Очевидно, він пройшов повний курс навчання (інакше важко пояснити слова «Віршів» про те, що «там теды Конашевич час немалый живал»). Враховуючи той факт, що в характері Острозької школи простежуються риси школи вищого типу, можна гадати, що Сагайдачний одержав в її стінах високу, як на той час, освіту. Адже відомо, що тут вивчався «курс семи наук»: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Серед викладацького складу варто назвати імена таких чудових педагогів вчених, як Герасим Смотрицький, Кирило Лукаріс (пізніше він став константинопольським патріархом) та інші. Із стін цього навчального закладу вийшла ціла плеяда видатних культурно-просвітницьких і суспільно-політичних діячів, що своєю творчістю збагатили різні галузі духовного життя українського народу. Важливо і те, що навколо школи утворився гурток вчених у складі Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Тимофія Михайловича, братів Наливайків і, безперечно, Івана Федорова (Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVII в. — К., 1987. — С. 59—65). Атмосфера, яка панувала в цьому навчальному закладі, високий рівень викладання різних предметів залишили, безперечно, невитравний слід у душі юнака, котрий ступив на трудний життєвий шлях.

Декілька наступних років життя Петра Сагайдачного приховано від нас пеленою часу. Можна лише з певністю сказати, що життєві дороги незабаром привели його у Військо Запорізьке. Розумний, високоосвічений, обізнаний у політичній обстановці, він швидко зажив авторитету серед козацтва. Сучасник-шляхтич відзначав, що «Петр Конашевич, муж редкой мудрости и зрелого суждения в делах, находчивый в словах и поступках, хотя по происхождению, образу жизни и привычкам был простой человек, тем не менее в глазах позднейшего потомства он достоин встать в ряду с самыми знаменитыми людьми своего времени в Польше» (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 59). Щодо особистого життя Петра Сагайдачного, то відомо, що він був одружений з Анастасією Повченською. Стосунки між подружжям важко назвати ідилічними. На це вказує, зокрема, той факт, що у своєму заповіті гетьман, як пише Самійло Величко, «распо-

рядил имання свое на церкви, на шпитале, на школы и монастыре, кроме жены своей» (Величко С. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. — К., 1848 — 1864. — Т. I. — Приложения. — С. 50). Проте Анастасія залишалася вдовою недовго — вже у 1624 році вона вийшла заміж за шляхтича Івана Піончина. Народна пісенна традиція також досить чітко відбила цей аспект особистого життя гетьмана. Невипадково, гадаємо, в добре відомій пісні говориться, що він «проміняв жінку на тютюн та люльку».

М. О. Максимович стверджував, що Сагайдачний вже у 1598 р. одержав гетьманську булаву. Проте навряд щоб це відповідало дійсності (в кінці XVI — на початку XVII ст. історикам відомі декілька осіб, які мали цей високий титул у Війську Запорізькому). Імовірно, все це відбулося десь на початку XVII ст. У своєрідній біографії Сагайдачного, складеній у поетичній формі К. Саковичем, говориться, що після навчання в Острозькій школі він «шол до запорозского славного рыцарства. Межи которым през час не малый живючи, и рыцерских должностей там доказуючи, Гетманом потом собе Войско его обрало». Відтоді почалася багатотрудна діяльність Сагайдачного на політичному терені.

Першою головною справою молодий, енергійний гетьман вважав організацію походів проти султанської Туреччини. Не було жодного року, щоб родючі і багаті українські землі, на яких жив працьовитий народ, не зазнавали нападів кримських і турецьких феодалів. Стогін і прокляття тисяч полонених, сльози батьків і матерів, сотні спалених сіл — наслідок нападів на землі України іноземних загарбників. Жахливі картини лиходійства татар змалював французький інженер Г. Боплан, котрий тривалий час перебував у різних районах українських земель. Він був свідком того, як ординці нападали на села, «оточуючи їх і розставляючи навколо по чотири сторожові пости, а вночі запалюючи великі вогнища, щоб ніхто з селян не втік з їхніх рук; далі грабують, палять, вбивають всіх, хто чинить опір, беруть і ведуть в полон тих, хто здається, не лише чоловіків і немовлят, а й худобу: коней, биків, баранів, кіз і т.д.» «Найжорстокіше серце, — пише далі автор, — охопила б жалість, дивлячись на те, як розлучають чоловіків з жоною, матір з дочкою, без жодної надії коли-небудь побачитись, і йдуть у нещасну неволю до язичників-мусульман, які всіляко їх ображають. Звірство татар таке, що вони коять багато найбрудніших вчинків, як, наприклад, гвалтують дівчат і жінок у присутності їхніх батьків і чоловіків... У найжорстокіших людей стислося б серце, коли б вони чули крики і пісні переможців серед плачу і стогонів тих нещасних руських, які голосять і тужать. Отож ці нещасні розлучаються в різні сторони; одних відправляють в Константинополь, других у Крим, третіх в Анатолію і т.д.» Це не єдине джерело, яке змальовує напади на українські землі кримських і турецьких завойовників. Вони зафіксовані у вітчизняних літописах і свідченнях сучасників, народній творчості і на сторінках зарубіжних хронік.

В цих умовах єдиною реальною силою, здатною протистояти експансії турецьких і татарських феодалів, стало, по суті, козацтво. Час від часу воно готувало і здійснювало вдалі походи на Кримське ханство і султанську Туреччину. Вже весною козаки розпочинали підготовку до морського походу. (Див.: Грушевський М. Історія української козаччини. — «Вітчизна», 1989, № 6).

Боплан докладно описує тактику ведення козаками морських битв — стрімку, розраховану на раптовість і, врешті-решт, переможну. Успішно, наприклад, були проведені операції козаків проти турецьких фортець Очаків (1538, 1541, 1545), Козлов (1589), Варна (1604). Дальші героїчні дії козаків на Чорному морі вже пов'язані з іменем П. Сагайдачного. Незважаючи на застережні заходи турків, запорожці у 1600 р. увірвались за Перекоп, у 1609 р. спалили Ізмаїл, Килію, Білгород. Справді тріумфальним став похід козаків на Сіноп в 1614 р. Майже повністю був знищений місцевий гарнізон, захоплені запаси зброї і кораблі, звільнені полонені. Перемогою увінчався похід 80 козацьких чайок на Константинополь в 1615 р. Вони досягли околиці столиці, спалили дві пристані і перелякали самого султана, який розважався під час полювання. У битві з турецькою ескадрою козаки захопили декілька ворожих галер і навіть взяли у полон турецького воєначальника. Наступного року був здійснений успішний похід козаків, очолюваних П. Сагайдачним, на один із найбільших невільницьких ринків Чорноморського узбережжя — Кафу, а згодом Трапезунд. Розлючений султан наказав покарати великого візира (його задушили) та вищих придворних.

Так за документами простежується одна з найважливіших сторін діяльності П. Сагайдачного — його внесок у боротьбу українського народу проти турецько-татарських поневолювачів. Безперечно, за блискучі походи запорожців під його орудою на Чорне море гетьман здобув славу удачливого ватажка козацтва, яке захищало рідну землю від ненависних бусурманів і неодноразово звільняло тисячі невільників від турецького рабства. Як писав К. Сакович «за своего гетманства взял в турцех место Кафу. Аж и сам цесвр турский был в великом страху: бо му чотырнадцать тисяч там люду збил, кабарги едины палил, другие потопил. Много тогды в неволе христиан свободил».

Більш консервативну, компромісну, а інколи угодовську позицію займав П. Сагайдачний щодо польсько-шляхетського режиму на Україні. Без сумніву, він був представником тієї частини козацької старшини, інтереси якої у соціальних питаннях збігалися з інтересами панівної верхівки Речі Посполитої. Адже самому Сагайдачному належали значні маєтки, він володів землею і, безперечно, використовував працю залежних селян. Тому він негативно, а то й прямо вороже ставився до найменших виявів антифеодальних настроїв селян і козацької голоти. Досить часто, навіть у період помітного піднесення соціальних рухів народу, коли, здавалося б, можливий інший наслідок боротьби, гетьман йшов на угоду з польським панством. Так було під час перего-

ворів з коронним гетьманом С. Жолкевським в урочищі Суха Ольшанна поблизу Білої Церкви (жовтень 1617 р.) або переговорів над річкою Роставиця неподалік від Паволочі (жовтень 1619 р.). Тоді П. Сагайдачний і старшинська верхівка пішла на угоду з представниками королівської влади. За рахунок основної маси повстанців, які повинні були повернутися під владу своїх власників, вони выторгували лише незначне збільшення реєстру. Крім того, козакам заборонялось ходити проти турецьких фортець на Чорне море. Усе реєстрове військо передбачалося розмістити тільки в межах королівських володінь (т. з. королівщини). Проте навіть незначні поступки козакам були досить ілюзорними, оскільки юридичну силу здобували лише після затвердження їх польським сеймом.

Цікаво, що у справі реалізації останньої угоди (Роставицької) польсько-шляхетський уряд великі надії покладав на П. Сагайдачного. Йому навіть дозволялось силою зброї придушувати вияви невдоволення селян і рядового козацтва. Навряд чи можуть служити похвалою гетьманові слова Якуба Собеського — урядового комісара, що залишив цінні історичні записи про Хотинську війну 1621 р. Характеризуючи особу П. Сагайдачного, він каже: «Внаслідок свого службового становища завжди вірний королеві й Речі Посполитій, він бував суворий у справі придушення козацького свавільства; нерідко навіть, не задумуючись, карав на горло за найменші провини; свої недолюблювали його за це, і неодноразово вже волею більшості він мало не був позбавлений верховного проводу над запорізьким військом». У цій частині «Записок» Я. Собеський, безперечно, помилився — Сагайдачний не раз і надовго втрачав гетьманську булаву (1610, 1617, 1620 роки).

Проте недоцільно жорстко пов'язувати політичну лінію П. Сагайдачного з політикою Речі Посполитої на Україні. Спираючись на козацтво (як реєстрове, так і запорізьке), гетьман міг дозволити собі проводити свою і цілком самостійну лінію. Всупереч категоричним заборонам урядових кіл Варшави, він неодноразово організовував походи проти Кримського ханства й оттоманської Порти, підтримував вигідні для нього вимоги козацтва тощо. Не слід заперечувати і того факту, що протягом 1615—1616 рр. Сагайдачний, незважаючи на гнівні сеймові постанови, сам очолював виступи представників різних верств українського народу. Хіба не симптоматичним є твердження польського сейму (вересень 1616 р.) про те, що козаки «самі встановлюють собі право, самі обирають урядовців і ватажків і нібито створюють у великій Речі Посполитій другу республіку». Про наростання хвилі народного руху свідчать й інші факти. Згідно із записами численних актових книг, козацькими загонами у 1618 р. був «сплюндрован» величезний район «Украины, Полесья и Литвы». Мабуть, немає потреби пов'язувати подальше загострення соціальних і національно-релігійних конфліктів у суспільстві тільки з особою П. Сагайдачного (це було б і хибно, і не історично). Проте ігнорувати можливість такого зв'язку ми також не маємо права.

Добре, наприклад, відомо, що гетьман відразу ж після укладення Роставицької угоди почав підготовку до її денонсації, що викликало нове піднесення патріотичних почуттів серед народу.

Як головний аргумент, що характеризує політичне кредо Сагайдачного, історики наводять факт походу у 1618 р. українських козаків на чолі з гетьманом у складі польсько-шляхетських загонів королевича Владислава на Москву. Безумовно, це не найкраща сторінка у житті і політичній біографії уславленого козацького ватажка. Дослідникам ще потрібно розглянути і дати глибоку та об'єктивну оцінку цій події. Тут ми тільки відзначимо, що, розглядаючи цей аспект вітчизняної історії, вчені ігнорують загальний контекст розвитку подій на Україні в другому десятилітті XVII ст. Не виключено, що походом на Москву Сагайдачний і частина осіб (світських і духовних), що групувались навколо нього, оплачували відому сеймову конституцію «Про релігію грецьку», яка передбачала узаконення свободи православного віросповідання у Речі Посполитій. Як одну із причин здійсненої козаками акції відомий український історик К. Г. Гуслистий вбачав також у ворожому ставленні «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям».

У цьому зв'язку виникає інше, але не менш важливе питання: яке місце посідає епізод 1618 р. у політичній кар'єрі Петра Сагайдачного і яке його принципове ставлення до ідеї російсько-української єдності? Попередня, а головним чином наступна діяльність гетьмана дає можливість відповісти на нього цілком визначено й однозначно — він виступав прихильником союзу України з Росією.

Вже в січні 1620 р. посли гетьмана, очолені отаманом Петром Одинцем, через Путивль направлялись у Москву. 26 лютого вони удостоїлись офіційного прийому дяком Іваном Грамотиним і дяком Савою Романчуковим. Під час церемонії зустрічі посли від імені всього Війська Запорізького оголосили, що «они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и в их государских повеленних были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили...» Організація посольства у Москву — це добре продумана і зважена політична акція П. Сагайдачного. Напримон і зміст переговорів, що мав місце у Посольській палаті Кремля, також не викликає жодного сумніву — мова йшла про пропозицію козаків перейти на службу до російського царя. Дипломатична місія запорожців не увінчалася тоді успіхом. Послам видали «легкое царское 300 рублей денег», але укладення угоди не відбулося. Разом з тим направлення першого посольства у Москву свідчило про появу якісно нових тенденцій у визвольному русі на Україні. І характерно, що біля витоків цих тенденцій стояв Сагайдачний.

Здійснення цієї важливої політичної акції не було випадкове, як воно сприймається на перший погляд. Адже майже одночасно, як писав М. Смотрицький, гетьман, катуючись докорами совісті, від імені всього Війська Запорізького просив єрусалимського патріарха Феофана «об отпущении греха разлития крови христианской в Москве». Згідно із свідченнями іншого джерела, реакція Феофана на ці слова була сувора і однозначна. Він «бранил казаков за то, что они ходили на Москву, говоря, что они подпали проклятию, указывая для этого то основание, что Москва — христиане».

На цьому етапі розвитку визвольного руху, який об'єднував різні верстви тогочасного суспільства (православну шляхту і духовенство, міщан, козацтво, селянство), важливою подією стало відновлення на Україні православної ієрархії, яка після Брестської церковної унії 1596 р. ледве животіла. У цій політичній акції свою роль судилось відіграти Сагайдачному. Близькі стосунки між гетьманом і патріархом Феофаном, який виконав цю важливу місію, навряд чи можна вважати випадковими. Цілком можливо, що це отаман Петро Одинець у лютому 1620 р. за дорученням Сагайдачного зустрічався з патріархом у Москві, де виклав позицію гетьмана з цього питання. На кордоні його зустрічали запорізькі козаки на чолі з Сагайдачним, які «обточиша его стражбою, яка пчелы матицу свою», супроводили до Києва. Тут Феофан спілкувався з представниками місцевого братства, православним духовенством, побував у знаменитому козацькому Трахтемирівському монастирі. 6 жовтня 1621 р. у братській Богоявленській церкві патріарх висвятив межигірського ігумена Ісаію Копинського у сан перемишльського єпископа, києво-михайлівського ігумена Іова Борецького у сан Київського митрополита, а Мелетія Смотрицького у сан полоцького архієпископа. Очевидно, немає потреби доводити, що здійснення цієї акції, значення якої вийшло далеко за релігійні рамки, стало можливим тільки завдяки могутній підтримці Війська Запорізького і особисто Петра Сагайдачного (на цей час вже полковника). (Слід відзначити, що протягом усього перебування у Києві загін козаків на чолі з П. Сагайдачним (гетьманом або полковником) складав особисту охорону патріарха. «Відбірний полк рицарського люду» супроводжував Феофана також у його поїздці до Трахтемирова, а коли він залишав Україну, — в Бушу). Незважаючи на обмеженість цілей, які ставили перед собою представники вищого православного духовенства, їхні дії, спрямовані проти експансії католицизму та уніатства, об'єктивно сприяли значному посиленню визвольного руху народних мас України.

Під безпосереднім впливом цих подій помітно актуалізувалась ідеологічна боротьба на українських землях, а об'єкт якої перетворились не лише релігійні, а й ширші питання, що торкались програми і мети визвольного руху на Україні. З-під пера Іова Борецького виходить трактат «Протестація і благочестива юстифікація», полемічний твір «Палінодія» Захарія Копистенського, «Книга про віру» та інші. Автори цих праць, що мали широкий суспільний резонанс, прагнули відтворити історично правдиві картини життя українського народу у контексті його зв'язків з російським і білоруським народами. Це були новаторські праці, на сторінках яких на повний голос зазвучить ідея спільної прабатьківщини трьох східнослов'янських народів, нерозривності їхньої історичної долі, мови, віросповідання. Іов Борецький з гордістю говорив у своїй «Протестації»: з «Москвой у нас одна вера и богослужение, одно происхождение, язык и обычай». Віддаючи данину козацтву, автори полемічних творів називали їх «спадкоємцями старої Русі», підкреслюючи, що вони «твердістю своєю перевершують римських Сціпіонів і карфагенських Ганнібалів»...

Відновлення діяльності православної ієрархії на Україні стало подією, яка мала широкий суспільний розголос. У 1620—1621 рр. різко загострились відносини між протиборствуючими сторонами. Королівський уряд, католицьке й уніатське духовенство зайняли вкрай негативну позицію щодо цієї політичної акції. З вуст офіційних осіб лунали прокляття і погрози в бік православних, неодноразово піднімалось питання про судове переслідування новоспечених ієрархів, які, по суті, були поставлені поза законом.

Проте незабаром релігійні суперечності і чвари відійшли на другий план. Після нищівної поразки від турків на Цецорських полях у Молдавії (1620 р.) Річ Посполита опинилась перед загрозою втрати своєї державної незалежності. Коронне військо було розгромлене, багато знатної шляхти, у тому числі гетьман С. Жолкевський, вбиті, інші попали у полон. В умовах, що склалися, варшавський уряд ухвалив рішення про організацію нового війська. Шляхом певних поступок сейм вирішив привернути на свій бік українських козаків, небезпідставно розглядаючи їх як найбільш боєздатну й організовану військову силу. Перед загрозою вторгнення у межі Речі Посполитої і конре

ма України, не баченої досі турецької армії козацтво, відсунувши набік усі свої внутрішні проблеми (в цей час мали місце внутрішні суперечності між новим гетьманом Яцьком Неродичем Бородавкою і Петром Сагайдачним), вирішило підтримати поляків у війні з турецькими завойовниками. Загальна рада, що була скликана у червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, прийняла пропозицію сейму і погодилась на спільний похід польських і козацьких військ. Важливо відзначити, що хоча Сагайдачний позбувся тоді гетьманської булави, він продовжував відігравати визначну роль серед козацтва. Прикладом цього може бути той факт, що він на чолі особливого посольства був направлений радою у Варшаву, де під час аудієнції у Сігізмунда III вимагав цілого ряду релігійних поступок з боку королівського уряду, зокрема узаконення православної ієрархії і т.п. Не можна сказати, що козацькі вимоги були радикальні. Проте, враховуючи той суспільний розголос, який мали події 1621 р., вони звучали актуально й, очевидно, відбивали думку та настрої широких верств козацтва, що зібралось на раду у Сухій Діброві.

Петра Сагайдачного важко звинуватити в малодушності чи небажанні брати участь у воєнних діях козаків проти турецької армії. Одразу з польським королем він спрямувався у розташування своїх військ поблизу Хотина. А становище тут склалося дуже напружене. Адже об'єднаним силам польських і козацьких військ (близько 80 тис. чол.) протистояла 162-тисячна турецька армія (згідно з іншими даними, 250-тисячна).

В армії султана Османа II було близько трьохсот гармат, велика кількість іншого озброєння, боєприпасів і провіанту. «Наступав день, — писав свідок тих подій, — який запам'ятався полякам на вічні часи, коли з'явились незліченні полчища Османа і хана Джанібек-Гірея, зібрані з численних областей і народів; день, у який з'явились на нашій землі переможні знамена Оттоманської імперії, що володіла трьома частинами світу. З помаху могутнього володаря на Дністрі явились неждані гості від берегів Євфрату, Нілу і сусіднього Дунаю; Азія та Африка, мовби підтняті в своїх основах, готувалися ринутися на Поділля. Незчисленні та різноплемінні війська йшли до сарматських народів, де інше небо, інший клімат, інший характер природи, де все, одне слово, тішило зір прибульців».

З самого початку воєнних дій козаки виявляли чудеса хоробрості й героїзму. У серпні 1621 р. трохи не загинув сам Петро Сагайдачний. Після наради з командуючим польською армією К. Ходкевичем він відразу ж виїхав у розташування козацького війська, яке тоді повільно рухалось до Хотина. Але по дорозі він зіткнувся з великим турецьким загоном. Розпочався бій, який мало не закінчився трагічно для Сагайдачного. З простреленою рукою, втративши багато крові, він чудом відірвався від переслідувань османів і сховався у найближчім лісі. І лише вночі, не знаючи дороги, Сагайдачний пробрався у свій табір.

Ми наблизились до того рубежу життєвого шляху Сагайдачного, який по-різному оцінювався його сучасниками, та й у самого козацького ватажка викликав докори совісті. Наприкінці серпня 1621 р., після прибуття його у розташування козаків, у війську відбулася зміна влади: гетьман Бородавка позбувся булави, був заарештований, а згодом (8 вересня) згідно з наказом обраного на гетьмана Сагайдачного страчений. Факт усунення і страти Бородавки викликав суперечливі думки й судження сучасників. Зокрема, польсько-шляхетські мемуаристи різко негативно ставились до особи Бородавки, який, очевидно, був представником незаможної частини козацтва і в її середовищі мав широку популярність. Невипадково ще С. Жолкевський характеризував його як «найменш між ними (козаками) добродійного і найбільш схильного до бунтів, який обіцяв козакам йти з ними не лише на море, а хоч би і в пекло». З усього видно, що й сам Сагайдачний відчував вину за смерть людини, яка чимало зробила для справи визвольного руху на Україні. (Бородавка брав безпосередню участь у загальнодержавній акції відновлення на Україні православної ієрархії, очолював повстанський рух тощо). Ось чому, вже будучи на смертному одрі, Сагайдачний дає доручення записати у свій поминальник Бородавку під іменем «Яків-гетьман». Очевидно, цим він хотів висловити своє запізніле каяття у причетності до смерті цієї людини.

Проте це було згодом. У вересневі дні 1621 р. гетьмана опосіли інші думки. Адже під Хотином вирішувалась доля не тільки Польщі, а й України. В перші дні бою Осман II, розраховуючи на блискавичні удари свого війська, прагнув якнайшвидше розгромити козацькі полки. Самовпевненість султана не мала меж. Як писав очевидець цих подій, він «поклявся нічого не їсти, поки не спровадить у пекло до вечері всіх поляків до решти, і показав приклад, не бачений і не чуваний досі в історії воєнних дій, а саме: ледве забачивши наші сили і не давши спочинку своїм військам, втомленим від походу, він віддав наказ атакувати поляків і в той же час штурмувати табір». З кожною годиною характер бою ставав жорстокішим. Головний удар ворога взяли на себе козацькі загони, які від оборони час від часу переходили в наступ. Тільки ввечері 3 вересня взаємні атаки припинилися. Наслідки першого дня Хотинської війни свідчили, що перевага, хоч й невелика, була на боці козацько-польського війська. Воно здобуло великі трофеї — коней, кінську збрую, коштовний одяг, зброю, боєприпаси і безліч коштовностей.

У наступні дні (5 і 9 вересня) напруга битви не спадала. І знову козаки, очолювані Сагайдачним, виявляючи чудеса хоробрості й героїзму, врывалися у табір ворога, знищували живу силу противника, забирали зброю, боєприпаси і провіант. Особливо успішною була вилазка козаків і польської обозної челяді вночі проти 9 вересня. У розташуванні турецьких військ розпочалася справжня паніка — втікали султан і рядові воїни, мурзи і численна обслуга. Тільки нерозторопність К. Ходкевича перешкодила остаточному розгрому ворога. Події цієї ночі справили помітний деморалізуючий вплив на турків-османів.

Втративши будь-яку надію на швидке завершення війни, турки почали довготривалу облогу польського і козацького війська. Протягом кількох тижнів точилися дрібні локальні бої між вінчврами і козацькими загонами. І тільки після прибуття у турецький табір підкріплення Осман III зважився на новий бій. 28 вересня добірні султанські війська почали наступ. Майже цілий день тривала ця кривава січа. «Понад 60 гармат, — повідомляє очевидець, — гриміло безперервно, небо палало, а довкола все темніло від диму, земля дрижала, стогнали ліси, скелі розпадалися на шматки. Що бачило око протягом цілого дня, того не описати ні одній чи двох сторінках; годі точно змалювати, з яким запалом і мужністю билися обидві сторони». Проте атаки турецьких військ були відбиті. І знову, вже в котрий раз, винахідливість Сагайдачного, який ударом з тилу змусив турків тікати, вирішила успішний кінець цього бою.

Внесок українських козаків і їхнього керівника гетьмана Петра Сагайдачного у розгром турецьких військ у Хотинській війні 1621 р. важко переоцінити. Польща разом з Україною була врятована від іноземного поневолення і втрати своєї державної незалежності. Поряд з цим, на нашу думку, важливий ще один аспект даного питання. Зволікання К. Ходкевича та інших шляхетських воєначальників, їхні спроби досягти перемоги над ворогом за рахунок пролитої тільки козацької крові не можуть затьмарити собою іншого, більш вагомого й історично значущого. Мова про те, що вперше після Грюнвальдської битви представники двох великих слов'янських народів продемонстрували на полі бою свою готовність до спільної боротьби проти іноземних поневолювачів в ім'я ідеалів свободи і незалежності рідної землі. Важливий і той факт, що в битві під Хотином брали участь молдавани, місцеве українське населення, а також загін донських козаків.

Значення подій під Хотином не обмежувалося локальними рамками. Воно вийшло далеко за межі України і Польщі і мало широкий загальноісторичний резонанс. З певністю можна стверджувати, що перемога у війні зупинила подальше просування султанської Туреччини в інші європейські країни і стала провісником її занепаду.

Бій під Хотином став останнім епізодом на багатому ратними подвигами життєвому шляху Сагайдачного. Поранений в одній з багатьох вересневих сутичок з ворогом гетьман довго і тяжко хворів. В середині листопада 1621 р. його перевезли у Київ. Проте смертельно хворий гетьман не усувався від суспільно-політичного життя. В числі невідкладних завдань він вважав необхідним добиватися визнання королівським урядом церковної ієрархії, відновленої єрусалимським патріархом Феофаном на Україні. З цією метою на початку 1622 р. до Варшави вирушило особливе козацьке посольство, яке клопотало на засіданнях сейму про знищення унії й «успокоения православных». Одночасно гетьман написав два листи польському королю. Витримані в досить лояльній формі, вони водночас містили тверду вимогу припинити переслідування і «озлоблення» козаків, а також покласти край поширенню уніатства на українських землях. Але Сагайдачному вже не судилося пережити гіркоту розчарувань наслідками козацької місії. Він помер 10 квітня 1622 р.

За кілька днів до смерті у присутності київського митрополита Іова Борецького і свого наступника, майбутнього гетьмана Оліфера Голуба «при доброй памяти и здоровом умысле» П. Сагайдачний склав духовний заповіт, згідно з яким передавав півтори тисячі золотих на школу, «братства Львовського, на науку и на цвиченья бакаляров учоных... на выхованье ученого майстра, в греческом языку беглого...» Значну суму він передавав Київському братству, в яке ще раніше вписався з усім Військом Запорізьким, а також заповів грошові внески ряду церков, монастирів і шкіл. Поховання П. Сагайдачного відбулося у церкві Київського братства. Під час похорону двадцять студентів один за одним декламували вірші, в яких уславлювали і возвеличували покійного гетьмана, оспівували його заслуги в боротьбі проти султанської Туреччини, дякували за внесок у розвиток науки, утвердження козацьких вольностей і підтримку православної церкви.

В цілому канва життєвого шляху П. Сагайдачного своєрідно сплетена ніби з декількох суперечливих, але водночас тісно зв'язаних між собою засад. Ніхто із сучасників гетьмана або істориків нового часу не заперечував видатного військового таланту цієї людини. Що ж до його політичного кредо, то воно викликало (і продовжує викликати) суперечки, далеко неоднозначні оцінки й думки. Гетьман був обережний і прагматичний політик. Відкритим воєнним конфронтаціям з польсько-шляхетським урядом Сагайдачний віддавав перевагу переговорам, компромісам, а часто й угодовництву. Іноді вони приносили певні успіхи, але, як правило, розчарування, а то й невдачі. В остаточному підсумку ця частина політичної лінії призводила до безвиході, оскільки не орієнтувалась на широкі народні маси і повалення влади Речі Посполитої на Україні. У соціальних питаннях П. Сагайдачний завжди залишався на жорсткій позиції придушення «свавілля черні» і визнавав правові норми феодальної держави.

Разом з тим ми не маємо права ігнорувати великий внесок Сагайдачного у розвиток визвольного руху на Україні. За його безпосередньої участі у 1620 р. відновила свою діяльність православна церковна ієрархія, що являло собою далекоглядну політичну акцію. В цьому ж році він організував посольство Війська Запорізького у Москву — крок, який можна вважати рубіжною віхою у розвитку російсько-українських суспільно-політичних зв'язків. Значний також внесок гетьмана в успішний розвиток найважливіших на Україні Київського і Львівського братств, його матеріальна підтримка шкіл, прагнення дати освіту десяткам молодих людей. Так переплітаючись, доповнюючи або входячи у суперечність один з одною, ці основні риси характеру створювали цільний і самобутній образ Петра Конашевича Сагайдачного — відомого політичного діяча першої половини XVII ст., полководця, просто людини.

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

ОЧЕВИДНО, НЕБАГАТО СУЧАСНИКІВ МОЖУТЬ ПОХВАЛИТИСЯ ГЛИБОКИМИ ЗНАННЯМИ З УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА — ЯК ЖИЛИ, ПРАЦЮВАЛИ, ПРОВОДИЛИ ДОЗВІЛЛЯ НАШІ ПРАЩУРИ. І ДИВУВАТИСЯ З ЦЬОГО ПРИВОДУ НЕ ВИПАДАЄ — МИ Й ДОСІ НЕ МАЄМО СВОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЕСЕ. ПІДГОТОВЛЕНЕ НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ДО ВИДАННЯ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «УКРАЇНЦІ» ЛЕЖИТЬ В АРХІВІ...

ТАК СТАЛОСЯ, ЩО ЦЯ НАУКА ПОСТІЙНО ЗАЗНАВАЛА УТИСКІВ І ШЕЛЬМУВАНЬ. ЩЕ В МИНУЛОМУ СТОЛІТТІ УПЕРШЕ РОЗПОЧАВ РОБОТУ НАД НАРОДОЗНАВЧИМИ СТУДІЯМИ ВІДОМИЙ ДОСЛІДНИК П. ЧУБИНСЬКИЙ. АЛЕ НЕВДОВЗІ ЦАРСЬКИЙ УРЯД, ЗВИНУВАТИВШИ В НАЦІОНАЛІЗМІ, ВИСЛАВ ЙОГО. НЕ ПОЩАСТИЛО ДОВЕРШИТИ СВОЮ ПРАЦЮ «ДНІ І МІСЯЦІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА» І М. МАКСИМОВИЧУ.

АКТИВНУ РОБОТУ В ЦЬОМУ НАПРЯМКУ РОЗГОРНУЛИ УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ В 20-Х РОКАХ. ПРОТЕ НЕВДОВЗІ СТАЛІНСЬКО-КАГАНОВИЦЬКІ УТИСКИ ЗУПИНИЛИ ПОСТУП. МАЙЖЕ ВСІХ НАРОДОЗНАВЦІВ БУЛО РЕПРЕСОВАНО.

ОСТАННІМ ЧАСОМ ПЛІДНО ПРАЦЮЄ В ЦІЙ ЦАРИНІ ПИСЬМЕННИК ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ. ЙОГО КНИГИ «БЕРЕГИНЯ» І «ПОСВІТ», ЩО НАБУЛИ ШИРОКОГО РОЗГОЛОСУ, ПЕВНОЮ МІРОЮ ЗАПОВНИЛИ ЦІ ПРОГАЛИНИ. В БАГАТЬОХ ШКОЛАХ РЕСПУБЛІКИ ВОНИ СТАЛИ ПОСІБНИКАМИ НА УРОКАХ НАРОДОЗНАВСТВА. НИНІ АВТОР ПІДГОТУВАВ НОВИЙ РУКОПИС. В ОСНОВУ МАЙБУТНЬОЇ КНИГИ ПОКЛАДЕНО РІЧНИЙ ЦИКЛ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ЦЕ РОЗВІДКИ-ЕСЕ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ НАЗВ МІСЯЦІВ І ПОВ'ЯЗАНІ З НИМИ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ, ЗРАЗКИ НАРОДНОЇ МЕТЕОРОЛОГІЇ, ЗА ДОПОМОГОЮ ЯКИХ ЗАВБАЧУВАЛИ ПОГОДУ; ПОДАНО ОПИСИ НАЙВІДОМІШИХ НАРОДНИХ СВЯТ ТА ОБРЯДІВ, ВИРОБНИЧІ Й ПОБУТОВІ ВЗАЄМИНИ. БЕЗ ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ МОЖНА СКАЗАТИ, ЩО НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР, ПІДГОТОВЛЕНИЙ В. СКУРАТІВСЬКИМ, ЯВЛЯЄ СОБОЮ СВОЄРІДНУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ, КОТРА ДОПОМОЖЕ КРАЩЕ ПІЗНАТИ, ХТО МИ І ЧИЇХ БАТЬКІВ ДІТИ.

ХВАЛИ СІЧЕНЬ СНІГОВИЙ...

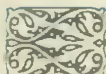

У народі кажуть: скільки днів — стільки й свят. Проте один із них особливо празниковий. Ідеться, як ви, очевидно, здогадалися, про Новий рік. За всіх часів і в усіх народів новолітування, на яку б пору року воно не випадало, пов'язане з неповторними обрядодійствами. Та це й природно — кожен з сущих неодмінно сподівається, що рік грядущий обласкає нас щасливою й удатливою долею.

Історія новолітування для нас, українців, склалася наздивовиж строкато. Сучасне його відзначення — четверте в літочисленні нашого народу: впродовж багатьох століть нашим пращурам не з власної волі доводилося відмовлятись од своїх традицій. Уперше

до цього змусило насильницьке хрещення, запроваджеке на Київській Русі 988 рону князем Володимиром.

А втім, первісне аідзначення Нового рону припадало ка весну. Після зимової сплячки пробуджуаалася природа, починало оживвти зело. Саме з цим аідродженкям природи язичкини і пов'язували початои роиу.

З дввиім аескяинм коаолітуванням узгоджується чкмало обрядодійста — весиянки, гаївки, уиікальні заичвї водіння Куств, Тополі, Вільхн тощо. Всі вони чимось квгвдують традиційні новорічні колиднн тв щедрівиин. Очевидно, це і є залншкн первісних язичницьких дійств.

Із запроавджекиям християнстаа церива зажадала перенести Ноанй рік з весни ив вересень. Зрозуміло, зламатн віковічні традиції було нелегко. Для цього знвдобилося не одне століття заборок і жорстоких шельмувань язичиицьиої віри, иотрої дотримувалися жителі глибинних сіл.

Тим часом у Євроні під виливом кятолицизму почвтком роиу аважався січень. Щоб яиось усуиути цю розбіжність, Петро І 1700 рону звпропонувва церноаннкам перенести Новий рін з аересня нв січень. Тому дехто з досліднииів аавжвє, що січиеае коаолітування нв Уираїні варто пов'язуаати саме з цією датою. Але таие таердження непраавльне. На західноукраїнських землях, яиі були нолонізоввні Польщею та Угорщиною, нв иільиа століть раніше почали иорнстуввтися січневим відліком.

Одкаче й ця датв виявнлася не остаточною. За Радянсьиоі влвди офіційний почвтои роиу змістився на 14 днів уперед. Церновне ж аідзнвчення не змінилося. Відтаи у нашій ирвїні співіснують даі датп початну роиу: офіційна — першого, релігійнв — чотирнадцятого січня.

Ось таив передісторія з відзивченням Нового року.

Походження наза місяців таиож мвє свою історію. Чимало иародів, зонремв й росіяни, иористуються дааньою візантійською системою. Проте більшість країн слов'янсьиого врвелу (а тому числі й украї нці) мвють націоналізоавні місяценазви.

Крім сучасних офіційних назв (а деякі з иих — і про це йтиме мова — зафіксоаані ще в перших літописних джерелах, зокрема а «Поаісті аремекких літ»), побутувало безліч кародких назвичок. В окремих випадиах зв саоєю алучністю воик не поступаються літературнкм.

Січень хоч і започатиоаує рік, вле астрономічно вважається другим місяцем зими і, отже, є чи не найхолоднішим. Не випадиоао, що а народі з цього приводу існує чимало прислів'їв та приказои. Одне з иих стверджує: «Січень снігом січе, а мороз вогнем пече». Воно й не днано, вдже січекь за саоїм характером місяць иоитрастіа. Саме на січень, який пересікає зиму, принадають аодохрещекські морозн, що стали нібн символом зимової холоднечі. Відтаи середнний період, що ділить (січе) зиму каапіл, нв думну деяких мовознавців, і два нвзау місицеві.

Але є й інші гіпотези. Оскільки під цю нору січуть нолючі сніги, то вавжвється, що це і послужило йменню.

І все ж імовірнішою здається думкв, що місяць прибрва нвзау від лісопромислу: свме а цей час даані рвтаї починвли розчнщвтн (сінти) деревииу, щоб аесною на розноpчоааиих ділянках — лісосіиах — посіяти збіжжя. Ці роботн проводили лише взимну, нолн деревину було легше вирубувати і безпечніше спалювати. Розчищекі ділянни називли «просіками» або «пвсіками».

За іншими саідченнями, наші прящури заготоаляли лісомвтеріал для засдення осель твнож взимиу, нолн дерево «спало». Відтви сезон лісосіи, якнй припвдав на другий змовкй місяць, і прислужнася його перзісній назві — «січень».

Натомість у нвроді існуаалк пвралельиі формн. Сиажімо, західноукраїнські говірни мали иільна регіокальних аврiаитіа: «студень», «просинь», «просинець», «сніговик», «тріскун», «вогневик», «льодовик»; у північнополіських районах січекь називали «щипун», «сніжень», «лютовій». Стосоапо до останкього термінв, то аарто уточниктн, що поперах у дввиьоруській мові иинішия назав стосувалася до третього місяця зими — лютого. Це, зокрема, підтверджують і тодішні рукописи: «Мць февраръ, реноѣін сѣчень». Лише згодом вони помінялися місцями.

Не менш цікаві імена і в інших слов'янських народів. Білоруси, скажімо, офіційно казивають січень «студзнем», сербохоратн — «сечанием», чехи — «леденем», поляни — «стичкем» тощо. Проте більшість єaропейських мов, в тому числі й російська, послуговуються лвтинським терміком — «януаріус». Так, даані римляни уаічнили місяць ив честь дволииого Януса. Міфічний бог, за їхніми уявлениями, тримав ключі, якими відчиняв вхід до майбутнього і замикав вихід з минулого, оскільки січень ділив рік на дві частини — иоаий і старий, то його і назвали ім'ям дволиного божества.

Традиційно на січень принадає

найбільше свят. Це пов'язано не тільки з новорічною обрядовістю. Зимовий період давав селянам можливість перепочити од тяжкої фізичної праці, заповнювали вільний час різноманітними формами дозвілля, а якщо тою чи іншою мірою була присутня обрядова тематика.

Скажімо, протягом різдвяних свят, які тривали два тижні — від різдва (7.I) до водохреща (19.I), — в кожній господі тричі варили кутю. Вже самий обряд приготування обрядової страви говорить про його високе символічне значення.

Напередодні різдва, себто 6 січня, готувалася перша кутя. Традиційно для неї використовували ячмінь, там, де його не було,— пшеницю. Перед цим зерно сушили на печі і, замочивши водою, товкли в ступі, потім знову висушували на черені й остаточно очищали від луски.

Надвечір, коли страва була готова, господар вносив до хати пахучого сіна і робив на покуті кубельце. Господиня при цьому казала: «Сьогодні в нас узвар і кутя, щоб курчата лупилися до пуття!» Ввечері кутю врочисто ставили на красний кут.

З того часу, як на покуті під образами ставилася кутя, вважалося, що наступила святвечір (деінде його ще називали багатвечір). Перша кутя мала і свою назву — багата.

Святвечір, або багата кутя,— чисто родинне свято. Як правило, його справляли ввечері, коли за столом збиралися всі члени сім'ї, яким господиня мала подати дванадцять різноманітних страв. Мабуть, саме звідси й пішла назва — багата кутя. Вона ще різнилася від інших тим, що її варили з добавкою жиру.

Увечері — напередодні Нового року — підліткові дівчатка поодинці чи гуртом обходили оселі сусідів та родичів, щоб защедрувати. Нині вже багато хто навіть не знає про щедрувальницькі звичаї. Їх нерідко плутають з колядками або ж посівальниками. Натомість це була окрема передноворічна дія, в котрій брали участь лише дівчата. Обходячи оселі, вони защедровували, тобто співали побажальні тексти господарям, а ті в свою чергу обдаровували їх смачними гостинцями. Для прикладу, оскільки цей обряд майже невідомий сучасникам, наведу таку щедрівку:

Я дівчинка маленька,
В мене спідничка рябенька.
Я не знаю ні «аз», ні «буки»,
Тому подаруйте щось у руки!

Увечері в одній з осель збиралися хлопці й дівчата. Потайки від парубків юнки намагалися завбачити свою долю. Форми ворожінь були найрізноманітніші: перекидали через ворота старе взуття — куди покаже носок, туди мала вийти заміж дівчина; скрапували зі свічки віск на воду; ставили в головах на всю ніч миску з водою і клали соломинки — до якого берега приплине стебло, звідтіля й прийдуть свати...

Опівночі хлопці, розділившись на невеликі гурти, намагалися викрасти в своїх коханих ворота і заховати їх так, аби господар не знайшов. Для того, щоб повернулася втрата, батько дівчини мусив поставити могорич. Тому, за традицією, в передноворічну ніч батьки, в яких були дівчата на відданні, ретельно стежили за своєю огорожею, а парубки вдавалися до найрізноманітніших хитрощів і актівок, щоб таки викрасти ворота.

Загалом передноворічні дійства мали різні форми дотепів. Парубки могли довільно «позбиткуватися» над обійстям своїх майбутніх тестів: заткнути зверху комина, зняти біля криниці журавля, прив'язати сінешні двері, викрасти пса тощо. Все це вважалося цілком нормальним явищем і не осуджувалося односельцями.

Як тільки наступав досвіток старого Нового року, сільські оселі оббігали юні посівальники. Якщо напередодні різдва господарям щедрували було дівчатка, то тепер таким правом користувалися лише хлопчики. Кожен намагався якомога раніше засіяти сусіду, щоб отримати гарний подарунок. Починали цю дію з хрещеного батька та хрещеної матері, дядини і дядьків, аж потім навідували сусідів.

Засівати оселю годилося лише житнім зерном (а поодиноких випадках — пшеничним). Інші злакові не використовувалися; це вже тепер нерідко спостерігаємо наругу над давнім обрядом, коли сусідський хлопчик може засмітити помешкання горохом, будь-якою іншою крупою, у тому числі й манкою.

Скільки поезії, прихованого гумору, теплих побажань у засівальницьких текстах: «Щоб рясно вродила садовинка», «Щоб бджоли велися та медок-солодок на жовтий вощечок носили», «Щоб у коморі та оборі зерна були гори», «Щоб вівці та корови були в газди здорові!»

Нарешті надходила третя і остання в різдвяному циклі кутя. В народі називалася вона голодною. Готували цю страву напередодні (18.I) водохреща (йордані). Власне, цим дійством і завершувалося багате різдвяно-новорічне святкування. Відтепер починався період зимового посту.

На водохресенський святвечір

дівчата організоауаали обряд Меланки. Переадягнена дівчина ходила разом з подругами селом. З Меланкою (її роль нерідко аиконуаав загримований хлопець) ходили й парубки з дівчатами. В цьому дійстві були присутні такі дійоаі особи, як циган, сарей, ведмідь тощо. На Прикарпатті й дотепер у деяких селах зберігся давній звичай заводити на Меланку а оселю коня...

І асе ж найпоетичнішим різдвяно-новорічним дійством було колядування. Воно триаало аід різдаа і до старого Нового року, подекуди і до водохреща. Але про це буде окрема розпоаідь. Мені хотілося б заернути читачеау увагу на традиційну новорічну атрибутику нашого аароду. Прктично ми майже нічого не знаємо про національну символіку, за допомогою якої наші предки оформлили ноаорічні дійства. Від того, очеаидно, і помітне останнім часом колінкування перед китайськими чи японськими символами. Ніскільки не принижуючи значення національної східноазіатської символіки для певних народів, хочу запитати: в чи аідпоаідають «заячі» або «драконоаі» роки нашому саітоглядові й національним традиціям?

На сьогодні ми звикли і аіримо, що ялинка одвічно буля характерним новорічним атрибутом для наших предкіа. Насправді ж її нітучно насадил Петро I, щоб у такий спосіб панівні класи могли продемонструвати своє «нехолопське» становище і походження. Мова, ясна річ, не про те, щоб сьогодні осуджувати чи заперечуаати саму форму новорічної ялинки, але, з огляду на дефіцит «зеленого друга», ми нарешті повинні зрозуміти далеко не меціванське значення цього звичаю. Щороку заради забаганки на одну ніч по країні знищуються мільйони дерев-красунь. Будь-які спроби аипрвадати таке жорстоке поаодження з природою не мають під собою здорового глузду. Наші далекі пращури, живучи серед непрохідних лісів, не наважувалися на подібні вчинки...

Традиційною українською символікою на Новий рік буа дідух. Виготоаляли його з куліа або ж першого лажникового снопа. Кількаидцять пучків, окремо обплетених соломинками, уа'язували а пишний аінок. Знизу робили трирапьчате розгалуження для того, щоб дідух міг рівно стояти. Верхівка новорічного вінка нагадуаала конусоподібний сніп з безліччю колосся. Гілки ж дідуха,— а за них правили зібрані докупи пучки, що зверху розгалужувались, обрамлювали кольоровими стрічками, папероаими чи засушеними квітами — кожен на саій смак й уподобання. Це справді був аисокомистецький витвір, що аж ніяк не поступаася сучасним ялинкам.

У саітлицях дідуха стааили напередодні багатої куті. Свою обрядову функцію він аиконував протягом усіх різдвяних свят. Постійним його місцем були покуть або стіл. Будь-які ритуальні дійстаа, поа'язані з різдаяними чи новорічними святами, неодмінно суголошукалися з обрядоаим вінцем.

Дідухом користувалися практично на всій території України. Але не тільки ним обходилися наші пращури. Нещодавно мені пощастило побачити ще збережені в деяких прикарпатських селах й інші різноаиди ноаорічної символіки. Це так звані «павуки» і «їжаки».

Стосоано до перших, то їх також робили із соломи. Зібравшись в одній з осель, юнки,— а це було тільки жіноче заняття,— заготовляли відповідних розмірів соломинки з цупких стебел. Просоаучи через порожнину нитку, аправні діаочі руки формуаали з них різноманітні квадрати й кубики. За основу брали найбільшу фігурку. До неї долучали з боків менші «павучки» (іноді а середині центральної фігурки містилися кілька менших ромбиків або квадратиків). Бокові стебла обмотували різнокольоровим папером або ж нацьорками.

Напередодні різдва «павука» підвішували до сволока. Він тримався на довгій аолосинці з кінського хвоста. Завдяки циркуляції повітря — через ахідні даері і палаючу піч — аеликий «павук» разом з приправленими до нього близнятами поаертався а різні боки, справляючи аражения жиаої істо-

ти. Особливе захоплення вона справляла на дітвору.

Поруч з «павуном» сусідили і «їжаки». Їх робили з тіста або глини. У виліплену форму, яка нагадувала статуру тварини, густо затикали невеличкі колосочки, потім засушували заготовку. Такі мініатюрні іграшки з наїжаченими колючками справді управдоподібнювали живих звірят. Проте пріоритет у новорічній символіці належав «павунам».

Я зупинився лише на кількох варіантах традиційної української символіки й атрибутики. Звісна річ, у практичному житті їх було значно більше. Стрімкість часу і наша байдужість залишили за межами пам'яті чимало раціонального з досвіду попередніх поколінь. Але навіть ті сюжети, про які йшла мова, підтверджують одну закономірність — виготовлення новорічної атрибутики безпосередньо пов'язане з хліборобськими структурами: дідух як вінець зібраного врожаю і «павуки», що ототожнювалися не тільки з символічним уявленням про працьовитість, а й виготовлялися з обрядового снопа. Таким чином, увесь комплекс обрядовості — розважальний і ритуально-символічний — був нероздільний: він ув'язував у єдине ціле всю процесуальну і виробничу структуру життєдіяльності людини й природи.

Засобами новорічних обрядів селяни намагалися опоетизувати свою нелегку працю. Для цього використовувалися не лише символи й атрибутика, вертепні дійства (щедрування, посівання, колядки чи Меланки), а й практичні обрядодії. Цікаво з цього погляду згадати давній поліський звичай, коли господарі, в яких були молоді бички або лошата, першого січня запрягали їх у сани і їздили вулицями села, запрошуючи всіх бажаючих на поїзди. Робилося це з метою «приноровити молодих тварин», тобто підготувати до сільськогосподарських робіт.

Чимало січневих обрядів, як і новорічної символіки, втрачено назавжди, хоч вони могли б знадобитись і в наш час. Найбільше цьому зашкодили місцеві чиновники останніх десятиліть. Я сам був свідком, як у західних областях України ще кілька років тому партійні й радянські інституції зобов'язували працівників культурно-освітніх осередків та охоронні органи споряджати на села так звані «ударні бригади по боротьбі з релігією». Особливо це стосувалося до різдвяних колядувань та щедрувань.

Ці горе-атеїсти силоміць розганяли колядницькі та вертепницькі ватаги, брутально нівечили обрядову атрибутику (костюми, звізду, новорічні маски тощо), а учасників штрафували чи відвозили до районних відділень міліції.

За таких умов, звісно, де вже було думати про збереження чи навіть вивчення народних традицій.

...Споконвіків хлібороб жив надією на кращий урожай. Від того, як родила нива, залежали статки його родини. Ось чому наші пращури за допомогою обрядів, пісень, словесних побажань намагались уберегти свій рід од злигоднів, забезпечити врожай наступного року, опоетизувати нелегку працю, урізноманітнити повсякденний побут.

О. Сиротенко. Материнство

Ялта

АНДРІЙ ХИМКО

«ПИШИ, КОЛИ НЕ МОЖЕШ НЕ ПИСАТИ...»

Десь уже насамкінець довгої тоді дороги по Дніпру до Києва, під чалапання лопатей-плиць і періодичні протяжні гудки я розповів своєму супутникові про себе і про мету своєї подорожі. Малий на зріст, сухий і випалений сонцем літа, в солом'яній тюбетейці на маківці голови, ще проворний клинобородий дідок із золотим зубом і люлькою в роті, бажаючи, очевидно, звільнитися від надміру знань, торочив мені про всяку всячину, зокрема й про знайомих йому урядовців: Затонського, Любченка, Чубаря, «всеукраїнського старосту», а ще про якогось Миколу Стронського, «нашого аташиста в Польщі», який нібн покінчив із собою у Львові шість років тому, услід за Скрипником та іншими в тодішнім «світовім терорі...»

Він же, дідок, вислухавши врешті мою мандрівну біографію, охнав і ахкав, згадуючи нашого великого Тараса, якого я нібн «перевершив і заткнув за пояс» у «своїх одіссеях, зважаючи на прогрес».

— Ти, хлопче, переплигнув у оті бурхливо-буремні роки всі Гомео-Стікси колективізації та іже з нею і коло неї в путі біля Аїда, хоч і втратив шість із восьми рідних душ, все ж побачив таке, як рідко хто, і навіть святий наш Тарас: і світ Тартару в голодоморних деменціях та реанімаціях України, Криму та Кубані, і дно-клоаку того буття, яке і є, і нібн його в нас немає... — втішив він мене по довгім роздумі і зітханні, наче висмоктав оту сентенцію із люльки...

Що ото за світ Тартару, хто отой Аїд та Гомео-Стікси, я тоді не відав, в його не розпитував, хоч і запам'ятав, бо врешті відкрився йому довірливо, що їду зі зшитком-збіркою та вирізками із газет і журналів власних дописів і віршів до кабінету молодого автора на зустріч із Андрієм Малишком, який уперто відмовляв мені в таланті відписками в листуванні...

— Зважуйся, осмілюйся, дерзай, хлопче, до самої Евтерпи, коли є бажання та потяг пробувати,— порадив клинобородий уже на київському причалі, коли ми зійшли на берег і я радо допоміг йому перенести купу якихось дуже тяжких валіз, кошиків та пакунків...

І довів мене пароплав того дня до Києва, а язик наступного — до кабінету молодого автора.

— ...Добридень-добридень! — втомлено відповів і запросив мене при тому рукою сісти поруч в чималім кабінеті Андрій Малишко. — З чим ти до мене, пощо і звідкіля?

— Зі збіркою віршів,— відказав я, кладучи на стіл спершу отой вертин вирізок із газет і журналів, які нещодавно вже делікатно і надзвичайно виручили мене при вступі в університет.

— Так-таки зразу і зі збіркою віршів?..

— Набереться ж уже із оцим ось зшитком навіть і на більшу за ті, що друкують. В Тодося Осьмачки он і менша була...

— Ти так гадаєш?.. Це, очевидно, зі «Зміни», це з «Піонерської», це із районки, — перебігав він очима віршовані друки, відкладаючи прозу у вирізках. — Чи не так? — спинявся в читанні і навіть вертався на німу мою радість назад, поки й не дійшов до краю зшивочки в мовчазному перегляді.

— І хочеться тобі ото мучитися із оцим писанням... чи трохи платили таки? — знову оглянув мене скоса Малишко.

— Як то — хочеться? — розгубився я. — І платили ж...

— Ото хіба!.. Комусь показував оце?

— Не дуже... із відомих Леонідові Недолі, Лесеві Гомонові, а так — вчителям, товаришам, студентам...

— Хвалили вони ці вірші, чи що?..

— Не так, щоб... а казали — можливі...

— Читав щось Недолі та Гомону?..

— «Полонені ченці», «Жовті брати» та «Нанидки і...

— Сподобалися?.. — дивився Малишко аж образливо у вирізки при отих запитаннях.

— Може, тим, що не траплялося мені ще десь і щось читати про хінців-китаїв...

— А там що? — вказав втомленими очима на загальний зшиток у чорній цератовій обкладинці.

— Іще не друковані вірші,— поклав я «збірку» на стіл перед поетом. Запала довгенька, аж дзвінка тиша в кабінеті. Андрій Самійлович вибірково читав то те, то се, перегортав листки, знов читав.

— Щось дуже вони відрізняються від оцих, у вирізках.

— У вирізках раніші, а ці пізніші,— випалив я нетямно, відчувши, як горить лице. — А в чому, власне, різниця?

— Ти мене питаєш? — посміхнувся глузом Малишко. — В повній неподібності по якості, наприклад. Раніше зріліші і вправніші, бо їх, думаю, відредагували редактори, а ці гірші, бо їх вони не бачили або не побажали правити.

— Так треба ж їм доводити щось до кондиції на посадах, правлячи,— не відступав я, хоча пам'ятав, що в окремих моїх друкованих віршах лишалося часом власне моїх лише по кілька слів і підписи.

— Надіятись на те, що редактори витягнуть, і негречно, і соромно, і навіть злочинно,— дивився на мене, вже співчуваючи, тоді вже славетний Андрій Самійлович. — Ось що, хлопче. Вибач, але немає в тебе поки що ні хисту-таланту, ні знань до писання поезії, отож і не витрачай даремно на неї часу. В кращому разі,— поклав він вирізки на зшиток,— приїжджай у цей кабінет десь через ... років п'ять, як закінчиш навчання та попрацюєш і якщо бажання писати в тобі не зникне.

— І не раніше?! — ледь стримував я себе в горі та обурі, окинувши розтяж у п'ять років. В горі ще й від телефонної розмови, яка перервала на цьому нашу співбесіду.

«Добридень, Максиме Тадейовичу! Що ж більше? Проціджую всіляку сірятину. Похвалитися майже нічим, бо все переважно убоге, на жаль. Є й місцеві, і немісцеві, але і ті, і ті, кажу ж, в більшості без іскри божої, а ще — нема й часу для них достатнього... Не дуже переймеш чи запозичиш щось, хіба сірість, може... Я, мабуть, задуже терплячий, але наслідки від того не кращають. Звичайно, периферія важлива, бо сам із неї прийшов, але... Увечері?.. Та особливих

намірів не мав, а хіба що?.. Це подвійно приємно! Гаразд! Ми з радістю будемо, і я послухаю... Десь о восьмій-дев'ятій, кажете? Добре, із вдячністю послухаю. Дякую, Максиме Тадейовичу! До вечора! До вечора!..»

— Невже всі мої вірші до єдиного нічого не варті?! — нагадав я про себе, як Малишко відірвався від телефону, щось записавши в календарі.

— Не всі, але майже всі,— зітхнув він. — Тяжкий і глевкий це хліб, хлопче, але головне в тому, що він, мабуть, не для твоїх зубів.

— Не можу часом не писати,— признався я майже слізно.

— Похвально, співчуваю тобі, а зарадити не маю спромоги.

Андрій Самійлович довгенько ще розпитував і перепитував, хто я та звідки, ще раз брав до рук та переглядав зшитка, поки нарешті поклав його біля мене.

— ...Версифікація сяка-така є в тебе, й злободенні теми, а інше, даруй, очевидно, бог дасть. Та ти не впадай у відчай, живуть без писання ж мільйони, то й ти якось проживеш. Поговорив би з тобою і більше, так, бачив же, інші чекають на мене під дверима,— згасив делікатно мої останні надії чемним академенням.

— Адже втрачу отак всяке бажання писати! — заскиглив я до виходу.

— Казав же, що, по-перше, це не смертельне, а по-друге, дещо втратиш, а дещо, може, й набудеш. А набувати тобі треба ти треба. Бувай здоровий! Проси до мене наступних там.

У коридорі приймальні, де мені зкебрявився спілчанський світ, я експромтом, наспіх, я розгублі і обуренні накидав олівцем на внутрішньому боці цератової обкладинки початок листа-вірша. Може б, я і дописав його, та почув у розмові чекальників на прийом ще раз ім'я Максима Тадейовича Рильського... Воно мене як вітром вимело від кабінету молодого автора...

На моє щастя, Максим Рильський був у Спілці, і літня секретарка після моїх настійних домагань, а головне посилань на віддаль та категоричної відмови відвідати кабінет молодого автора, пішла-таки у сусідні двері просити у Рильського для мене прийому.

Не знати вже, чи то намалювала вона мене якось привабливо, чи, мо, й просила дуже, але Максим Тадейович раптом услід їй виглянув у двері, навзаєм відповів «добридень», розглядів не так мене, як мій зшиток і вертон у руках загадковим і кібк нетутешним, як мені здалося, поглядом і, подумавши вагально якусь мить, запитав:

— Маєш трохи часу вільного?..

— Навіть безліч, Максиме Тадейовичу! — випалив я, і в зухвальстві, і в захваті не тямлячи себе від щастя.

— То заздрісно велике щастя, хлопче!.. Почекай на мене,— щось подумав він своє. — Оглянь отам у прихожім салоні вітрини,— вказав поглядом і причинив тихо двері кабінету.

Вітрини мене, як і дошка оголошень, не захоплювали і не відвертали від очікуваної радісної зустрічі. Розглядаючи їх більше для годиться, я шукав своєї непоправної помилки у поведінці при зустрічі з Андрієм Малишком, звичайно, виправдовуючи його.

«Коли б я був сам йому щось прочитав, то його враження було б інше, а так він напевно не все достеменно зрозумів, а ще ж розмова із Максимом Тадейовичем, та оті піддверники мені на шкоду діяли,— знайшов я врешті для себе виправдання. — А воно, питається, чого б ото пертися в чергу, коли ти місцевий? Про «збірку», звичайно, мені не слід було заздалегідь патякати та натякати...»

— То чого ти до мене і з чим? — вийшов до салону із якоюсь течкою і зі складеними в заклопоті тонкими і ніби карбованими устами Максим Рильський. — Не з віршами, а з віршами, говори! Маю пильну і невідкладну справу, то підемо і поговоримо в путі, якщо поталанить, в путі і про вірші,— моя громом, убив мене він. — Приємне із пожиточним не часто збігається в нашому тлінному житті, то скористаємося ними належно,— додав.

Ішли поспіхом вулицями, переходили навпростець завулками, майданами, перетинали бруківки, коли їхали в трамваї, в духоті, стукоті, штовханинах і безладних людських сум'яттях, то в мовчанці, то я моїх уривчастих відповідях-оповідях про себе, які нічого поетичного мені не обіцяли, я навпаки, доводили мене до знесили і знетям'я та розчарувань...

— Он там лавочка-скамниця стоїть,— показав Рильський поглядом трохи вниз. — Почекай мене на ній, якщо і забарно загаюсь в оцьому ось вертепі,— вказавши чолом на високий будинок, ніби насміхався із мого зневір'я поет. — Я буду намагатися якомога швидше справитися тут, якщо поталанить! — втішив він мене скрипливим голосом уже з відстані.

Чекав я його в ходінні біля лавочки (слово «скамниця» я почув уперше!), на радість, недовго. Осінь була золота, і я назбирав цілу жменю грушевих листків із таким забарвленням, яких, може, і не знайти було в інших місцях.

— Тепер нам треба до твоєї поезії відшукати відповідніше та затишніше місце, так би мовити, поетичне в оцій злотоосінній повені краси,— уже явно насміхався поет із мене ще й очима, уздрівши оте листя на лавиці. — Я тут знаю одне місце, й історичне, і мені пам'ятне, і відносно відлюдно, і божественне по красі.

Була це Володимирова гора, в місце Максим Тадейович вибрав на лавиці під каштаном-велетнем обік самого пам'ятника князеві-хрестителеві, відроджуючи в мені віру й надію на краще. Посуворішавши, Максим Тадейович узяв на коліна мою збірку й вирізки і спершу мовчки, а потім із розтлумаченням взявся до свого незвичайно вправного священнодійства над кезугарно-недолугими, як назвав він, віршами та невідповідностями і недосконалостями в них.

«Я рядо хочу розказати
Про ті щасливі дні мої...»

перечитував він уголос із мого зшитка. — А чому «розказати», коли сюди проситься слово «розповісти» і коли «розказати» є калькою з російської мови? Ми ж не кажемо «розказ», а «оповідання»! Не змушує тебе до того і римування, бо його тут, на жаль, зовсім немає. А будь воно, приміром, то «розповісти» ти римував би, може, із словом, наприклад, «місто», яке аж проситься тут поряд із селом...

Не рима в тебе я цій строфі: «мої —

селі», — водив він ручкою по рядках. — Власне кажучи, варіантів тут така ж безліч, як ото в тебе часу, і на всіх їх не вистачило б, може, нам і тижня...

І так, строфа за строфою, вірш за віршем, від початку і до кінця все розтлумачувалося, перекреслювалося вже сердито жирним хрестом, як укосне, викликаючи в мені і похоронний біль втрати, і зашаріння лиця.

— А «Циганка» в тебе написана майже вкаріло. Бачив її отаку, чи що?

— На ринковому майдані перед грачиним собором...

— Сподобалася, певне, еге ж? — кинув Рильський на мене смішливим оком.

— Ага-а-а,— спалахнули враз у мене лице й вуха.

— Коли щось вродливо-гарне подобається, то в тому сорому немає, юначе. Мені, грішному, також подобаються циганки часто... А це в тебе справжній і майже пристойний романс. Є в ньому, правда, недоліки,— перечитував він ще раз «Циганку» на мою неймовірну радість,— але в кого із нас їх немає?.. Любиш Лермонтова?

— Угу-у... Не його особу,— спохопився я, поправляючи себе,— а його поезію.

— Так-так, юначе! В твоєму віці він був уже геть відомим.— дочитував Рильський наступний вірш. — Це також під його впливом написано?

— Може, і під його...

— Наслідування нам допомагає, але й знецінює. Вірш майже пристойний, але наслідуваний. А чим, питається, пристойний?.. Нестандартним діалогом закохано-трепетної хвилі із байдужим у німому стоянні проліском... Пушкіна любиш?

— Не так щоб... Але чого ж?.. Всі майже мої порадники дають перевагу над ним, дворянином, кріпакові Шевченкові, або ковалевичеві Франку, або хворій і немічній Лесі Українці, а ще плужанам, гартівцям, Сосюрі за «Мазепу», Зерову, Плужнику, Телізі, Осьмачці, ну й, звичайно, Лермонтову, Єсеніну, Маяковському, Ахматовій, Буніну, Словацькому, Міцкевичу, Тувіму...

— Тобі потрапило Осьмачку й Буніна читати? Знати Телігу й навіть «Мазепу»?..

— Не лише їх, а й Зощенка та Вишню і Влизьком. Батьків ровесник і знайомий, що був викладачем педінституту, радив мені і дозволяв читати в себе вдома дещо, а в нього того було повна квартира,— сказав я і пошкодував, що випустив оту свою таємницю, хоча й славетному.

— Давно те було?

— Скоро два роки... Немає вже його серед живих, кажуть...

Так-так,— якось особливо, протяжно і проникливо оглянув мене Максим Тадейович світлим, але сумним поглядом.

— В інституті, кажуть,— понизив я голос,— із двохсот сорока шести викладачів, асистентів і лаборантів лишилося всього троє за якихось півмісяця!..

Запала неприємно-гнітюча мовчанка. Уста Рильського напружились, погляд уперся в щось на каштані.

— Ну, а це вже, як на мене, зовсім не вірш,— перекреслив Максим Тадейович щось у зшитку. — А оце ти справді в Спілку хотів писати? — спитав раптом з явним кпином.

Я вже не горів, а палав увесь від сорому, утративши геть і мову

— Ага-а. То ти нині уже був у кабінеті молодого автора? А там зустрічався із Андрієм Малишком? — здогадався враз Рильський.

— Угу-у-у... Був,— не знаходив я собі місця.

— Не сподобався він тобі?.. Те шкода, юначе!..

...О, здрастуйте, всі добрі люди!
А хто між вас Малишко буде —
Той, завантажений до краю,
Що «хліб глевкий» всім відміряє?..

Це що ж?.. Очевидно, експромт. Досить свіжий, аж теплий, але, мабуть, він мав вилитись у якийсь злобливий опус? Чи не так?..

— Не знаю, Максиме Тадейовичу, може, й так...

Запанувала знову мовчанка, та така гнітюча, що в мене душа впала в п'яти. Адже я зіпсував усе, що, радіючи, придбав у Рильського.

— Тоді спинимося, з твого дозволу, і на цьому,— переборов у собі гнів славетний... — Малишко Андрій Самійлович — великий і талановитий божою милістю і іскрою поет. А таких, як ти, чи навіть і нездарніших, у нього, бідного, щодня десятки, то чи ж є йому коли отак, як оце я, та в отакому принадному осінньому раю сидіти з ними по три години на кожного?.. Немає коли, ніяк!

— Хіба ж без жертовності, Максиме Тадейовичу, впливових і вправних, може вродиться і виросте в них справжня зміна?..

— Ти прямо в кут загнав мене, юначе, оцим довірливим запитанням, а не подумав, чи заслуговуєш ти на нього?..

І знову між нами засіла мовчанка, тільки шепіт листя на верхівках каштанів ледве виявляв себе.

— Незрозуміло мені, Максиме Тадейовичу, чому ви закреслили мені, нічого не сказавши, «Голод», «Колоски», «Самі в себе злодії», «Боси», «Вчитель»... — перервав я паузу.

— Тому що,— зірвався з серцем він,— не суди, то не судимий будеш, а закреслив, бо показувати їх будь-кому тобі шкідливо, хоч у них і є спроба сказати оту правду. Є що сказати, юначе, ще не означає, що конче треба сказати саме тобі, бо не лише ти вмієш сказати,— світилася загадками поміркована мудрість ув очах Рильського. — Тобі треба жити і рости не завдяки тільки правді, а може, й всупереч їй та наперекір, бо ж кажеш, що із восьми вас лишилося двоє. Отож не спіши, поки хоч станеш на ноги. Тверезомисліє може бути і шкідливим... — пантеличив загадковостями мене Рильський.

— Ти чуєш,— відійшов, перемовчавши, він, болюче зітхнувши,— як шепочуть листям вітерці-леготи по верхах каштанів? А бачиш он, як загорається полум'ям оте берізка?.. Отож розумієш із цього, що він,— мав на увазі Малишка,— і не чує, і не бачить цього, нудно перечитуючи вашу, з дозволу сказати, поезію. Людей осуджувати можна лише зрідка, і по довгому та копіткому і розсудливому аналізові, і лише дуже їх знаючи. А твій натяк не осуд в оцьому накидку більше судить тебе в моїх очах, хоч ти того, мабуть, і не заслуговуєш...

...Пиши, коли не можеш не писати, хоч і багато, а до друку, як є спромога, посилай

написане аж через рік-два, щоб у отому міжчассі, десятки разів перечитавши, ти домігся виправленнями врешті майстерності. Вірші мусять бути подібні до гімнів, а слова в них — чистими ядрами пшениць,— напучував на прощання мене Рильський. — Поезія, юначе, дійсно тяжкий і глевкий хліб, хоч для декого і насущний... Не зашкодить тобі,— перейшов він на інше,— відвідати і перукарню, приміром, он ту,— вказав він поглядом на вивіску. — Ще встигнеш, ак ти кажеш, і на перон до нічного потягу-паротяга. Чи не так?

— Так і вчиню, послухавши із вдячністю вас,— відповів я, до краю схвильований і в душі зворушений його батьківською турботою.

— Отож бувай здоровий, і хай таланить тобі в навчанні,бо лише з ним до тебе прийде майстерність,— сказав Максим Тадейович.

Стугоніли й гримотіли мости й околи Митниці та Гори, ніби притрушені шепотом зеленого, хоч де-не-де уже й підпаленого, листя, ледь помітно лягала низом широка тінь від дерев, що закривали сонце...

...Пропали в злигоднях та митарствах оті лиштви і вирізки. Але завжди таємничо-тихо ворожила мене Володимирова гора, ховаючи від гуркоту і гуготіння міста, коли я навідував «нашу скамницю». Німо мовчав князь і розпачно кричали чайки над Дніпром біля припиаву. І поставали перед очима двоє славетних — Максим Рильський і Андрій Малишко, «поет із божественним даром!..»

Черкаси

КОРЕЦЬКИЙ ЗАМОК

На жаль, історія містобудування на території нашої області не залишила по собі визначних пам'яток. А ті, що дійшли до нас з сивої давнини, збереглися попри руйнівний вплив часу, людську черствість, воєнне лихоліття, не завжди милують око своїм станом.

В історії немає основних і другорядних цінностей. Так, ми звикли до гучної світової слави Суздаля, Кижів, і водночас не помічаємо скромної бічної вулиці біля поштамту в місті Корці, яка веде до руїн Корецького замку — пам'ятки архітектури XIV—XVII століть.

Після монгольської навали на Волині набирає сили будівництво кам'яно-цегляних оборонних споруд. Це пояснюється тим, що тут було знайдено добру глину для виготовлення цегли. В 1399 році дванадцятий син великого князя литовського Ольгерда князь Костянтин Бутаа, основоположник роду князів Корецьких, став фундатором замку.

При князеві Богданові Федоровичу Корецькому величезні земельні володіння були зосереджені в одних руках. Вони охоплювали майже всю північно-східну частину Волині в повіті Луцькому, а також землі в Київському та Брацлавському воєводствах. Тому не дивно, що резиденція князів Корецьких мала укріплений замок — єдину оборонну споруду і на території Волині. В XVII ст. на долю Корецького замку випало витримати ряд штурмів, не раз відбивав він турецькі навали. Зазнав руйнування і під час народного повстання селян у 1649 році.

За переписом 1765 року замок вже був дуже зруйнований. Останній представник роду Чарторийських — Юзеф, який на той час володів замком, збудував мурований палац на його території, оточений чудовим парком мішаного французько-англійського типу, висадженим з урахуванням рельєфу, де постійно змінювалось рослинне середовище, з різного роду тогочасними прикрасами — гротами, альтанками. Цінна пам'ятка садово-паркового мистецтва. В 1831 році палац згорів.

У наш час ця пам'ятка архітектури, яка має історичне, наукове та виховне значення, як зразок давнього кам'яно-цегляного містобудування на Волині, перебуває у занедбаному стані. Мурування стін, елементів замку продовжує руйнуватись, вимагає термінового проведення протиаварійних заходів. Вболівання за пам'ятку минулого, яку необхідно зберегти для наступних поколінь, спонукає якнайшвидше почати ремонтно-реставраційні роботи, відновити історико-архітектурну гордість корчан.

Чудові краєвиди, природний ландшафт закликають не втратити цю перлину садово-паркового мистецтва, зробити тут улюблене місце відпочинку жителів і гостей нашої області. На базі відновленого замку доцільно організувати мотель, будинок творчості для митців Ровенщини, де б могли спілкуватися художники, музиканти, артисти, письменники.

Ремонтно-реставраційні, художньо-оздоблювальні роботи, експлуатацію відбудованих приміщень бере на себе виробничо-творчий кооператив «Етнограф» Ровенського обласного відділення Українського фонду культури. Проте силами лише однієї організації відновити цю перлину дуже важко. Будова потребує уваги, допомоги всіх жителів міста Корця, Ровенщини. Цього вимагає наш громадський і патріотичний обов'язок, оскільки в очах прийдешніх поколінь за непоправну втрату пам'яток нашого історичного минулого будемо винні і ми, кожен з наших сучасників. Ровенське обласне відділення Українського фонду культури радо прийме на рахунок № 70203 в Ровенському обласному відділенні Житлосоцбанку СРСР перекази від громадян, організацій, колективів на обласну цільову програму «Корецький замок». Ці кошти допоможуть відновленню, дадуть друге життя Корецькому замку.

Корецький замок, пам'ятка архітектури і садово-паркового мистецтва, повинен бути врятований для народу, для нащадків наших і розвитку історичної науки.

Голова правління
кооперативу «Етнограф»
О. МАМІТОВ

Рівне

ВИПРАВЛЯЄМО НЕДОГЛЯД

У № 12 під листуванням Остапа Вишні з технічних причин випало два рядки:

«Тексти листів підготували і примітки склали Сергій Гальченко та Марія Сетушенко».

Просимо вибачення в публікаторів та читачів за недогляд.

О. Сиротенко. Візник

ОЛЕКСАНДР СИРОТЕНКО — ЖИВОПИСЕЦЬ, РИСУВАЛЬНИК, ВЧИТЕЛЬ

Настав час, коли в нашій вітчизняній культурі, в житті нашого суспільства освітлюються нерозкриті сторінки в розвитку і становленні українського образотворчого мистецтва, зокрема даленого періоду 20—30-х років, який, завдяки своєму демократичному підходу до проблеми світоглядної і творчої реалізації, не втратив інтересу й актуальності для сьогоднішньої мистецької історії. Багато десятиліть творчість деяких художників не популяризувалась. Не слід пояснювати цю причину рисами особистості самих художників, які певною мірою сприяли чи не сприяли власній популяризації або займали щодо цього нейтральну позицію, маючи на меті передовсім творення мистецтва, виражаючи у його багатоманітних поняттях індивідуальне кредо майстра.

Твори живопису, графіки і рисунка Олександра Сиротенка (1897—1975) є тією сторінкою, яка дала уявлення сьогоднішньому глядачеві про долю художника значного, але майже не відомого теперішній культурній громадськості. Він жив та інтенсивно працював в українському мистецтві від середини 20-х до початку 70-х років. Та особливо відомий був у два пореволюційні десятиріччя. Час, який найбільше давав змогу і свободу для виявлення індивідуального стильового спрямування, хоч і тоді його реалізація відбувалась у всій мистецькій і життєвій складності, але в перспективі завжди був шанс на індивідуальну творчість.

Олександр Сиротенко з тієї генерації українських художників, які прийшли в пореволюційне образотворче мистецтво не за прикладом когось із оточення, а завдяки усвідомленню того, що лише в творчості реалізується природний дар. Художник народився в мальовничій Ворожбі на Сумщині. Дитинство і юність минули в Конотопі, де жив батьківський рід художника — козаки-сироти, що оселилися тут ще з XVIII століття. Себе пам'ятав з раннього дитинства, коли вперше почав малювати птахів у польоті і гірко плакав, що, відлітаючи, вони покидають його назавжди. А через кілька років, вважаючи себе досить дорослим автором, намалював свою першу «справжню» картину-копію репродукції одного з полотен С. Васильківського, вдаючись до порад звичайного маляра, обізнаного з користуванням олійними фарбами.

Та до справжньої омріяної картини нелегкий шлях був попереду. Перший зразок образотворчості майбутній художник мав в особі першого вчителя малювання, який дав основи розуміння народної творчості, орнаменту, які вражали конструктивною продуманістю і гармонією, пробуджували думку про доцільність їхніх форм, взятих людьми з самої природи.

Знайомство з О. Гофманом, справжнім художником, вихованцем Петербурзької Академії мистецтв, стало для нього незвичайною подією. Його мистецтво здавалось неперевершеним, а студія образотворчого мистецтва, якою він керував при Конотопському комерційному училищі, давала необ-

хідну підготовку, відкривала перспективи на майбутнє.

Відчувши в юності, що праця художника його покликання на все життя, ніколи не відступався від свого наміру, для здійснення якого бракувало елементарного, доступного художницького приладдя. Напередодні вступу до Київського художнього училища (1913) одержав безцінний подарунок від свого старшого товариша, конотопця, художника О. Маренкова — перший у житті набір олійних фарб і палітру з горіхового дерева. В художньому училищі О. Сиротенко вчився за час директорства І. Селезньова — вимогливого керівника натурного класу, в пізніше — Ф. Кричевського. Весь педагогічний колектив викладачів — Г. Крушевський, І. Струнников, І. Дядченко, Ф. Красицький — орієнтували на досягнення високого рівня професійності, майстерності, на розвиток індивідуального начала.

У 1918 році О. Сиротенко одержує свідоцтво про закінчення Київського художнього училища за підписом Ф. Кричевського, який як директор рекомендував його до вступу у Московське училище живопису, скульптури та архітектури. Але О. Сиротенко залишається на Україні. В ті неспокійні роки стає керівником студії образотворчого мистецтва при Конотопських залізничних майстернях. Згодом на запрошення Ф. Кричевського, який не забував про свого талановитого учня, вступає до його майстерні станкового живопису в Київському художньому інституті. Тут почалась його дорога у велике сучасне українське мистецтво.

На сьогоднішній день О. Сиротенко знайомий для культурної громадськості протягом останніх двадцяти років карткою «Відпочинок» (1927), програмним твором, який виконав, закінчуючи художній інститут у складі першого систематичного випуску майстерні станкового малярства Ф. Кричевського. Протягом цих двох десятиріч картина перебуває у постійній експозиції Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР і вирізняється серед інших своєю образною монументальністю, насиченими локальними барвами української народної колористики, яку автор взяв за живописну основу. Всі образні компоненти картини узагальнені для єдиної мети — звеличення образу людини землі, трудівника і творця життя.

Процес творення картини йшов за інтуїцією. Художник шукав аналогій у мистецтві за силою вияву монументального стилю, зупинившись на образній впливовості вітража, який вражає особливим звучанням глибоких кольорів, що було близьким до його задуму.

Зважаючи на те, що з половини 20-х років українському живопису було властиве прагнення багатьох художників до монументального стилю в межах станкової картини, логічно, що О. Сиротенко, як представник цієї течії, особливої ваги надавав міцній конструктивній формі і рисунку. При цьому художник збагачував їх не диференційованим кольором, властивим популярному тоді «мюнхенському імпресіонізму», яким тоді захоплювався і його вчитель Ф. Кричевський, а міцним, локальним, щільним. Цей відхід О. Сиротенка від живописних настанов керівника майстерні був принциповий. Він виражав концепцію молодого автора, що засоби суто живописні «індивідуалізуються» відповідно до задуму картини. В даному разі живопис полотна виходив із колористики одного з найдавніших видів образотворчості — мистецтва вітража, який має своє коріння і в українському мистецтві. Коли ж О. Сиротенко визначився у виборі стилю, картина писалась легко і впевнено.

Ясна і логічна кольорова образність полотна. Охристо-золотиста земля, нібн зігріта дбайливими людськими руками; смуга синього неба, як надія, до якого звертаються хлібороби і в щасті, і в біді; червоний колір землі і крові, зелений — природи і життя, а світлий жовтий — колір сонця, що символізує благородство і мудрість.

«З дитинства я розглядав загадкові образи селян, їхній труд, їхній побут, я бачив, як вони боготворили землю, як бережно тримали в руках колосся. Вони виміряли їхню довжину, пробували на твердість, вгадуючи вагу. Вони боялись зірвати два колосся, якщо можна було обійтись одним». Те, що шанувалось в ескізах,— створення співзвуччя з палітри небагатьох локальних творів для пісні-пам'ятника великим трудівникам землі,— живописець реалізував оптимально. Таке трактування органічно виходило з його естетичних і людських переконань. В соціальному плані картина виявила позицію художника у розумінні зближення інтелігенції з народом, взаємного пізнання одне одного — моменти, що були орієнтирами художника протягом усього життя.

Рисами світоглядної професійності став прикметний цей твір художника в загальному творчому процесі республіки. Він засвідчував і риси спадкоємності, і риси новаторства київської мистецької школи, а також народження епічності в творчій манері художника, яку він поєднав з осмисленням високого покаття людини. При цьому О. Сиротенко програмно вважав, що суть нового життя можна осмислити, звертаючись до традиційного психологічного пізнання образу.

В ті роки громадське визнання творчості О. Сиротенка виявляється в інтенсивній виставочній діяльності. З 1924 року художник стає експонентом Асоціації художників Червоної України, яка тоді переживала період свого оформлення статутом, а згодом обирається членом президії АХЧУ у Харкові.

Маючи за орієнтир високу професійність в образотворчості, ініціативний, темпераментний Сиротенко на межі 20—30-х років стає відомим митцем. Перед ним, як і перед його колегами, постали проблеми суспільної ролі творчості, єдності мистецьких, професійних принципів і нової системи життєвих ідеалів, які потребували повсякденного творчого відображення. Проблеми майстерності у власній творчості О. Сиротенко вирішував тільки у напрямі реалізму і в період його діяльності в АХЧУ, а згодом в УМО (Українське мистецьке об'єднання). Це були проблеми формальних виявів реалізму в живописній станковій творчості, їхня специфіка, на відміну від таких протилежних реалізмові понять, як натуралізм, ілюзіоністична подібність. Потвердженням реалізації творчих поглядів художника є картини тих літ,— на щастя, не знищені часом, в яких знайдено різноманітність формальних об-

разних, а отже, і стильових варіантів сучасної художникові живописної картини.

Нові суспільні цінності художник бачив у житті поруч себе і шукав у численних творчих поїздках. Такою виразною у системі художніх поглядів майстра стала картина «Відпочинок. Сім'я шахтаря», що виконувалась під час його неодноразових поїздок на Донбас. Натурою для картини стала сім'я горлівського шахтаря, якого знали і любили всі в місті. Все світле і красиве — в образі матері з немовлям. Втілення життєвої драми — в атлетичній постаті напівсліпого шахтаря. Цим сюжетним мотивом він конкретизує його сприймання як неоднозначного, чисто життєвого. Образний плюралізм явищ буття, коли краса і гармонія йде поруч з драматичними моментами — філософське й образне узагальнення О. Сиротенка про свою сучасність. Написана безпосередньо з натури, картина сповнена точним відчуттям конструктивності композиції і рисунка, які доповнені оригінальним фольклорним звучанням кольорових поєднань — золотистих і складних червоних, теплих рожевих і особливо тону сіро-зеленого, якими зображено полотняний одяг персонажів. Всі нюанси червонуватих тонів, їхні ніжні переходи створюють у картині особливу атмосферу теплоти, довіри спілкування покаліченого шахтаря з дружиною і немовлям.

Естетика краси і духовності живописного твору реалізується в картині О. Сиротенка «Дівчина виходить з вод», яка несе образ радості земного життя, кожного його дня, який душа художника здатна відчути і змалювати. Написана лаконічно, з надзвичайною виразністю колориту, в якому холодні сині води і зелень дерев озвучують улюблений художником охристий колір, в якому виконано оголену постать купальниці. Композиційна червона смуга — діагональ — промовиста межа між двома стихіями-середовищами — глибоким синім і зелено-охристим — звучить як перехід від холодного до теплого і привабливого, як оптимізм у розумінні образу, ствердження перспектив майбутнього життя через вічно світле жіноче начало.

Емоційну різноплановість станкових картин О. Сиротенка засвідчує полотно «Материнство», експоноване на Всеукраїнській художній виставці у Харкові. Сповнений благородства жіночого образу і формальної свободи пластичного трактування, твір по-новому доносить почуття материнської любові.

В ювілейний 1937 рік О. Сиротенко написав значне у творчій біографії полотно «Устим Кармелюк» (1936-1937), яке загинуло в роки Вітчизняної війни, і уявлення про нього дає тільки невеликий експресивний ескіз.

З середини 40-х років живописна концепція майстра набуває іншого напрямку. В його творах переважає нахил до пластичної живописності, м'якого рисунка. Ці риси помічаємо в самаркандському циклі пейзажних етюдів, що засвідчує тонкий колористичний дар художника. Манера О. Сиротенка набуває нових якостей і позначає всі жанри, в яких він працював, — портреті, пейзажі, натюрморті. З-поміж представників української пейзажу він вирізняється ліричною природністю кожної пейзажної композиції — «Верба схилилась над водою», «Канів. Біля могили Т. Г. Шевченка», «Григорівна — село на Дніпрі», «Вечорів».

Висока реалістична образність у межах пейзажу в О. Сиротенка особливо відчутна у різних за композиційними принципами творах — в панорамному краєвиді «Село над Дніпром» і фрагментарній композиції «Григорівські яворн». Це є свідченням високої майстерності в емоційному відчутті образу.

Лірична лінія була особливо визначальна для всієї творчості митця. Ліризм і духовність властиві портретам. Вільно володіючи формою і кольором, він показує гармонію душі і зовнішньої краси людини у «Портреті студентки М. Гончарової», «Портреті Мар'яни — артистки Кабардино-Балкарського ансамблю пісні і танцю».

В наступні десятиріччя художник завжди дотримувався високих принципових норм професійності заради прогресу реалістичного методу, лабільності його форм. І в творчій, і в педагогічній практиці, як викладач кафедри рисунка і живопису Київського художнього інституту, орієнтував творчу молодь на вивчення сучасних течій в образотворчому мистецтві, при цьому наголошував на традиційній спадкоємності з власною.

В індивідуальній педагогічній практиці відмовився від адміністрування, заохочуючи індивідуальну свободу творчості і високий рівень професіоналізму. «Якщо навчання в інституті не є вільна творчість, самовираження студента, то яка ж мета навчання студента в інституті?» Студент має бути підготовленим професійно, щоб виразити себе в будь-якій образотворчій формі, — такого принципу О. Сиротенко дотримувався завжди.

О. Сиротенко. Портрет дружини

ІРИНА ВОЗІЯНОВА,
мистецтвознавець

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

Ще зовсім недавно ми щиро вітали Андрія Крижанівського з присудженням давно заслуженої ним Республіканської премії імені Остапа Вишні, а сьогодні із сердечним болем змушені брати його прізвище в траурну рамку...

Раптова, передчасна смерть вирвала його з наших лав за кілька годин до урочистого вечора у Москві з нагоди 100-річчя Остапа Вишні, де він мав виступати.

Пішов з життя талановитий письменник-гуморист, чиї твори широко відомі в нашій республіці та за її межами, чиє гостре, дотепне слово, мов скальпель, розтинало виразки суспільства.

Андрій Степанович Крижанівський народився 2 січня 1936 року у Харкові в сім'ї письменника. Освіту здобув на факультеті журналістики Київського університету ім. Т. Г. Шевченка та Вищих літературних курсах при Літературному інституті ім. О. М. Горького.

Журналістський шлях А. Крижанівський розпочав на Українському радіо, працював у журналах «Ранок» та «Україна». Високопрофесійний журналіст, майже десять останніх років він віддав редакції журналу «Вітчизна» на посадах завідуючого відділом прози та відповідального секретаря.

У літературу А. Крижанівський прийшов першою гумористичною збіркою «Лідер опозиції» 1968 року. Його талант сатирика і гумориста

міцнів од книжки до книжки — «Крижана усмішка», «Бабця з Копенгагена», «Гномо сапієнс», «Хто спалив Карфаген?», «Концерт для скріпки з реєстром», «Художественный свист» та ін. Майстер короткої, викінченої гуморески та афоризму, А. Крижанівський по праву став одним з перших у гумористичному цеху республіки і країни.

Чимало часу А. Крижанівський віддавав громадській роботі. Багато років він був беззмінним секретарем партбюро редакції «Вітчизни», його слово звучало з багатьох трибун та естрад республіки. Письменницька праця та громадська діяльність його відзначена Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медалями.

Від нас пішла людина чистої, чесної душі, яка знала ціну справжній дружбі, яка в житті заряджала усіх навколо миттєвим, іскрометним гумором, обдаровувала своєю усмішкою. Але ідуть ще до читача нові його твори у «Вітчизні», готуються нові книжки у видавництвах «Дніпро» та «Радянський письменник».

Пам'ять про талановитого письменника і світлу людину ми пронесемо в наших серцях.

Правління Спілки письменників України
Правління Київської організації СПУ
Редакція журналу «Вітчизна»
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА ВИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 1, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054.
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Украіна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.10.89. Підписано до друку 27.12.89. БФ 02649. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,22 обл.-вид. арк. Тираж 50 893 прим. Зам. 025. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

О. Сиротенко. Купальниці